دعوة الأمير

اَعُوذُ بِاللّٰہِ مِنَ الشَّیطَانِ الرَّجِیمِ

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیمِ

نَحۡمَدُہٗ وَنُصَلِّی عَلٰی رَسُولِہِ الۡکَرِیمِ

بفضلِ خدا و رحمِ او تعالیٰ

ھُوَ النَّاصِرُ

از جانب عبداللہ تعالیٰ الضعیف میرزا بشیر الدین محمود احمد خلیفۃ المسیح الثانی و امام جماعت احمدیہ

بخدمت اعلیحضرت امیر امان اللہ خان فرمانروائے کشورِ افغانستان و ممالک محروسہ

السَّلَامُ عَلَیۡکُمۡ وَرَحۡمَۃُ اللّٰہِ وَبَرَکَاتُہٗ۔

حضرت والا! ایں چند سطور کہ بنظرِ ترفع جاہ جنابِ والا و بہ نیّتِ افادہ عام طبع نمودہ پیش میکنم۔ اُمید دارم کہ آں والاجاہ باوجود قلّتِ فرصت بمطالعہ آں تکلیف گوارا فرمودہ برایں بندہ منّت نہند۔ و پیش حضرت حق تعالیٰ باسرخروئی کونین عزت دارین حاصل کنند۔

تحریر ایں مکتوب مبنی بر دو غرض است:-

اوّل ایں کہ ایں عاجز آں ندائے را کہ بجہت فراہم آوردنِ کافۃ الناس بر کلمہ اسلام از جانب حق تعالیٰ دریں زمان بلند شدہ بحضرت والا برساند۔

دوم اینکہ چند افراد جماعت احمدیہ کہ زیر سایہ مملکت حضرت والا سکونت میدارند

دانائے اسرار قلوب و علیم بذات الصدور صرف ذات پاک او سبحانہ وتعالیٰ است و ہیچ کس جز او تعالیٰ دم نہ تواند زد کہ من بر خیالات اندرون سینہ ہائے مردم آگاہی میدارم۔ از رسول اکرم صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کدام کس عارف تر است۔ آں سرور عالم مے فرماید :۔

انکم تختصمون الیّ - وانما انا بشر مثلکم- ولعل بعضکم ان یکون الحن بحجته من بعض فان قضیت لاحد منکم بشئ من حق اخیہ فانما اقطع لہ قطعۃً من النار - فلا یاخذ منہ شیئاً۔

(صیح بخاری۔ کتاب الاحکام۔ باب موعظۃ الامام للخصوم)

یعنی بعضے از شما نزاعے یا خصومتے بغرض انفصال پیش من آرند و من نیز مثل شما بشر ہستم و باشد کہ یکے از شما بہ نسبت دیگرے در حجت آوردن قابل تر بود۔ پس اگر من کسے را از حق برادر او چیزے بدہم۔ پس جز ایں نیست کہ من او را یک پارۂ آتش میدہم۔ او را باید کہ از و چیزے نگیرد ۞

ہمچنیں در حدیث آمدہ است از اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ کہ گفت :۔

بعثنا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فی سریۃ۔ فصبحنا الحرقات من جھینۃ - فادرکت رجلاً۔ فقال لا الہ الا اللہ - فطعنتہ فوقع فی نفسی من ذالک - فذکرتہ للنبی صلے اللہ علیہ وسلم- فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اقال لا الہ الا اللہ وقتلتہ؟ قال قلت یا رسول اللہ انما قالہا خوفاً من السلاح - قال افلا شققت عن قلبہ حتی تعلم اقالہا ام لا - (صیح مسلم۔ کتاب الایمان۔ باب من مات لا یشرک باللہ)

یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ما را در سریۂ فرستاد۔ ما بامداداں بر قبیلہ حرقات کہ از نبی جہینہ است رسیدیم۔ پس یک نفر ازیشاں گیرم آمد او کلمۂ توحید بر زبان راند۔ من بداں اعتنائے نہ کردہ او را کشتم۔ امّا ازیں کار در دلِ من خلجانے پیدا شد پس ایں واقعہ را پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم عرض کردم۔ فرمودند۔ آیا با آنکہ او لاالٰہ الااللہ گفتہ بُود او را کشتی؟ گفتم یارسُول اللہ! آں کس محض از خوف سلاح کلمۂ توحید بر زبان راندہ بُود۔ فرمودند۔ افلا شققت عن قلبہ۔ آیا دل او را شگافتہ ندیدی۔ تا ترا معلوم شدے کہ او ایں کلمہ از دل گفتہ بُود یا نہ؟

الغرض فتویٰ بر بیان زبان مے باشد۔ نہ بر خیالاتِ اندرون سینہ۔ چرا کہ بر خیالاتِ دل بجز خدا تعالیٰ دیگرے را اصلاً اطلاع نیست۔ و ہر کہ بر خیالات دلِ مردم فتویٰ میدہد۔ او لاریب کاذب است۔ و بدرگاہِ خداوندی قابلِ مواخذہ۔

پس ہرگاہ ما مردم کہ افراد جماعت احمدیہ ہستیم۔ خود را مسلمان وا مے نمائیم ہیچ کس را نہ رسد کہ دربارۂ ما اینچنیں فتویٰ دہد کہ اسلام ما صرف نمودنی و دعوائے اسلامِ ما محض بغرض نمایش است۔ و از دل منکر اسلام ہستیم یا ایمان بر رسالت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نداریم۔ و کلمۂ دیگر غیر کلمۂ اسلام بر زبان مے رانیم۔ یا قبلۂ دیگر احداث نمودہ ایم۔

و اگر ایں گونہ اتہامات و الزامات کاذبہ نسبتِ ما جائز است۔ دریں صورت ما نیز متعلق اینچنیں مردم افترا پرداز توانیم گفت کہ ایشاں در ظاہر دعوائے اسلام دارند۔ امّا چوں بہ خانہ ہائے خود مے روند۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را دشنام ہا

مے دہند۔ و بر دین اسلام طعنہ ہا مے کنند۔ ولیکن ما مردم بنا بر مخالفتِ کسے ہرگز حق را از دست نذہیم۔ با نسبت ہیچ کس بریں بنا ہیچ فتویٰ نذہیم کہ او ہر چہ ظاہر میکند۔ در باطنش خلاف او ست۔ بلکہ ما زیرِ حکم شریعت متعلق ہمان سخن بحث کنیم کہ او خود میگوید*

بعد ازیں من عقائد جماعت خود را پیش آں شاہ والا جاہ می آرم تا جناب والا غور فرمایند کہ ازیں عقائد کدام عقیدہ خلاف دین متین است ؛

۱ ۔ بالیقین میداریم کہ خدا تعالےٰ موجود است۔ و بر ہستی او ایمان آوردن اقرار بزرگ ترین اُمور را است و حق است۔ نہ اتباع وہم و گمان۔

۲ ۔ بالیقین میداریم کہ اللہ تعالیٰ یگانہ است۔ ہیچ کس شریک او نیست نہ در آسمان و نہ در زمین۔ و ہر چہ ما سوائے حق تعالیٰ ہست ہمہ مخلوق است۔ و در ہر حال و ہر آن محتاج با عانت و پشتی او سبحانہ و تعالیٰ۔ او نہ پسرے دارد۔ نہ دختر۔ نہ پدر نہ مادر نہ زن۔ نہ برادر۔ و در توحید و تفرید خود یگانہ است۔

۳ ۔ بالیقین میداریم کہ ذات او تعالیٰ پاک است۔ و منزّہ از جملہ عیوب و نقائص۔ و جامع جمیع محامد و محاسن۔ ہیچ عیبے نیست کہ در وے یافتہ شود۔ و ہیچ حسن و جمالے نیست کہ در وے موجود نباشد۔ قدرتش را حدّے نیست۔ و علمش را پایانے نے۔ او محیط کُل اشیاء است و ہیچ چیزے نیست کہ احاطۂ او تعالیٰ تواند کرد۔ او اوّل و آخر و ظاہر و باطن است۔ خالق جمیع کائنات و مالک جملہ مخلوقات۔ تصرف او نہ گاہے پیش ازیں باطل شدہ۔ و نہ اکنوں عاطل است۔ و نہ بعد ازیں زائل شود۔ او زندہ است۔ و موت و فوت را بدو راہ نیست و پایندہ است۔ فنا و زوال بر وے روا نیست۔ جملہ کارہائے او بہ ارادۂ او تعالیٰ مے باشد۔ نہ بر وجہ اضطرار

الکونیز ہمچناں بر عالمین حکومت و فرمان روائی میکند۔ چناں کہ در سابق میکرد تعطل ہیچ گاہ بہ صفاتش راہ نیابد۔ بلکہ او در ہر آن و ہر زمان قدرت خود را وا مے نماید۔

۴۔ مایقین میداریم کہ ملائکہ مخلوقے است مر خدا تعالیٰ را کہ مصداق یفعلون ما یؤمرون حکمت بالغۂ او تعالیٰ ایشاں را برائے نظام امور مختلفہ آفریدہ است۔ وایشاں فی الواقع موجود اند۔ نہ اینکہ وجود ایشاں فرضی و خیالی باشد و حق تعالیٰ ذکر ایشاں محض بطور استعارہ فرمودہ باشد۔ و بذات او تعالیٰ ہمانساں احتیاج و افتقار دارند۔ چناں کہ نوع انسان یا دیگر مخلوق باو محتاج و مفتقر است۔ و او تعالیٰ در اظہار قدرت خود محتاج بہ ایشاں نیست۔ اگر میخواست۔ بغیر آفریدن ایں نوعِ مخلوق مشیت خود را ہویدا مے ساخت۔ مگر حکمت کاملۂ اش اقتضائے آفرینش زمرۂ ملائکہ کرد۔ وایشاں را از کتم عدم بہ وجود آورد۔ و بہ نہج کہ بوسیلۂ روشنئ آفتاب بینائ چشم را قوت بخشیدہ و بذریعۂ قرص نان آتش جوع را فرونشاندہ احتیاج او بہ آفتاب و نان لازم نے آید۔ ہم بریں نسق از اظہار بعض ارادت خود بواسطۂ ملائکہ محتاج بملائکہ نمیگردد ؛

۵۔ مایقین میداریم کہ او سبحانہ و تعالیٰ با بندگان خود کلام مے کند۔ و رضائے خود را برایشاں ظاہر میسازد۔ وایں کلام در الفاظ خاص نازل میشود۔ و در نزولش بندہ را ہیچ گونہ دخلے نباشد۔ نہ معنیش اندیشیدۂ آں بندہ مے باشد۔ و نہ الفاظِ آں تجویز کردۂ آنکس۔ بلکہ فحوایش ہم از جانب حق تعالیٰ مے باشد و الفاظش ہم از او سبحانہ و تعالیٰ۔ و ہماں کلام برائے انسان غذائے حقیقی و ملاک و مدار زندگی است۔ و بذریعۂ ہماں کلام او را با حضرت حق تعالیٰ تعلق پیدا میشود و ایں کلام

در قوت و شوکت خود بے مثل باشد۔ و ہیچکس نظیرش نتواند آورد۔ او خزائن لاتعد و لاتحصیٰ با خود مے آرد۔ و ہمچو معدنے باشد کہ چندانکہ بکاوندش جواہر زواہر ازاں بر مے آیند بلکہ از معادن ہم افزوں تر۔ زیراکہ خزانۂ ہر معدن را نہایتے و حدے باشد و حقائق و معارف ایں کلام را حدے و عدے نیست۔ ایں کلام ہمچو یک بحرِ زخار ناپیداکنار ۔کہ بر سطحِ آں عنبرسارا طافی و در قعرِ آں لولوئے لالا خافی باشد۔ ہر کہ بر ظاہرش نگاہ برگمارد از بوئے خوششِ دماغ خود را معطّر مے یابد۔ و ہر کہ در قعرِ آں غوطہ زند از دولتِ علم و عرفان دامنِ آمال را مالامال می نماید۔

و ایں کلام بر چند نوع مے باشد۔ گاہے متضمن بر احکام و شرائع باشد۔ و گاہے مشتمل بر مواعظ و نصائح۔ گاہے بذریعۂ آں حق تعالیٰ ابوابِ علمِ غیب می کشاید۔ و گاہے بوسیلۂ آں خزائن علمِ روحانی وا نماید۔ و گاہے بواسطۂ نزولش بر بندہ اظہار از خوشنودی خود میفرماید۔ و گاہے از نارضامندیش آگاہی مے بخشد۔ و گاہے بہ سخنانِ محبت آمیز مسرت می افزاید۔ و گاہے بہ زجر و توبیخ او را بر ادائے فرائضِ او متنبہ مے سازد۔ و گاہے پردہ از اسرارِ سربمُہرِ اخلاقِ فاضلہ بر اندازد۔ و گاہے بر عیوبِ پنہانیٔ نفس اطلاع میدہد ؛

الغرض ما ایمان میداریم کہ حضرت حق تعالیٰ با بندگانِ خود مکالمہ و مخاطبہ میکند و آں کلام نظر بہ حالاتِ مختلفۂ مردم مدارجِ متفرقہ میدارد۔ و بہ صورِ متنوعہ نزول می یابد و از ہر کلامیکہ او سبحانہ و تعالیٰ با بندگانِ خود کردہ است۔ قرآن مجید اعلیٰ و افضل و اولیٰ و اکمل است شریعتے کہ در آں نزول یافتہ است۔ و ہدایتے کہ بذریعۂ آں دادہ شدہ است زمانِ آں الی ابد الآبدین ممتد است و ہیچ کلامِ حق او را منسوخ نتواند کرد ؛

۴۔ و ہمچنیں یقین میداریم کہ ہر گاہ دُنیا از تاریکی مملو گشت۔ و مردم مبتلائے فسق و فجور شُدند و بغیر مددِ آسمانی خلاص مردم از پنجۂ شیطان دشوار شد۔ در ایچنیں ہنگام ہموارہ اللہ تعالیٰ بہ شفقتِ کاملہ و رحمت شاملۂ خود بعضے را از میانِ بندگانِ پاک و نیک و مخلص خود برگزیدہ برائے ہدایت بنی آدم مامور کردہ است۔ چنانچہ می فرماید۔ وان من اُمّةٍ الا خلا فیھا نذیر (فاطر ۳۶) یعنی ہیچ قومے نیست کہ در وے پیغمبرے از جانب ما نیامدہ باشد ؛

وایں برگزیدگان بارگاہ حق تعالیٰ بہ عملہائے ستودہ و سیر تہائے زکیہ و مرضیۂ خود برائے جہانیاں رہنمائے صراط مستقیم مے بُودہ اند۔ و حق تعالیٰ بوسیلۂ ایشاں بنی آدم را از مرضیاتِ خود آگاہی مے بخشید۔ و ہر کہ از ایشاں سر پیچید رُوئے ہلاکت دید۔ و ہر کہ با ایشاں محبّت ورزید محبوب خدا گردید۔ و ابواب برکات الٰہی بر رویش مفتوح شد و رحمتہائے نامتناہی بر وے نازل گشت۔ و بجہتِ پس آیندگان سیادت و قیادتش مسلّم شد۔ و صلاح دارین و بہبودی کونین نصیب او گردید ؛

و نیز یقین میداریم کہ ایں فرستادگان خدا کہ مردُمان را از ظلمتِ بدکرداری طلاح بسُوئے نورِ نکو کاری و صلاح مے کشیدند۔ بمدارج متفاوتہ و مقاماتِ مختلفہ فائز بُودند۔ و سردار ایں جملہ برگزیدگان و قافلہ سالار ایشاں حضرت محمد مصطفےٰ بُودہ است صلی اللہ علیہ وسلم کہ ذات والا صفاتش را خدا تعالیٰ سید ولد آدم قرار دادہ۔ و کافةً للناس مبعوث فرمودہ۔ آنکہ حق تعالیٰ جملہ علوم کاملہ بہ وے ارزانی داشت۔ آنکہ خدائے عزّ و جلّ او را بہ آن رُعب و شوکت مؤید کرد۔ کہ شاہان

سورہ سبا ع ۳

جابر بہ شنیدن نام مبارکش بر خود لرزاں بودند۔ آنکہ ایزد تعالیٰ روئے زمین را از برائے او مسجد ساخت۔ حتیٰ کہ امتِ مرحومہ اش از روئے زمین بقدر یک شبر ہم نہ گذاشتہ کہ او را بسجدۂ آں وحدہٗ لاشریک لہٗ زینت نہ دادہ باشد۔ و بوجود شریفش سطحِ غبرا بعد ازاں کہ از ظلم و جور معمور بود۔ بعدل و انصاف معمور شد:
ولیقین میداریم کہ اگر انبیائے پیشین عہد فرخ مہدِ آں رسول اکمل صلی اللہ علیہ وسلم را یافتندے۔ جز اتباعش چارہ نہ دیدندے۔ چنانچہ ایزد تبارک و تعالیٰ میفرماید:۔ واذ اخذ اللہ میثاق النّبیّین لما اتیتکم من کتاب وحکمۃٍ ثمّ جاءکم رسول مصدّق لما معکم لتؤمننّ بہٖ ولتنصرنّہ (آل عمران ع ۹) و چنانکہ خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ لوکان موسیٰ وعیسیٰ حیین لما وسعھما الّا اتباعی (تفسیر ابن کثیر جلد ۲ صفحہ ۲۴۶) یعنی اگر موسیٰ وعیسیٰ زندہ بودندے۔ ناگزیر ہر دو اتباعِ من نمودندے:

۷۔ ونیز ما یقین میداریم کہ حق تعالیٰ دعائے بندگانِ خود مے شنود و حلِ مشکلاتِ ایشاں میفرماید۔ و او زندہ خدائیست کہ انسان در ہر زمانہ و در ہر حال زندگی او را محسوس میکند۔ و او تعالیٰ بمثل آں فرد بانے نیست کہ چاہ کن بجہت کندن چاہ میسازد۔ و ہر گاہ کہ چاہ مکمل میشود۔ آنرا بے مصرف پنداشتہ بلکہ مخل بہ مقصد انگاشتہ خرد شکستہ دور می اندازد۔ بلکہ او ہمچو نوریست کہ بغیر او ظلمات محض است۔ و ہمچو جان است کہ بدونِ آں در چار سوئے عالم جز موت چیزے دیگر نیست۔ نہ اینکہ او در وقتے کائنات را آفریدہ بود۔ و حالا خاموش و معطل در گوشۂ فراخزیدہ است۔ او در ہر آں و در ہر زمان با بندگان خود تعلق و رابطہ

دارد۔ و عجز و انکسارِ ایشاں دیدہ روئے توجہ بدیشاں می آرد۔ واگر ایشان او
را فراموش کنند او تعالیٰ خود وجود خویش را فرایاد ایشاں میدہد۔ و بذریعہ بریدان
خاص خویش ایشاں را آگاہی مے بخشد۔ کہ انّی قریب اُجیب دعوۃ الداع
اذا دعانِ فلیستجیبوا لی ولیؤمنوا بی لعلّہم یرشدون۔ یعنی ہر آئنہ من
نزدیک ہستم۔ قبول میکنم دُعائے دُعا کنندہ را وقتیکہ بخواند مرا۔ پس باید کہ فرمانبرداری
کنند برائے من و باید کہ بگروند بمن تا باشد کہ راہ یابند ۔ ؞

۸۔ و نیز بالیقین میداریم کہ قادرِ مطلق تقدیرِ خاص خود را در کائنات جاری میدارد
و محض بر آں قانون قدرت خود را حصر نفرمودہ است کہ آنرا قانون طبعی میگویند
بلکہ از ذاتِ او تقدیرے خاص ہم جاری است کہ بہ آں اظہار قوت و شوکتِ خود
می نماید۔ و از قدرتِ خود نشان میدہد۔ و ایں ہماں قدرت است کہ بعضے از
بیخرداں از بے بصیرتی انکار آں میکنند۔ و بغیر قانون طبعی با قانونے دیگر اعتراف
ندارند۔ و ایں قانون طبعی را قانونِ قدرت می نامند۔ و حالانکہ آں را بس قانون
طبعی تواں گفت۔ نہ قانون قدرت۔ زیرا کہ سوائے ایں قانون او تعالیٰ قانونہائے
دیگر ہم میدارد۔ کہ بواسطۂ آں معاونتِ دوستاں خود میفرماید۔ و دشمنانِ ایشاں
را ہلاک می نماید۔ اگر اینچنین قوانین خاص نبودے۔ چگونہ حضرت موسیٰ علیہ السلام
باوجود ضعف و ناتوانی بر بادشاہے جابر و قاہر فرعون غالب آمدے و آں
باوجود طاقت و قوت در ورطۂ ہلاکت اُفتادے۔ و اگر بجز قانون طبعی قانونے
دیگر نیست۔ پس چگونہ صورتِ امکان میداشت کہ با آنکہ قوم عرب سرتاسر در پئے
ہلاک سید المرسلین بُود۔ او سبحانہ آں سرور را در ہر میدان مظفر و منصور فرمودے

سورہ بقرہ ع ۲۳

واز ہر حملۂ دشمنان مصون و مامون داشتے۔ و بہ انجام کار بر ہماں سرزمین کہ ازاں با یک تنِ جان نثار و یار غار بحالت اضطرار ہجرت کردہ بُود۔ با زیادہ ہزار قدوسیان تسلّط یافتے۔ آیا ہمچو واقعات را با قانون طبعی منسوب تواں کرد؟ حاشا وکلا۔ زیرا کہ آں قانون طبعی بما بس ہمین میگوید۔ کہ ہر ناتواں بمقابلِ توانا ہزیمت می یابد۔ و ہر زیردست بر دست زبردست پست شدہ شکست میخورد ؛

۹۔ و نیز یقین میداریم۔ کہ بعث بعد الموت شُدنی است۔ و در یوم الحساب از مردم پُرسشِ اعمال ضرور باشد۔ پس ہر کہ عمل نیک کند۔ جزائے نیک یابد۔ و ہر کہ از احکام آلٰہی سرتافتہ باشد۔ مورد سخطِ آلٰہی گردد۔ و ہیچ حیلۂ یا تدبیرے نیست کہ بذریعۂ آں مردم را از بعث و نشر مفر دست دہد۔ خواہ استخوانِ انسان را بسوزند و خواہ جسمش را پرندگانِ ہوا یا درندگان صحرا بخورند و یا حشرات الارض ہر ذرۂ اعضائے اورا از ہم جُدا سازند۔ و صورتِ نوعیۂ اورا بگردانند و بصورت دیگر درآرند۔ باز ہم در روز قیامت مبعوث گردد۔ و در پیش گاہ داد ار از برائے حساب دادن و جواب گفتن ایستادہ کردہ آید۔ چرا کہ قدرتِ کاملۂ آفرید گار احتیاج بہ ایں ندارد کہ جسم نخستینِ انسان با ہیئت کذائی خود موجود باشد۔ تا اورا مبعوث تواند کرد۔ بلکہ اصل حقیقت ایں است کہ او سبحانہ و تعالیٰ بریں ہم قادر است کہ انسان را از باریک ترین ذرۂ او و از لطیف ترین حصّہ رُوح او برپا نماید۔ و لاریب ہمچنین خواہد بود۔ صورِ نوعیۂ اجسام فناپذیر است۔ مگر ذرات صغارِ اجسام را فنا نیست۔ اِلّا ماشاء اللہ۔ و ہم بریں نسق رُوحیکہ در قالبِ انسانی است۔ بغیر اذن آلٰہی فانی نگردد ؛

۱۰۔ و با یقین میداریم کہ منکرانِ وجود باری تعالیٰ و مخالفانِ دین حق را اگر او سبحانہٗ با رحمت کاملہ

خود عفو نفرماید۔ البتہ در مقامے جا دہد کہ نامش جہنّم است کہ در آں عذابِ گرمیٔ آتش وعقاب سردیٔ یخ ہر دو شدید باشد۔ غرض ازاں محض ایذا و تکلیف نباشد۔ بلکہ اصلاح حال آیندہ ایشاں منظور نظر رافت اثرِ او سبحانہ باشد۔ وجہنم جائےست کہ در آں اسیرانِ بدنصیب را بجز لب گزیدن و دندان غریچہ کردن وبغیر شیون و بکا ہیچ کارے نباشد۔ حتیٰ کہ آں روز جنایت سوز فرارسد کہ رحمت خداوندی کہ بر ہمہ صفات غالب است۔ جوش زدہ ایشاں را بخود درکشد۔ و وعدۂ یاتی علیٰ جہنم زمان لیس فیہا احد ونسیم الصبا تحرّک ابوابہا بہ انجاز رسد۔

١١۔ و یقین میداریم کہ ہرکس کہ بر خدا تعالیٰ و انبیائے او و ملائکہ او و کتب او ایمان میدارد و باجان و دل احکام آلٰہی را بعمل می آرد۔ و قدم در راہ عجز و انکسار می سپارد۔ و باوجود بزرگ بودن خود را حقیر می پندارد۔ و با توانگری و توانائی مثلِ یک ناتواں بسر می برد۔ و خدمتِ خلقِ خدا میکند و راحت دیگراں را بر راحتِ جان خود مقدم میدارد۔ و رُو بظلم و خیانت و تعدی نمی آرد۔ و حاملِ اخلاق حسنہ و فاضلہ و مجتنب از عادات رذیلہ و ذمیمہ می باشد۔ بمقامے رسد کہ بہشت نام اوست و در آنجا بغیر رَوح و ریحان و جنت النعیم نشانے دیگر از رنج و آلام و اسقام نیست۔ و رضائے حق او را حاصل شود۔ و دیدار خدا نصیب گردد۔ و او زیر ردائے فضل خداوندی آمدہ آں قدر قرب حاصل کند کہ آئینہ جمال آلٰہی گردد۔ و صفات الٰہیہ بروے بوجہ اتم و اکمل جلوہ گر شود۔ و از جملہ خواہشات دنیہ پاک گردد۔ و رضائے او رضائے خدا بود و حیات جاودانی یافتہ مظہر صفات ایزدی شود۔

این است عقاید جماعتِ ما۔ و نمیدانیم کہ سوائے ایں معتقدات دیگر کدام

تفسیر مواہب الرحمٰن زیر آیت خالدین فیہا ما دامت السمٰوات والارض الا ما شاء ربک سورۂ ہود ع ٩

اعتقادات است۔ کہ گرویدن بداں در دین اسلام داخل میکند۔ جمیع ائمہ دین قرناً بعد قرن ہمیں عقائد را عقائد اسلام قرار دادہ اند۔ و ما دریں عقائد با ایشاں ہم زبان و ہم نوا ہستیم و بقدر سر موئے ہم مخالفت نداریم ؞

اختلافِ ما با دیگر مردمان

ممکن است کہ جنابِ والا را حیرت رو دہد کہ چوں احمدیان قائل ہمہ اعتقادات اسلام ہستند۔ باز وجہ اختلاف ما با دیگر مردم چیست؟ و بعض علماء را برخلاف ایں جماعت اینقدر جوش و تعصب از چہ سبب است و از برائے چہ فتویٰ کفر بر ایشاں نگاشتہ اند۔

پس اے بادشاہ ذی جاہ اللہ تعالیٰ ترا از شر دنیا در پناہ خود دارد و دروازہ افضال و نوال خود بر روئے تو کشاید۔ اکنوں من جواب آں اعتراضات را بیان میکنم کہ بہ بہانۂ آں مردم ما را خارج از دائرۂ اسلام قرار میدہند ؞

اعتراض اوّل

(۱) اعتراض اوّلین کہ مخالفین بر ما میکنند۔ ایں است کہ ما بر وفاتِ حضرت مسیح ابن مریم علیہ السلام اعتقاد میداریم و میگویند کہ ما بدیں عقیدہ خود ہتکِ حرمتِ عیسیٰ علیہ السلام و تکذیب قرآن شریف می کنیم۔ و فیصلۂ جناب سید المرسلین روحنا فداہٗ را رد مے سازیم۔

اگرچہ ازیں جملہ اینقدر صحیح است کہ ما حضرت عیسیٰ علیہ السلام را وفات یافتہ میدانیم۔ مگر ایں سخن درست نیست کہ ما بدیں طور ارتکاب ہتک حرمت عیسیٰ علیہ السلام و تکذیب قرآن کریم مے کنیم و فیصلۂ سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم را رد می نمائیم زیرا کہ چنداں کہ غور بکار بریم۔ ہمیں مے بینیم کہ ایں الزامات از قائل بودنِ ما بوفاتِ مسیح علیہ السلام

برما عاید نمی شود۔ بلکہ برخلافِ آں اگر ما حضرت عیسیٰ علیہ السلام را زندہ بپنداریم۔ البتہ این الزامات برما وارد گردد ﴿

ما مسلمان ہستیم وبحیثیتِ مسلمان بودن اوّل خیالے کہ در دلہا پیدا میشود۔ آں خیالِ عظمت وجلال خداوندی است جل جلالہ۔ وعزّت رسول اکرم است صلی اللہ علیہ وسلم۔ واگرچہ ما بر ہمہ رسولان ایمان میداریم۔ ولیکن بالطبع رگ غیرت وحمیتِ ما بیشتر برائے آنکس (فداہ ابی وامی) درحرکت می آید کہ او از جہتِ ما بسان شمع جانِ خود را بغم واندوہ گداخت۔ واز بہرِ سبکساری ما بر ذات شریف خودش بارہائے گراں انداخت۔ وما را بر بستر مرگ و در حالتِ نزع دیدہ آنقدر رنج وتیمار ما برداشت نمودہ کہ گویا مردن را بر خود گوارا فرمودہ۔ وبجہت آسایشِ ما ہرگونہ راحت وآرام خود با ترک کردہ ۔ از برائے برداشتن وبلند کردن ما خود را خم نمودہ روزہایش در فکر بہبودِ ما گذشت۔ وشبہایش از بہر ما بہ بیداری بسر شد۔ حتیٰ کہ ایستادہ ایستادہ پائے مبارکش را ورم میگرفت۔ وباوجودیکہ از جملہ صغائر وکبائر معصوم بود۔ امّا برائے تطہیرِ ما از معاصی وبرائے نجاتِ ما از عذاب الٰہی آنقدر گریہ وزاری کرد کہ زمین سجدہ گاہش از سرشک روان تر شدہ۔ ورافت ورحمتش از بہر ما چنداں افزود کہ در بحالجوشِ سینہ اش از دیگ تفسدہ ہم خیلے بلند شدہ اگر دید رحم ایزدی را بجانب ما کشید۔ ورضائے حق را برما جذب نمود۔ ودروازہ افضال الٰہی را برمفارقِ ما بکشاد وبلبادۂ رحمت نامتناہی را بر دوشِ ما انداخت۔ وراہ ہائے وصالِ محبوب ازل برائے ما جستجو فرمود۔ واز بہر ما طرقِ وصول تا بمقام اتحاد با آں ذات بیچون تفحص نمود۔ واز جہت ما آں آسانیہا بہم رسانید کہ پیش ازاں ہیچ پیغمبرے از بہرِ امّت خود بہم نرسانیدہ بود

خطابات تکفیر مارا پسندیده تر است ازیں که با خالق و مربّی و محیی و رازق و ملہمِ علوم و حافظ و ہدایت دہندہ خود تعالیٰ شانہ مسیح ابن مریم را مساوی و ہم پایہ شماریم۔ و اعتقاد کنیم که ہمچناں که ذات او تعالیٰ حی و قیوم است و بخوردن و نوشیدن احتیاج ندارد حضرت عیسیٰ علیہ السلام نیز بالائے آسمان زندہ و پایندہ است۔ و از حوائج ضروریہ و لوازم بشریّہ آزاد است۔ ما مسیح علیہ السلام را نبی معظم و رسول مکرم میدانیم۔ اما نہ بنظر ہمچو سخنہا بلکہ محض ازیں جہت که او فرستادۂ خدا و پیغمبر اوست و بادے محبّت مبداریم۔ اما بنایش محض بریں است که او با خدا تعالیٰ محبّت میداشت و خدا تعالیٰ باوے۔ الغرض ہمہ تعلّقاتِ ما با حضرت مسیح طفیلی است۔ پس چگونہ صورت مے بندد که برائے او ارتکاب توہینِ ربّ العزت کنیم۔ و احسانات او تعالیٰ را فراموش سازیم۔ و قسیسانِ کیشِ عیسویہ را که معاندانِ دینِ اسلام و مخالفانِ ملّت خیر الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام ہستند۔ معاونت نمائیم۔ و آں دشمنانِ دین را موقع دہیم۔ تا بگویند که آنکه بر آسمان زندہ است آیا خدا نیست؟ اگر بشرے بود۔ چرا ہمچو سائر بنی آدم وفات نمی یافت۔ ما بزبان خود چگونہ بر توحید و تفرید آں وحدہ لا شریک لہٗ حملہ آوریم و چساں بدستِ خود تبر بر بیخ و بنِ اسلام نہیم۔ ملایان و علماء ایں زمانہ در حقِ ما ہرچہ خواہند فتویٰ دہند۔ و بہ ہیچ که از دست شاں بر آید سلوک نمایند۔ خواہ مارا بردار کشند یا زیر دیوار نہند۔ سنگسار کنند یا گرفتار۔ ہرچہ دلِ شاں بخواہد کردہ باشند لیکن ما از بہر مسیح علیہ السلام خدائے خود را ترک نمی توانیم کرد۔ و ما ازاں ساعت که بر زبان ما ایں کلمۂ کفر جاری شود۔ که مسیح ابن مریم (که او را مسیحیان ابن اللہ قرار دادہ، ہتک حرمت خدائے قیوم میکنند) با خدائے ما زندہ و پایندہ بر آسمان نشستہ است

مرگِ خود را ہزار گونہ ترجیح میدہیم۔ اگر ما را علم نبودے دریں صورت البتہ ممکن بود کہ ما ایں عقیدہ را تسلیم میکردیم۔ مگر از انجا کہ فرستادۂ بارگاہ آلہی چشمان ما را بر کشاد و مقام توحید و جلال و رفعت و عظمت و قدرتش را بر ما ہویدا ساخت۔ دریں صورت ہر چہ باد اباد۔ ما توحید و تفرید خدائے خود را گذاشتہ ہیچ بندہ را اختیار نمی توانیم کرد۔ واگر خدا نخواستہ اینچنیں کلمۂ الحاد را بر زبان برانیم۔ نمیدانیم کہ از غضب خدا پناہ ما کہ باشد۔ وکار ما بکجا برسد۔ زیرا کہ ہمگی عزت و حرمت و ہمہ مدارج بلند و جملہ مراتب ارجمند از جانب اُوست سبحانہ تعالیٰ شانہ۔ چوں آشکار مے بینیم کہ در اعتقاد بحیات مسیح توہین حضرت باری تعالیٰ است پس ما ایں عقیدہ را چگونہ صحیح پنداریم۔ و در فہم مانمی آید کہ از اعتقاد بوفات مسیحؑ چگونہ ہتکِ مسیح علیہ السلام لازم می آید۔ زیرا کہ چوں آں رسولانِ عظام کہ بر مسیح علیہ السلام خیلے فضیلت میدارند وفات یافتند۔ و ازیں امر ہتکِ حرمتِ ایشاں لازم نیامد۔ پس چگونہ عقیدہ وفاتِ عیسیٰ علیہ السلام مستلزم ہتکِ او باشد۔ اما اگر گاہے ناگزیر اُفتند۔ کہ ما یا ہتک و توہین خدائے تعالیٰ کنیم و یا ہتکِ حرمتِ عیسیٰ علیہ السلام۔ دریں صورت بالطیب خاطر باآں عقیدہ تن دہیم کہ دراں ہتکِ حرمتِ عیسیٰ علیہ السلام باشد۔ و ہرگز ہرگز بہ توہین باری تعالیٰ شانہٗ نہ گرائیم۔ و بالیقین میداریم کہ مسیح علیہ السلام را نیز کہ از عاشقان خدا بود۔ ہرگز گوارا نتواند بود۔ کہ عزتش بر قرار داشتہ توہین آلہی کردہ آید۔ لن یستنکف المسیح ان یکون عبداً للّٰہ ولا الملٰئکۃ المقربون (نساء ع ۲۴)۔

کلامِ خدائے بے ہمتا را کجا بریم وچگونہ آیۂ وافی ہدایہ وکنت علیھم شھیداً ما دمت فیھم فلما توفیتنی کنت انت الرقیب علیھم وانت علیٰ کل شیٔ شھیدا را

راکہ دراں حق تعالیٰ از زبانِ خودِ عیسیٰ علیہ السلام بیان فرمودہ کہ نصاریٰ بعد از وفات عیسیٰ علیہ السلام دین حق را گذاشتہ اند۔ (تا زمانِ حیات او بر دین حق قائم بودند) بہ زبان خود خواندہ باز بہ ہماں زبان بگوئیم کہ مسیح علیہ السلام زندہ بر آسمان است۔ و نیز آیۂ یعیسیٰ انی متوفّیک ورافعک الی ومطہرک من الّذین کفروا وجاعل الذین اتبعوک فوق الّذین کفروا الیٰ یوم القیامہ (آل عمران ع ۶) راکہ بر ما ظاہر مے کُند کہ رفع عیسیٰ بعد از وفاتش بُودہ است) چساں از نظر بیندازیم۔ آرے آنانکہ دعویٰ میدارند۔ کہ ما از خدا تعالیٰ فصیح تر تکلم میتوانیم کرد میگویند کہ اگرچہ او تعالیٰ متوفّیک راکہ از وفات عیسیٰ خبر میدہد۔ قبل از رافعک ادا کردہ اما فی الحقیقت رافعک پیشتر از متوفّیک می باید۔ مگر ما کلام خدا را از جملہ کلامہا افصح وابلغ میدانیم۔ و از ہر نقص وعیب مُبرّا و منزہ یقین مے کنیم۔ ما کہ مخلوق او ہستیم۔ بکدام علم وفضل ایں حرف از زبان برآریم کہ کلام خدا غلط است۔ و باوجود جاہل بودن بہ چہ جرأت وجسارت آں علیم وخبیر را تعلیم دہیم۔

مارا گفتہ مے شود۔ کہ ہمچنیں بگوئید کہ دریں آیۃ از خدا تعالیٰ خطا در سخن واقع شدہ است۔ مگر ایں سخن ہرگز مگوئید کہ علماء را در فہم معنی کلام اللہ خطا واقع شدہ است۔ لیکن ما ایں پند علماء را چگونہ گردن نہیم۔ چوں میدانیم کہ در پذیرفتن ایں عقیدہ سراسر ہلاکت وتباہی است۔ ما کہ چشم بینا میداریم۔ چگونہ دانستہ در مغاکے درافتیم و دست و بازو داشتہ چساں پیالہ زہر ہلاہل را از دہانِ خود رد ننمائیم۔

بعد از خدا مارا بخاتم الانبیاء محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم محبت است۔ و چہ ازیں جہت کہ حق تعالیٰ ذاتِ والاصفاتِ اورا در جملہ فضائل بر ہمہ انبیاء فوقیت عظیم

داده است۔ وچہ ازیں روکہ ہرچہ از انعامات باری عز اسمہ بما رسیدہ است۔ محض بطفیل او رسیدہ است۔ وآنچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برائے بہبودی ما محنتہا کشید است عشر عشیر آں ہم از کدام دیگر انبیاء وغیر انبیاء بظہور نرسیدہ است۔ ما ہرگز ہیچکس را ازاں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در عزت فزوں تر نتوانیم داشت۔ فہم ما برائے قبول کردن ایں سخن ہرگز آمادہ نیست۔ کہ ما مسیح علیہ السلام را بر آسمان زندہ و سید الکونین را زیر زمین مدفون پنداریم۔ و باوجود ایں عقیدہ باز ہم ایں یقین داریم کہ سید المرسلین از مسیح افضل است۔ عقل انسان چساں باور کند۔ کہ آنکہ او را برائے اندک مایہ خطر صلیب کہ بپیش آمد۔ خدا تعالیٰ بر آسمان برداشت۔ او در درجہ ادنیٰ باشد۔ وآں کہ او را تا راہ دور دست دشمنان تعاقب کردند۔ خدا او را تا لکہ سحاب ہم برنداشت او در رتبہ اعلیٰ و برتر باشد۔ اگر فی الواقع مسیح بالائے آسمان زندہ و سید و مولائے ما زیر زمین مدفون است۔ پس برائے ما ہیچ مرگے بدتر ازیں مرگ نیست وما عیسائیاں را روئے خود نمی توانیم نمود۔ مگر حاشا وکلا حقیقت امر ہرگز چنیں نیست۔ وممکن نبود کہ خدا تعالیٰ با محبوب خویش ایں سلوک روا داشتے۔ او احکم الحاکمین است شایان شان او کے تواند بود۔ کہ محبوب خود را سید ولد آدم قرار دادہ باز بہ مسیح زیادہ تر محبت ورزیدے۔ واعتنا بدفع تکالیف وے بیشتر ازاں سرور عالم فرمودے چوں آں خدائے غیور برائے نصرت وقیام عزت رسول مقبول یک عالم را تہ وبالا کردہ۔ وہر کہ اندک ہتک حرمت آں سرور را ارادہ نمودہ او را ذلیل ورسوا ساختہ است۔ پس چگونہ باور تواں کرد۔ کہ بدست خود شان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را پست ساختہ دشمنان دین متین را جائے اعتراض وموقع شماتت میداد ؞

من کہ ہر گاہ ایں خیال ہم مے کُنم کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فداہٗ ابی و امی زیر زمین مدفون و مسیح بالائے آسمان زندہ است۔ موئے بر بدن من راست میشود و جانِ من در تنِ من می کاہد۔ و فی الفور دلِ من از اندرون سینہ فریاد می کند کہ ہر گز چنین نیست وحاشا کہ خدا تعالیٰ چنین کردہ باشد؛

او تعالیٰ شانہ بجناب رسالتمآب را از جملہ انام زیادہ تر دوست میداشت بغیرتِ او چہ طور پسند میتواند کرد۔ کہ فخر رُسل وفات یافتہ زیر زمین مدفون باشد۔ و مسیح بالائے چرخِ بریں زندہ بود۔ اگر کسے استحقاقِ زندہ بُودن و بر آسمان قیام نمودن میداشت۔ ہمانا آں رسُولِ ماست صلی اللہ علیہ وسلم۔ و اگر آں سرورِ عالم وفات یافتہ است۔ دریں صورت ہمہ انبیاء وفات یافتہ اند؛

ما مردم شان رفیع و قدر منیع محبوب رب العالمین را دیدہ و مقام بلند و رتبۂ ارجمند او را فہمیدہ چساں باور کنیم کہ در حالیکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در وقت ہجرت بر فراز جبل ثور و گذرگاہ سنگلاخ بر دوشِ ابو بکر صدیق رضہ پاہائے مبارک خود را مے نہاد۔ تا بالائے کوہ بر آمد۔ خدا تعالیٰ یک فرشتۂ را ہم نفرستاد تا بر دوش برداشتہ بالائے کوہش رساند۔ اما چوں یہوداں قصد گرفتن مسیح کردند بے ہیچ درنگ سُوئے آسمان برداشتہ بر چرخِ چہارم آرامگاہش ساخت۔ وہمچنیں چگونہ تسلیم کنیم کہ چوں در غزوۂ احد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را دشمنان با چند نفر از اصحاب فرا دیدہ محصور یافتند دراں وقتِ خطرناک خدا تعالیٰ توجہ نفرمود۔ کہ از برائے چندے محبوب خود را بالائے آسمان بہ برد۔ و دشمنے را شبیہ او ساختہ بر جائے دندانش دندان آں شخص را بدستِ اعدا بشکند بلکہ بر عکسِ ایں روا داشت کہ دشمناں از ہر جانب بر او حملہ آرند۔ و آں رسُول مقبول

کالمقتول برزمین مدہوش وبیہوش بیفتد۔ ودشمنان نعرہ ہائے خوشی بلند کنند کہ (معاذ اللہ) محمد (رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم) راقتل کردیم۔ اما برائے ابن مریم گوارا نکرد کہ ہیچ تکلیفے بجسم او برسد۔ وہمیں کہ یہوداں بروے حملہ کردن خواستند۔ اورا بسوئے آسمان برداشت وبجائے او یک دشمن اورا شبیہ او ساختہ بر صلیب آویخت۔

ماحیرانیم کہ مردم راچہ شد کہ از یک طرف دعوی محبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می کنند۔ واز جانب دیگر حملہ بر عزت آں سرور عالم می نمایند۔ وصرف برہمیں کفایت نمی کنند۔ بلکہ کسانے راکہ در محبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مجبور گشتہ ہیچکس را بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فضیلت دادن روا نمیدارند۔ اذیت می رسانند و ایں فعل ایشاں را کفر قرار میدہند۔ آیا کفر نام قائم کردن عزت آں سرور عالم است۔ صلی اللہ علیہ وسلم۔ وآیا بے دینی نام اقرار درجہ حقیقی آں سرور دو جہان است۔ صلی اللہ علیہ وسلم۔ وآیا با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم محبت داشتن را ارتداد میگویند اگر کفر ہمین است۔ واگر بے دینی ہمیں است واگر ارتداد ہمین است۔ پس قسم بخدا کہ ما ایں کفر را از ایمان مردم وایں بیدینی را از دینداری مردم وایں ارتداد را از ثبات مردم ہزار درجہ بہتر میدانیم۔ وبآقا وسردار خود حضرت میرزا غلام احمد مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم نوا شدہ بیخوف ملامت آشکار می گوئیم کہ

بعد از خدا بعشق محمد مخمرم ٭ گر کفر ایں بود بخدا سخت کافرم

آخر ہمہ را یک روز مُردن ودر حضور پروردگار پیش شدن است۔ وباوے معاملہ افتادنی است۔ پس ما از مردم چرا بترسیم۔ مردم چہ ضرر بما میتوانند رسانید۔ ما صرف از خدا می ترسیم وصرف باوے محبت میکنیم۔ وبعد از وے از ہمہ زیادہ تر در دل ما محبت ادب

آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم۔ اگر ہمہ عزتہائے دنیا وہمہ تعلقات و آرام وے برائے
او مارا ترک کردن افتد۔ برائے ما سہل و آسان است۔ مگر ہتک ذات او از برداشت ما
بیرون است۔ ما ہتک انبیائے دیگر نمی کنیم۔ مگر قوت قدسیہ و علم وعرفان و تعلق باللہ
آں سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم را دیدہ ہرگز ایں سخن را تسلیم نمی کنیم۔ کہ خداتعالیٰ را با ہیچ
نبی بہ نسبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم زیادہ تر محبت بود۔ واگر ما اینچنیں بکنیم۔ از ما زیادہ
تر قابل سزا دیگر کسے نخواہد بود۔ ما با وصف بینا بودن ایں سخن را چگونہ باور کنیم کہ
وقتیکہ مردم عرب با محمد رسول اللہؐ بگویند کہ او ترقیٰ فی السماء ولن نؤمن لرقیك
حتیٰ تنزل علینا کتابًا نقرؤہ ط (بنی اسرائیل ع ۱۰) (یعنی ما بر تو ایمان نیاریم تا وقتیکہ
تو بر آسمان بالا نروی۔ و ما بر آسمان رفتن تو یقین نکنیم۔ تا وقتیکہ تو کدام کتابے ہم از آسمان
نیاری کہ ما آنرا بخوانیم)۔ خداتعالیٰ بہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بگوید۔ کہ قل سبحان
ربی ھل کنت اِلّا بشرًا رسولًا۔ یعنی بہ ایناں بگو کہ ربّ من از کمزوری پاک است۔
من صرف یک انسانم۔ لیکن حضرت مسیح را برداشتہ بر آسمان بہ برد۔ وقتیکہ سوال محمد
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پیش بیاید انسانیت را مخالف بر آسمان رفتن گفتہ شود
لیکن چوں سوال مسیح علیہ السلام درمیان آید۔ بلا ضرورت آنجناب را بر آسمان بردہ شود
آیا ازیں ایں نتیجہ نخواہد برآمد کہ مسیح علیہ السلام آدم زاد نبود۔ بلکہ خدا بود۔ نعوذ باللہ
من ذالک۔ و یا آیا باز ایں نتیجہ بر نخواہد آمد کہ مسیح از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم افضل بود
و زیادہ تر محبوب خدا بود۔ لیکن ہر گاہ ایں امر اظہر من الشمس است۔ کہ آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم از ہمہ رسل و انبیاء افضل است۔ پس عقل چگونہ باور تواند کرد کہ آنحضرت
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بر آسمان نروند۔ بلکہ بر زمین فوت شوند۔ و زیر زمین مدفون شوند

لیکن مسیح علیہ السلام بر آسمان برود۔ وہزارہا سال زندہ بماند ۞

وباز ایں سوال صرف متعلق غیرت نیست۔ بلکہ متعلق صدقِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز ہست۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرمایند۔ لوکان موسیٰ وعیسیٰ حیین لما وسعہما الا اتباعی (الیواقیت والجواہر فی بیان عقاید الاکابر مصنفہ امام عبدالوہاب شعرانی صفحہ ۲۴) یعنی اگر موسیٰ وعیسیٰ زندہ می بودند۔ ایشان را از اطاعت من ہیچ چارہ نبودے پس اگر حضرت عیسیٰ علیہ السلام زندہ اند۔ دریں صورت ایں قولِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باطل قرار مییابد۔ زیراکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم لوکان فرمودہ وباحضرت موسیٰ حضرت عیسیٰ را شامل نمودہ از وفات ہر دو نبی خبر میدہد۔ پس بعد از شہادت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کسے کہ خود را اُمّتی نبی کریم صلعم میگویاند۔ چگونہ یقین می تواند کرد کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام زندہ است۔ اگر عیسیٰ علیہ السلام زندہ است۔ دریں صورت در علم و صدق نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم خلل واقع می شود۔ زیراکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایشانرا وفات یافتہ قرار مے دہند ۞

از رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ایں نیز مروی است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درآں مرض کہ وفات آں سرور عالم درآں واقع شُد۔ فرمودند کہ ان جبریل کان یعارضنی القراٰن فی کل عام مرۃً وانہ عارضنی بالقراٰن العام مرتین واخبرنی انہ لم یکن نبی الا عاش نصف الذی قبلہ واخبرنی ان عیسیٰ ابن مریم عاش عشرین و ماۃ سنۃ ولا ارانی الا ذاہباً علی راس الستین (مواہب الدنیہ مصنفہ قسطلانی جلد ۱ صفحہ ۴۲) یعنے جبریل ہر سال یک دفعہ مرا قرآن می شنوانید۔ مگر ایں بار دو نوبت شنوانیدہ۔ و مرا جبریل خبر دادہ است کہ ہیچ نبی نہ گذشتہ کہ عمرش از نبی سابق نیم نبودہ باشد۔ وایں نیز

خبر داده که عیسٰی ابن مریم یک صد و بست سال زندگی یافته۔ پس من خیال می کنم۔ که عمر من قریب شصت سال خواہد بُود۔ مضمون ایں روایت الہامی است۔ زیرا که درین روایت رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم از طرفِ خود ہیچ سخن بیان نمی فرماید۔ بلکه گفتۂ جبریل را پیش نموده است و آں ایں است که عمر عیسٰی علیہ السلام یکصد و بست سال بود پس خیالِ مردم که عیسٰی علیہ السلام بعمرِ سی و دو یا سی و سه سال بر آسمان برداشته شده غلط بر آمد۔ زیرا که اگر مسیح علیہ السلام دریں عمر بر آسمان برداشته شده۔ عمرش بجائے یکصد و بست سال تا عہد رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم قریباً شش صد سال می شود۔ و دریں صورت بایستے که رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم سه صد سال عمر می یافت مگر بعمر شصت و سه سالگی فوت شدنِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و الہاماً خبر داده شدنِ آں سرورِ عالم که حضرت عیسٰی علیہ السلام در عمر یک صد و بست سالگی فوت شدند ثابت می کند۔ که زندگی عیسٰی علیہ السلام و نشستِ او بر آسمان سراسر خلاف تعلیم رسُول خدا است صلی اللہ علیہ وسلم و الہاماتِ نبوی تردید آں میکند۔ و ہرگاه امرِ واقع ایں است۔ پس ما بگفتۂ کسے چگونه قائل حیات عیسٰی علیہ السلام می توانیم شد۔ و چگونه آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را از دست میتوانیم داد ؛

ما را گفته می شود۔ که آیا ایں مسئله اکنوں بعد از سیزده صد سال بر شما منکشف شده و بزرگان پیشین ازیں آگاه نبودند۔ مگر افسوس که معترضین نظر خود را بر یک گروہے که از جمله اقوال مختلفه بیک قولے گرائیده بودند گماشته آں قول را بنام اجماع می نامند و نمی بینند که علمائے اوّلین اسلام خود صحابه رضی اللہ عنہم بوده اند۔ و بعد انقراض زمانۂ ایشاں سلسلۂ علماء وسعت گرفته در اکنافِ عالم انتشار یافته است۔ و چوں نظر

برصحابہ کرام رضی اللہ عنہم می اندازیم۔ ہمہ را درین مسئلہ با خود ہم نوامی یابیم۔ و ایں گونہ ممکن ہم کے بود کہ آں گروہ عشاقِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یک عقیدۂ مزیل شان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را قبول میکردند۔ ولو لطرفۃ عین حقیقت امر ایں است کہ جملہ صحابہ کرام دریں عقیدہ با مانہ صرف اتفاق دارند۔ بلکہ روز وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم۔ اول اجماعیکہ درمیانِ ایشاں واقع شد۔ برہمیں مسئلہ وفاتِ حضرت عیسیٰ علیہ السلام بود۔ چنانچہ در کتب احادیث وسیر و تواریخ موجود است کہ جمیع صحابہ از وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنقدر متاثر گشتند۔ کہ سراسیمگی بر ایشاں مستولی شد۔ وبعضے از ایشاں یارائے تکلّم ہم نداشتند۔ وبعضے نتوانستند کہ پائے را از جائے بردارند و برخے را ہوش وحواس گم شد۔ و برخے ازین صدمۂ جانگاہ تا بہ حدے رسیدند کہ بگدازش رفتہ در چند روز رہگرائے عالم آخرت شدند۔ و ایں فرقتِ نبوی بر حضرت فاروق چنداں اثر کردہ بود۔ کہ وفاتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را باور نہ کرد۔ و تیغ آہیختہ می گفت۔ اگر کسے میگوید کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم وفات یافتہ است۔ سر او را از تن جدا میسازم۔ و گفت کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وفات نیافتہ است بلکہ مثلِ حضرت موسیٰ بفرمان داوری پیش داور رفتہ است۔ و چنانکہ موسیٰ بعد از چہل روز بازپس آمدہ بود۔ سید و سرور ما نیز بعد از چہل روز مراجعت میفرماید۔ و آں مردم را کہ نسبتِ کذب بداں مخبر صادق میدہند بقتل رسانده بر دار کشد۔ و بہ آں جوش و خروش بریں دعوی اصرار میداشت کہ از جماعتِ صحابہ کسے را یارائے آں نبود۔ کہ سخن او را رد نماید۔ و بعض مردم را از دیدنِ جوش عمر رضی اللہ عنہ بیقین پیوست۔ کہ حقیقت الامر ہمین است۔ کہ سرور عالم رحلت نفرمودہ است۔ بر روئے ایشاں بشاشت ہویدا شدن گرفت۔ و قبل ازیں ایشاں

که از فرطِ غم واندوه سرنگون کرده بُودند. ہمیں که ایں سخن حضرت عمر را شنیدند شادمان
شُدند. وسرہا را برداشتند. اما بعضے از صحابۂ دُور اندیش ایں حالت را دیده یکے را
از میانِ خود پیشِ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ (که ازیں سبب که بارے طبعِ شریف آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم را افاقہ رُو نما شده بُود. از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اجازت
گرفتہ بجانب یک قریہ که متصل مدینۂ منوره بُود. تشریف برده بود) فرستادند تا ایشاں
را ازیں حادثہ آگاه نموده بمدینۂ طیبہ باز آرد. ہمیں که او رُو براه آورده بود. درراه
با حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دوچار شد. چوں ایشانرا دید. از دیده اش اشک
روان شد وگریہ را ضبط نتوانست کرد. حضرت ابوبکر رض دانست که سانحہ چیست
پُرسید. آیا رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم وفات یافت. گفت که عمر رضی اللہ عنہ
تیغ کشیده است که ہر که حرفِ وفات حضرت بر زبان راند. گردنش مے زنم. حضرت
ابوبکر رض در حجرۂ اُم المومنین عائشہ رسیده گوشۂ چادر از چہرۂ مبارک برداشت
ودانست که فی الواقع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رحلت فرموده است. از صدمۂ
مفارقت اشک از چشم او روان شد. بر جبینِ مبین بوسہ داده گفت. سوگند
بخدا که حق تعالیٰ ہرگز دو موت بر تو وارد نکند. از وفاتِ تو عالم را آں قدر نقصانِ
عظیم پیش آمد است. که از موت ہیچ یک از انبیائے کرام روئے ننموده بود. ذات
تو از مدح وثنائے ما بالاتر است. تو چناں شانے میداری. که ہیچ ماتم صدمۂ جدائی
ترا کم نتواند کرد. اگر بازداشتنِ موت از تو در حیزِ امکانِ ما می بُود. جانِ خود را فدائے
تو کرده موت را از تو باز مے داشتیم. ایں بگفت. وباز گوشۂ ردائے مُبارک بر
چہرۂ اقدس کشیده بداں جانب که حضرت عمر در حلقۂ صحابہ نشستہ بآنگِ بلند مے گفت

کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہنوز وفات نیافتہ بلکہ زندہ است رسید حضرت ابوبکرؓ با عمر ابن الخطاب خطاب کرد۔ ایھا الرجل اربع بنفسک یعنی اے شخص خود را ازیں سخن باز دار و جوش کم کن۔ حضرت عمرؓ آنقدر مدہوش بود کہ بہ سخن حضرت ابوبکرؓ گوش نداد ہمچناں بر سخنِ خود بماند۔ حضرت ابوبکرؓ زیادہ بدو ملتفت نہ گردید۔ و بہ یک جانب مسجد رفتہ با مردم گفت۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فی الواقع فوت شدہ صحابہ حضرت عمرؓ را گذاشتہ گردِ صدیقِ اکبر حلقہ زدند۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نیز ناچار گوشِ خود بسوئے حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نہاد۔ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ایں آیات را تلاوت فرمود۔ ما محمد الا رسول قد خلت من قبلہ الرسل افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم (آل عمران) انک میت وانھم میتون یعنی بجز ایں نیست کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم یک رسول است۔ و ہمہ رسولانِ پیش ازو درگذشتہ اند پس اگر او وفات یابد۔ یا کشتہ شود۔ آیا شما بر پاشنہائے خود باز گردید (آل عمران ۱۵۴) بہ تحقیق تو وفات خواہی یافت۔ و ایناں ہم فوت خواہند شد (زمر ع ۳) و گفت یا ایھا الناس من کان یعبد محمداً فان محمداً قد مات ومن کان یعبد اللہ فان اللہ حیٌّ لا یموت۔ یعنی اے مردمان بدانید کہ آنکس کہ از شما پرستشِ محمد صلی اللہ علیہ وسلم میکرد۔ او بداند۔ کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم وفات یافت است۔ و کسیکہ خدائے عزّ و جلّ را می پرستید۔ او را معلوم شود کہ خدا تعالیٰ زندہ است۔ ہرگز نمیرد۔ (صحیح بخاری باب مناقب ابی بکرؓ)

حضرت ابوبکرؓ کہ ایں آیۂ کریمہ را برخواند وصحابۂ کرام را از وفات نبوی آگاہ ساخت۔ ہمہ از حقیقت حال آگاہی یافتہ بے اختیار بگریہ درافتادند۔ خود حضرت عمرؓ

گفتہ است۔ کہ چوں ابوبکر رض ایں آیات وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ثابت نمود مین
دراں حالت آنچناں پنداشتم کہ گویا ایں آیات امروز نزول یافتہ اند۔ واز شنیدن
ایں آیات زانوہائے من بلرزید۔ وپائے من برجا نماند۔ وبشدت صدمہ برزمین
افتادم ؛

ازیں روایت سہ امور بپایہ ثبوت میرسد۔ اوّل اینکہ بروقتِ وفات آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم اوّلین اجماع صحابہ کرام بریہیں امر بودہ کہ تمام انبیائے پیشین وفات
یافتہ اند۔ زیراکہ اگر دریں امر یک صحابی راہم شکے می بود کہ بعض انبیار ہنوز بقیدِ
حیات ہستند۔ لابد فی الفور درہماں مجلس برخاستہ میگفت کہ ایہا الصدیق ایں استدلال
کہ بروفات جمیع انبیار پیش کردہ۔ درست نیست۔ چراکہ حضرت عیسٰی علیہ السلام از
شش صد سال برآسمان زندہ موجود است۔ پس ایں سخن غلط است کہ جملہ انبیائے
پیشین قبل از بعثتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فوت شدہ اند۔ چوں بعضے ازاں انبیار
حالاہم زندہ اند۔ پس چگونہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم زندہ نتواند ماند ؛

دوم اینکہ بروفات جملہ انبیار یقینِ صحابہ محض برخیال خودِ شاں نبود۔ بلکہ ایں یقین
را ثابت از قرآن کریم می دانستند۔ اگر اینچنین نمی بود۔ احدے از میان صحابہ علی الفور
ایستادہ شدہ میگفت۔ کہ اگرچہ ایں سخن راست است کہ ہمہ انبیائے گذشتہ وفات یافتہ
اند۔ لیکن ایں آیت کہ تلاوت کردہ۔ بروفاتِ جمیع انبیاء دلالت ندارد۔ پس استدلال
ابوبکر رضی اللہ عنہ از آیت قد خلت من قبلہ الرسل بروفاتِ جمیع انبیار وقبول
کردن صحابۂ کرام ایں استدلالِ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ را ونہ محض خاموش ماندنِ
ایشاں بروے بلکہ از ولذت وسرور یافتن وخواندن گرفتنِ ایشاں ایں آیات را در

ہر کوچہ و بازار دلیلِ بیّنِ این امر است کہ جمیع صحابہ برین استدلال متفق بودند ؛

سوم. این کہ خواہ صحابہ رایقینِ وفات کدام نبی دیگر از انبیاء حاصل بود یا نبود مگر این قدر ضرور بہ ثبوت می رسد کہ حیات عیسیٰ علیہ السلام در وہم و گمانِ آں گروہ ہم نبود۔ چنانچہ این واقعہ (کہ از احادیث صحیحہ و روایات معتبرہ ثابت است) شاہد این معنی است کہ چوں حضرتِ عمر رض در جوشِ خود صحابہ را تہدید می نمود۔ کہ ہر آنکس کہ این سخن بر زبانِ خود آورد۔ کہ رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم وفات یافتہ است من سر او را از تن جدا بکنم۔ دریں حال بجہت ثبوتِ دعویٰ خویش واقعہٗ مراجعت حضرت موسیٰ علیہ السلام پس از چہل روز از طور بیاد مردم داد۔ لیکن متعلقِ حیات عیسیٰ علیہ السلام یکحرف ہم از دہانِ خود نہ برآورد۔ الحاصل اگر صحابہ رض این عقیدہ میداشتند کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام بر آسمان زندہ است۔ حضرت عمر رض با دیگر ہمخیالان خود در تائیدِ عقیدہٗ خود چرا این خیال ظاہر نہ کردند۔ پس ذکر حیات حضرت عیسیٰ را ترک نمودہ با واقعہٗ مراجعت حضرت مُوسیٰ استدلال نمودن ہمچو روز روشن ثابت میکند کہ در ذہن ہیچ صحابی عقیدہٗ حیات عیسیٰ علیہ السلام نبود ؛

علاوہ بریں ما می بینیم۔ کہ اہلبیتِ نبوی نیز بر وفاتِ مسیح علیہ السلام اتفاق میداشتند۔ ابن سعد در جلد ثالثِ کتاب طبقات در تحت ذکر وفات حضرت علی کرم اللہ وجہہ از حضرت امام حسن مجتبیٰ رضی اللہ عنہ روایت کردہ است کہ بروزِ وفاتِ حضرت علی رض حضرت حسن خطبہ خواند۔ و در آں خطبہ فرمود۔ ایہا النّاس قد قبض اللیلۃ رجل لم یسبقہ الاوّلون ولا یدرکہ الاٰخرون قد کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یبعث البعث فیکتنفہ جبریل من یمینہ ومیکائیل من شمالہ

فلا ینبغی حتی یفتح اللہ لہ وما ترک الا سبعمائۃ درہم اراد ان یشتری بہا خادماً ولقد قبض فی اللیلۃ التی عرج فیہا بروح عیسٰے ابن مریم لیلۃ سبع وعشرین من رمضان ۔ یعنی اے مردمان امروز شخصے جانِ خود بحق تسلیم کردہ است کہ بعض صفاتِ اورا اولین ہم نیافتہ اند۔ وآخرین نیز نیابند۔ ہر گاہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم اورا بر غزوہ میفرستاد۔ جبریل در دستِ راست ومیکائیل در دستِ چپِ او حفاظت می کروند۔ و بغیر از ظفر یافتن مراجعت نمیکرد۔ صرف ہفصد درم در ترکہ گذاشت است کہ بہ آں ارادۂ خریدنِ خادم میداشت ۔ و درمیانِ آں شب قضا کرد است کہ در آں روح حضرت عیسیٰ علیہ السلام بر آسمان برداشتہ شدہ است و آں تاریخ بست وہفتم ماہ رمضان است ؛

ازیں روایت ثابت میشود کہ حضرات اہل بیت اطہار نیز ہمیں اعتقاد میداشتند کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام وفات یافتہ است ۔ اگر وفاتِ عیسیٰ پیش حضرت امام حسن رضی اللہ عنہ ثابت نبود ۔ پس چگونہ پیش روئے مردم در خطبہ بیان فرمود ۔ کہ در شبے کہ روح عیسیٰ بسُوئے آسمان برداشتہ شدہ است ۔ درہماں شب حضرت علی نیز وفات یافتہ است واگر چہ از ہر یکے از اکابر ائمہ دیں کہ بعد زمان صحابہ کرام رضی اللہ عنہم بودہ اند ۔ فرداً فرداً بالتفصیل مروی ومنقول نیست کہ ایشاں تنصیص بعقیدۂ وفات حضرۃ عیسیٰ علیہ السلام کردہ اند ۔ اما قرینِ قیاس ہمین است ۔ بلکہ بہ یقین می پیوند کہ ایشاں ہم مثل صحابہ کرام رض ہمین اعتقاد می داشتند ۔ کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مثلِ سائر انبیاء وفات یافتہ اند ۔ زیرا کہ ایں بزرگانِ دین عاشق وشیدائے قرآن کریم وکلمات طیبات رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم واقوال صحابہ کرام ومسلک اہل بیت عظام بودند ۔ پس

باور نمی تواں کرد۔ کہ ایشاں راہے دیگر خلاف راہ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم و صحابہ کرام رض و ضد ہدایت قرآن کریم ورزیدہ باشند۔ اما چوں نظر بر حالات زمانہ خود ایں مسئلہ را آنقدر اہم ندانستند کہ درپئے تصریح و تنصیص او می شدند۔ چناں می نماید۔ کہ ازیں سبب مردم نسبت ایں مسئلہ اقوال ایشاں را محفوظ نداشتہ اند۔ و با ایں ہمہ تا جائیکہ سُراغ بہم می رسد۔ ثابت میشود۔ کہ مذہب ایشاں ہمیں بودہ است کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام وفات یافتہ است۔ و خلاف آں از ایشاں ثابت نمی شود۔ و لیکن چوں اکثر متاخرین معتقد بہ حیات عیسیٰ علیہ السلام شدند و اقوال متقدمین دریں بارہ بسبب مذکور کمتر یافتند۔ زمانہ ایشاں را بر زمانہ خود قیاس کردہ نظر بر کثرتِ قائلین بحیات عیسیٰ علیہ السلام در زمانہ خود گمان بُردند۔ کہ اکثر متقدمین ہم قائل بحیاتِ عیسیٰ علیہ السلام بُودہ باشند۔ اما حق این است کہ اگرچہ متاخرین قائل بحیات بودہ اند۔ ولیکن ہر چہ از متقدمین بہ ثبوت می پیوندد خلاف ایں عقیدہ متاخرین است۔ چنانچہ در مجمع بحار الانوار محمد طاہر می نویسد۔ قال مالك مات۔ یعنی امام مالک رحمۃ اللہ علیہ گفتہ است کہ حضرت عیسیٰ وفات یافتہ است۔

الغرض علاوہ از قرآن کریم و احادیث نبوی از اجماع صحابہ و آرائے اہل بیت و اقوال ائمہ تصدیق عقیدۂ ما میشود۔ و ایں امر بہ پایہ ثبوت می رسد کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام داعی اجل را لبیک اجابت گفتہ است۔ پس بر ما ایں تہمت نہادن کہ ما بعقیدۂ وفات مسیح ارتکاب توہین حضرت مسیح می کنیم۔ و از قرآن مجید و احادیث آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم انکار می داریم۔ ہرگز درست نیست۔ ما ہرگز توہین حضرت عیسیٰ علیہ السلام نمی کنیم۔ آرے بہ ابطال عقیدۂ واہیہ حیات مسیح توحید و تفرید حضرت باری عز اسمہ را و عزت و عظمت جناب رسول مقبول صلعم را قائم و ثابت می نمائیم۔ و بہ ایں طور خدمت حضرت مسیح را ہم انجام

میدہیم۔ بالفرض اگر حضرت مسیح خود دریں زمانہ موجود بودے۔ ہرگز گوارا نمیکرد کہ اورا در مقامے ایستادہ کردہ آید کہ منافی توحید و تفرید الٰہی و باعث توہین و کسرِ شان حضرت رسالت پناہی باشد۔ خود جناب والا دریں بارہ غور فرمایند کہ آیا مخالفان ما دریں اعتراض برحق ہستند یا حق بجانب ماست۔ و آیا ایشاں استحقاق دارند کہ بر ما خفا شوند۔ یا ما حق میداریم کہ بر ایشاں خفا باشیم۔ زیراکہ ایں مردم برائے خدائے ما شریکے قرار دادہ اند و توہین رسول اکرمؐ ما کردہ اند۔ و دوست و یگانہ بودہ ہمچو دشمنان و بیگانگان حملہ کردہ اند ؛

اعتراض دوم

(۲) اعتراض دوم کہ بر ما کردہ می شود ایں است کہ ما برخلاف عقیدہ اُمّت محمّدیہ شخصے را مسیح موعود و مہدی مسعود پنداشتہ بہ وے گرویدہ ایم۔ و ایں امر خلاف احادیث نبوی است۔ زیراکہ ازاں واضح می شود کہ مسیح علیہ السلام از آسمان نازل گردد۔ آرے ایں سخن راست است کہ ما مردم بانیٔ سلسلۂ عالیہ احمدیہ حضرت میرزا غلام احمدؑ ساکن قادیان ضلع گورداسپور صوبہ پنجاب ملک ہندوستان را مسیح موعود و مہدی مسعود میدانیم۔ ہرگاہ کہ از قرآن کریم و احادیث و عقل سلیم ثابت است کہ حضرت مسیح وفات پذیرفتہ است۔ پس ہرگز بفہم ما نمی رسد۔ کہ بکدام دلیل ایں عقیدۂ ما برخلاف قرآن و حدیث می اُفتد۔ و چوں وفات مسیح از قرآن و حدیث ثابت است۔ و نیز از احادیث نبویہ ایں ہم ثابت است کہ یک موعود بنام مسیح ابن مریم می آید۔ پس ازیں بتمامتر صفائی و وضاحت ثابت میشود کہ آں موعود فردے از افراد ایں امت باشد۔ نہ خود حضرت مسیح ناصری کہ شربت ممات چشیدہ است ؛

عذر اوّل

گفتہ می شود کہ اگرچہ از قرآن و حدیث وفات مسیح ثابت ہم گردد۔ باز ہم ازانجا کہ

در حدیث شریف پیشخبریٔ آمدنِ حضرت مسیح علیہ السلام وارد شدہ است۔ ازیں جہت برآمدنِ خود حضرت مسیح ناصری علیہ السلام یقین باید داشت۔ زیراکہ او سبحانہ تعالیٰ شانہٗ قادر است۔ بر اینکہ باز او را برائے اصلاح حال مسلمانان در دُنیا فرستد۔ و بایں روش بر ما اعتراض میکنند۔ کہ گویا ما بزعمِ ایں مردم از قدرتِ خدا تعالیٰ انکار میداریم لیکن ما ہرگز نہ بر بنائے انکار بقدرت بل بر بنائے ایمان بہ قدرتِ وتعالیٰ قائل ہستیم۔ کہ حضرت مسیح ناصری را ہرگز باد یگر در دُنیا نفرستد۔ بلکہ فردے را از افرادِ اُمّتِ محمدیہ بقدرت کاملہ خود مسیح موعود ساختہ فرستادہ است ؛

ما فہمِ ایں سخن نمی توانیم کرد۔ و نہ اُمید مے کنیم کہ ہیچ کسے بعد از انکہ دریں امر غور کامل کردہ باشد۔ تسلیم تواند کرد۔ کہ دوبارہ آمدنِ مسیح در دُنیا علامتِ قدرتِ خدا است زیراکہ ما می بینیم۔ و ہر ذی ہوش روزمرّہ مشاہدہ می کند۔ کہ یک مرد دولت مند رختِ کہنہ را ہمچو مردم فرومایہ قطع و بُرید کردہ از جبہ قمیص و از قمیص صدرہ نمی سازد۔ بلکہ بجائے آں رختِ نو میسازد۔ اما یک گدائے بینوائے کہ بر ساختنِ کالائے نو دسترس ندارد ژندہ پارینہ را پینہ دوزی و رفو کاری کردہ برائے زمستانِ سال آیندہ در بُغچۂ پیچیدہ بحفاظتِ تمام و احتیاط مالاکلام نگاہ می دارد۔ ولیکن یک بختیار کامگار مناسبِ ہر فصل و ہر موسم رختِ جدید و کالائے نو بیارآید۔

آں قادرِ مطلق را بجہت رہنمائی بندگانِ خود بر باز زندہ ساختن و دوبارہ در دُنیا فرستادن یکے از انبیائے وفات یافتہ پیشتر ازیں کے ضرورت رو نمود است۔ دا و تعالیٰ مدام برائے ہدایت بندگانِ خود یکے را از مردمِ ہماں زمانہ بر منصبِ رسالت فائز ساخت است۔ ظاہر است کہ از زمان آدم علیہ السلام تا عہد فرخندگی مہد

سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم ہیچگاہ اینچنین نہ کردہ است کہ پیغمبرِ وفات یافتہ را باز زندگی بخشیدہ بجہتِ رہنمائی عالمیان فرستادہ باشد۔ آرے برارتکابِ چنیں فعل دراں صورت مجبور شود کہ تزکیہ نفوس مردم کدام زمانہ از قدرتِ او بیرون باشد و حکومتِ او تعالیٰ از سرِ بنی آدم زائل شود۔ امّا چوں اینچنیں بودن بہیچ صورت ممکن نیست پس ایں ہم امکان ندارد کہ او تعالیٰ ہیچ نبی را از انبیائے وفات یافتہ برائے اصلاح دُنیا از بہشت بیرون آرد۔ و برائے اصلاح دُنیا بفرستد۔ نے نے او تعالیٰ قادرِ مطلق است چوں بعد از وفات مسیح علیہ السلام یک انسانِ عظیم الشان یعنی رسُول کریمؐ را بیافرید پس از قدرتش و بعید نیست کہ شخصے را

الغرض ما انکار از دوبارہ آمدنِ مسیح بہ ایں وجہ نمی کنیم کہ ما بر قدرتِ باری تعالیٰ اعتقاد نداریم۔ بلکہ بہ ایں وجہ کہ ما خدا تعالیٰ را قادر میدانیم کہ ہرگاہ کہ خواہد برائے اصلاح مردم یکے را از بندگانِ خاص مبعوث گرداند۔ و بوسیلۂ وے گم گشتگان بادیۂ ضلالت را بجانب صراطِ مستقیم گام زدن ہدایت فرماید۔ و آنانکہ می پندارند کہ او تعالیٰ اینچنیں نتواند کرد بلکہ بوقتِ ضرورت از انبیائے گذشتہ یکے را باز بدُنیا می فرستد۔ خیلے غلط اندیشیدہ اند و راہ کج گزیدہ۔ ماقدروا اللہ حق قدرہ۔

علاوہ بریں کہ در دوبارہ فرستادنِ مسیح بر قدرتِ خدا حرف می آید۔ بر عزتِ رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نیز صدمہ واقع میشود۔ زیراکہ از باز پس آمدنِ مسیح ایں نتیجہ برمی آید کہ چوں اُمت ہائے انبیائے گذشتہ گمراہ می شدند۔ حق تعالیٰ از میانِ خودِ ایشان پیغمبرے را برائے اصلاح ایشاں مبعوث بساخت۔ اما ہرگاہ در اُمّتِ پیغمبر ما کہ جانِ جہان فدایش باد فساد پیدا گردد۔ پیغمبرے را از پیغمبران گذشتہ بجہتِ اصلاح حال ایں اُمّت از دار الجناں باز گرداند۔ گویا درمیان اُمّتِ محمدیہؐ آں وقت ہیچکس را صلاحیتِ آں نباشد

کہ اصلاحِ امتِ او کند۔ اگر ما ایں عقیدہ را تسلیم کنیم۔ لاجرم ما نیز در توہین و عداوت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از یہود و نصاریٰ کم نتوانیم بود۔ زیرا کہ آں ہر دو گروہ بر قوتِ قدسیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہمیں اعتراض می کنند۔ و ما نیز بذریعۂ ایں عقیدہ انکار قوتِ قدسیۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مے کنیم۔ ہر گاہ کہ چراغے فروزان باشد۔ بالیقین از وے چراغہائے دیگر تواں افروخت۔ و چراغے کہ نورِ او مُردہ بود۔ چراغے دیگر از و بر افروختن ممکن نباشد۔ پس اگر خدا ناخواستہ در اُمتِ محمدیہ اینچنیں زمانہ آمدنی است و ایں قدر حالتِ او خراب شدنی است کہ ہیچکس ازیں اُمت برائے اصلاح او نتواند برخاست۔ پس معاً ایں امر نیز تسلیم نمودن خیلے ضروری گردد۔ کہ در آں زمانہ فیضانِ قدسیۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مسدود گردد۔ نعوذ باللہ من ذلک ؏

آں کدام مُسلمانے است۔ کہ نمیداند۔ کہ تا آں زمان کہ خدا تعالیٰ میخواست کہ سلسلہ موسویہ را جاری دارد۔ از اتباع موسیٰ علیہ السلام آنچناں مردانِ کامل العرفان پیدا می شدند کہ اصلاحِ اُمتِ موسیٰ میکردند۔ لیکن چوں مشیت ایزدی خواست کہ سلسلۂ موسویہ منقطع گردد۔ بابِ نبوت بروئے قوم موسیٰ مسدود فرمود۔ و دروازہ رسالت بر روئے بنی اسمٰعیل کشود۔ و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہٗ را مبعوث نمود۔ پس اگر بعد از رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم باز رسُولے از سلسلۂ موسویہ بیاید۔ لاجرم معنی اش غیر ازیں نباشد کہ او سُبحانہ تعالیٰ شانہ سلسلہ محمدیہ را ہم قطع سازد۔ و نعوذ باللہ در آں حین قوتِ قدسیۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ضعف پذیرد۔ زیرا کہ فیضانِ او کسے را از اُمتِ او بایں رتبہ نتواند رسانید۔ کہ از نورِ محمدی پر تو ے یافتہ اصلاحِ اُمت کند۔ افسوس کہ مردُم برائے ذاتِ خود زیادہ از ضرورت بحیرت می کنند۔ پسند نمی نمایند کہ ہیچ

عیبے بجانب ذاتِ ایشاں منسوب گردد۔ و اما بر ذات اقدس نبی معصوم صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم ہر عیب کہ اگر میخواہند۔ بہ جرأتِ تمام وجسارتِ مالاکلام منسوب میکنند ولیکن ما آں محبت راچہ کنیم کہ محض بہ زبان باشد۔ و بادل تعلق ندارد۔ وآں دعوئ محض چہ کارِ ما می آید کہ باخود دلیلے و بُرہانے ندارد ؞

اگر مردم بہ آں حضرت صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم فی الواقع محبت میداشتند۔ برائے یک دقیقہ ہم گوارا نمیکردند کہ یک پیغمبرے از بنی اسرائیل آمدہ اصلاح اُمتِ محمدیہ نماید۔ آیا ہیچ غیرتمندے کہ در خانہ خود سامانِ ہر قسم مہیّا و موجود دارد برائے چیزے پیش دیگرے دست دراز می کند۔ و باوجود توانائی برائے یاوری خود دیگرے را بخواند ہماں ملایانِ زمانہ کہ میگویند کہ نعوذ باللہ برائے اصلاحِ اُمتِ محمدیہ وبجہتِ مخلصی ایشاں از مصائبِ صعبہ مسیح ناصری می آید۔ برائے خود اینقدر اظہار غیرت کنند کہ اگرچہ در بحث حالت شان بہ مغلوبیت ہم رسیدہ باشد۔ باز ہم اعتراف بر مغلوب بُودن خود نمی کنند۔ و از دیگر کسے یاری جستن و مدد خواستن پسند نمی نمائند۔ و بالفرض اگر احدے بر معاونتِ ایشاں از خود آمادہ گردد۔ بجائے ممنونِ احسانِ او بُودن برو اظہار ناخوشنودی مے نمائند۔ کہ آیا من جاہل و نادان ہستم۔ کہ تو در دہن من لقمہ میدہی ولیکن نسبتِ حضرتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و علےٰ آلہ وسلم بچہ قدر گستاخی و بے پروائی میگویند کہ بلے بجہت اصلاحِ اُمتِ محمدیہ از سلسلہ بنی اسرائیل یک پیغمبرے بالضرور می آید۔ گویا قوت قدسیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بزعم ایشاں خود کارِ اصلاح اُمتِ خود نتواند کرد واحدے بجہت سرانجام ایں مہام از اُمتِ خود برپا نتواند نمود۔ بلکہ برائے انصرام ایں کار دست استعانت و استمداد پیش یک نبی سلسلہ بنی اسرائیل بگشاید۔ آہ یا لہفا

نمی دانم کہ دلہائے ایں مردم مُرداست یا خود عقل ایشاں را دزد بُرد است۔ آیا تمام غیرت وحمیّت شاں برائے نفسہائے خودِشاں است۔ و برائے خدا و رسول ؐ در دل ایشاں ہیچ غیرت باقی نماند است۔ وہمگی خشم شان بر مخالفانِ جان شان ختم شُدہ است و از بہر خفگی بر آنانکہ بر خدا و رسول حملہ میکنند۔ در دلہائے شاں جائے نماندہ است

مارا گفتہ می شود کہ چرا از آمدن پیغمبر اسرائیلی انکار می کنید۔ مگر ما دلہائے خود را کُجا بریم۔ ونقشِ محبت رسُولِ پاک ؐ را از لوحِ دل چگونہ بشوئیم۔ کہ مارا برتر از عزت رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم عزت کسے بنظر نمی آید۔ وما برائے یک لحظہ ہم تحمل نمی توانیم کرد۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم رُوحنا فداہ مِنّت کش واحسانمند غیر گردد۔ غیرتِ ما برائے یک چشم زدن برداشتِ تصور ایں سخن ہم نتواند کرد۔ کہ چوں ہمہ مخلوق از ابتدائے آفرینش تا انتہائے دورِ زمان بروزِ قیامت جمع آیند۔ و کارنامہائے ہر نبیؑ مُرسل علی رُؤس الاشہاد بیان کردہ شود۔ اللہ اللہ اندراں وقت گردن نبی کریم صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم زیر بار احسان مسیح اسرائیلی خم شود۔ وفرشتگان پیش روئے اولاد آدمؑ واقوام عالم صدا بلند کنند۔ کہ چوں در قوت قدسیہ خاتم النبیین ؐ ضعف پدید آمد۔ اندراں وقت مسیح اسرائیلی بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منت داشتہ از جنت بیرون آمدن برائے خود پسندید۔ وبہ دُنیا باز آمدہ اصلاح اُمتش کرد۔ واورا از تباہی مخلصی داد ؎

مامُردم ایں امر را برائے خود خیلے پسند داریم کہ زبانہائے ما با کاردہائے تیز بُریدہ شود۔ از ینکہ چنیں سخنہائے اہانت آمیز دربارہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم بر زبان رانیم ودستہائے ما شل شدہ بہتر است۔ از ینکہ اینچنیں کلمات را نسبت بذاتِ بابرکات

فخر رُسل آخر پر خاتم۔ رسول الثقلین محبوب خدا است۔ زینہار قوت قدسیہ آں معشوق الٰہی در ہیچگاہ معطل و مہمل شُدن امکان ندارد۔ او خاتم النبیین است فیضِ او الی ابدلآبدین جاری بماند۔ و گردن مُبارک او زیر بارِ منت ہیچکس خم نگردد۔ بلکہ احسان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر جمیع انبیاءؑ ثابت و محقق است ہیچ پیغمبرے نیست کہ از اقوام مختلفہ عالم رسالت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تسلیم کنانیدہ باشد۔ لیکن آیا لکو کہا بلکہ لکوک در لکوک انسان ہستند۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از ایشاں تصدیق سائر انبیاء علیہم السلام کنانیدہ است در ہندوستان مطابق آنکہ بیان کردہ میشود ہشتاد ملیون اہل اسلام سکونت میدارند کہ اکثرے از ایشاں از دین ہنود توبہ کردہ مُسلمان گشتہ اند۔ و پیروان دیگر مذاہب از مُسلمانان در تعداد کمتر اند۔ و باقی تمام بُت پرستان ہنود ہستند۔ کہ قبل از مُسلمان شدن نام ہیچ پیغمبرے را نمیدانستند۔ مگر بر رسالتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایمان آوردہ بر موسیٰ و عیسیٰ و دیگر انبیاء نیز ایمان آوردہ اند۔ اگر اسلام در خانہ ہائے ایشاں داخل نمی شُد۔ امروز ہمہ شاں ایں انبیاء کرام را دشنام میدادند و ناسزا می گفتند و ایشاں را از مدعیان کاذب می شمردند۔ چنانچہ اکنوں نیز برادران شاں کہ مشرف بہ اسلام نگشتہ اند۔ کلمات ناشائستہ نسبت انبیائے گذشتہ بر زبان می رانند ؏

و ہم بریں نمط ظاہر است کہ مردم افغانستان و چین و ایران قبل از مُسلمان شُدن کے بر موسیٰ و عیسیٰ و دیگر انبیاء ایمان میداشتند۔ ایں جودِ خاص وجودِ ذی جود آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ ایشاں را مُقِر رسالتِ موسیٰ و عیسیٰ و دیگر انبیاء ساخت است لہٰذا احسان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر جمیع انبیاء ثابت و متحقق است۔ زیرا کہ صداقت شاں از نظرِ خلائق مخفی و محتجب بود۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنرا پیش روئے خلائق ہویدا و آشکار

نمود۔ و بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم احسان ہیچ پیغمبر نیست۔ خدا تعالیٰ ہرگز صبح آں روز را در روئے دنیا آشکار ننماید۔ کہ دراں روز فیضانِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منقطع گردد۔ و پیغمبرے دیگر اصلاح امت او کند۔ بلکہ در ہر زماں کہ ضرورت اصلاح ایں امت پیش آید۔ اللہ تعالیٰ از پیروانِ او وقتاً فوقتاً بعض فرزندان را کہ از علم او فیض یافتہ باشند۔ مبعوث نماید۔ کہ اصلاحِ گم کردگان راہ ہدایت نمایند۔ و ہمہ کارنامۂ شاں کارنامۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد۔ چراکہ شاگرد از اُستاذ و اُمتی از نبی خود جدا قرار دادہ نمی شود۔ و گردن ہائے شاں زیر بار احسان او خم شدہ باشند۔ و دلہائے شاں از بادۂ محبت او لبریز و سرہائے شاں از نشۂ عشقِ او سرشار الغرض در باز آمدن یک رسول از رسولان گذشتہ برائے اصلاحِ اُمت محمدیہ خیلے توہین آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم و نیز از دوبارہ آمدنِ یک نبی از انبیائے بنی اسرائیل درجۂ بلند حضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ حق تعالیٰ باذات بابرکات او کرامت فرمودہ بسیار ساقط مے شود۔ حق تعالیٰ میفرماید:۔
ان اللّٰہ لا یغیر ما بقوم حتّٰی یغیروا ما بانفسھم ۔یعنی خداوند کریم کسے را نعمتے کہ بخشیدہ است۔ تا آنکس در جانِ خود تغیر ندہد آں نعمت از زائل نمی سازد۔

حالا بعد از تسلیم کردنِ ایں عقیدہ ضروری است کہ یا ایں امر قبول کردہ شود کہ نعوذ باللہ در ذات سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم تغیرے واقع گشتہ است۔ یا خدا تعالیٰ عہدِ خود را بشکست۔ یا ایں سخن را باور باید کرد۔ کہ بادیگر ہمہ بنی نوع انسان عادت خداوندی ہمین است کہ نعمتِ بخشیدہ خود باز پس نمی ستاند۔ مگر معاذ اللہ باآں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بخلاف عادت خود سلوک فرمودہ۔ و ایں ہر دو عقیدہ مستلزم کفر است۔ چراکہ در یکے انکار خدا تعالیٰ است۔ و در دیگر انکار رسول او تعالیٰ۔ پس بایں وجوہ از ہیچ

عقاید سخیفہ اظہار بیزاری مے نمائیم۔ وعقیدۂ ما این است کہ آں مسیح کہ مارا وعدہ دادہ
شدہ است۔ لامحالہ از میانِ ہمین امت است۔ و این در قبضۂ قدرت او ست کہ ہر کرا
بخواہد۔ بر مقامیکہ ارادہ کند۔ ایستادہ نماید۔ و بر تبۂ کہ خواہد متمکن سازد۔ و از احادیثِ
نبویہ ثابت می شود کہ مسیح موعود از امت محمدیہ باشد۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ
است کہ لا المھدیُّ اِلَّا عیسٰی۔ (ابن ماجہ باب شدۃ الزمان) یعنی بغیر عیسٰی دیگر ہیچ مہدی
نیست۔ و نیز فرمود کہ کیف انتم اذا نزل ابن مریم فیکم و امامکم منکم (بخاری
کتاب الانبیاء باب نزول عیسٰی بن مریم) یعنی در آں وقت حال شما چگونہ باشد کہ درمیان شما
ابن مریم نازل شود۔ کہ امام شما و از شما باشد۔ اگر اندریں ہر دو ارشاد نبوی بنظر غائر
دیدہ شود۔ صاف ظاہر میشود۔ کہ در عہد فرخندگی مہد مسیح موعود مہدئی دیگر نباشد
و ذات او امام اُمت و ازیں اُمت باشد۔ و ہیچکس غیر ایں اُمت و بیرون ازیں اُمت
نیاید۔ پس ایں خیال کہ مسیح موعود وجودے علیحدہ از مہدی و مہدی وجودے دیگر
از مسیح موعود است۔ سراسر خیال باطل و خلاف حدیث لا المھدی الا عیسٰی است +
دکار یک مومن دیندار ایں است کہ بر گفتۂ آقائے خود اعتماد کردہ غور کند۔ و اگر او را
در دو ارشادِ آقا تضاد بنظر آید۔ آں را بتدبر و تفکرِ خود رفع نماید۔ اگر رسول اکرم
صلی اللہ علیہ وسلم بیکبار فرمودہ است۔ کہ اوّل مہدی ظاہر گردد۔ و بعد ازاں
عیسٰی نازل شود۔ و او در اِتّباع و اقتدائے مہدی نماز ادا کند۔ و بار دیگر ارشاد
کردہ است۔ کہ بجز مسیح مہدی کسے نیست۔ پس آیا لازم است کہ ما ازیں ہر دو قول
یکے را رد کنیم یا اینکہ بر ہر دو قول غور نمائیم۔ و اگر در ہر دو قول صورت وفاقے بہم رسد
آں طریقِ توفیق بین القولین را با جان و دل قبول نمائیم۔ و اگر کسے تدبّر قلیل بعمل آرد

بروآشکارا گردد۔ کہ دریں ہر دو قول صورت وفاق ہمین است کہ حدیث لا المہدی الاّ عیسیٰ حدیث ثانی را مفسر است۔ یعنی اول پیشگوئی نزول مسیح کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ آں الفاظ بیان فرمودہ است کہ ازاں در فہم انسان متبادر می شود کہ وجود مسیح از وجود مہدی جُدا باشد۔ باز آنرا بحدیث لا المہدی الا عیسیٰ واضح گردانید کہ کلام نخستین بطریق مجاز و استعارہ بود کہ ازاں محض ایں مُراد بود۔ کہ اوّلاً از اُمّت محمدیّہ یک انسان کامل بر اصلاح اُمّت محمدیّہ مامور شود۔ در بدو حال اورا در مقام ہیچ یک از رسولاں خاص استادہ کردہ نشود۔ پس پیشگوئی نزول ابن مریم در حق او بہ اتمام برسد۔ وا و دعویٰ مسیح موعود بودن نماید۔ ہمانا ہمیں ہیچ اظہار دو منصب جلیل برائے او فرمودہ است۔ یعنی اوّلاً دعویٰ عام اصلاح مردُم نماید۔ بعد ازاں دعویٰ خاص یعنی دعویٰ مسیح موعود بُودن کند۔ در پیش خبرہائے انبیاء ایں گونہ کلام بسیار واقع شدہ است۔ بلکہ اگر ہمچو استعارات را از پیش خبرہا دور کردہ شود۔ فہم معانی آں پیش خبری ہا دشوار گردد۔ اگر از احادیث مذکورہ ایں مُعانی را مراد نگرفتہ شود باز ازیں دو امر یک امر را کہ ہر یکے ازاں خیلے خطرناک است تسلیم کردن ناگزیر باشد۔ یا ایں سخن را مسلم داشتن ضروری باشد۔ کہ حدیث لا المہدی الاّ عیسیٰ دروغ است۔ و یا ایں امر تسلیم کردن لابدی باشد۔ کہ دریں حدیث نفی وجود مہدی دیگر کہ علاوہ مسیح باشد نہ کردہ شدہ است۔ بلکہ دریں حدیث مقابلہ درجات مسیح و مہدی کردہ و فرمودہ کہ اصل مہدی خود مسیح موعود باشد۔ کہ بمقابلہ او مہدی موعود مرتبتے و حقیقتے نداشتہ باشد چنانکہ گفتہ میشود۔ لا عالم الا فلان و ازیں قول ہرگز ایں مُراد نباشد کہ بغیر از و دیگر کسے در دُنیا عالم نیست۔ بلکہ معنی ایں سخن سوائے ازیں نمی باشد۔ کہ او در علم خود

فاضل تر است کہ علم دیگراں در مقابلہ او ہیچ است ۞

پس ازیں ہر دو معنی انتائج خطرناک حاصل میگردد۔ زیرا کہ یک حدیث را بلا وجہ موجہ باطل قرار دادن خطر عظیم دارد۔ علی الخصوص آں حدیث کہ با خود شواہد نیز دارد و ایں سخن کہ مہدی بمقابلہ مسیح ہیچ است۔ ایں نیز خلاف مضامین آں احادیث است کہ در آں مہدی را امام و مسیح را مقتدی او قرار دادہ شدہ است۔ العرض ماسوائے ایں معنی اکہ امت محمدیہ را خبر دادہ شدہ است۔ از وجودیکہ اولاً دعوی مطلق مصلح بودن کند۔ و بعد ازاں دعوائے مسیح موعود بودن و بجز ایں معنی ایچ معنی صحیح ازیں حدیث بر نمی آید

حقیقت امر ایں است کہ مردم را انما منز مغالطہ ازیں جہت افتادہ است کہ در حدیث نسبت مسیح لفظ نزول آمدہ است۔ و ازیں لفظ فہمیدہ اند کہ ہماں مسیح اول دوبارہ بدنیا باز آید۔ حالانکہ لفظ نزول در آں احادیث بداں معنی نیامدہ است کہ ایں مردم فہمیدہ اند۔ بلکہ ہر گاہ ذکر آفرینش چیزے کردہ می شود کہ مفید و با منفعت باشد۔ یا ذکر تغیرے کردہ آید کہ با برکت کثیر بود یا ظاہر کنندۂ جلال ایزد متعال باشد پس بہ زبان عربی ظہور و وقوع آنرا بلفظ نزول تعبیر کنند۔ چنانچہ حق جل و علا در قرآن مجید فرمودہ است ثُمَّ انزل اللہ سکینتہ علی رسولہ (توبہ) و نیز فرمودہ ثمّ انزل علیکم من بعد الغم امنۃً نعاسًا (آل عمران) و ہمچنیں ارشاد کردہ۔ وانزل لکم من الانعام ثمانیۃ ازواج (زمر) و ہم بریں نسق است۔ قد انزلنا علیکم لباسًا یواری سواٰتکم وریشًا (انعام رکوع ۳) و نیز فرمودہ وانزلنا علیکم المن والسلویٰ (بقرہ) وانزلنا الحدید فیہ باس شدید ومنافع للناس ولیعلم اللہ من ینصرہٗ ورسلہ بالغیب ان اللہ قوی عزیزٌ (حدید ع ۳) ولو

بسط اللّٰہ الرزق لعبادہ لبغوا فی الارض ولکن ینزل بقدرٍ ما یشاءُ انّہ بعبادہٖ خبیرٌ بصیرٌ (شوریٰ رکوع ۳)

وظاہر است کہ سکینہ در دل انسان پیدا میشود۔ و نعاس یعنی خواب نام یک فعل جوہر دماغ است۔ و انعام یعنی بہائم و لباس و سمار و نخ و بو دینہ و آہن و رزق و سائر اشیائے دنیاوی بر ہمیں زمین پیدا میشوند۔ نزول ایں چیزہا از آسمان کسے ندیدہ است و نہ از آسمان فرود آمدنِ ایں اشیاء از قرآن و حدیث ثابت میشود۔ بلکہ حق تعالیٰ در قرآن مجید بصراحت فرمودہ است۔ وجعل فیہا رواسی من فوقہا و بارک فیہا وقدر فیہا اقواتہا فی اربعۃ ایام سواءً للسائلین (حٰم سجدہ) یعنی در زمین و بر سطحِ آں کوہ ہا را پیدا کرد و در زمین بکثرت سامان خلق فرمود۔ و ہر نوع غذا در آں بیافرید۔ ایں ہمہ کار ہا یعنی پیدائش زمین و آفریدن کل اشیا و جانوران در چہار ایام بہ اختتام رسید۔ و ایں امر برائے جمیع اصناف پرسندگان یکسان است یعنی ایں مضمون ہر چند متضمن علوم عالیہ و دقائق حکمیہ است کہ چندے ازاں دریں ایام حاضرہ ظاہر شدہ است و خیلے ازاں علوم در ازمنہ آتیہ ہویدا گردد۔ و سوالات جدیدہ و مسائل عدیدہ دریں بارہ پیدا شود۔ مگر ما ایں مضمون را بطرزے ادا کردہ ایم کہ مردم ہر طبقہ و اقوام ہر زمانہ مطابق علوم و موافق عقول و ترقیات زمانہ خود ازاں بیان جواب ہائے صحیح حاصل نمایند۔ کہ برائی طبائع شان موجب اطمینان باشند۔

الغرض از قرآن مجید ثابت است کہ ایں ہمہ اشیا کہ ذکر آنہا دریں آیات بینات بلفظ نزول وارد شدہ است از آسمان فرود نیامدہ است۔ بلکہ خالق الارض و السمٰوات ایں چیزہا را از زمین برانگیخت است۔ لہٰذا برائے مسیح موعود نیز لفظ نزول بلحاظ تعظیم

منزلت و جلالتِ مقام او مستعمل شده است۔ و ہرگز این مراد نیست کہ او در نفس الامر از آسمان فرود آید۔ چنانچہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ لفظ نزول در شان سید ولد آدم صلی اللہ علیہ وسلم ہم استعمال فرمودہ است۔ و جملہ مفسرین ازیں لفظ نزول شرف و عظمت و رفعت درجۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مراد گرفتہ اند۔ و بر فہمیدن این مدعا و مراد و مقصد مجبور گشتہ اند۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہٗ در مکہ معظمہ در دودمان رفیع الشانِ قریش تولد فرمودہ است۔ و اسم پدر مبارکش عبد اللہ و نام مادرش آمنہ خاتون بودہ است۔ و آیتے کہ در ان ذکر نزول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بیان شدہ این است کہ قد انزل اللہ الیکم ذکراً رسولاً یتلوا علیکم اٰیات اللہ مبینات لیخرج الذین اٰمنوا و عملوا الصلحٰت من الظلمات الی النور (سورہ طلاق ع ۲) یعنی حق تعالیٰ بر شما ذکر یعنی رسول را نازل فرمودہ کہ بر شما آیات بینات آلہی را میخواند تا مومنان و نیکو کاران را از تاریکی ہا بسوئے نور بر آرد۔ چہ قدر مقام تعجب است کہ ہماں یک لفظ نزول است کہ بجہت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و برائے مسیح علیہ السلام مستعمل شدہ است۔ مگر علمائے زمانہ معنیٔ آنرا در حق حضرت رسالت پناہ دیگر می گیرند۔ و برائے حضرت مسیح معنیٔ دیگر می کنند۔

ہرگاہ کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم درین دنیا پیدا شدہ است۔ و در شان والائے او لفظ نزول وارد شدہ است۔ اگر ہمیں لفظ نزول در حق مسیح موعود استعمال گردد۔ و مراد ازاں پیدائش مسیح موعود و بعثت او گرفتہ شود۔ کدام جائے حیرت و مقام تعجب است

شبہ دوم۔ این وارد کردہ میشود کہ مسیح موعود در احادیث بلفظ ابن مریم ذکر یافتہ است و ازین نام ہمین ثابت میشود۔ کہ ہماں مسیح ناصری باز آید۔ و خیال ندارند۔ کہ چوں خود در اشعار

ایشاں لفظ عیسیٰ بکثرت درحق دیگراں مستعمل شدہ است۔ وگاہے ایشاں برہمچو اطلاقات اعتراضے نہ کردہ اند۔ پس اگر خدا تعالیٰ شخصے را بنام عیسیٰ یاد فرماید۔ کدام جائے تعجب باشد۔ وہمچنین ایشان در محاورات خود اسخیا را حاتم و نبدائیاں فلسفہ را محقق طوسی۔ وارباب ملکۂ استخراج مسائل را فخر رازی میگویند۔ مگر لفظ ابن مریم در دل ایشاں شبہات پیدا می کند۔ اگر لفظ ابن مریم افادۂ تعین و تشخص ذاتِ خاص میکند۔ چرا الفاظ طائی وطوسی و رازی وغیر ذالک افادۂ تعین و تشخص ذوات معلومہ نمے کنند۔ پس اگر باوجود استعمال نمودنِ ایشاں ایں الفاظ را مُراد ایشاں ایں امر نمی باشد کہ آں شخص از قبیلۂ طے یا از شہر طوس یا رے است۔ باز چرا از لفظ ابن مریم ایں نتیجہ می برآرند کہ آں موعود ہماں عیسیٰ نبی اللہ است کہ پور مریم صدیقہ بود۔ و پیشتر ازیں بہ نوزدہ صد سال گذشتہ است۔ حالانکہ الفاظ طے وطوس ورے چناں نیند۔ کہ مجازاً در معنیٔ دیگر استعمال یافتہ باشد۔ امالفظ ابن مریم آں اسم است کہ در قرآن کریم بجہت اظہار حالتے خاص استعمال شدہ است۔ کما قال اللہ تبارک و تعالیٰ۔ وضرب اللہ مثلا للذین اٰمنوا امرأۃ فرعون اذ قالت رب ابن لی عندک بیتاً فی الجنۃ ونجنی من فرعون وعملہ ونجنی من القوم الظالمین۔ ومریم ابنت عمران التی احصنت فرجہا فنفخنا فیہ من روحنا وصدقت بکلمات ربہا وکتبہ وکانت من القانتین (سورہ تحریم) یعنی حق تعالیٰ مومناں را بازن فرعون مثال دادہ است۔ ہرگاہ کہ آں زن دُعا کرد۔ کہ اے پروردگار من برائے من نزدیک خود در بہشت یک خانہ بنا فرما و مرا از فرعون وکار وکردار او نجات بدہ۔ و مرا از پنجہ ظالماں رہائی عطا کن و مثال دیگر بامریم بنت عمران دادہ کہ او فرج خود (یعنی سوراخہائے بدنِ خود) را حفاظت کرد است

پس ما بر دل او کلام خود نازل کردیم۔ و او تصدیق کلام ما و تصدیق کتابہائے ما را کرد و از فرمانبرداران ما شد۔ ہرگاہ کہ حضرت حق نام یک حالتے را کہ در جینے از احیان مردِ مومن راپیش می آید۔ بحالتِ مریمی یاد می فرماید۔ و آں مومن را مریم نام می نہد۔ پس اگر خدا تعالیٰ در حق موعودے لفظ ابن مریم استعمال فرماید۔ آیا دریں صورت معنی آں ہمیں نباشد کہ او از حالت مریمی بتدریج ترقی نمودہ تا حالت ابن مریمی یعنی حالت عیسوی برسد کہ روزگارِ حیات او در بدو حال پاک و بے لوث مثل مریم باشد۔ و در آخر ایامِ حیات مثل عیسیٰ بن مریم موید بروح القدس گردد۔ و روزہائے آخرِ عمر خود در اصلاحِ عالم و قائم کردن راستی بسر کُند۔

در معانی کلام آلہی تدبّر و تفکر کردن و در بحر زخّار بیانش غوطہ خوردن و لآلی بیضلئے حقایق و معارف بدست آوردن شاید کہ نزد عُلمائے ایں زمانہ حرام است۔ اگر ایشاں ہمیں میکردند کہ در علومے کہ علمائے رُوحانی در قرآن کریم تدبّر کردہ و بر حیات انبیاء علیہم السلام تامّل نمودہ و بر اقوال ایشاں فکر دوانیدہ استنباط کردہ اند۔ و در کتبِ خود نوشتہ اند۔ غور میکردند ہیش پائی نمی خوردند۔

شیخ شہاب الدین سہروردی در کتاب عوارف المعارف می نگارد کہ علاوہ از ولادت صوری جسمانی برائے انسان یک ولادت دیگر است کہ آنرا ولادت معنوی گویند۔ و در تائید ایں مقدمہ نہ از دیگر کسے بلکہ خود از حضرت عیسیٰ قولے نقل میکند کہ (یصیر المرید جزء الشیخ کما ان الولد جزء الوالد فی الولادۃ الطبیعیۃ وتصایر هذه الولادة انفاً ولادة معنوية كما ورد عن عيسى صلوٰة الله عليه لن يلج ملكوت السماء من لم يولد مرتين فبالولادة الاولى يصير له ارتباط بعالم الملك

وبھذہ الولادۃ یصیرلہ ارتباط بالملکوت۔ قال اللہ تعالیٰ وکذٰلک نری ابراہیم ملکوت السّموات والارض ولیکون من الموقنین) یعنی مُرید جزوِ پیر خود میگردد۔ چنانچہ در ولادتِ طبعی پسر جزوِ پدر خود می باشد۔ وایں وِلادت بجہتِ او درآں حال ولادتِ معنوی می باشد۔ چنانچہ از عیسیٰ علیہ السلام مروی است کہ در سلطنتِ آسمان ہرگز کسے داخل نگردد۔ تا دوبارہ ولادت نیابد۔ باز شیخ ازجانب خود میگوید کہ از ولادت اولیٰ اورا بہ عالمِ ملک یعنی بعالم طبعی تعلق پیدا می شود۔ و بولادت ثانیہ اورا بعالم ملکوت تعلق دست دہد۔ چنانچہ حضرت آفریدگار تعالیٰ شانہٗ میفرماید کہ ماہمین طور ابراہیم راآں اقتدارِ خود کہ مارا بر آسمان و زمین حاصل است وانمودیم تا از یقین یافتگاں گردد۔ انتہیٰ کلام الشیخ۔

از عبارتِ مذکورہ ظاہر است کہ نزد شیخ شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ برائے ہر مومن ولادت معنوی ضروری است۔ و در تائید ایں مقدمہ یک آیتے از آیاتِ کلام اللہ و قولے از اقوال حضرت عیسیٰ نوشتہ است۔ پس چوں ولادتِ معنوی برائے ہر مومن ازبس ضروری است۔ و حضرت عیسیٰ ورا بجہت ترقیات رُوحانی شرط قرار دادہ اند۔ باز آیا تحقق ایں ولادت معنویہ صرف برائے مثیل مسیح محال و ناممکن است؟

خلاصہ اینکہ دوبارہ زندہ شُدن یا باز آمدن مسیح علیہ السلام مخالفِ شانِ الٰہی وخلاف فرمانِ او و منافی عظمت رسُول کریم و ضد فرمودہ ہائے اوست صلی اللہ علیہ وسلم واُمورے کہ براں بنائے ایں عقیدہ نہادہ شدہ است۔ ناشی از قلت تدبّر است حقیقت امر ایں است کہ بعثت شخصے از ہمیں اُمّت مرحومہ کہ در رنگ مسیح ابن مریم

رنگین باشد۔ یک امر ضروری بُود کہ بوقوع رسید۔ داو بروقتِ خود نمایاں گردید و خیلے کساں از طفیل او راہ منزل مقصود دیدند۔ و گروہ کثیر از گمراہان بہ رہنمائی او بشاہراہ رُشد و ہدایت رسیدند ؛

اعتراض سوم

اعتراض سوم۔ بر جماعتِ ما ایں میکنند کہ ما مردم بعد از رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم سلسلہ وحی آلہی و نبوت را منقطع نمیدانیم۔ ایں اعتراض نیز نتیجۂ قلت تدبّر یا ثمرۂ عداوت و دشمنی است۔ حقیقت الامر ایں است کہ ما بر الفاظ انحصار نداریم۔ تعبیر مدعا بہر لفظے کہ باشد بودہ باشد۔ پسند ما ہماں است کہ درآں عزت و عظمتِ خدا تعالیٰ و رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم باشد۔ ما ہرگز برائے لمحہ ہم قائل ایں عقیدہ نمیگردیم کہ چنیں کسے بعد از خاتم النبیین آید کہ رسالت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را بند نمودہ کلمہ جدید و قبلہ نو تجویز کند۔ و احداث شریعت جدیدہ نماید۔ یا حکمے را از احکام شریعت منسوخ گرداند۔ یا مُسلمانان را از اطاعت آں سرتاج رُسل برآوردہ بر اطاعتِ خود مائل سازد۔ یا خود از جادۂ اتباع آں سرور قدم بیروں نہد۔ یا او را از جناب ایزدی بیواسطہ و بیوسیلہ و بے ذریعۂ رسُول کریم صلے اللہ علیہ وسلم فیضے حاصل شدہ باشد بالفرض اگر ہیچو شخصے در دُنیا پیدا شود۔ البتہ دین اسلام منسوخ و باطل گردد۔ و وعدہائیکہ حق تعالیٰ با محبوب خود فرمودہ است۔ ہمہ دروغ بیفروغ برآید۔ نعوذ باللہ من ذالک۔ ولیکن ما ایں امر را نیز گاہے پسند نمی توانیم کرد کہ وجود ذی جود رحمۃ للعالمین سیّد المرسلین را آنچناں قرار دادہ شود کہ او تمام فیوض آلہی را از مردم دریغ داشتہ ابواب رحمت آلہی را بر روئے پس آیندگان مسدود فرمودہ است۔ و بجائے اینکہ آمدن آں سرور عالم در ترقیات عالمیان ممد و معاون باشد۔ سدّ راہِ ترقیات ایشاں

گشتہ است۔ گویا بجائے اینکہ بنی نوع انسان را بخدا برساند۔ از اعلیٰ مقاماتِ وصول الی اللہ ایشاں را محروم ساختہ است ؛

چنانکہ خیال اوّل یعنی بعثتِ پیغمبر تشریعی برباد کنندۂ اسلام است۔ ہمچناں ایں خیال نیز یعنی مبعوث نشدنِ پیغمبر غیر تشریعی بر ذات رسُول اکرم صلعم یک حملہ خطرناک است۔ و مامردم جماعت احمدیّہ نہ آنرا قبول توانیم کرد۔ نہ ایں را۔ زیرا کہ مابیقین سیداریم۔ براینکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برائے عالمیان یک رحمتے بود بس عظیم۔ و بریقین ما چہ حصر! ایں امر را ہر بینندۂ بچشمان خود می بیند۔ آں فخر اولاد آدم بقدوم میمنت لزوم خود اہل عالم را از فیوض سماوی محروم نگردانیدہ بلکہ از بعثتِ شریفہ خود دریائے فیوضات الٰہیہ بیشتر از پیشتر جاری فرمودہ۔ اگر قبل از بعثت مبارکہ فیض آلہی مثل یک رودے یا نہرے بُود۔ بہ یمن تشریف آوری او بجہت تشنہ کامانِ معرفت مثل بحر زخار موجزن گردیداست۔ زیرا کہ پیش از ظہور آں ذات مقدسہ جوہر علم بکمال خود نرسیدہ بُود۔ و ظاہر است کہ بغیر علم کاہل عرفان کاہل دست نمی دہد۔ در مصحفِ مجید آں حقایق و معارف بیان شدہ است کہ در صحفِ اولیٰ مذکور نیست۔ پس اہل ایمان را از کفش برداری آں خلاصۂ اکوان در ایقان و عرفان ترقیات بے پایان حاصل آمدہ است۔ و افراد ایں اُمّت مرحومہ بہ آں مقامات علیا و مدارج قصویٰ می توانند رسید کہ امم سابقہ را بہ آں راہے نبود۔ و اگر ایں چنیں ایمان نداشتہ آید۔ باز برائے رسول کریم صلعم کدام فضیلت بر سائر انبیاء تواند بُود۔ لاریب ہمچو نبوّتے کہ بغیر اتباع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حاصل آید ما منکر آں ہستیم۔ و بہمیں سبب ما آمدِ ثانی مسیح ناصری را بعد از پیغمبر خدا انکار می کنیم

مگر نبوتے را کہ از وعزتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم افزدن ثابت شود۔ نفی نمیتوانیم کرد۔
اے بادشاہ ذی جاہ! حق تعالیٰ ذات ترا مہبط انوارِ خود نماید۔ و سینۂ ترا برائے
قبول حق وسیع فرماید۔ ہماں نبوت سلسلہ نبی سابق را کہ نبوت تشریعی باشد۔ مسدود
می نماید۔ و ہماں نبوت ناسخ شریعت نبی گذشتہ تواند بود۔ کہ بلا واسطہ حاصل آید۔
اما نبوتے کہ از فیض اتباع نبی سابق کسے را دست دہد۔ و غرض ازاں محض اشاعت
دین و اظہار علو شان آں نبی باشد۔ او ہرگز کاسرِ شانش نبود۔ بلکہ مظہر عزت و عظمت
آں باشد۔ و بقائے ایں قسم نبوت از قرآن کریم ثابت است۔ و عقل سلیم نیز دلالت
می کند۔ کہ وجود اینچنیں نبوت در امّت مرحومہ ممکن است۔ و اگر اینچنیں نبوت ایں
اُمّت را حاصل نشود۔ پس ایں اُمّت مرحومہ را بر امم سابقہ ہیچ فضیلتے و مزیتے نماند
رسُول کریمؐ فرمودہ است کہ در اُمّت موسیٰ علیہ السلام محدّثان کثیر بودہ اند۔ اگر
قوت قدسیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہم صرف تا مقام محدثیت می تواند رسانید دریں
صورت ذات بابرکات آں فخر رُسل را بر دیگر انبیاء کدام فضیلت و مزیت باشد۔ و
لقب سیّد ولد آدم و فخر رُسل و سیّد المرسلین بر ذات شریف چگونہ صادق می آید۔ لاریب
صفت خیر الرُسل بُودن مقتضی است کہ در ذات قدسی صفات آنحضرت بعض آنچناں
کمالات موجود باشد کہ در پیغمبران پیشین موجود و متحقق نبودہ۔ و آں کمال مختص بہ آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم نزد ما ایں است کہ امتیانِ پیغمبران گذشتہ بقوت جذب و کشش انبیائے
خود صرف تا بمقام محدّثیت می رسیدند۔ اما اُمتی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ فیض
اطاعت و اتباعِ آں سرور عالمؐ بمقام نبوت نیز فائز می گردد۔ و ہمیں کمال قوت قدسیہ
است کہ دل یک مؤمن را از محبت و عشق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم لبریز و سرشار میسازد

اگر دروازۂ ایں نبوت بالواسطہ نیز بباعث بعثت آنحضرت صلعم مسدود شدہ است پس تشریف آوری آنجناب موجب محرومی قسمت بنی نوع انسان ثابت گردد۔ و وجود قرآن کریم ہم بے سود ثابت شود۔ زیرا کہ ازیں عقیدہ لازم می آید کہ قبل از بعثتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مردم نائل درجات اعلیٰ می شدند۔ ولیکن بعد از بعثت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مردم ازاں مدارج علیا باز داشتہ شدہ اند۔ ونیز یک عاقل مجبور میگردد۔ بر تسلیم ایں سخن کہ کتب سابقہ سماویہ در حصول مرتبۂ نبوت ممد و معاون اُمم خود بودہ است۔ و بذریعۂ عمل پیرا بودنِ انسان بر تعلیم آں کتب براں نقطۂ کمال میرسید کہ حق تعالیٰ او را بجہت رتبۂ نبوت پسند می فرمود۔ اما بر تعلیم قرآن عمل نمودہ براں درجۂ رفیع نتواند رسید۔ بفرض محال اگر ایں سخن صحیح است۔ پس باید کہ دلہائے پرستارانِ درگاہِ خداوندی اندرون سینہ ہا خون شود۔ و کمر ہمت شاں بشکند۔ زیرا کہ ایشاں اُمیدہا بستہ بودند۔ کہ بطفیل بعثت مبارکہ سیّد ولد آدم برائے ترقیاتِ مدارج رُوحانیہ ابواب جدیدہ بر روئے ما مفتوح گردد۔ و بوسیلۂ حضرت رحمۃ للعالمین با محبوب خود کہ رب العالمین است۔ نزدیک تر گردیم۔ لیکن نعوذ باللہ نتیجہ برعکس برآمد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تشریف آوردہ آں دروازہ را کہ تا زمانِ تشریف آوری او مفتوح بُود بر رُوئے طالبان قرب الٰہی مسدود نمود ؛

آیا یک مومن برائے یک چشم زدن ایں خیال غلط را نسبت ذات رؤف ورحیم رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم در خاطر خود راہ تواند داد؟ و آیا یک عاشق فضائل مصطفویہ برائے یک طرفۃ العین برایں عقیدہ سخیفہ قائم تواند ماند۔ حاشا و کلا۔ قسم بذاتِ ذوالجلال کہ وجود ذی جود سرورِ عالم یک بحرے بُود۔ از فیوضات ربّانی و برکاتِ رُوحانی کہ وسعتش را ہیچ

فرد بشر ادراک نتواند کرد۔ و ابواب رحمت الٰہی و فیوض نامتناہی را بند نساختہ بلکہ واکرداست۔ و در میان رتبۂ پیغمبرِ ما صلی اللہ علیہ وسلم و مراتب انبیائے دیگر فرقے است بیّن کہ پیروان انبیائے پیشین از مقام محدثیت فراتر قدم نتوانستند نہاد۔ و از برائے نائل شدن رتبۂ نبوت بسوئے تربیت علیحدہ ہم محتاج می بودند۔ مگر از پیروی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یک انسان بمقام نبوت ہم فائز میشود۔ و معذالک از دائرہ اُمّت بُودنِ آں سرورِ عالم بیرُون ہم نمی رود۔ و ہر قدر کہ درجۂ او بلند شود۔ از غلامیٔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آزاد نتواند شد۔ ارتفاع مقامش اورا از اُمّتی بُودن بیرون نیارد۔ بلکہ حسب بلندی و برتری مرتبۂ خود کمر او زیر بار احسان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خم تر میشود۔ زیراکہ پیغمبر ما بآں نقطہ قرب الٰہی رسیدہ است کہ تا بآں دیگر کسے را ہرگز رسائی نیست۔ و ذاتِ شریفش چنداں معارج رفعت را طے فرمودہ است کہ دست دیگراں ازاں کوتاہ است۔ و ترقیات آں سرور صلی اللہ علیہ وسلم بہ آں درجۂ سُرعت جاری است۔ کہ داہمۂ انسان از اندازہ کردن آں قاصر است و از سبقت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایں اُمّت مرحومہ را نیز بر دیگر امم سبقت فی المدارج دست دادہ است۔ ایں مقام رفیع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ مذکور شد۔ عقول و افہامِ ما را مجبور می کند کہ بعد از وے سلسلۂ نبوتِ غیر تشریعی را در میان اُمّت مرحومۂ او الی یوم القیامہ جاری و ساری اعتقاد کنیم۔ زیراکہ ایں امر باعثِ عزت و افتخار آں فخرِ رُسل است۔ و در مسدود پنداشتن آں خیلے توہین اوست صلی اللہ علیہ وسلم۔ و علامت شاہنشاہ بُودن غیر ازیں نیست۔ کہ شاہانِ گردن بلند در تحتِ حکم او باشند۔ اگر شاگردانِ اُستادے در حالتِ ادنیٰ بمانند۔ لاریب اینچنیں اُستاد را اُستاد کامل تسلیم کردہ نشود۔ و ہمچنیں اگر تحتِ

حکومتِ یک بادشاہے بجز احاد الناس در رعایائے فرومایہ نباشد۔ و ہیچ فرمانروائے ربقۂ اطاعت او در گردن ندارد۔ بیگمان آں بادشاہ قابلیتِ آں ندارد۔ کہ او را شہنشاہ گفتہ آید و لقب شہنشاہ در دُنیا لقب عزت است۔ نہ موجب ذلت۔ ہم بریں نسق ہماں پیغمبر از پیغمبران دیگر در رتبہ افزوں تر باشد کہ خادمانِ در گاہش برتبۂ پیغمبری برسند۔ و با اینہمہ خدام او و اتباعِ او باشند۔ پس خطاب مستطاب وخشوران[1] وخشور مثبتِ رفعتِ شان آنحضرت صلعم است نہ موجب کسر شان۔

درحقیقت ایں غلط فہمی کہ علمائے ایں زمانہ دراں افتادہ اند (قید "ایں زمانہ" ازاں جہت می افزائم۔ کہ کتب بزرگان پیشین از ابطال ایں عقیدہ فاسدہ مملو اند مثل کتب شیخ محی الدین ابن عربی و تصانیف حافظ ابن قیم و مثنوی مولانا روم و مکتوبات شیخ احمد مجدد سرہندی) ازیں پیدا شدہ است کہ در فہمیدن معنی نبوت خطا کردہ اند و گمان بردہ اند کہ نبی ہماں می باشد۔ کہ شریعتِ نو با خود بیارد یا بعض احکام شریعت سابقہ را خط نسخ در کشد۔ و یا از اطاعتِ نبی سابق بیرون باشد۔ اما ایں سخن ہرگز مطابق واقعہ نیست۔ زیرا کہ امور مذکورہ برائے نبی لازم نیست۔ بلکہ ممکن است۔ کہ او در قسمے ازیں اقسام ثلاثہ مذکورہ داخل باشد۔ و ممکن است کہ دراں ہیچ ازیں سہ امور نباشد۔ نہ کتابے جدید آوردہ باشد۔ نہ حکمے را از احکام شریعت سابقہ منسوخ کند۔ و نہ او را نبوت بلا واسطہ حاصل شدہ باشد۔ و با اینہمہ نبی ہم باشد چرا کہ نبوت یک مقام خاص است از مقامات قرب آلہی و ہر کس کہ بہ آں مقام فائز

---

[1] وخشور پیغمبر۔ وخشوران وخشور بہ اضافتِ مقلوب در اصطلاحِ دساتیرِ آسمانی ابنائے فارس پیغمبر اعظم کہ دیگر پیغمبران تابع شریعت او باشند۔ مترجم ؎

گردد۔ کار او محض اینقدر است کہ اصلاح حال و اعمال و معتقداتِ بنی آدم کند۔ و مردم را بسوئے حق جل و علا بکشد۔ و دلہائے مُردہ را زندگی بخشد۔ و زمین خشک افتادہ را باز سیراب سازد۔ و کلامیکہ برائے ہدایت مردم برو نازل شود۔ بہ ایشاں برساند و آنچناں جماعتے فراہم آورد۔ کہ ہمہ زندگانی خود را در راہِ اشاعتِ دینِ حق صرف سازند۔ و اعمال خود را درُست نمایند۔ و اسوۂ حسنۂ او را دستور العملِ کار و کردار خود کنند۔ الغرض ایں عُلماء نفی نبوت از نہ فہمیدن معنئ نبوت کردہ اند۔ ورنہ بعض اقسام نبوت بجائے اینکہ باعثِ کسرِ شان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد موجبِ رفعت شان آں افضل الرسل است ؀

اکثر عُلماء ایں حُجت را پیش می کنند کہ قرآن کریم بعد از نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم سلسلہ نبوت را منقطع نمودہ است۔ چراکہ میفرماید ما کان محمدٌ ابا احدٍ من رجالکم ولٰکن رسول اللہ وخاتم النبیین۔ یعنی محمد صلی اللہ علیہ وسلم پدر کسے نیست از مردانِ شما ولیکن رسول خدا و خاتم النبیین است"۔ پس صورت امکان ندارد کہ اکنوں کسے فائز رتبۂ نبوت شود۔

لیکن ہیچ کسے از بنان قرآن کریم را وا کردہ نمی بیند کہ اللہ تعالیٰ دریں آیتہ وافی ہدایت خاتم النبیین را بفتحہ تائے ارشاد فرمودہ است۔ نہ بکسر تاء۔ و خاتم بفتح تائے فوقانیہ بمعنی مُہر است نہ بمعنی بند کنندہ۔ و ثبت خاتم یعنی مُہر برائے تصدیق می باشد پس معنی ایں است کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم مُہر انبیاء است۔ چنانچہ امام بخاری علیہ الرحمۃ در صحیح خود معنی خاتم النبیین انچنیں کردہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از جملہ انبیاء علیہم السلام نبی صاحبِ مُہر است۔ و در تفسیر ایں آیتہ حدیثے آوردہ کہ ازاں

معلوم می شود۔ کہ بر کتفِ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مُہر نبوت بود۔ کاش مردم در الفاظ
قرآن کریم تامل کردندے۔ تا در مغالطہ نیفتادندے۔ اگر ایشاں می دیدند کہ سوق
کلام دریں آیت برائے کدام مقصود است۔ و مضمونش چیست؟ برایشاں واضح می شد
کہ خدا تعالیٰ در ابتدا لئے ایں آیۃ بیان فرمودہ است کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم پدر کسے
از مردان شما نیست۔ و بعد ازاں کلمۂ استدراک یعنی ولٰکن آوردہ در عقب او الفاظ
رسُول اللہ و خاتم النبیین ارشاد فرمودہ است۔ و ایں خود ظاہر است کہ کلمہ لٰکن
برائے ازالہ شبہتے می آید۔ و ایں سخن نیز ہر کسے میداند کہ از فقرۂ اوّل یعنی ماکان
محمدٌ ابا احدٍ من رجالکم ایں شبہ ناشی میشود۔ کہ در سُورۂ کوثر خدا فرمودہ است
اِنّ شانئک ھو الابتر۔ یعنی دشمنِ تو ابتر و بے اولاد نرینہ است یعنی تو ابتر نیستی
بلکہ بہ تحقیق دشمن تو ابتر است۔ و دریں آیۃ خود تسلیم میکند۔ کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم
را اولاد نرینہ نیست۔ پس بجہتِ ازالۂ ایں شبہ حرف لٰکن استعمال کردہ ظاہر ساخت کہ
ازیں بیان کہ در دل مردم شبہ پیدا میشود یا آں شبہ را دور می نمائیم کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہر چند
بطور جسمانی پدر کسے نیست۔ ولٰکن ابتر ہم نیست۔ زیرا کہ او رسُول خدا است
پس سلسلۂ اولاد روحانی او خیلے وسیع باشد۔ زیرا کہ ہر رسُول پدر رُوحانی اُمّت خود
است۔ بعد ازاں خاتم النبیین آوردہ بر مضمونِ اوّل مزید ترقی کردہ فرمود کہ نہ
صرف بسیارے از مومناں اولاد او باشند۔ بلکہ او مُہر پیغمبران ہم است کہ بہ مُہر و
انسان تا بمقام نبوت تواند رسید۔ پس او نہ صرف پدر عامہ مومناں خواہد بود۔ بلکہ
پدر انبیاء ہم خواہد بود۔ الغرض دریں آیت باب ایں قسم نبوت کہ مذکور شد وا کردہ
شدہ است نہ مسدود۔ آرے ایں آیت باب آں نبوۃ را بکلّی بند کردہ است۔ کہ

حامل شریعت نو باشد۔ یا بغیر واسطہ آنحضرت ﷺ حاصل شود۔ زیرا کہ اگر اینچنین نبوت باقی باشد۔ البتہ باب ابوت رُوحانی آں سرور بند گردد۔ و ابوت رُوحانی آں نبی جدید جاری شود۔ د دراین آیۂ کریمہ نفی اینچنیں نبوت و رسالت کردہ شدہ است۔

وہمچنیں عُلمار می گویند کہ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمُودہ است۔ انا آخر الانبیاء و نیز ارشاد کردہ است لانبی بعدی۔ پس از روئے ایں احادیث بعد از سرور کائنات ہیچ کس نبی نتواند شد۔ مگر حیف کہ ایں عُلمار فقرۂ انا آخر الانبیار رامی بینند۔ و فقرۂ دیگر کہ و مسجدی ھذا آخر المساجد است کہ در حدیث مسلم با فقرۂ مذکورہ بالا موجود است۔ بسُوئے آں مطلق التفات نمی کنند۔ اگر فقرۂ اَنَا آخر الانبیار ایں معنی دارد کہ بعد از من نبیٔ ہیچ قسم نمی آید۔ پس دریں صورت معنیٔ فقرۂ دوم نیز ایں باشد کہ ہیچ مسجدے بر روُئے زمین بعد ایں مسجد من تعمیر نشود۔ لیکن ہماں گروہ عُلمار کہ از انا آخر الانبیار استدلال بر نفی نبوت ہر قسم بعد از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می کنند باوجود موجود بُودنِ الفاظ و مسجدی ہذا آخر المساجد نہ صرف مساجد دیگر تعمیر می کنند بلکہ چنداں مساجد بکثرت بنا می نمایند کہ در بعض شہرہا بوجہ کثرت مساجد خیلے مساجد ویران اُفتادہ است۔ و در بعض مقامات مابین مساجد فاصلہ چہل ذراع ہم بمشکل یافتہ میشود۔ اگر بباعثِ بعثتِ آخر الانبیار ہیچ انسان نبی نتواند شد۔ پس باوجود لفظ آخر المساجد دیگر مساجد چرا بنا کردہ میشود ؛

در جواب ایں سخن گفتہ می شود کہ ایں مساجد ہم مساجد نبی کریم است صلی اللہ علیہ وسلم زیرا کہ ایں مساجد برائے ہماں طریق عبادت بنا کردہ میشود کہ آنحضرت ﷺ برائے آں مسجد نبوی را تعمیر کردہ بُود۔ پس بہ سبب ظلیّت ایں مساجد از مسجد نبوی جُدا نیستند پس بنائے ایں مساجد ختمیت

صحیح مسلم باب فضل الصلوٰۃ بمسجدی مکہ و مدینہ

مسجد نبوی را نفی نمیکند :.

بلے ایں جواب با صواب است۔ مگر یا میگوئیم۔ کہ چنانکہ مساجد روئے زمین ظل مسجد نبوی است۔ ہم بریں نسق باوجود انا آخر الانبیاء بعثت آنچنان انبیاء نیز جائز است۔ کہ نبی ما را بر جائے ظل و بروز باشند۔ و بر جائے شریعت جدیدہ آوردن پیروی شریعت محمدیہ نمایند۔ و محض برائے اشاعت تعلیم محمدی مبعوث گردند۔ و ہر چہ یافتہ باشند از فیض و احسان محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم یافتہ باشند پس از بعثت چنین انبیاء در آخر الانبیاءُ بُودنِ سید ولد آدم ہماں طور فتور نمی اُفتد چنانکہ از مساجد نو کہ بر نمونہ مسجد نبوی بنا کنند ہیچ خلل در آخر بُودن مسجد نبوی پیدا نمیگردد

ہم بریں نمط معنی لانبی بعدی ہرگز ایں نیست۔ کہ بعد بعثت سید الکونین اصلاً ہیچ نبی بعثت نہ پذیرد۔ بلکہ معنیٰ آں ہم ہمیں است کہ آں نبی پیدا نگردد کہ شرع محمدی را منسوخ سازد۔ پس ہر آں نبی کہ برائے تائید نبوت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ باشد اورا "بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم" نتواں گفت۔ زیرا کہ او درون دائرہ نبوت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم است۔ "بعد آنحضرت" دراں صورت می بُود۔ کہ حکمے را از احکام شریعتش منسوخ میکرد۔ کار خردمند آں می باشد کہ بہ ہر مضمون غور تام فرماید۔ و در تنگ ہر لفظے فرا رسد۔ غالباً حضرت صدیقہ بخوف اینکہ مبادا اینچنیں کوتہ اندیشاں در مغالطہ بیفتند۔ فرمودہ است۔ قولوا انہ خاتم الانبیاء ولا تقولوا لانبی بعدہ (تکملہ مجمع البحار صہ ۸۶) یعنی خاتم النبیین بگوئید۔ ولیکن اینطور مگوئید کہ بعد از وے ہیچ نبی نیاید۔ اگر بعقیدہ حضرت عائشہ صدیقہ بعد بعثت سرور عالم بعثت نبی ہیچ قسم ناممکن بود۔ چرا مردم را از گفتنِ لانبی بعدہٗ منع فرمود۔ و اگر عقیدہ صدیقہ درست نبود۔

صحابہ کرام چرا تردید قول صدیقہ نکردند پس منع کردن حضرت عائشہ از گفتن لانبی بعدہٗ ثابت میکند۔ کہ بعقیدۂ صدیقہ بعد از بعثتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعثت نبی دیگر ممکن است مگر بعثتِ نبی صاحبِ شریعت یا بعثت آں نبی کہ از قیدِ اطاعت و اتباع سرور انبیاء آزاد باشد ممکن نیست۔ و خاموشیٔ اصحاب کبار و اعتراض ناکردن بر قول صدیقہ وامی نماید کہ ہمہ صحابہ مثل صدیقہ دارائے ہمیں عقیدہ بودہ اند ؛

افسوس بر مردم کہ در معانی کلام آلٰہی ہیچ غور نمی کنند و خود ہم خطامی کنند و دیگراں راہم در ورطۂ خطامی اندازند۔ و باز افسوس برآں مردم کہ ایشاں برکسانیکہ مثلِ شاں راہ غلط نرفتہ اند۔ خیلے اظہار غیظ و غضب می کنند۔ و بہ لقب بیدین و کافر یاد می نمایند۔ مگر مرد مومن ازیں سخناں درشت نمی ترسد۔ بلکہ او از غضب و نارضامندی خدا می ترسد۔ انسانے انسان را چہ ضرر تواند رسانید۔ وغیر ازینکہ او را بہ قتل رساند دیگر چہ تواند کرد۔ امّا مرد مومن از موت نمی ترسد۔ موت برائے وے ذریعہ لقائے محبوب باشد۔ اے کاش ایں مردم در معانی قرآن کریم تدبّر میکردند۔ تا برایشاں واضح ولائح می شُد کہ قرآن خزانہ ایست بس وسیع۔ و ذخیرہ ایست غیر نافد۔ ہمہ مایحتاج انسانی را کفائت میکند۔ و در وے آنقدر حقایق و معارف بیان شدہ است۔ کہ در کتب سابقہ عشر عشیر آں ہم مذکور نیست ؛

اگر ایشاں را ایں حال معلوم می شُد۔ ہمچو غوک چاہ بر حالِ تنگِ خود شاد نبودندے بلکہ در طلب راہ ہائے قرب آلٰہی گام زدندے۔ اگر ایشاں بجائے قناعت نمودن بر الفاظ قدرِ اصلاحِ دلہا می شناختند۔ بر تقلفہ علوم ظاہری قناعت نمیکردند۔ بلکہ می کوشیدند تا ایشاں را تعلقے بخدا تعالیٰ میسّر آید و اگر ایشاں را ایں خواہش پیدا شُدے۔ البتہ در ایشاں ایں جستجو ہم پیدا شدے کہ

قرآن کریم تا بجدام حدے برائے انسان راہ ہائے ترقیات کشودہ است و آنگاہ برایشان واضح شدے کہ ایشان مغز را گذاشتہ بر قشر قناعت ورزیدہ اند۔ و پیالہ ہتی را پیش لب آوردہ آرزوئے مستی داشتند ۔

آخر سبب چیست کہ باآنکہ سورہ فاتحہ را میخوانند و در دلہائے شاں ایں آرزو گاہے پیدا نمی شود۔ کہ آں انعامات کہ حق تعالیٰ دریں سورہ بیان کرد ایشانرا نیز ارزانی گردد ہر روز پنجاہ بار اھدنا الصراط المستقیم۔ صراط الذین انعمت علیہم را تلاوت می کنند۔ لیکن در خاطر ایشاں ایں خیال پیدا نمیگردد کہ آخر آں کدام انعام است کہ ما می طلبیم۔ اگر یک نوبت ہم فہمیدہ نماز میگذارند۔ دلہائے شاں دریں فکر می افتادند کہ از "الصراط المستقیم" و "صراط الذین انعمت علیہم" مراد چیست و آنگاہ عنانِ توجہ ایشاں بجانبِ ایں آیات سورۂ نساء منعطف می گشت۔ ولو انہم فعلوا ما یوعظون بہٖ لکان خیراً لھم واشد تثبیتاً ۝ واذاً لاٰتینٰھم من لدنا اجراً عظیماً ۝ ولھدینٰھم صراطاً مستقیماً ۝ ومن یطع اللّٰہ والرسول فاولٰئک مع الذین انعم اللّٰہ علیہم من النبیین والصدیقین والشھداء والصالحین وحسن اولٰئک رفیقاً ۝ ذالک الفضل من اللّٰہ وکفیٰ باللّٰہ علیماً (سورہ نساء ع ۹)

یعنی اگر میکردند آنچہ بہ آں پند دادہ میشوند۔ ہر آئنہ بہتر بودے ایشاں را و محکم تر در استوارئ دین و آنگہ البتہ میدادیم ایشاں را از نزد خود مزدے بزرگ و دلالت میکردیم ایشانرا بہ راہ راست و ہر کہ فرمان برد خدا و رسول را پس انچنیں جماعت ازاں مردمان اند کہ انعام کردہ است خدا بر ایشاں از پیغمبران و صدیقان و شہیدان و صالحان وچہ نیکو تر اند آں گروہ ہمنشینانِ ایں بخشایش است از خدا و بندہ است۔

خدائے دانا ؛

ازیں آیات ہویدا میشود کہ مُراد از ہدایت راہِ گروہ منعم علیہم داخل کردن است
در زمرۂ انبیاء و صدیقان و شہیدان و صالحان ۔ ہرگاہ خدا تعالیٰ بواسطہ رسول خود ارشاد
فرمودہ است کہ ما ہر روز قریباً چہل بار پیش خدا ایستادہ از برائے خود صراط مستقیم
بطلبیم ۔ و تفسیر ہدایت صراط مستقیم کہ خود خدا فرمودہ است این است کہ در گروہ انبیاء
و صدیقان و شہیدان و صالحان داخل کردہ شود ۔ پس چگونہ امکان دارد کہ من کل الوجوہ
بر روئے ایں اُمّت باب نبوّت مسدود باشد ۔ آیا ایں ہزل نمیگردد ؟ و شان حق تعالیٰ
از تمسخر بالاتر است ۔ آیا ممکن است کہ او تعالیٰ از یک طرف با مردم تاکید کند ۔ کہ از من
ہماں انعامات را طلب کنید کہ بر انبیاء و صدیقان و شہدا و صالحین کردہ ام ۔
و باز از جانب دیگر بگوید کہ من ایں انعامات را برائے دوام بر روئے ایں اُمّت بند کردہ ام
حاشا و کلا ! ذاتِ او سبحانہٗ تعالیٰ از جملہ نقائص مُبرّا است ۔ و از ہمہ عیوب مُنزّہ اگر
او تعالیٰ ایں انعامات را بر روئے خلائق مسدود میکرد در سورہ فاتحہ مارا ہرگز تلقین
طلب ہدایت بسوئے راہ گروہِ منعم علیہم نمی فرمود ۔ و نیز در تفسیر صراط مستقیم ہرگز نفرمودے
کہ انسان بذریعۂ اتباع و اطاعت ایں رسول در زمرۂ انبیاء ہم داخل میشود ؛

گفتہ می شود ۔ کہ در سورۂ نساء مع الّذین انعم اللّٰہ علیہم وارد شدہ است
نہ من الّذین انعم اللّٰہ علیہم ۔ لہٰذا مُراد ایں آیت شریفہ ایں است کہ خاصان ایں اُمّت
ہمراہ انبیاء باشند نہ داخل زمرۂ انبیاء ۔ لیکن ایں معترضان نمی اندیشند کہ در آیہ کریمہ
خدا تعالیٰ محض بر ذکر انبیاء کفایت نفرمودہ است ۔ بلکہ با ذکر انبیاء صدیقین و شہدا و
صالحین را نیز یاد فرمودہ است ۔ اگر بسبب لفظ "مع" معنی ایں آیہ آن است کہ ایں مردم

می گویند دریں صورت ایں ہم واجب التسلیم خواہد بود کہ دریں اُمّت ہیچ کدام صدیقے ہم نخواہد بود۔ بلکہ محض اینقدر است کہ چند افراد ایں اُمّت با صدیقاں باشند نہ داخل زمرۂ صدیقان۔ و نیز ہیچکس شہید ہم دریں اُمّت نباشد آرے ایں قدر باشد کہ بعض مردم در رکاب شہدا باشند نہ داخل زمرۂ شہدا۔ و نیز صالح ہم ہیچکس نخواہد بود بلکہ چندے ازیشاں محض در معیّت صلحاء باشند یا بلفظ دیگر اینکہ جمیع افراد ایں اُمّت از ہمگی مدارج تقویٰ محروم باشند۔ و نصیب ایشاں صرف ایں قدر باشد کہ ایشاں را انعام یافتن ہمراہ کامل افراد امم سابقہ کہ باعلیٰ مدارج تقویٰ رسیدہ اند شامل کردہ خواہند شد و بس۔ آیا ہیچ مسلمانے اینچنیں خیال در دل می تواند گذرانید؟ زیادہ ازیں توہین قرآن کریم و اہانت نبی رؤف رحیم و تحقیر و تذلیل دین اسلام دیگر چہ تواند شد۔ کہ در اُمّت محمدیہ مردم نیکو ہم نباشند صرف اینقدر باشد کہ چند نفر ازیں اُمّت با نیکواں اُمم سابقہ شامل کردہ شوند ؂

الغرض اگر بر لفظ "مع" زور دادہ سلسلہ نبوت را بند کردہ آید لامحالہ نتیجہ اش غیر ازیں نمی برآید کہ بروئے مسلمانان دروازۂ صدیقیت و شہادت و صلاح نیز مسدود باشد ؂

امّا حقیقت سخن ایں است کہ معنی لفظ "مع" محض ہمیں نمی باشد کہ دو چیز یا دو کس در یک جائے یا در یک زمان باہم شریک باشند۔ بلکہ ایں لفظ گاہے برائے اشتراک مناصب و مدارج ہم استعمال کردہ می شود۔ چنانچہ حق تعالیٰ فرمودہ است۔ اِنَّ المُنٰفِقِیْنَ فِی الدَّرْکِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِیْرًا ۝ اِلَّا الَّذِیْنَ تَابُوْا وَاَصْلَحُوْا وَاعْتَصَمُوْا بِاللّٰهِ وَاَخْلَصُوْا دِیْنَهُمْ لِلّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِیْنَ ط وَسَوْفَ یُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِنِیْنَ اَجْرًا عَظِیْمًا (سورہ نساء ع ۲۱)

یعنی ہر آئنہ منافقاں در طبقہ زیر ترین اند از آتش ۔ و نیابی ایشاں را ایچ یاری دہندہ مگر آنانکہ توبہ کردند و صلاح پیش گرفتند و چنگ زدند با خدا و خالص کردند دین خود را برائے خدا پس آں گروہ مع المومنین باشند و زود باشد کہ خدا بدہد مومناں را مزدے بزرگ ÷

درین آیت برائے تائبان و نیکو کاران و فرمانبرداران خالص لفظ "مع المومنین" مستعمل شدہ است ۔ پس اگر معنی "مع" صرف "ہمراہ" کردہ شود مفہومش بجز ازین نباشد کہ باوجود اینہمہ نیکو یہا کہ ایشاں کنند باز ہم مومنان خالص نگردند ۔ بلکہ محض با مومناں ہمراہ کردہ شوند ۔ و ایں امر بالبداہت باطل است لہذا معنی "مع" گاہے برائے اشتراک فی المنصب والدرجہ ہم باشد ۔ و دریں آیہ کریمہ اولٰئک مع الذین انعم اللہ علیہم نیز لفظ "مع" افادۂ معنی اشتراک فی الدرجہ و فی المرتبہ می دہد ÷

محض ہمیں آیت تصدیق مدعائے ما نمیکند بلکہ از جملے آیات کلام اللہ مستفاد می شود کہ باب آں نبوت برین اُمّت مفتوح است کہ ظلّ نبوت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد و بجہت اشاعت نبوتش عطا کردہ شود و بہ اطاعت و غلامی آنحضرتؐ حاصل آید چنانچہ خدا تعالیٰ در اثنائے ذکر آں سرور صلی اللہ علیہ وسلم و ذکر اُمّتِ او در سورۂ اعراف میفرماید :۔ قل انّما حرّم ربّی الفواحش ما ظہر منہا وما بطن والاثم والبغی بغیر الحق وان تشرکوا باللہ ما لم ینزّل بہٖ سلطاناً وان تقولوا علی اللہ ما لا تعلمون ٥ ولکلّ اُمّۃٍ اجلٌ فاذا جاء اجلہم لا یستاخرون ساعۃً ولا یستقدمون ٥ یابنی ادم امّا یاتینّکم رسلٌ منکم یقصّون علیکم ایاتی " فمن اتّقی واصلح فلا خوفٌ علیہم ولا ہم یحزنون ٥ یعنی بگو جز ایں نیست کہ حرام

کرد پروردگارِ من کارہائے ناشائستہ را انچہ پیدا است ازاں وآنچہ بنظر دقیق بربدئی آنہا پے تواں برد وگناہ را وتعدی ناحق را۔ وآنکہ شریک سازید بخدا چیزے راکہ خدا ہیچ دلیل براں نازل نکردہ است۔ واینکہ بگوئید برخدا آنچہ نمی دانید۔ و مرہر گروہے را میعادیست پس چوں بیاید مدت آنہا۔ پس ماندن نتوانند یک ساعتے و نہ پیش توانند شد۔ اے فرزندانِ آدم اگر بیایند بہ شما رسُولاں از میان شما کہ بخوانند بر شما آیتہائے مرا پس ہرکہ پرہیزگاری کند وکار خود را بہ صلاح آرد پس نیست ہیچ ترسے برآنہا و نہ ایشاں اندوہگین شوند ؀

ازیں آیت پُربشارت روشن است کہ دریں اُمّت نیز رسُولاں خدا مبعوث گردند زیراکہ حق جل وعلا در اثنائے ذکرِ اُمّتِ محمّدیہ فرمودہ است کہ اگر نزد شما رسُولاں بیایند باید کہ ایشاں را قبول کنید۔ ورنہ در عذاب گرفتار شوید ؀

ایں نتواں گفت کہ دریں آیت لفظ اِمّا وارد شدہ است کہ دلالت بر شرط می کند۔ چراکہ بعد از واقعۂ خروجِ آدم علیہ السلام نیز ہمیں لفظ اِمّا را ارشاد فرمودہ است۔ علاوہ بریں اگر لفظ اِمّا را برائے شرط ہم قرار دادہ شود باز ہم ظاہر میشود کہ سلسلۂ نبوت را خدا تعالیٰ بند نفرمودہ است زیراکہ ایں امر خلافِ شانِ اوست کہ ہر امرے راکہ قطعاً مسدود ومقطوع ساختہ باشد باز آں را بطور شرط بیان نماید۔ وہمچنین خیلے شواہد ونظائر از قرآن کریم واحادیث رسُول رؤف رحیم مثبتِ ایں مدّعا است کہ بابِ نبوّت مطلقاً مسدود نیست۔ چنانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بارہا مسیح موعود را بہ لقب نبی اللہ یاد فرمودہ است۔ اگر بعد از حضرت محمد مصطفےٰ ام نبی ہیچ قسم قابلیتِ بعثت نمی داشتند چرا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مسیح موعودؑ را بہ لفظِ نبی یاد

اعتراض چہارم

سے فرمود ؛

واعتراض چہارم کہ بر ما می کنند این است کہ ما انکار جہاد میکنیم ۔ مرا ہموارہ بریں امر تعجب می آید کہ مردم بریں قدر کذب چگونہ جسارت توانند کرد ۔ زیرا کہ ایں سخن کہ ما منکر جہاد ہستیم ۔ کذب محض است ۔ در عقیدۂ ما ایمان ہرگز بغیر از جہاد کامل نمی شود ۔ ایں ہمہ ضعف کہ در اسلام و مسلمانان پیدا شدہ است وایں کمزوری ایمان بلکہ فقدانش کہ در ایشاں بنظر می آید نزد ما بسبب کوتاہی ورزیدن و سست شدن ایشاں در امر جہاد است پس در بارۂ ما ایں قول ایشاں کہ ما منکر جہاد ہستیم سراسر افترا است ۔ چوں در صدہا مقامات قرآن کریم ما را تعلیم جہاد دادہ شدہ است باز ما کہ بحول اللہ و قوتہٖ مسلمان ہستیم و بر تعلیم قرآن بادل وجان قربانیم ۔ از جہاد چگونہ انکار توانیم کرد ۔ البتہ ما خیلے مخالفت بایں امر میداریم کہ بہ بہانۂ جہاد غداری و خونریزی و رہزنی و فساد کردہ آید زیرا کہ از ارتکاب چنیں افعال بر چہرۂ زیبائے اسلام یک داغ بدنما حادث میگردد ما یارائے برداشت ایں امر نداریم کہ از راہ حرص و ہوا و طمع حطام دنیا برائے فوائد نفس امارہ احکام مقدسہ اسلام را تغیر دادہ آید ؛

فی الجملہ ما ہرگز منکر جہاد نیستیم ۔ بلکہ مخالف ایں امر ہستیم کہ بر ظلم و تعدی و جور و فساد نام جہاد گذاشتہ آید ؛

اے شاہ ذی جاہ ! جناب والا خوب میدانند کہ اگر شخصے بر محبوب کسے خوردہ گیرد محب او را ایں امر چہ قدر اذیت می رساند ۔ و بر محرک ایں فعل او را چہ قدر طیش می آید ہمچنیں ما را ہم ازیں مردم کہ اسلام را بہ اعمال و افعال و کار و کردار خود بدنام می کنند شکوۂ عظیم است کہ خود را مسلمان وانمودہ باز با اسلام خیلے دشمنی می نمایند ؛

امروز مردم دیگر مذاہب دینِ اسلام را یک مذہب غیر مہذب و نبیٔ اسلام را علیہ الصلوٰۃ والسلام یک بادشاہے جابر می انگارند۔ آیا این خیال ایشاں را ازیں وجہ پیدا شدہ است کہ ایشاں در حیاتِ طیبۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چیزے دیدہ اند کہ خلافِ تقویٰ و دیانت باشد حاشا و کلا۔ بلکہ باعثِ آں غیر ازیں نیست کہ مسلمانان باعمال خود در دماغِ مخالفانِ مذہبِ اسلام بعض چناں امور را مرتسم و منتقش کردہ اند کہ ایشاں آنہا را از برائے یک لمحہ ہم فراموش نمی توانند کرد ؛

بہ نزدیک من از جملۂ آں مظالم خطرناک کہ بر عزت آں رسول الثقلین امام الخافقین کردہ شدہ است۔ یک ظلم عظیم کہ بس فخیم است این است کہ مسلمانان نادان صورتِ زیبائے دلربائے آں نبیٔ روف و رحیم را کہ از سرتا پا رحمت مجسم بود و یک مو ناتواں را ہم ایذا رسانیدن گوارا نمی فرمود۔ پیش دشمنانِ اسلام در ہیئتے ظاہر کردہ اند کہ دلہائے آں مردم از آنحضرت ؐ متوحش گشتہ و دماغہائے شاں از خیالات مخالفانہ پُر شدہ است ؛

من دریں اوان از چہار سوئے جہان صدائے الجہاد الجہاد می شنوم۔ مگر حقیقتِ آں جہاد را کہ بجانبِ او خدا و رسول خدا دعوت میفرمود ایشاں ہرگز نمیدانند کہ آں چہ چیز است۔ جہادے کہ خدا تعالیٰ بجانب او میخواند این است۔ فلا تطع الکافرین وجاھدھم بہٖ جھاداً کبیراً (سورہ فرقان ع ۵) یعنی فرمان مبر کافران را و جہاد کن با آنہا بہ قرآن پاک جہاد کردنی بزرگ۔ مگر آیا امروز مسلمانان بسوئے ہمیں جہاد بالقرآن مردم را میخوانند۔ چہ قدر مردم ہستند کہ قرآن کریم را در دست گرفتہ برائے جہاد کردن با کافران بیرون آمدہ اند۔ آیا در قرآن و دینِ اسلام

ہمچو جوہرے نیست - کہ بہ آں دلہائے مردم رابسوئے خود جذب کنند؟ معاذ اللہ!
اگر در قرآن کریم ایں گونہ کشش و جذب نیست - پس برراست بودنِ اسلام و بر منجانب اللہ
بودن او چہ دلیل و برہان است - چوں سخن مردم آنقدر تاثیر دارد کہ دل اکثر کساں
بسوئے آں منجذب میگردد پس آیا صرف کلام الٰہی آنچناں بے اثر ماندہ است کہ تا بے
بردلہائے مردم فتح نتواں یافت وتا وقتیکہ تیغ خون آشام از نیام بر نیاید دل
کافرے دعوتِ حق رالبیک اجابت نگوید - لیکن تا این زمان بمشاہدہ نیامدہ است
کہ دلہا بذریعہ شمشیر مسخر کردہ شدہ باشند - و قرآن کریم بر اینچنین مسلمانی کہ مبنی بر نفاق
باشد وبجہت طمعے یا خوفے اختیار کردہ شود لعنت می فرستد - کما قال اللہ تعالیٰ
اذا جاءك المنافقون قالوا نشهد انك لرسول الله والله يعلم انك لرسوله
والله يشهد ان المنافقين لكاذبون (سورہ منافقون) یعنی چوں بہ نزدِ تو منافقاں
می آیند - میگویند - گواہی میدہیم - کہ ہر آئنہ تو رسولِ خدا ہستی - و خدا میداند - کہ
بدرستی تو پیغمبر اوئی - و خدا گواہی میدہد کہ بہ تحقیق منافقاں دروغ گویانند *

اگر اشاعتِ اسلام بذریعۂ جہاد بالسیف جائز می بود - آیا قرآن مجید ذکر آں
کساں کہ بظاہر اسلام آوردہ بودند ودر دل نفاق می داشتند - بہ آں الفاظ
کہ بالا ذکر یافت میکرد؟ چرا کہ اندریں صورت ایمان شاں نتیجہ تعلیم قرآنی بودے -
در دنیا آں کیست کہ ایں امید تواند داشت کہ من با حسام خوں آشام جماعتِ
مخلصاں را تواند فراہم آورد - پس ایں خیال باطل است کہ اسلام حکم داد است کہ
دیگر اہل مذاہب را با تیغ و سنانِ جانستاں مقہور و بر قبول اسلام مجبور باید کرد -
اسلام در دنیا آں اولین مذہبے است کہ ببانگ بلند میگوید کہ در امرِ مذہب دم زدن

آزاد بایدداشت چنانچہ فرمودہ۔ لا اکراہ فی الدّین قد تبین الرشد من الغیّ (بقروع ۳۴)
یعنی در امر دین ہیچگونہ جبر و اکراہ جائز نیست۔ ہر آئنہ ہدایت از گمراہی جُدا شدہ
است وامتیازے نمایاں پیدا کردہ است۔ پس ہر یکے را می رسد کہ حق را از روئے
دلائل قبول کند یا ردّ کند ۔

ودر آیتے دیگر فرمودہ است:۔ قاتلوا فی سبیل اللہ الّذین یقاتلونکم ولا
تعتدوا ان اللہ لا یحبّ المعتدین (بقروع ۲۴) یعنی جنگ کنید در راہِ خدا
باکسانیکہ با شما جنگ می کنند وزیادتی مکنید۔ ہر آئنہ خدا دوست نمیدارد از حد
گذرندگاں را۔ پس ہرگاہ اسلام محض باآنکساں فتویٰ جنگِ دینی میدہد کہ با مُسلمانان
دربارۂ دین جنگ می کنند ومُسلمانان را جبراً از اسلام برگردانیدن ارادہ
میدارند وبا ایں ہمہ برآنہا حکم زیادتی نمیدہد۔ بلکہ میفرماید۔ کہ اگر آنہا از جنگ
باز مانند شما ہم از جنگِ ایشاں باز مانید۔ پس چگونہ تواں گفت کہ دین اسلام
حکم میدہد کہ با اہل دیگر مذاہب از بہر اشاعتِ اسلام جنگ بکنید۔ الغرض حق تعالےٰ
بغرضِ افنائے مذاہب مختلفہ ہرگز حکم جنگ ندادہ است۔ بلکہ برائے حفاظت آنہا حکم جنگ دادہ
است چنانچہ فرمودہ۔ اذن للّذین یقاتلون بانھم ظلموا وان اللہ علیٰ نصرھم لقدیر۔
الّذین اخرجوا من دیارھم بغیر حقٍ الّا ان یقولوا ربّنا اللہ ۰ ولولا دفع
اللہ النّاس بعضھم ببعضٍ لھدّمت صوامعُ وبیعٌ وصلواتٌ ومساجد
یذکر فیھا اسم اللہ کثیراً ولینصرنّ اللہ من ینصرہٗ ان اللہ لقویٌّ عزیزٌ
(ج ع ۶) یعنی دستوری دادہ شد آناں را کہ کارزار می کنند مردم با ایشاں بسبب آنکہ
ستم رسیدہ اند۔ وبدرستی خدا بریاری کردنِ ایشاں ہر آئنہ توانا است۔ آنانکہ بیرون

کردہ شدہ اند۔ از خانہائے خود بہ ناحق۔ مگر آنکہ میگویند پروردگار ما خدا است
و اگر نبودے دفع کردنِ خدا مردماں را بر خے از یہنہا را بہ بُخے ہر آئنہ ویران کردہ می شُد
صومعہا و کلیسا ہا و کنشتہا و مسجد ہا کہ یاد کردہ می شود دراں نام خدا را بسیار و البتہ
یاری میدہد خدا کسے را کہ دینِ او را یاری میدہد۔ و ہر آئنہ خدا توانا و غالب است
ایں آیاتِ کریمہ چہ قدر بہ توضیح و تصریح آشکارا می نماید۔ کہ کارزار دینی در ہماں
صُورت جائز است۔ کہ کفّار از ربنا اللہ گفتن مانع آیند۔ یعنی کافراں در بجا آوردن
اُمورِ دین دست اندازی کنند۔ و غرض از جہاد ہرگز ایں نیست کہ بہ آں معابد دیگر
مذاہب را خراب نمودہ آید۔ و ایشاں را بر ترک نمودنِ مذاہبِ قدیمۂ ایشاں مجبور
ساختہ شود۔ و در صورتِ انکار از ترکِ مذہبِ آبائی بے دریغ تہ تیغ کشیدہ شود
بلکہ غرض از جہاد آں است کہ حفاظت تمام ادیان و مذاہب کردہ آید۔ و معابد و کنائس
ایشاں را محفوظ داشتہ شود۔ الغرض ہمیں غرض و مقصدِ جہاد مطابق مغز تعلیم اسلام
است۔ زیراکہ اسلام را در دُنیا خدا تعالیٰ از آسمان بطور شاہد و محافظ نازل فرمود است
نہ بطور جابر و ظالم۔

الحاصل جہادے کہ اسلام بداں اجازت داد است۔ و حکم بداں فرمودہ ہمیں است کہ
با آنکساں جنگ باید کرد۔ کہ مردم را جبراً از اسلام برگردانند۔ و یا از اسلام آوردن
منع کنند۔ و کسانے را کہ داخل اسلام شوند بجُرم قبول اسلام قتل نمایند۔ بغیر ہمچو کساں
کہ ذکر شاں بالا گذشت۔ با دیگراں کہ سدّ راہ قبول اسلام نمی شوند۔ اصلاً جنگ و
جدال جائز نیست واگر واقع شود آں جنگ جنگِ سیاسی و ملکی باشد کہ احیاناً مابین
دو فریق مُسلمانان نیز واقع میگردد ؂

این جنگ ظالمانہ کہ بعض اوقات زیادہ از خونریزی وغارتگری ہیچ صفتے در خود ندارد
در مسلمانان بشومیٔ اعمال از اقوام مذاہب دیگر پیدا شدہ است ۔ والا در اسلام ازیں
جنگ ہائے سفّاکانہ ہیچ نشانے پیدا نبود و زیادہ تر الزام اشاعت ایں عقیدہ بر
اقوام مذہب عیسوی است ۔ کہ دریں زمان بہ نسبت دیگر جمیع اہل مذاہب بذریعۂ ایں
اعتراض بر اسلام حملہ می آورند در قرونِ وسطیٰ درمیان عیسائیاں ازیں نوع جنگہا
آں قدر غوغا و شورشہا بود کہ قاطبۃً کل دنیائے فرنگ مصروف جنگ و پیکار و مشغول
کارزار بود ۔ و ہمچناں کہ دریں اوقات قبائل نیم آزادِ سرحدی بر حدود ہندوستان
وقتاً فوقتاً حملہ ہا میکنند ۔ اقوام عیسویہ در آں زمانہ از یک جانب حدود و ثغور بلاد
ممالکِ اسلامیہ را تاخت و تاراج می نمودند واز جانب دیگر بر آں اقوام یورپ کہ
ہنوز در دین مسیحی داخل نشدہ بودند ۔ یورش ہا بردہ خانمان آں ناواقفانِ رسوم
مذہبیہ را ویران میکردند وانچنیں سفاکی وغارت گری را باعثِ خوشنودی خداوند تعالیٰ
میدانستند ۔ چناں می نماید کہ ہمچناں کہ قاعدۂ جاری و عادتِ مستمرہ است کہ بحالتِ
غیظ و غضب ہوش و حواس انسان فتور می پذیرد ۔ و پردہ بر عقل انسانی می افتد مسلمانان
ازچنیں حرکات ناشائستہ روزمرۂ آں مسیحیان تنگ آمدہ و متاثر شدہ درمقابلہ
آں حرکاتِ ناشائستہ کہ کلوخ انداز را پاداش سنگ است ۔ بہ روشِ ایشان غارتگری
آغاز کردند ۔ و رفتہ رفتہ خوئے آں درندگاں گرفتند وہماں تیرے کہ از ایشاں آموختہ
بودند برروئے ایشاں انداختند وانجام کار تعلیم دین خود را بکلّی فراموش نمودند
حتیٰ کہ آں وقت و آں زمانہ فرا رسید ۔ کہ ہماں مسیحیان کہ دریں شیوۂ کشت و خون اُستاد
مسلمانان بودند ۔ بر شاگردانِ خود نسبت ہمیں شیوہ خونریزی و سفاکی اعتراض نمودن

آغاز کردند ٭

امّا ہزار حیف کہ باوجود ایں اعتراضات باز ہم چشم مُسلمانان وا نشُد۔ واز طعنہ ہائے دلخراش ایشاں متنبّہ نگشتند۔ الحال مسیحیان در کل دنیا ایں اعتراض را برخلاف اسلام استعمال می نمایند مگر مُسلمانان چناں بخواب غفلت غنودہ اند کہ چشم ایشاں وا نمیگردد وہموارہ بدستِ خود شمشیر در دستِ دشمناں میدہند و بزبانِ حال ایشانرا فہمایش میکنند کہ ایں حربہ را بگیرید و بادے بر مُسلمانان حملہ کنید ٭

ولیکن مسلمانان غور نمی کنند کہ ایں جنگہائے سفا کانہ کہ پیش ایشان بنام جہاد شہرت دارد۔ بجائے نفع رسانیدن دین اسلام راخیلے ضرر میرساند۔ آخر آں کدام مملکت یا کدام قوم است کہ بہ ایں حربہ مفتوح یا مشرف بہ اسلام شدہ است۔ کثرتِ مردم در جنگہا بکار نمی آید بلکہ ہنر و واقفیّت از آداب حرب و ترتیبِ آلات وادواتِ طعن وضرب و تربیت وسامان وحسن انتظام وہمدردی دیگر اقوام بکار می آید۔ بعض اقوام کم پایہ وکم مایہ بواسطۂ خوبئ انتظام عساکرِ دولِ عظیمہ وافواج کثیرہ را ہزیمت دادہ اند۔ واگر ایں امور نباشد افواج کالبحر المواج نیز ہیچکارہ ثابت میشود۔ چہ خوش بودے۔ اگر مُسلمانان بجائے اینکہ جہاد را در معنی غلط و فاسد گرفتہ اسلام را بدنام میکنند۔ واسلام را نقصان میرسانند ویوماً فیوماً خویشتن را در قعرِ مذلت می اندازند برائے صیانت جان ومال وآبروئے خود وحفاظتِ بلادِ اسلامیہ در تحصیل امُور مذکورہ سعی وافر بکار برند۔ چراکہ ہرگاہ بر مردم ایں امر آشکارا گردد کہ فلاں قوم بہ بہانۂ مذہب خود اقدام بر جنگ می نماید ہمہ اقوام در مخالفتِ آں قوم باہم دگر مجتمع میشوند۔ زیراکہ آں ہمہ ازاں قوم واہمہ خوردہ چناں خطر عظیم محسوس میکنند کہ عادل ترین حکومتے نیز ازاں خطر محفوظ نمی ماند وہر دولتے

یا حکومت کہ مخالفِ مذہب او باشد۔ از ترسکاری بر گفتار و کردار او اعتماد نداشتہ دریں اندیشہ می اُفتد۔ کہ اگر من باوے سلوک نیک ہم بکنم۔ باز ہم من از وایمن نیم۔ زیرا کہ بنائے جنگ وخصومت او مبنی بر ظلم و فساد نیست۔ بلکہ بنا بر اختلافِ مذہب وملت است۔

الغرض ما منکر جہاد نیستیم۔ بلکہ بہ آں معنیِ غلط مخالف ہستیم۔ کہ از و دریں ایام دین اسلام را خیلے صدمہ و آسیبے سخت رسیدہ است۔ راز ترقی مسلمانان بہ نزدیک ما در فہمیدن ایں مسئلہ مضمر است اگر ایشاں منشار ایں مسئلہ را بوجہ احسن بفہمند کہ جہاد کبیر[۵۱] محض بوسیلۂ قرآن کریم نواند شد نہ بذریعۂ تیغ و سنان۔ واگر بدانند کہ اختلافِ مذہب قطعاً مال وجان وعرض وناموس کسے را بر مسلماناں حلال[۵۲] نمیکند۔ در کردارِ ایشاں آں گونہ تغیرات رونماید کہ خود بخود بر صراط مستقیم گامزن گردند۔ وبر فرمانِ واجب الاذعان لیس البر بان تاتوا البیوت من ظہورھا ولکن البر من اتقیٰ واتوا البیوت من ابوابہا واتقوا اللہ لعلکم تفلحون (بقرع ۲۴) عمل پیرا شدہ اصول صحیحۂ ترقیات را کاربند شوند ؂

---

۵۱ فلا تطع الکافرین وجاھدھم بہ جہاداً کبیراً۔

۵۲ کما قال اللہ تعالیٰ۔ فان اعتزلوکم فلم یقاتلوکم والقوا الیکم السلم فما جعل اللہ لکم علیھم سبیلاً (سورہ نساع ۱۲) یعنی اگر از شما کنارہ گیرند وجنگ نہ کنند وبجانب شما القائے صلح کنند۔ پس خدائے تعالیٰ شما را بر ایشاں راہ ندادہ است۔ وکقولہ تعالیٰ وقاتلوا فی سبیل اللہ الذین یقاتلونکم ولا تعتدوا ان اللہ لا یحب المعتدین (البقرہ ع ۲۴) یعنی وجنگ کنید در راہ خدا باکسانیکہ با شما جنگ میکنند واز حد مگذرید بہ درستی کہ اللہ دوست نمیدارد از حد گذرندگان را۔ وہمچنیں فرمودہ است۔ لا ینھٰکم اللہ عن الذین لم یقاتلوکم فی الدین ولم یخرجوکم من دیارکم ان تبرّوھم وتقسطوا الیھم ان اللہ یحب المقسطین (ممتحنہ) یعنی خدا تعالیٰ شما را منع نمیکند۔ از کسانیکہ با شما جنگ نہ کردہ اند در بارۂ دین وشما را از خانہائے شما بدر نہ کردہ اند۔ ازینکہ با ایشاں نیکوئی کنید وبا ایشاں انصاف کنید۔ بدرستی کہ خدا تعالیٰ انصاف کنندگاں ..... را دوست میدارد ؂

اے بادشاہ والاجاہ! بہ نہجیکہ در نام نامی واسم سامی اشارتے است بہ امان خدا کنند کہ بذریعۂ آں والاجاہ در سرزمینِ افغانستان وحدود و ثغوراں قیام امن و امان نمایاں گردد۔ من اُصولِ معتقداتِ جماعت احمدیہ را وامہاتِ اعتراضات را کہ مردم برایشاں میکنند وجواباتِ آنہا را بیان کردہ ام۔ اکنوں میخواہم کہ دعویٰ بانی سلسلۂ حقّہ احمدیہ یعنی حضرت میرزا غلام احمد صاحب را مع دلائلِ آں بطور ایجاز واختصار واضح وآشکار ساختہ فرضِ خود را ادا نمائم۔ تا در بارگاہِ ربِ جلیل سرخرو باشم۔ کہ پیغامِ آں فرستادۂ حضرت احدیت را بجناب والا رسانیدم وتا جنابِ والا بر انشار حکم خداوند کریم آگاہی یافتہ در تعمیلِ فرمان الٰہی کوشاں باشند۔ ووارثِ افضالِ الٰہی وجاذبِ محبت نامتناہی او شوند ❊

دعویٰ حضرت میرزا غلام احمدؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام

حضرت میرزا غلام احمدؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام را دعویٰ بُود۔ کہ حق تعالیٰ مرا محض از برائے ہدایت ورہنمائی عباد مبعوث فرمودہ است۔ ومن ہماں مسیح موعود ہستم کہ ذکر او در احادیث نبوی است۔ ومن ہماں مہدی معہود ہستم کہ آقائے من محمد مصطفیٰ امام الانبیاء صلی اللہ علیہ وسلم بہ آں وعدہ فرمودہ است۔ ومن مصداق ومصدق آں ہمہ پیش خبری ہا ہستم۔ کہ در کتب مذاہب مختلفہ دربارۂ مُصلح آخر زمان مذکور ومندرج است۔ وحق تعالیٰ مرا بجہت نُصرت وتائید دین اسلام مبعوث فرمودہ است۔ وکمال فہم غوامضِ قرآن وحقائق ومعارف فرقان عطا نمودہ است۔ وبراہ ہائے باریک تقویٰ آگاہی دادہ است۔ وخدمتِ سترگِ اظہارِ عظمتِ شانِ سید المرسلین

بمن سپردہ است۔ و فرضِ غالب نمودنِ اسلام بر دیگر جمیع ادیان بذمہ ہمت من فرمودہ است۔ تا خدمتِ لیظہرہٗ علی الدّین کلّہٖ بہ انجام رسانم۔ و دینِ متین را بر جمیع ادیان غالب گردانم۔ و خدا تعالیٰ مرا بہ ایں غرض برین منصب جلیل جا دادہ است۔ تا بر چشم دوست و دشمن آشکارا گردد۔ کہ او تعالیٰ با دین اسلام تعلقِ خاص و با رسُول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم محبتِ بالاختصاص میدارد و از متابعت رسُول اکرمؐ غفلت ورزیدن بنی آدم ہرگز نمی پسندد ❊

و ایں ہم دعویٰ بود۔ کہ ہر گاہ بعثتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ جہت کافۂ انام بُود و ارادہ آلہی از روزِ ازل بداں متوجہ شدہ بُود کہ در آخرِ دورِ زمان جمیع ملل و نحل را تحتِ لوائے محمدی جمع کند۔ بناءً علیہ بر زبان پیغمبرانِ پیشین و بزرگانِ ہر مذہبے از مذاہب عالم پیش خبری ہا متضمن بر دوبارہ بعثتِ یکے از انبیائے سلفِ خودِ ہماں مذہب جاری ساخت۔ تا اقوامِ مختلفہ عالم را در ایمان آوردن بہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منافرتِ قومی مانع و مزاحم نگردد۔ درحقیقت مابین اینچنیں پیش خبریہا یک خبرے مضمر بود است۔ از مبعوث گشتن مامورے از اُمّت محمدیہ صلی اللہ علیہ وسلم تا بوسیلۂ او تصدیقِ جنابِ رسالتمآب شود۔ و مردم جملہ مذاہب تحتِ عَلَمِ مصطفوی جمع آیند۔ چنانچہ آں ہمہ پیش خبری ہائے مذاہبِ شتّیٰ را ایزد تعالیٰ بواسطۂ وجود آں موعود بمنصۂ ظہور آوردہ است۔ پس آں مُرسَل موعود برائے ملّت یہود و نصاریٰ مثیلِ مسیح و برائے پیروانِ کیش زردشت مثیل میسیو دربہمی۔ و بجہت ہنود مثیل کرشن گشتہ نازل شدہ است۔ تا بر جمیع ملل و نحل صدق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ از کتبِ خودِ شاں ثابت گردد۔ و بذریعۂ آں موعودِ مسعود صداقتِ اسلام

را ادراک نمودہ در ربقۂ غلامی رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم در آیند ؛

دلائل حقیّت دعویٰ حضرت ممدوح علیہ الصلوٰۃ والسلام

بعدازاں کہ دعویٰ حضرت اقدس مسیح موعود و مہدی مسعود علیہ الصلوٰۃ والسلام بطریق اختصار مرقوم شد۔ اکنوں بطور کلیہ نوشتہ می شود۔ کہ دلائل حقیّت دعوئ ماموری از ماموران آلہی بر چہ نوع می باشد۔ و بازاینکہ بر آں دلائل حقہ بر دعاوی حضرت مسیح موعود چہ قدر بر تو ثبوت می اُفتد۔ زیراکہ اگر ثبوت برسد۔ کہ شخصے در نفس الامر از جانب خدا تعالیٰ مامور است و فرستادۂ اوست درین صورت اجمالاً بر جمیع دعاوی او ایمان آوردن واجب می شود۔ زیراکہ عقل سلیم ہرگز تسلیم نمیکند کہ شخصے باوجود مامور من اللہ بُودن و باوصف مبعوث شُدن بر ہدایت خلق اللہ مردم را در راہ غلط انداختہ از طریق مستقیم منحرف سازد۔ و بفرض محال اگرایں امر راست باشد پس ایں یک تہمت عظیم است بر علم حق تعالیٰ۔ زیراکہ صاحب ایں عقیدہ بخیال خود ثابت میکند کہ حق تعالیٰ در انتخاب نبی (عیاذاً باللہ) غلط کردہ است۔ و چناں شخصے را از جانب خود مامور فرمودہ است کہ دلش خیلے ناپاک است۔ و بر جائے اقامت حق و حقیقت و اشاعت راستی طالب عزت و جاہ خود بُودہ ہوائے نفس را بر احکام آلہی مقدم میدارد۔ انچنیں خیال نہ محض خلاف عقل سلیم است۔ بلکہ کلام ذوالجلال ہم ابطال آں میکند۔ چنانچہ می فرماید۔ ماکان لبشرٍ ان یوتیہ اللہ الکتاب والحکم والنبوّۃ ثمّ یقول للناس کونوا عباداً لی من دون اللہ ولٰکن کونوا ربّانیین بما کنتم تعلمون الکتاب و بما کنتم تدرسون ۝ ولا یامرکم ان تتخذوا الملٰئکۃ والنبیین ارباباً ط

ایامرکم بالکفر بعداذانتم مسلمون (آل عمرانؑ) یعنی ایں امرکے ممکن تواند بود کہ شخصے راکہ ایزد تبارک و تعالیٰ کتاب وحکم ونبوت عطاکردہ بجانب مردم بفرستد آنکس مردم راحکم دہد کہ خدا تعالیٰ راگذاشتہ بندۂ من بشوید۔ بلکہ او ہمین خواہد گفت۔ باید کہ شمار بانی بشوید۔ چراکہ شماکتابِ خدارا بمردم می آموزید وخود ہم میخوانید داو حکم نمیدہد شماراکہ فرشتگان وانبیاء راپروردگارانِ خود بسازید۔ زیراکہ ممکن نیست کہ او سعی کردہ شمارا بعد مسلمان ساختن باز فرمان بکفر دہد ؛

الغرض بنیاد مسئلہ برین است کہ مدعی ماموریت درنفس الامر صادق است یانہ؟ پس اگر صدق او بدرجۂ ثبوت برسد۔ ہمہ دعاوی او ثابت است۔ واگر راستئ او ثابت نشُد۔ باز در تفصیلاتِ او مشغول گشتن لاحاصل بلکہ سراسر باعثِ تضیع اوقات است۔ پس بناءً علیٰ ہذا الاصل بر دعوئ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام نظر کردن خیلے ضروری است تابر آں دلائل کہ حضرت مسیح موعود بنائے دعوئ خود را باآنہا استوار کردہ درپیش عالمیان جلوہ گر نموداست۔ وتا ایں زمان لکوکہا مردم بر آں نظر کردہ برحضرت ممدوح ایمان آوردہ اند جناب الاراعلیٰ سبیل الاجمال آگاہی بہم رسد ؛

دلیلِ اوّل

ضرورتِ زمانہ

اوّل دلیلے کہ برحقیقت دعوئ ماموّر قائم میشود۔ آں اقتضائے حالاتِ زمانہ است۔ دانا داناست وشناسا شناساکہ سنّت مستمرۂ حضرت حکیم علی الاطلاق بر آں جاری

شُدہ است کہ ہیچ کارے خلافِ موقع و بے محل ظاہر نمی سازد۔ و تا ضرورت پیدا نگردد۔ ہیچ امرے را ہویدا نمیکند۔ و چوں ضرورتے حقیقی متعلق امرے حادث گردد۔ آں امر را بفعل می آرد۔ و در اظہار آں دریغ روا نمیدارد۔ ہیچ چیزے از ضروریاتِ جسمانی نوعِ انسانی نیست۔ کہ حق تعالیٰ او را بہ جہت بنی آدم مہیا نہ کردہ باشد۔ چنانچہ ہر کوچکترین ضرورتے کہ بآں انسان محتاج است۔ از فضلِ خود آں را ہم برائے انسان فراہم ساختہ است ؁

ہر گاہ آں ذاتِ منعام جلّت آلاؤہٗ بر آمادہ و مُہیا ساختنِ ضروریاتِ دُنیویہ ایں قدر اہتمام بکار بردہ است۔ با شانِ ربوبیّتِ او خیلے منافات میدارد کہ ضرورتہائے رُوحانیۂ انسان را از نظر انداز د۔ و برائے مُہیا فرمودنِ آں ہیچ اہتمامے بروئے کار نیارد۔ جسمِ انسانی در معرضِ فنا و زوال است وہمہ تکالیف و عوارض او عارضی است و سائرِ ترقیاتِ او محدود است۔ امّا در مقابلِ آں رُوحِ انسانی را حیاتِ جاودانی است۔ و تکلیفاتِ او تا زمانِ ناقابلِ شمار ممتد میتواں شُد۔ و راہ ہائے ترقیاتِ انسانی از حدود ادراکِ عقل بیرُون است ؁

ہر کہ بر صفاتِ ذاتِ واہب البرکاتِ او تعالیٰ بذریعہ آں نُورِ یکہ از لمعاتِ قرآں درخشاں است چشمِ بصیرت بکشاید ہرگز باور نہ کند۔ کہ حالتِ رُوحانی انسان محتاج بہ مُصلحے باشد۔ ولیکن از جانبِ پروردگار ہیچ سامانے برائے رفعِ احتیاج او پدید نگردد اگر موافقِ اقتضائے حالتِ رُوحانی انسان سامانے بہ جہت رفعِ احتیاج انسان پیدا نگردد۔ لامحالہ غرضِ آفرینشِ انسان سراسر عبث ثابت شود۔ و ایں امر منافی فحوائے افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لا ترجعون (مومنون ع ۶)

ونقیض مضمون وماخلقنا السمٰوٰت والارض وما بینهما لاعبین (انبیاء ع ۲) وبرخلاف مفهوم ماخلقنهما الا بالحق ولکن اکثرهم لایعلمون است (دخان ع ۲)۔ یعنی آیا پس شما گمان می برید۔ که ما شمارا عبث آفریده ایم وتحقیق شما بجانب ما واپس کرده نشوید۔ و ما آسمان وزمین را وآنچه درمیان ایں هردو موجود است به لهو ولعب یعنی بے مصرف نیافریده ایم۔ وما آں هردورا نیافریده ایم مگر بحق۔ ولیکن اکثر کسان نمیدانند۔

پس حقیقتِ امر غیر ازیں نیست که چوں حالتِ روحانی بنی نوعِ انسان بدتر شده محتاج مصلحے گردد آں ارحم الراحمین برائے اصلاحِ حال مردم شخصے مزکی را مبعوث می سازد۔ تا مردم را بسوئے صراط مستقیم هدایت فرماید۔ وناتوانیهائے اندرونی ایشاں را امداد نماید *

اگرچه صفاتِ باری تعالیٰ را پیش نظر داشته بنزدیکِ عقلِ سلیم نیز مستبعد می نماید۔ که بوقت ضرورت خداوند کریم بندگانِ خود را بغیر تولیت ولی خلیع العذار و مطلق العنان واگذارد۔ مگر الله تعالیٰ ایں مضمون صدق مشحون را در قرآن کریم و فرقان حکیم بالصراحت بیان فرموده است۔ چنانچه میفرماید:۔ وان من شیءٍ الا عندنا خزائنه وماننزله الا بقدرٍ معلومٍ (الحجر ع ۲) یعنی خزینهائے هرچیز پیش ما موجوداست۔ وما نازل نمی کنیم چیزے را مگر به اندازهٔ خاص۔ یعنی خدائے تعالیٰ هر چیز را حسبِ ضرورتِ دُنیا نازل میکند۔ کارهائے آں حکیم علی الاطلاق برخلافِ حکمتِ بالغه نیست که چیزے را بلا اقتضائے وقت وضرورت حالت پیدا نماید و دست او کوتاه هم نیست که باوجود اقتضائے حالت چیزے را پیدا کردن نتواند۔ چنانچه فرموده است واتٰکم من کلّ ماسألتموه وان تعدّوا نعمت الله

لا تحصوھا (سورہ ابراہیم ع۶) یعنی ہر چہ شما از مجیب الدعوات خواستید شما را عطا فرمودہ
است۔ و اگر بخواہید کہ نعمتہائے اورا بشمارید۔ نتوانید کہ در شمار آورید ۞
دریں آیہ وافی ہدایہ مراد از خواستن ضرورت حقیقی است۔ زیرا کہ ظاہر است
کہ انسان ہر چہ می خواہد اور اگاہے میسّر میشود وگاہے نمیشود۔ امّا ہر آں چیز کہ
فطرتِ انسانی را بداں احتیاج است وبسوئے آں او را ضرورت حقیقی ست
یا چیزے کہ اثر آں بر حیاتِ جاودانی انسانی باشد۔ ایزد تعالیٰ آنرا برائے انسان
البتہ فراہم میسازد ۞
ایں قانون کہ در صدر بیان شد۔ یک قانونے است عام متعلق جمیع ضرورتہائے
حقیقی بنی نوع انسان۔ امّا در بارۂ امر ہدایت آں ہادی و ملہم سبیلِ رشاد بخصوصیت
ارشاد فرمودہ است۔ کہ ہر گاہ کہ نوعِ انسانِ ضعیف البنیان را ضرورتِ ہدایت پیش
آید۔ لابد خدا تعالیٰ سامان ہدایت آمادہ سازد وسر رشتۂ ایں کار را بدستِ
خود میدارد وکسے را دریں کار سببے نساختہ است۔ و احدے را دریں امر دخلے
نہ بخشیدہ است۔ کما قال تعالیٰ شانہٗ اِنّ علینا للھدیٰ (اللیل) یعنی سلسلۂ
ہدایت وارشاد عباد را بر نفسِ خود واجب کردہ ایم۔ وتنظیم ایں کار بذاتِ خود متعلق
داشتہ ایم ۞
قرآن کریم حسبِ تقاضائے زمانہ برائے مردم سامانِ ہدایت بہم رسانیدن را
بر ذاتِ خدا محض واجب قرار نمیدہد۔ بلکہ از صحفِ مجید ثابت میشود۔ کہ اگر از جانب
خدا اینچنیں انتظامِ سامانِ ہدایت برائے مردم نمی بُود۔ مردم را حق حاصل می شد
کہ در روزِ جزا پیشِ روئے خدا اعتراض کنند۔ کہ چوں در زمانہ ضرورتِ ہدایت

ہیچ ہادی راپیش ما نفرستادی۔ اکنوں چرا از کار و کردار ما باز پرس می نمائی۔ و دروازۂ عذاب از برائے چہ بر ما میکشائی۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید۔ ولو انا اھلکناھم بعذاب من قبلہ لقالوا ربنا لولا ارسلت الینا رسولاً فنتبع ایاتک من قبل ان نذل ونخزی (طٰہٰ ع ۸) یعنی اگر پیش از بعثتِ رسولے بر مردم عذاب نازل میکردیم کفار بر ما اعتراض می آوردند۔ کہ چوں ما مردم گمراہ و محتاج ہدایت بودیم چرا رسولے را نزد ما نفرستادی۔ تا قبل از ذلیل و رسوا شدنِ خود اتباعِ احکام تو میکردیم۔ حق تعالیٰ ایں اعتراضِ ایشاں را تسلیم می نماید۔ زیرا کہ ردّ آں نفرمودہ است

وازیں ہم زیادہ اینکہ بغیر مبعوث کردن رسولے حق تعالیٰ عذاب دادن را ظلم قرار میدہد۔ چنانچہ فرمودہ یٰمعشر الجنّ والانس الم یأتکم رسل منکم یقصون علیکم ایاتی وینذرونکم لقاء یومکم ھذا ط قالوا شھدنا علیٰ انفسنا وغرتھم الحیٰوۃ الدنیا وشھدوا علیٰ انفسھم انھم کانوا کافرین ط ذٰلک ان لم یکن ربک مھلک القریٰ بظلمٍ وّ اھلھا غافلون ط (انعام ع ۱۶) یعنی ای گروہ جنّ و انس آیا نزد شما نیامدہ بودند رسولاں لذمیان شما کہ بر شما احکامِ ما را میخواندند۔ وازیں روز کہ بر شما آمدنی بود می ترسانیدند۔ ایشاں در جواب عرض کنند کہ ما بر خلافِ خود گواہی بر خود میدہیم۔ و حیٰوۃ دُنیا ایشاں را مغالطہ داد۔ و خود بر خلافِ خود ہا شہادت ادا کنند کہ ایشاں کافر بودند۔ و ایں امر (یعنی ارسال رسل و اقامت حجت بر کفار) بجہتِ آں بود کہ ہرگز ممکن نیست کہ خدا تعالیٰ ظالمانہ شہرہا را ہلاک کند در آں حال کہ مردم غافل باشند۔

ازیں آیات ہویدا میشود۔ کہ بغیر تنبیہ و بیدار ساختن قومے اقامت حجتے بر ایشاں

حکم بر ہلاکِ آنہا فرمودن ظلم است۔ یا بلفظِ دیگر اگر قومے محتاجِ ہدایتے باشد۔ و خدا تعالیٰ برائے ایشاں ہادی نفرستد۔ و در روزِ قیامت آنہا را بسبب کارہ کردائ شاں بسزا برساند۔ کہ چرا بر احکام آلٰہی عمل نکردید۔ البتہ ایں امر ظلم باشد۔ و او تعالیٰ ظالم نیست۔ پس محال است۔ کہ مردم محتاجِ ہدایت باشند۔ و آں خالق الاشیاء سامانِ ہدایت برائے ایشاں مُہیّا نسازد ؛

از مضمونِ سابق مثل روزِ روشن ثابت است کہ از روئے تعلیم اسلام در ہر زمانے کہ مردم محتاج بجانبِ ہدایت میگردند۔ حق تعالیٰ از فضل خود سامانِ ہدایت پیدا می نماید۔ امّا از کلام پاک آلٰہی ایں ہم بر ما واضح ولائح میگردد کہ علاوہ ازیں قانون مستمرۂ عامہ او سبحانہ وتعالیٰ را با اُمّتِ محمّدیہ یک وعدۂ خاص نیز ہست۔ و آں ایں است۔ کہ انّا نحن نزّلنا الذکر و انا لہ لحافظون (حجر ۱۶) یعنی ایں تعلیم قرآن را کہ ما نازل کردہ ایم ما خود نگہداشتِ آں می کنیم ؛

حفاظتِ چیزے بر دو نوع می باشد۔ یکے حفاظتِ ظاہری۔ دوم حفاظتِ معنوی و مادامیکہ حفاظتِ ہر دو نوع متحقق نشود۔ چیزے را محفوظ نتواں گفت۔ مثلاً اگر طائرے را با پوست و منقار و سر و پا محفوظ داشتہ درونۂ او را بکاہ پُر کنند۔ ہیچ کس نسبتِ آں طائر ایں حرف بر زبان آوردن نتواند کہ او از نوائبِ دوراں و مصائبِ زمان محفوظ است واگر پر و بالش را بر کنند و پا و منقارش را شکستہ سازند باز ہم او را از حوادثِ دہر محفوظ نتواں شمرد۔ ہمچنیں کتابے کہ در روے مردم از جانب خود عبارتہا بیفزایند یا بعض عباراتش را حذف نمودہ باشند۔ یا زبان وے از استعمال مردم بیفتد و کسے بآں تکلم نکند۔ و نیز کسے قابلیتِ فہمِ آں

نداشتہ باشد یا آں کتاب در نفسِ خود قاصر باشد از افادۂ مدعائے کہ برائے آں نازل شدہ است آنرا نیز بالقبِ محفوظ نتواں یاد کرد۔ زیرا کہ ہر چند الفاظ و عبارات او محفوظ باشد اما معانیٔ آں ضائع رفتہ واصل مقصود ازاں مفقود گشتہ است ؛

پس مراد از حفاظتِ قرآن کریم ہم حفاظت الفاظ است وہم حفاظتِ معانی۔ اما برائے اتمامِ وعدۂ حفاظت ظاہریۂ قرآن کریم سامانے کہ حضرت حافظ حقیقی بہم رسانیدہ است مطالعۂ آں انسان را محو حیرت می سازد۔ قبل از نزول مصحفِ مجید نہ تدوین لغتِ عرب بعمل آمدہ بود۔ و نہ ترتیب قواعد صرفی ونحوی۔ و نہ لغات ومحاوراتش در حیطۂ ضبط آمدہ بود۔ و نہ استخراج قواعد علم معانی وبیان وبدیع شدہ بود۔ و نہ تمہید علم رسم الخط الغرض بعد از نزول قرآن کریم رب ودود در دلِ علمائے فحول القا فرمود۔ تا ایں ہمہ علوم وفنون را صورت تدوین دادند محض بغرض حفاظتِ قرآن کریم صرف ونحو وتجوید ومعانی وبیان وبدیع ولغت ومحاورات زبان وعلمِ تاریخ وعلمِ قواعد تدوین تاریخ وفقہ واصول وتفسیر وغیرہ علوم را بنیاد نہادند۔ وایں ہمہ علوم بقدر آں حقائق کہ تعلق آنہا بہ قرآن حکیم است۔ صورت ارتقا قبول کرد۔ چنانچہ علم صرف ونحو ولغتِ عرب را بحفاظتِ قرآن مجید از دیگر ہمہ علوم ظاہری تعلق زیادہ تر است۔ وایں علوم آنقدر ترقی یافتہ کہ دریں جزو زمان دانایان فرنگ نیز صرف ونحو ولغتِ عرب را از صرف ونحو ولغت ہر زبان وہر لسان بدرجۂ غایت اعلیٰ وافضل وتدوین آنہا را اتم واکمل می پندارند وعلاوہ بر ترقیاتِ علومِ موصوفہ در دل خلقے کثیر خدائے تعالیٰ خواہش حفظ قرآن پیدا کردہ است۔ وعبارات وآیات را بہ نہجے بیان فرمود است کہ نثر است

ونہ نظم۔ تا از بر کردنِ آں بر طبائع آسان باشد وگران نگذرد وآنکس کہ اوراحفظ کردن عباراتِ متنوعہ اتفاق افتادہ باشد بوجہ احسن میداند کہ حفظ نمودنِ آیات کتاب اللہ العزیز از حفظ کردنِ عباراتِ دیگر چہ قدر سہل وآسان است۔ الغرض از یک جانب فرقانِ حمید را بعبارتے نازل کردہ کہ حفظ آں بر دلہا آسان باشد۔ واز جانبِ دیگر بکثرت در دلِ مردم خواہش حفظ آں القا نمود و در نماز ہا تلاوت او فرض قرار دادہ بذمۂ ہر مسلمانے حفاظت کدام نہ کدام حصۂ از و لازم فرمودہ بفرضِ محال اگر دشمنے ہمہ نسخہائے ایں کتاب پاک را نعوذ باللہ من ذلک از میان جہان بردارد باز ہم از دستِ مسلمانان بیرون نرود ؛

ایں چند امثلہ کہ ایرا دیافت۔ برائے اثبات ایں امر کافی است کہ بجہتِ حفاظتِ ظاہریۂ قرآن حکیم خداوند تعالیٰ ذرائع بسیار پیدا کردہ کہ بموجودگی آں ضائع شدنِ قرآن ہرگز صورتِ امکان ندارد ؛

اکنوں یک سوال پیدا میشود۔ کہ ہرگاہ کہ آں حافظ حقیقی برائے حفاظتِ الفاظ وعباراتِ مصحفِ مجید کہ مقصود بالذات نبودہ ایں قدر اہتمام بکار بردہ سامان مہیا نمودہ چگونہ ممکن تواند بود۔ کہ معانی اورا از دست واگذارد وحفاظتش نفرماید ہر کس کہ خوگیر بہ استعمال آوردنِ عقل و دانش است برگفتنِ ایں سخن مجبور گردد کہ نے نے۔ ایچنیں ممکن نیست۔ ہر گاہ حضرت باری عز اسمہٗ برائے حفاظت ظاہریۂ کلام خود ایں قدر سامان مہیا داشتہ است۔ بیگمان از بہرِ حفاظتِ معنویہ زیادہ ازاں مہیا و آمادہ فرمودہ باشد وہمیں سخن درست است۔ پس در آیہ کریمہ انا نحن نزلنا الذکر وانا لہ لحافظون۔ ذکر ہر دو حفاظت است ہم لفظی وہم معنوی ؛

وحفاظتِ معنوی ایں است کہ چوں مردم از ہدایتِ قرآنی دوری ورزند و نورِ
فرقان حمید در حجاب الفاظ متواری شود و دلہائے مردم از پرتوِ اثر و تصرفِ او
عاری بود۔ پس خدائے رحیم وکریم از جانبِ خود سامانے نمایاں کند کہ بذریعۂ او باز
اثر و تصرف قرآن را در دلِ مردم مرکوز سازد۔ وبار دیگر معانی او را ہویدا کند۔
واز صورتِ مردہ و داستان پاستان برآوردہ زندگی و تازگی یک نسخۂ کامیابش
عطا فرماید۔ خیلے احادیث صحیحہ مصداق ایں مُدعا است۔ چنانچہ از حضرت ابو ہریرہؓ
رضی اللہ عنہ مروی است۔ کہ محبوبِ رب العالمین صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است ان اللہ یبعث
لھذہِ الاُمّۃ علیٰ راسِ کل مائۃ سنۃ من یجدد لھا دینھا۔ اخرجہ ابوداؤد[1]
یعنی پروردگار عالم ضرور برائے ایں اُمّت بر سر ہر صد سال شخصے را بعثت بخشد کہ
برائے فائدہ ونفع ایں اُمّت تجدید دین نماید ؛

(حجر ع ۱)
ایں حدیث در حقیقت تفسیر آیہ انا نحن نزلنا الذکر و اناله لحافظون است۔
وپارۂ مضمون ایں آیت را آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعبارتِ عام فہم بیان فرمودہ است
تا ظاہر پرستانِ کم فہم مضمونِ ایں آیہ را بر ظاہر معنیٔ محمول نہ پندارند۔ تا نشود کہ ذریعۂ
قویۂ دین اسلام را از نظر انداختہ برائے خود و برائے دیگراں موجب پیش پائی گردند
وہم ازیں حدیث شریف ظاہر می شود۔ کہ زمانِ بعثتِ کسانیکہ برائے اصلاح آں مفاسد
کہ بسببِ نافہمیدنِ مقاصد ومطالبِ قرآن و بوجہ دوری ورزیدن از کلام الٰہی
پیدا می شود۔ سر ہر صد سال است۔ گویا بایں نمط برائے صیانت وحفاظت معانی
قرآن کریم یک سلسلۂ قلاع منیعہ وحصونِ رفیعہ بنا کردہ شدہ است کہ چینے از احیان
دینِ اسلام از وجود آں مجددانِ والاشان یا از تربیت یافتگان ایشان یا از صحبت یافتگان

[1] وقد اتفق الحفاظ علی تصحیح ہذا الحدیث منہم الحاکم فی المستدرک والبیہقی فی المدخل (حجج الکرامہ صفحہ ۱۳۲) منہ

اصحاب آں مجددان خالی نماند۔ بدیں سبب مذہب اسلام (ازاں مادۂ فاسدؔ کہ برہمہ ادیان غلبہ یافتہ اکثر مطالب ملل مختلفہ و مقاصد نحل متفرقہ را متغیر ساختہ است) از بدوام تا ایں زمان محفوظ است۔ و آیندہ ہم در تحت ایں قاعدۂ صادقہ محفوظ ماند۔

خلاصۂ مقال اینکہ اوّلاً از فرقان کریم ثابت میشود کہ حضرتِ خداوند کریم مایحتاج انسانی را خواہ طبعی باشد یا رُوحانی۔ ضرور مہیا میکند۔ علی الخصوص چوں ضروریہائے رُوحانیہ بوجہ اثر وسیع و اہمیتِ شدیدہ بر ضروریات طبعی مقدم است۔ اگر خداتعالیٰ ضروریات رُوحانیہ را بہ انجاح نہ رساند۔ ہمہ غرض و غایتِ فعلِ آفرینش لغو گردد ؞

دوم۔ اینکہ حق تعالیٰ وعدہ دادہ است۔ کہ ہر گاہ بندگان محتاج ہدایت شوند لابد بر روئے ایشان دروازۂ ہدایت کشودہ گردد ؞

سوم۔ اینکہ اگر حق تعالیٰ اینچنین نکند مردم را بجہت اعتراض وارد کردن بر فعلِ الٰہی استحقاق فرارسد ؞

چہارم۔ اینکہ اگر خداتعالیٰ بر وقت ضرورت ہادیئے نفرستد۔ و مع ذٰلک گمراہان را بپاداشِ کردارشاں برساند ایں ظلم باشد و خداتعالیٰ ظالم نیست۔

پنجم اینکہ برائے اصلاح مُسلمانان در بارۂ بعثت آں نفوس کہ محافظ مقاصد قرآن باشند۔ وعدۂ خاص است ؞

ششم۔ از احادیث ثابت است کہ اینچنین مردانِ خدا در اُمّت محمدیہ بر سر ہر صد سال ضرور ظہور پذیر گردند ؞

اکنوں اے بادشاہ افغانستان! خداتعالیٰ برائے قبول کردنِ فرمودنی ہائے

خود سینۂ ترا بکشاید۔ دریں بارہ تامّل بفرما۔ کہ ایں زمانۂ ما محتاجِ مُصلحِ ربّانی هست یا نہ؟ احادیث نبویّہ اینچنیں ظاہر می کنند کہ بالعموم بر سرِ ہر صد سال ایں گونہ ضرورت ہموارہ پیش می آید۔ کہ شخصے از جانبِ خدا بعثت یافتہ ابوابِ مطالب قرآنی و مقاصد فرقانی را باز بر روئے مُسلمانان بکشاید۔ و حقیقت دینِ اسلام را بر مردمان آشکارا نماید۔ و دریں زمانہ کہ ما ہستیم از قرن چہاردہم قریب نصف گذشت است۔ ما ازیں احادیث قطع نظر کردہ بر حوادث ایں زمانہ نظر می کنیم۔ آیا دریں زمان ضرورت مُصلحِ ربّانی ہست یا نہ؟ اگر دریں ایّام حالتِ اہل اسلام و دیگر اقوام آنچنان بہتر است۔ کہ احتیاج بجانب ہیچ مصلحے ندارد پس ما را بر شنیدنِ دعویٔ یک مدعیٔ اصلاح گوش نہادن حاجتے نیست۔ امّا اگر برعکس ایں سخن حالت مُسلمانان ببانگِ بلند میگوید۔ کہ اگر بالفرض دریں چنیں ایّام ضرورت مُصلحے نیست۔ پس در ہیچگاہ دُنیا را ضرورتِ مُصلحے پیش نیامدہ است۔ و لیکن چوں عداوتِ اعدائے اسلام و سعی شاں در محو کردنِ نقشِ اسلام بہ نسبت ازمنۂ سابقہ دریں زمانہ بیشتر است۔ بلکہ از حد وہم و گمان در گذشتہ است۔ پس ناچار تسلیم باید کرد۔ کہ اندریں زمانہ احدے از جانب خدا تعالیٰ برائے اصلاح حال مرقوم ضرور مبعوث شدہ است۔ کہ دینِ اسلام را باز در صورتِ اوّلین و شکل پیشین او پیش چشم خلائق آشکارا کردہ صولتِ اعدائے دینِ متین را بشکند و نقشِ اسلامِ حقیقی را در دلہائے مُسلمانان منقش کردہ محبّتِ دینِ متین را در سینۂ ایشاں مرتکز نماید۔ و قوّتِ احیائے اسلام را باز ظاہر و باہر کند۔ و در جواب ایں سوالات کہ دریں زمان حالتِ مُسلمانانِ عالم چگونہ است؟ و چیرہ دستیٔ دشمنانِ اسلام

تابکجا ترقی کردہ است ؟ نزدِ من دوئی و اختلاف راہ نتواند یافت۔ کسیکہ غرضے خاص را مدِنظر داشتہ پوشیدن حقیقتِ حال مطمحِ نظرِ او نیست۔ یا از انسانیت آں قدر دُور نہ رفتہ است۔ کہ در ذاتِ خود جوہرِ تمیزِ نیک و بد ندارد۔ از اعتراف ایں امر راہِ مفر نیابد۔ کہ فی الواقع دریں اوقات مسلمانان عقیدۃً و عملاً از مرکزِ اسلام خیلے دور افتادہ اند۔ و اگر آیۂ یارب انّ قومی اتخذوا ھذا القراٰن مھجورًا لفظاً و معنیً بر حالتِ ہیچ قومے صادق می آید ہماناآں حالت قوم مسلمانانِ زمانۂ ماست۔

حالا ایں سوال خیلے ناموزون است کہ مسلمانان از احکام اسلام کدام حکم را از دست دادہ اند۔ بلکہ دریں زمان ایں سوال پیدا شدہ است۔ کہ دَر مُسلمانان کدام رسم اسلام باقی ماندہ است۔ بلے سخن آں کسیکہ گفتہ است۔ "مُسلمانان در گور و مُسلمانی در کتاب" ایں وقت خیلے راست می آید۔ نشانِ اسلام محض در قرآن مجید و احادیث صحیحہ و کتب ائمہ بنظر می آید۔ ہرگز اثر آں در حیاتِ مردمِ ایں زمانہ یافتہ نمی شود۔

حالتِ ایں مردم اوّلاً ہمین است کہ از تعلیم اسلام واقفیت ندارند۔ و اگر بالفرض خواہش آگاہ شدن ہم کنند۔ پس ایں امر برائے ایشاں قریب بہ محال و ناممکن گشتہ است۔ زیراکہ ہر نقشِ زیبائے اسلام را مسخ کردہ شدہ است نسبتِ ذاتِ پاکِ او سبحانہ ایں گونہ عقائد وضع کردہ اند۔ کہ در صورتِ تسلیم نمودنِ آں عقائد یک انسان راست باز را کلمۂ سبحان اللہ و بحمدہٖ سبحان اللہ العظیم بر زبان جاری ساختن خیلے مشکل است۔ و نسبت ملائکہ آنچناں عقاید واہیہ قرار دادہ اند کہ

از شنیدنِ آں مُور براندامِ انسان راست میشود۔ وآں ذواتِ مقدسہ کہ در شانِ
ایشاں یفعلون ما یؤمرون وارد است۔ گاہے ایشاں را بر فعلِ حکیم علی الاطلاق
جل جلالہٗ اعتراض کنندہ قرار میدہند۔ و گاہے ایشاں را بصورتِ انسان از
آسمان فرود آوردہ شیدائے یک زن رقاصہ ناہید چنگ زن بیان می کنند۔ و بعضے از
انبیاء علیہم السلام نسبت کذب و گناہ کردہ رشتۂ محبتے و ارادتے کہ در دلہائے
مردم استوار و مضبوط می باید او را بیک حملہ بُریدہ اند۔ و کلامِ الٰہی را دستکارِ دستبُرد
شیطان ساختہ از پایۂ اعتبار ساقط کردہ اند۔ و کیفیتِ حشر اجساد و بہشت و
دوزخ را برنگے بیان میکنند کہ نازک خیالی ہائے شاعرانہ ازاں پدید می آید
و یا یک حکایت مضحکہ انگیز میگردد ؛

قطع نظر ازاں روایات ناشائستہ کہ نسبت انبیائے کرام کہ زمانۂ ایشاں ازیں
زمانہ قدرے دُور تر است۔ خود نسبت سید المرسلین کہ عہد مبارکش خیلے بزمانۂ
حال قرب میدارد معاذ اللہ گاہے قصۂ تعشق اُم المؤمنین زینب و پناہ بخدا
گاہے خفیہ تعلّق گرفتنِ آں ذاتِ مُقدّس با کنیزے و دیگر ہمچو قسم افسانہائے دُور
از عقل و بعید از اخلاق را درج کتب نمودہ ذاتِ مطہّر و حامل اخلاق عظیمہ آں
سرور کائنات را بشکل وزشت وا می نمایند۔ شہادت محرم راز رسُول مقبول صلی اللہ
علیہ وسلم یعنی حضرت عائشہ صدیقہ رض را گفت است۔ انّ خلق نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان القرآن
یعنی ہمہ خلق آں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم قرآن بودہ است۔ بکلّی نظر انداز می کنند ؛

و ہمچنیں مسئلہ نسخ آیاتِ قرآن کریم را وضع کردہ و در ہمچو قرآن کریم کتابے کامل
اختلافاتِ کثیرہ ثابت کردہ بعض آیات را بغیر از حکم شارع علیہ الصلوٰۃ والسلام

از جانبِ خود منسوخ قرار میدہند۔ وازیں روشِ بیجا برائے یک صاحبِ فکر وطالبِ حق ہیچ آیت قرآن کریم را لائق عمل وقابل اعتبار باقی نمیگذارند۔ ویک پیغمبر وفات یافتہ اُمّت موسویہ را باز مبعوث پنداشتہ ناقابلیت اُمّت محمّدیہ وبیچارگی رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم را ظاہر می نمایند ؛

ایں است حال عقائدِ شاں ۔ امّا حالتِ اعمال شاں ہم ازیں کمتر قابل افسوس نیست۔ در ہر صد نفر از مُسلمانان بقدر ہفتاد وپنج نفر تارک نماز وروزہ اند۔ زکوٰۃ اکثر نمی دہند وکسانیکہ می دہند۔ شاید کہ از ہر صد نفر دو کس باشند کہ بطوع ورغبت میدہند۔ حج بیت اللہ بر کسانیکہ فرض است نامش برزبان نمی آرند۔ وکسانیکہ بر ایشاں نہ محض اینکہ فرض نیست۔ بلکہ در بعض حالات ناجائز است۔ برائے رسوائی خود وبدنامئ اسلام کمر بستہ بحج می روند۔ وبعض کم وبیش مردم کہ ایں اعمال را بجا می آورند۔ بہ نہجے ادا می کنند۔ کہ بجائے آنکہ اصل غرض از اں احکام حاصل شود۔ شاید کہ برائے شاں آں احکام موجب لعنت میگردد وبرائے دیگراں نیز باعثِ تذلیل میشوند بغیر آں اشخاص کہ در ملک شاں زبانِ عربی رائج است۔ کمتر کسانے باشند کہ ترجمۂ نماز را بدانند۔ باز ہم آں نماز بے معنی کہ معنی نماز نا فہمیدہ میخوانند۔ بطورے ادا میکنند کہ در سجدہ ورکوع شاں امتیاز کردن مشکل است۔ ودرمیانِ نماز بزبان والفاظِ خود دُعا کردن را کفرے پندارند۔ وہمچنیں حالت روزۂ رمضان است کہ اکثر مُسلمانان روزہ نمی دارند۔ وآنانکہ دارند آں را بجائے باعث حصول ثواب بُودن بکذب وغیبت آلودہ کردہ موجب عذاب میگردانند ؛

احکام ترکہ ووراثت را پسِ پشت انداختہ اند۔ ورباخواری را کہ مرادفِ

جنگ کردن با خدا و رسول قرار داده شده است۔ بعد حیلہ ہائے علماء و بہانہ ہائے
فقہا تعریف و حدّ آں را تغیر دادہ آں قدر شرائط بیجا در آں ملحق ساختہ اند۔ کہ دریں
اوقات اِلّا ماشاء اللہ شاذ و نادر کسے از ارتکاب آں خالی باشد وباوجود رباخواری
نیز مسلمانان را غنا و تونگری حاصل نیست۔ چناں کہ دیگر اقوام را میسّر است۔
اخلاق حسنہ کہ در ازمنہ سابقہ ارث مسلمانان دانستہ می شد اکنوں آں قدر
از مسلمانان دور است کہ کفر از اسلام۔ وقتے بود۔ کہ مردم صرف اقرار لسانی و
پیمان زبانی یک مسلم را کالنقش فی الحجر خیال میکردند۔ و وعدہائے ایشاں را ایک
قانونِ غیر متغیری دانستند۔ مگر امروز از حرفِ مسلمانان زیادہ غیر معتبر قولے
یا سخنے یافتہ نمی شود۔ وفا بے نام ونشان است۔ و راستیٔ گفتار و درستیٔ کردار
ایشاں گم و جرأت حقیقی محو شدہ است و غداری و کذب و زور و خیانت و تہوّرِ بیجا
جائے آں گرفتہ است۔ نتیجہ اینکہ دریں اوقات ہمہ اقوامِ عالم دشمنِ جانِ
ایشاں شدہ اند۔ و رعبِ ایشاں مفقود شد۔ و تجارت ایشاں تباہ۔ علم کہ
رفیقِ حالِ مسلمانان بود۔ و در سفر و حضر دست از رکابِ ایشاں برنمیداشت امروز
از ایشاں بفرسنگ ہا می گریزد ٭

حالت صوفیہ آنچناں بد شدہ است کہ برجائے دین الحاد و برجائے شرع متین
اباحت اختیار کردہ اند۔ علمائے زمانہ علاوہ از ساعی و سرگرم بودن در توسیعِ
شقاق و نشرِ اختلافات۔ سخنانِ خود شان را حکم خدا و رسول گفتہ مشغول در استیصال
اسلام و مسلمانان اند۔ دولتمندانِ ایشاں ہرچند کہ پیشِ دولتمندان دیگر اقوام
ہیچ حیثیت ندارند۔ مگر باز ہم بر بضاعتِ مزجاۃ خود چنداں غرور و افتخار و نازش

واستکبار میدارند۔ کہ قطعاً آں گروہ را با دین و مذہب سروکار نماندہ است وبجاآوری احکام آلٰہی در کنار۔ در دلِ ایشاں احترام وادب مذہب ہیچ باقی نماندہ است در طبقہ معززین اہل یورپ و دولتمندانِ فرنگ واعظانِ دین مسیحی و مبلغان کیش عیسوی بکثرت موجود اند مگر در گروہ ذی ثروت مسلمانان دانندگان مسائل ابتدائیۂ دین ہم کمتر یافتہ می شوند ؞

حالتِ حکام این است کہ ظلم وجور و رشوت ستانی شیوۂ ایشاں شدہ است۔ ایشاں حکومت را یک ذریعۂ خدمتِ مردم نمی انگارند۔ بلکہ آنرا جزوے از خدائی پنداشتہ اند ؞

سلاطین مستِ عیش و کامگاری و وزراء مدہوش شراب خیانت و غداری۔ عوام ایشان از وحوش بدتر شدہ اند۔ ملیون ہا مسلمانان فہمیدنِ معنی کلمۃ التوحید بجائے خود ماند۔ کلمۂ توحید و رسالت را بہ الفاظ درست خواندن ہم نمی توانند۔ آں دینِ متین کہ ہمچو اژدہا ادیان باطلہ را بدم درمی کشید۔ اکنوں مثل جیفہ افتادہ طعمۂ سگان و کرگسان است۔ ہر طائفہ مردم را برائے مصارف امور ضروریہ دراہم و دنانیر در دست می افتد۔ مگر کار اشاعت دین است۔ کہ برائے آں فلسے از جیب برآوردن گویا استخوان از پہلو کشیدن است برائے ژاژ خائی و ہرزہ درائی و بذلہ سنجی و ترتیب مجالس و آرایشِ محافل وقتِ کافی میسر می آید۔ مگر برائے فہم معارف قرآن و اشاعت اسلام فرصت یک دقیقہ بدست افتادن ہم مشکل است۔ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ صرف تارکِ نماز را بلکہ تارکِ جماعت نہ پنج وقت بلکہ صرف آنکہ در جماعت عشاء و صبح شامل نشود۔ منافق قرار دادہ

است۔ و باوجود رحم مجسم بودن فرمود :۔ والذی نفسی بیدہ لقد ھممت ان امر بحطبٍ فیحطب ثم امر بالصلوٰۃ فیوذن لھا ثم امر رجلاً فیؤم الناس ثم اخالف الی رجال فاحرّق علیھم بیوتھم یعنی دو قسم بخدائیکہ جانِ من در قبضۂ قدرت اوست۔ میخواہم کہ حکم کنم بفراہم آوردن ہیمہ تا آنکہ فراہم آوردہ شود پس حکم دہم برائے اذان نماز۔ بعد ازاں کسے را بجائے خود امامِ نماز کنم۔ پس ازاں در خانہائے کسانیکہ شریک جماعت نشدہ باشند بروم و خانہائے ایشان را باساکنانِ آنہا آتش درزنم ؎ امّا دریں اوقات کہ ماہستیم مردم را در مسجد قدم نہادن دشوار است۔ لکوک در لکوک مسلمانان را سوائے عیدین فرصتِ نماز میسر نمی آید وازیشاں ہم خیلے کساں آنچناں ہستند۔ کہ نماز را بلا شرط وآداب اداکردہ محض برائے ریا ونمایش خلق داخل جماعت میگردند۔ ومسائل طہارت را نمیدانند ؏

الحاصل اسلام وارثے ندارد۔ برائے ہر نفس انسانی وارثے ہست۔ مگر برائے اسلام وارثے پیدا نیست کہ تولیت او نماید۔ چنانکہ حضرت امام زمان مسیح موعود ومہدی معہود علیہ الصلوٰۃ والسلام نسبت حال اسلام فرمودہ است :۔

می سزد گر خون ببارد دیدۂ اہلِ دیں \
بر پریشان حالیٔ اسلام وقحط المسلمیں

دینِ حق را گردشِ آمد صعبناک وسہمگیں \
سخت شورے اوفتاد اندر جہان از کفر وکیں

آنکہ نفسِ اوست از ہر خیر وخوبی بے نصیب \
می تراشد عیبہا در ذاتِ خیر المرسلیں

آنکہ در زندانِ ناپاکی است محبوس واسیر \
ہست در شانِ امامِ پاکبازاں نکتہ چیں

تیر بر معصوم می بارد خبیثِ بدگہر \
آسماں را می سزد گر سنگ بارد بر زمیں

پیشِ چشمانِ شما اسلام در خاک اوفتاد \
چیست عذرے پیشِ حق اے مجمع المتنعمیں

ہر طرف کفرست جوشاں ہمچو افواجِ یزید — دینِ حق بیمار و بے کس ہمچو زین العابدیں

مردمِ ذی مقدرت مشغول عشرتہائے خویش — خُرّم و خنداں نشستہ با بُتانِ نازنیں

عالماں را روز و شب باہم فساد از جوشِ نفس — زاہداں غافل سراسر از ضرورتہائے دیں

ہر کسے از بہرِ نفسِ دُونِ خود طرفے گرفت — طرفِ دیں خالی شد و ہر دشمنے جست از کمیں

ایں نمِ ملنے آنچناں آمد کہ ہر ابن الجہول — از سفاہت میکند تکذیبِ ایں دینِ متیں

صد ہزاراں ابلہاں از دیں بروں بندد رخت — صد ہزاراں جاہلاں گشتند صیدِ الماکریں

بر مُسلماناں ہمہ ادبار زیں رہ اوفتاد — کز پئے دیں ہمتِ شاں نیست با غیرت قریں

گر بگرید عالمے از راہِ دینِ مُصطفےٰ — از رہِ غیرت نمی جنبند ہم مثلِ جنیں

فکرِ ایشاں غرق ہر دم در رہِ دُنیائے دُوں — مالِ ایشاں غارت اندر راہِ نسوان و بنیں

ہر کجا در مجلسے فسق است ایشاں صدرِ شاں — ہر کجا ہست از معاصی حلقۂ ایشاں نگیں

با خرابات آشنا بیگانہ از کوئے ہُدیٰ — نفرت از اربابِ دیں با مے پرستاں ہمنشیں

ایں دو فکرِ دینِ احمدؐ مغزِ جانِ ما گداخت — کثرتِ اعدائے مِلّت قلّتِ انصارِ دیں

اے خدا زود آ و برما آبِ نصرت ہا ببار — یا مرا بردار یا رب زیں مقامِ آتشیں

اے خدا نُورِ ہُدیٰ از مشرقِ رحمت بیار — گمرُہاں را چشم کن روشن ز آیاتِ مبیں

چوں مرا بخشیدۂ صدق اندریں سوز و گداز — نیست امیدم کہ ناکامم بمیرانی دریں

کاروبارِ صادقاں ہرگز نماند ناتمام
صادقاں را دستِ حق باشد نہاں در آستیں

الغرض حالتِ زمانہ بآوازِ بلند ندا می کُند۔ کہ برائے اصلاحِ مردم یک مُصلحے باید کہ از جانبِ خدا بیاید۔ و آں مصلحے باید کہ عظیم الشان باشد۔ کہ دیوارِ اسلام از پا افتادہ را

بازایستادہ نماید۔ وبدلائل قاطعہ درمقابلہ کفر بایستد ؛

چوں دریں ایام برسرایں قرن چہار دہم از جملہ اہل عالم محض ذات یک کس یعنی بانیٔ سلسلۂ عالیہ احمدیہ دعویٰ بعثت از حق تعالیٰ برائے حمایت اسلام کرد است ومدعی ایں امرخطیر غیراو درکل دُنیا کسے نیست۔ بنائً علیہ برہر خردمندِ حقیقت پسند فرض است۔ کہ بردعویٰ آں مامور خدا غور نماید۔ ودعویش را بنگاہِ سرسری ونظرِ سطحی دیدہ روئے ازاں برنگرداند۔ ورنہ برائے وے منکر قانون قدیم الٰہی شُدن ناگزیر اُفتد۔ وبروزجزا بدرگاہ عزیز ذوالانتقام از وجہ غفلت واعراض درمعرض بازپرس درآید ؛

اے امیر ایدک اللہ تعالیٰ بنصرہ العزیز! دریں مقام بعض مردم نافہم ایں شبہ پیش میکنند۔ کہ چوں رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم وجودے بود بس اکمل۔ لہذا بعد آنجناب بجانب ہیچ مصلحے ضرورت باقی نماند است۔ اکنوں صرف قرآن کریم مصلحے کافی است ومحض قوت قدسیہ او راہنمائے است وافی ؛

ایں خیال اگرچہ دربادی الرائے خیلے دِل خوش کُن بنظر می آید مگر درنظرِ غائر ایں ہم یک وسوسۂ شیطانی است کہ صریح مخالف قرآن کریم وحدیث شریف وعقلِ سلیم ومشاہدات است ؛

مخالفِ قرآن کریم وحدیث بایں طور است کہ دراں ہر دو بوضاحت خبرنسبت بعثتِ مجددین ومامورین دادہ شدہ است۔ اگر بعثت مجددے یا مامورے مخالف کمالات سرورانبیا رصلی اللہ علیہ وسلم می بُود۔ آں خداوندے کہ سرورِ عالم رُوحنا فداہٗ را مرتبۂ سیّد المرسلین عطا فرمودہ وذات ستودہ صفات او را تا نہایت کمال رسانیدن

مطمح نظر رافت او تعالیٰ بُوده - چرا خود او تعالیٰ برائے زمانہ آینده وعده بعثت مُجدّدین و مامورین میداد - آیا او تعالیٰ فعل خود را خود باطل میکرد؟ و قول خود را خود ردّ می نمود؟ و باز چگونه رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم از آمدنِ مجددین و مامورین برائے زمان آینده خبر میداد؟ آیا ما بر کمالاتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از خود آنحضرت زیاده معرفت میداریم؟ که آں سرورِ عالم خبر بعثت بسیارے از مُجدّدین و بعضے از مامورین دهند - لیکن ما ایں امر را منافی شانِ ایشاں صلی اللہ علیہ وسلم قرار دهیم ؛

و ایں وسوسه خلافِ عقل باین سبب است که اوّلاً عقل ما را آگهی میدهد که اگر بعد رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم بعثتِ مجددین و مامورین جائز نمی بود - البتّہ حالتِ مُسلمانان خراب نمی شد - و ایشاں بر شاہراہِ شریعت گامزن می ماندند - لیکن شہادت واقعات صریحاً خلاف ایں است - عقل هرگز جائز نمیدارد که خرابی ها و بربادی ها در اہلِ اسلام پیدا گردد - و حالتِ ایشان بدترین گردد - و لیکن از بارگاه خدا تعالیٰ برائے درستی حالت ایشاں هیچ مُصلحے مبعوث نگردد ؛

اگر با دینِ اسلام اینچنیں سُلوک مرعی داشتن رضائے آلہی است - پس هرگز ایں علامت بر کمالِ رسُول اکمل دلالت ندارد - بلکه ایں علامت دال است برآنکه خدا تعالیٰ میخواہد که دین اسلام را تباه کرده از میان مردم بردارد - اگر خدا میخواست که سلسلۂ مُجدّدین و مامورین را برائے آینده موقوف کُند - علامت ظاہرۂ آں بایستے که بریں نمط می بُود - که ما امروز هم مُسلمانان را همچو صحابه کرام رضی اللہ عنہم می یافتیم - امّا چوں در ایشاں تنزّل رُوحانی واقع شُده است - لابد باید که سامانِ ترقیات رُوحانیه ایشاں را هم خدا مُهیّا نماید ؛

ثانیاً۔ اگر بوجہ کامل بودن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ اکنون مظاہر او نتوانند آمد پس حق تعالیٰ کہ سرچشمۂ جمیع کمالات وحی وقیوم است۔ چگونہ مظاہر او درعالم پیدا می شوند۔

حقیقت الامر این است کہ ہرچہ از دیدہ ہا پنہان ومخفی باشد۔ برائے یاد دہانی اش واثبات اثرش بردلہائے مردم۔ ہموارہ حاجت بہ مظاہرش می باشد۔ ہمچنین بعد از رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم باوجود اکمل بودنش بمظاہر وبروزات او حاجت است۔ کہ بجہت مردم یاد کمالات وجود باجودش را تازہ کنند۔ واسوۂ حسنہ اش را باز قائم نمایند و خلافِ مشاہدہ ازین جہت است۔ کہ مارا بعد از رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم درین سیزدہ صد سال خیلے مردانِ خدا بنظر می آیند۔ کہ از بارگاہ احدیت مشرف بمکالمہ و مخاطبہ گشتہ اند۔ و دعوئ مجددیت کردہ اند۔ وما این مردان خدارا اعلیٰ ترین نمونۂ اسلام می نگریم۔ و دراشاعتِ اسلام ونشر دین متین ایشاں را یدطولے حاصل بود۔ چناں کہ حضرت جنید بغدادی۔ حضرت سید عبدالقادر جیلانی۔ حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی۔ حضرت محی الدین ابن عربی۔ حضرت معین الدین چشتی حضرت بہاؤ الدین نقشبند۔ حضرت شیخ احمد سرہندی مجدد الف ثانی۔ حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی وغیرہم رحمہم اللہ اجمعین۔ پس باوجود این نفوس قدسیہ نظرداشتہ چگونہ تسلیم کنیم۔ کہ بعد از رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم امت را بجہت اصلاح حال ضرورت ہیچ مصلحے نیست۔

سخن راست ہمین است کہ بعد از سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم آمدن مصلحان جائز است۔ و آمدہ ہم اند۔ و ہموارہ خواہند آمد۔ و درین وقت کہ ما ہستیم زمانہ

نسبتِ آمدن یک مُصلحے عظیم الشان خبر میدہد۔ وچوں دریں زمان مدعیٔ ایں قسم مُصلح بُودن صرف حضرت میرزا غلام احمدؑ مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام ہستند۔ لہذا ایں امر بر صدقِ دعویٰ او دلیلے است قاطع و بُرہانے است ساطع ؎

دلیلِ دوم

شہادت سرورِ انبیاء صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ واصحابہ وسلم

از دلیلِ اوّل ہمیں ثابت میشود۔ کہ ایں زمانہ خواستگار مُصلحے است۔ امّا چوں کہ دریں روزگار دیگر ہیچ کس مدعیٔ اظہارِ شوکتِ اسلام نیست۔ لہذا بر دعویٰ حضرت اقدسؑ میرزا صاحب غور نمودن خیلے ضروری است۔ واز انجاکہ دعویٰ حضرت اقدسؑ علی الاطلاق صرف ہمیں قدر نیست کہ من مصلح ایں زمانہ ہستم۔ بلکہ دعویٰ ایشان این است۔ کہ مصلح موعود یعنی مسیح موعود و مہدی معہود منم۔ لہذا برائے تائید مزید ایں دعویٰ دلیلے دیگر نگاشتہ می آید۔ وآں شہادت سرور کائنات است۔ کہ رُوح عالمیان فدائے خاک پایش باد۔ از بنی نوعِ انسان شہادت کدام کس از شہادت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم زیادہ قابل پذیرائی تواند بود ؎

دریں امر ہیچ شکے نیست کہ عقیدۂ آمد ثانی مسیح علیہ السلام از زمانہ اسلام آغاز نشدہ است۔ بلکہ این عقیدہ از صدہا سال قبل از طلوع نیّر اسلام در اُمتِ موسویہ رائج وخاطر نشین مردم بود۔ لیکن دریں امر ہم شکے نیست کہ اسلام دریں عقیدہ بعض آنچنان اُمور را منضم ساختہ است کہ بہ سبب آنہا ایں عقیدہ در

اہم عقائد اسلام شامل گردیدہ است ۔ وآں اُمور این است :۔

(۱) درزمانہ مسیح موعود نسبت بعثت یک مہدی خبر دادہ شدہ است ۔ کہ اگرچہ در احادیث دیگر لا المھدی الا عیسیٰ فرمودہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مُراد از نفس مسیح موعود قرار دادہ است اما بسبب این پیشخبری مُسلمانان را بوجود مسیح آنچناں دلبستگی پیدا شدہ است ہمچنان کہ بایک بزرگ ملت خود میباشد +

دوم :۔ آمدِ مسیح رانسبت ترقی اسلام یک دور جدید قرار دادہ شدہ است حتیٰ کہ غلبہ اسلام برادیان باطلہ تاوقت آمدن مسیح ملتوی داشتہ شدہ است +

سوم :۔ مسیح و مہدی را یک وجود والمنودہ و آمد مسیح را البعثت ثانی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ۔ و یار ان اورا درزمرہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم قرار دادہ در دل عشاق رسالتمآب یک اشتیاق ولولہ انگیز بجانب مسیح پیدا کردہ شدہ است +

چہارم :۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دربارہ یک زمانہ پُر آشوبے کہ از اثرات ہیبت ناک خود کاواک کن بیخ دینِ اسلام ثابت شدنی بود بالفاظ بس منذر خبر دادہ منصب ازالہ آفات آں و کار حفاظتِ اسلام برائے دوام بہ مسیح موعود مفوض کردہ بُود ۔ ازیں جہت مُسلمانان ہمانساں در انتظار مسیح موعود بُودند ۔ چنانکہ انتظار یک فرشتہ رحمت کردن می شاید ۔ ایں الفاظ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ کیف تھلک اُمّۃ انا فی اولھا والمسیح فی اٰخرھا (سنن ابن ماجہ باب الاعتصام بالسنۃ) یعنی آں اُمّت چگونہ ہلاک گردد ۔ کہ من دراوّل اوہستم ۔ ومسیح در آخر اوست ۔ بہی خواہانِ اسلام را خیلے در انتظار مسیح بے تاب سیداشت ۔ زیراکہ می دیدند کہ بعد آمدن او اسلام از چارسو دریک حصن حصین درآمدہ تامدام از حملہ شیطان محفوظ بماند +

ایں چہار اُمور بہ اتفاق یکدگر برائے مُسلمانان بعثتِ مسیح موعود را یک مسئلہ از اہمات مسائل قرار دادہ بود۔ و ہرگز صورتِ امکان نمیداشت۔ کہ آں زمانہ مسرت افزا را کہ در شیشہ مقدر آں بود۔ کہ از یک جانب طالبانِ عہدِ رسالتمآب و بازجوئندگانِ آں زمانِ صحابہ کرام رو برو ئے محبوب خود نشینند۔ اگرچہ در پردۂ ظلیت و مماثلیت باشد۔ و از جانبِ دیگر اسلام از ورطۂ طوفانِ صدمات برآمدہ بر ساحلِ امان متمکن شود۔ بغیر نشانہائے کافی و علاماتِ وافی گذاشتہ می شد ؛

ایں امر ہیچ گاہ بوقوع نیامدہ و نہ گاہے واقع شود۔ کہ بسُوئے ذات بابرکات مرسلان و ماموران و نیز بجانبِ زمانہ ایشاں بانچناں الفاظ اشارت یا دلالت کردہ شود۔ کہ گویا دستِ مطلوب را گرفتہ در دست طالبان دادہ آید۔ زیراکہ دریں صورت ایمان بے سُود شود۔ و تمیز کافر و مومن از میان برخیزد۔ نسبت ماموران و مرسلان ہمیشہ در انچناں الفاظ و اشارات خبر دادہ میشود۔ کہ اہل ایمان و اشتیاق دارندگان ازاں ہدایت می یابند۔ و شریران را برانکار و بجہتِ ضد و اصرار خود ازاں یک بہانہ بدست می آید۔ ظاہر است کہ انکار آفتابِ تابان کے صورتِ امکان دارد مگر ایمان آوردن براں نیز ہیچ اجرے ندارد ؛

پس در پیش خبرہا تا یک حد رہنمائی کردن و تا یک حد اخفا نمودن ناگزیر است آئے ہمچنین می شاید و ہمچنیں می باید۔ نسبت زمانہ مسیح موعود در پیش خبرہا ہمیں اصل را مدنظر داشتہ شدہ است۔ و بجانب زمانہ اش باہماں الفاظ اشارات رفتہ اند۔ کہ بآں ہا پیش خبری ہا دربارۂ انبیائے گذشتہ کردہ شدہ است۔ مگر باوجود خفا برائے طالبِ حق و اہل بصیرت نشانہائے بیّن مثل روزِ روشن رخشاں و نمایاں است ؛

آنکس کہ محض بر ایمان نسلی و تقلیدی کفایت ناکردہ بریکے از انبیائے پیشین با دلائل و براہین ایمان آوردہ باشد۔ او را بدیں نشانہا بمنزلِ مقصود پے بُردن ہیچ مشکل نیست۔ مگر کسانیکہ اگرچہ بر ہزارہا انبیاء ایمان آوردہ اند۔ ولیکن بریکے رسول ہم بہ تحقیق خود ایمان نیاوردہ اند۔ بلکہ محض بہ تقلیدِ آبا و اجداد اظہار ایمان می نمایند۔ برائے ایشاں تسلیم نمودن دعوی یک راستباز ہرچند کہ با خود نشانہائے درخشندہ بیحساب داشتہ باشد۔ خیلے مشکل است۔ درحقیقت ایمانِ ہیچ کساں وجود ندارد۔ و بذاتِ خود قائم نمی باشد۔ بلکہ ایمان شاں ہماں می باشد کہ از علماء و ملایان خودِ شاں شنیدہ باشند۔ یا آنچہ در روایات از آبا و اجداد گوش زد ایشاں شدہ باشد چوں ایشاں ہیچ رسولے یا ماموریے را در ہیئت و صورتِ اصلی خودِ او ندیدہ اند۔ از اں رو شناخت رسولے و ماموریے بر ایشاں بس متعذر می باشد۔ پس تا وقتیکہ اصلاحِ ضعف بصارت خود بکحل الجواہر ہدایتِ آسمانی نہ کنند۔ و نشۂ تقلیدِ اقوال و رسوم از سر بدر نشود معرفتِ رسولے و ماموریے برائے ایشاں محال است ؛

بعد ازیں تمہید مختصر آں نشانہا را کہ مخبر صادق برائے زمانہ مسیح موعود بیان فرمودہ است وامی نمایم۔ و بخیال من ہر کس کہ بریں نشانہا از تعصب قطع نظر کردہ توجہ بکار برد برائے وے تعیین زمانہ مسیح موعود مشکل نباشد۔

مگر پیش ازیں کہ بر آں نشانہا غور و خوض نمودہ آید۔ فہمیدنِ ایں امر ازیں ضروری است۔ کہ از زمانیکہ در اُمتِ محمدیہ تفرقہ و اختلاف پیدا شدہ و خیلے مردمان بجہتِ حصول مقاصد خود احادیثِ موضوعہ از پیش خود ساختہ شائع نمودہ اند بدیں غرض کہ تا بہ حیلہ ثابت شود کہ خیالاتِ فرقۂ شاں مبنی بر راستی است مثلاً

خیلے احادیث در کتب موجود است۔ کہ در آں خبر از زمانۂ مہدی وارد است۔ مگر خود الفاظ آں حدیث واضح می نماید۔ کہ مقصود ازاں این می باشد کہ تا فیصلۂ کدام اختلاف زمانہ ماضی بحق خود صادر کنانند۔ اگرچہ نسبت بعضے ازاں احادیث گمانِ راستی ہم پیدا میشود۔ مگر باز ہم یک طالبِ تحقیق را باید۔ کہ لابد کمالِ روشِ احتیاط را در پیش گیرد۔ و کم از کم این قدر ضرور می باید۔ کہ بر تائید یا تردید آں حدیث بنیاد دعوئ خود ندارد۔ مثلاً بسیار احادیث متعلق زمانۂ بنی عباس است۔ کہ اگرچہ بظاہر در آنہا علاماتِ زمانہ ظہور مہدی مذکور است۔ مگر درحقیقت این امر آشکارا کردن مقصود است کہ آں بغاوتہا کہ در خراسان بتائید بنی عباس واقع شدہ بُود از جانبِ حق تعالیٰ و مطابق رضائے او بود خود واقعات آں زمانہ بطلان این احادیث ثابت کردہ است۔ چنانچہ زائد از ہزار سال بر آں منقضی شد است۔ مگر موافق آں نشانہا ہیچ مہدی پیدا نگشت است ❖

ہمچنین بسیار روایات موجود است۔ کہ علامات ظہور مہدی با واقعاتِ گذشتہ آں قدر خلط ملط کردہ بیان کردہ اند۔ کہ تا وقتیکہ آں واقعات را کہ بطور علاماتِ ظہور مہدی بیان کردہ اند۔ و فی الحقیقت تعلق آں با زمانہ گذشتہ است۔ جدا نکردہ آید۔ بر حقیقتِ حال آگاہی دست نمیدہد۔ کسانیکہ از تاریخ اسلام واقفیت نداشتند از چنیں احادیث در خیلے غلط فہمی ہا افتادہ اند۔ و نسبت زمانِ آیندہ منتظرِ آں امور بُودہ اند۔ کہ آں اُمور قبل از وضعِ آں احادیث واقع شدہ بُود۔ و آں اُمور را درِ علاماتِ ظہور مہدی داخل نمودن محض بغرض اثباتِ صدق فرقہ ہائے خود بُود لہذا بوقت غور کردن در علاماتِ ظہور مہدی برائے ما ناگزیر است کہ آں علامات

راجُدا کردہ باشیم۔ زیرا کہ آں علامات بجانب ہیچ واقعۂ آیندہ اشارت نمیکنند تا از سرنگون
افتادن درآں مغاکے کہ مردم چالاک برائے حصول مطلب خود کندہ بودند محفوظ ماینم
رحمتِ بے پایان برروان رسُول ایزد منان صلی اللہ علیہ وسلم باد کہ در بیان علاماتِ ظہور
مسیح موعود و مہدی معہود آں طریق مدنظر داشتہ کہ بملاحظۂ آں یک انسان بہ آسانی از
اغلوطۂ مردمانِ غلط انداز مصوٗن و مامون می ماند۔ وآں این است کہ آں علامات
کہ متعلق زمانۂ مسیح موعود و مہدی معہود بیان فرمودہ آں را بطور یک سلسلہ وانمود است
کہ بوسیلۂ آں بر آمیزش خلط ملط کنندگانِ دغل پیشہ اطلاعے بہم میرسد۔ مثلاً اگر
میفرمود۔ کہ نامش اینچنین ونام پدرش اینچنان باشد۔ خیلے کساں برخود ایں نامہا
نہادہ برائے دعوٰی مہدویت آمادہ می شدند۔ پس از خبر دادنِ آں علامات کہ
پیدا کردنِ آں در قبضۂ قدرت انسانی باشد۔ قطع نظر کردہ آں علامات را کہ
واقع شدن آنہا نہ محض اینکہ از تصرف و اختیار انسان بیرون باشد۔ بلکہ بیش از
تغیّراتِ صدہا سال صورت پذیرفتن آں ناممکن بود۔ وہیچ نفس واحدہ بلکہ یک
جماعت کثیرہ بمعاونتِ ہمدگر نیز نسلاً بعد نسلٍ سعی نمودہ بر وقوع آوردنِ آں علامات
قدرت ندارد) بیان فرمود ؎

ونیز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یک امر دیگر در بیانِ این علامات مرعی داشتہ
کہ منجملہ علامات بعض را آنچنان بیان فرمودہ کہ بغیر از زمانۂ مہدی در ہیچ
وقتے از اوقات ظاہر شدن آں علامات ممکن نیست ؎

پس این اصل را مطمح نظر داشتہ ہرگاہ ما راآں زمانہ معلوم گردد کہ متعلق بہ روبکار
مسیح موعود و مہدی مسعود است۔ ونیز آں علامات کہ جناب رسالتمآب دربارۂ آں

این ارشاد فرموده است که بغیر از زمانهٔ مهدی و مسیح وقت ظاهر نه گردد وقوع یابد وہمچنین آں تغیراتِ ارضی وسماوی که آں را علامات ظهور مهدی قرار داده شده است نیز هویدا شود۔ اندرین وقت شناختنِ زمانهٔ مهدی و مسیح برآیا مسیح دشوار نیست۔ پس اگر درانچنین وقت بعض چنان علامات یافته شوند۔ که هنوز به وقوع نیامده اندرین صورت ما را قبول کردن یکے ازین دو امر ناگزیر باشد۔ یا اینکه ما بدانیم که هرگز تعلق آنها بزمانهٔ مهدی نبوده است۔ بلکه بسبب دست اندازی بعض مردم برخم آنها در علاماتِ مهدی معهود شامل کرده آمد۔ و یا اینکه آں علامات در نفس خود تعبیر طلب وقابل تاویل بُود۔ مگر از جانبِ ما در فهمیدنِ معانی آں غلط واقع شده۔

بعدازین نگارش گذارش این بیان ضروری میدانم۔ که حضرت مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام آں علامات را که برائے زمانهٔ مسیح موعود و مهدی معهود مقرر فرموده است۔ اگر یک دانشمندِ روشن ضمیر بر آنها اندک تدبر کند۔ بر دلِ او هویدا می شود۔ که این علامات فرداً فرداً متعلق زمانهٔ مسیح و مهدی نیست بلکه باہم مخلوط شده برائے زمانهٔ ظهور مسیح و مهدی یک علامتِ کامل و ذوالوجوه میشوند مثلاً در یک حدیث وارد است۔ که یک علامتِ ظهورِ مهدی این است که در وقتِ او جوہر امانت برخیزد۔ و یا مثلاً ایں حدیث دیگر که مضمونش این است که درآں وقت جهالت ترقی پذیرد۔ اگر ایں علامات را نشانهائے مستقله قرار داده شود لازم آید۔ که هرگاه امانت از دُنیا برخیزد۔ درآنوقت می باید که مهدی مبعوث گردد۔ و یا در حالتِ رفع علم لابد است که مهدی بیاید۔ وحالانکه دریں سیزده صد سال گوناگون مدّ و جزر بر حالتِ مُسلمانان واقع شده است۔ گاہے از ایشاں امانت

برداشتہ شدہ است دگاہے علم اتا مہدی ظاہر نشدہ است۔ پس ثابت شد کہ این علامات در ذاتِ خود نشانہائے مستقلہ نبودہ است۔ بلکہ این ہمہ علامات کہ نبی کریم از خدا تعالیٰ الہام یافتہ بیان فرمودہ است۔ باہم جمع آمدہ برائے زمانہ مہدی موعود یک علامتِ کامل است۔ نہ اینکہ بعض مردم از پیش خود ساختہ آنہا را بہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منسوب کردہ اند ؂

ہر علامت از علاماتِ مہدی معہود جُداگانہ کم وبیش در اکثر ازمنہ یافتہ میشود مگر جمیع علامات باہم آمیختہ ویک جا شدہ در ہیچ زمانہ سوائے زمانہ مہدی معہود نتواں یافت۔ قاعدۂ شناختنِ زمانہ ہمان است۔ کہ قاعدۂ شناختنِ شخصے باشد چوں مارا ضرورت اُفتد۔ کہ کسے را نشانِ شخصے بدہیم۔ کہ او را گاہے ندیدہ باشد و ہیچ گونہ تعارف سابق بدو نداشتہ باشد۔ پس طریقِ فہمایش غیر ازین نیست کہ ما از صورت وسیرۃ د قد و قامت وعادت وخصلتِ او نشان بدہیم۔ و نشانِ خانہ او واز دیگر حالاتِ متعلّقہ او وا نمائیم۔ مثلاً اینکہ بیان کنیم۔ کہ او نہ خیلے بلند بالا ست ونہ کوتاہ پاچہ۔ سفید رنگ۔ نہ فربہ نہ لاغر۔ کشادہ پیشانی بلند بینی فراخ چشم وسطبر لب وکلاں زنخ است۔ ونیز مثلاً اینکہ او عالم علوم عربیہ واز مسلمانان است ؂ مردم قوم او بوجہ اختلافِ مذہب با او دشمنی دارند۔ واخلاقش بدرجہ غایت اعلیٰ است وخانہ اش چنین وچناں است۔ وخانہ ہائے گرد وپیش او بر فلاں فلاں ہیئت۔ الغرض اگر این قدر علامات بیان کردہ آں شخص را بسوئے آں قریہ رواں کنیم پس باوجود مغالطہ دادن مردم او را شناختن آں شخص خیلے آسان باشد۔

پس ہمچنین اگر ضرورت باشد کہ زمانۂ خاص را نشان بدہیم۔ بہ جہت شناختن او شناسا کنانیدن

ہمین طریق باشد۔ کہ مثلاً کیفیات و واقعات اجرام سماویہ وانقلابات کرۂ ارض و حوادث کائنات الجو وحالت تمدن و مذہب وعلم وعمل واخلاق وتعلقات بین الاقوام وتنگی وترفہ واختلاط بین الناس وذرائع سفر واسباب سیاحت مردم آں زمانہ را نمائیم تاآنکس کہ او را قبل از وقوع این حالات خبر دادہ شدہ است۔ بروقت ظہور این اُمور بالیقین تام زمانۂ نشان دادہ را بشناسد۔ و در شناخت آں او را ہیچ اشکالے رونماید بلکہ این طریق شناخت چناں باشد۔ کہ در آں شک وشبہ را ہیچگونہ گنجایش نماند۔ از ہمین جا است کہ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم برائے شناختن مسیح موعود ومہدی مرقع حالات آں زمانہ را وانمودہ است۔ تادرہنگام اختلاف آرائے فرقہائے اسلامیہ مردم ہیچ روایت را از پیش خود وضع کردن نتوانند۔ کہ بسبب آں معرفت مسیح ومہدی متعذر گردد۔

ہرچند بعضے از خیانت پیشگان علامات کاذبہ از جانب خود احداث نمودہ اند۔ مگر چوں برآں مرقع کہ مخبر صادق علیہ السلام پیش ما نہادہ است۔ ہیچ تصرف کردن نتوانستند۔ لہٰذا ہمہ سعی ہائے شاں کلّی رایگان رفت است۔ اگر اکنون ہم کسے بر مرقع بیان سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم بہ حیثیت مجموعی نظر اندازد۔ این حرف بے اختیار از زبان ادمی برآید۔ کہ ہمین زمانہ زمانہ مسیح ومہدی است ؛

حالاتِ دینی زمانہ مسیح موعودؑ

حالا ہر سلسلۂ علامت را جُدا گانہ بیان کردہ میشود۔ کہ از اں مثل روز روشن بوضوح می پیوندد۔ کہ بغیر این زمانہ در زمانۂ دیگر نزول مسیح ومہدی ممکن نیست

وپیش از ہمہ سلسلہ ہا بہ بیان حالات مذہبیہ زمانہ مسیح موعود می پردازم ؛

اوّلاً حالتِ مذہبیہ :- وایں بردو نوع است - یکے بیان اعداد وشمار ظاہریہ مذاہب کہ در آں زمانہ باشد - دیگر ہرچہ بر مردم آں زمانہ اثرے از مذہب باشد آں را شرح دادہ آید - ورسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہر دو حالتِ زمانہ مسیح موعود را بیان فرمودہ است - وما ازین ہر دو حالت اوّل تعدادِ ظاہریہ مذاہب وتناسب ایشان را بیان سکینیم - زیرا کہ این حالت ظاہر تراست ؛

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حالت این زمانہ را بدیں نہج بیان فرمودہ است عن المستورد القرشی انہ قال عند عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ سمعت رسُول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول تقوم الساعۃ والروم اکثر الناس فقال لہ عمرا بصر ما تقول قال اقول ما سمعت من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم (صحیح مسلم - کتاب الفتن) یعنی "مستورد قرشی رو بروئے عمرو ابن العاص گفتہ است کہ جناب مخبر صادق فرمود - قیامت آں زمان برپا گردد - کہ اہل روم یعنی نصاریٰ درآں وقت بکثرت باشند - عمرو ابن العاص از روئے تعجب گفت - نگاہ کن چہ میگوئی مستورد جواب داد - من ہماں میگویم کہ از حضرت مخبر صادق شنیدہ ام" قاطبتہ عُلمائے اسلام را اتفاق است - کہ دریں حدیث مُراد از روم نصاریٰ است - زیرا کہ در عہد فرخی مہد رسالتماب صلی اللہ علیہ وسلم اہل رُوم حامل لوائے نصرانیت وعلامتِ بیّن ترقی آں مذہب بُودند - وچوں دیدہ شود کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ایں ہم فرمود است - اذا ھلک کسریٰ فلا کسریٰ بعدہ واذا ھلک قیصر فلا قیصر بعدہ والذی نفسی بیدہ لتنفقن کنوزھما فی سبیل اللہ - (ترمذی ابواب الفتن) (بخاری باب علامات النبوۃ فی الاسلام)

یعنی چوں کسریٰ (شاہِ ایران) ہلاک گردد۔ ہیچ کدام کسریٰ بعد از وے نخواہد بُود
وچوں قیصر (شاہ روم) ہلاک شود۔ دیگر کدام قیصر برپا نخواہد شد۔ وسوگند بہ آں
ذاتِ پاک کہ جان من در دستِ اوست۔ شما خزائن اموالِ آں ہردو را صرف
خواہید کرد در راہ خدا۔ پس نظر بریں فرمودۂ نبوی پیش خبری مذکورۂ بالا یعنی
والرومِ اکثر الناس بس عظیم الشان می نماید۔ زیراکہ بعد استیصالِ حکومتِ روم
بعد بجہ نام ونشانِ قیصر ہم محو شود۔ باز ایں قدر غلبہ نصاریٰ خبرے بود بس حیرت انگیز
امّا فرمودہائے خداوندی ضرور بوقوع می پیوندد وبے کم وکاست راست می برآید
حکومت قیصران رُوم یعنی شاہنشاہان رومیہ مطابق پیش خبری نبوی محو شدہ۔ و
تا یک عرصہ این خطاب محض از راہ قدامتِ خاندان برائے شاہان قسطنطنیہ
باقی ماند۔ امّا بعد از فتح قسطنطنیہ آں خطاب نیز از ایشان زائل شد۔ واسلام
در چہار دانگِ عالم غلبہ حاصل کرد :

امّا از سنِ یک ہزار ہجری زمانہ فیج اعوج باز آغاز نمود۔ بارِ دیگر یوماً فیوماً
نصرانیت را بتدریج دراں ممالک (کہ بوقت پیش خبری فرمودن مخبر صادق صلعم نسبت
ترقیات ملّت عیسویہ نام ونشانِ عیسائیاں ہم دراں ممالک نبود) ترقی روئے
داد۔ واز عرصۂ یک صد سال بر کرۂ ارض حکومتہائے مذہب عیسویہ را چنداں
استیلا وغلبہ حاصل شدہ است۔ کہ در صدق مفہوم الروم اکثر الناس گنجایش
شکے وشبہتے باقی نماندہ است۔ این پیشخبری رسالتماب صلی اللہ علیہ وسلم را آنچناں اہمیت حاصل
است۔ کہ بعض علماء نسبتِ آں نوشتہ اند۔ کہ ایں پیشخبری یعنی والروم اکثر الناس
بعد واقع شدنِ جملہ علامات ظاہر گردد۔ چنانچہ نواب صدیق حسن خان در کتاب

حجج الکرامہ بحوالہ رسالۂ حشریہ می نویسد۔ کہ چوں جملہ علامات بمعرض ظہور رسد قوم نصاریٰ غلبہ کنند۔ و بر بسیار ممالک متصرف شود (حجج الکرامہ صفحہ ۳۴۴) پس علاوہ برین کہ این علامت با دیگر علامات یکجا شدہ بہ طرف زمانۂ مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام اشارہ کردہ تعیین آن میکند۔ تنہا بذاتِ خود ہم خیلے موجب راہنمائی است ؛

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ضعف و ناتوانی اسلام این زمانہ را بمقابلہ ترقیات ملّت عیسویہ بدین نہج بیان فرمودہ است۔ بدء الاسلام غریبًا وسیعود غریبًا فطوبیٰ للغرباء (ابن ماجہ باب بدء الاسلام غریبًا) یعنی اسلام در زمانۂ آخر از بس بے کس گردد و در حدیثِ دجال فرمودہ کہ بسیارے از مسلمانان پیروِ دجّال گردند (جامع ترمذی ۔ باب ماجاء فی فتنۃ الدجال) چنانچہ اکنون ہمین حالت است۔ مسلمانان بعد از شان وشوکتے کہ ایشان را مالک روئے زمین ساختہ بود۔ الحال چوں بیکسے وبچہ یتیمے گشتہ اند۔ ایشان را بے مدد طاقتہائے دولِ مسیحیہ ہستی خود را قائم داشتن دشوار است۔ و بیشمار مسلمانان درین وقت در حلقۂ نصرانیت در آمدہ اند وہر روزہ دینِ عیسوی را قبول می کنند ؛

حالتِ مذہبی اندرونی مسلمانان

علاوہ طاقتِ ظاہریہ مذاہبِ عالم آنچہ حالتِ باطنیہ مسلمانان در زمانہ مسیح موعود بوقوع آمدن بود۔ آں را نیز آں صادق مصدوق بدیں منوال وانمودہ است۔ کہ اکثر مردم در آں وقت منکر عقیدۂ قدر بشوند۔ چنانچہ از حضرت علی کرم اللہ وجہہ

مروی است۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ از علامات قیامت یکے این است کہ مردم از عقیدۂ قدر انکار نمایند۔ و بالیقین مراد از انکار انکار مسلمانان است۔ ورنہ کفار پیشتر ہم برین مسئلہ ایمان نمیدارند:

حالت ایں انکار در مسلمانان بہ آں قوت ظاہر شدہ است کہ حاجت بیان ندارد۔ مسلمانان نو تعلیم یافتہ کہ شیفتۂ علوم جدیدۂ یورپ گشتہ اند از خوف اعتراضات مصنفان یورپ کہ از امور دین جاہل اند۔ علی الاعلان انکار مسئلہ قضا و قدر می نمائند واز عظمت و صداقت و فوائد این مسئلہ کلّی لاعلم و ناواقف گشتہ اند:

دربارۂ تغیرے دیگر کہ در مسلمانان پدیدار شدنی بود۔ فرمودہ کہ آں وقت مردم زکوٰۃ را تاوان پندارند۔ ایں تغیر را نیز بزار از حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت کرد است (حجج الکرامہ صفحہ ۱۹۸) چنانچہ دریں اواں کہ از ہر جانب بر مسلمانان آفت نازل شدہ است۔ ہر قدر کہ خیرات و صدقات علاوہ از زکوٰۃ مفروضہ بدہند، کم است۔ مگر اکثر مسلمانان از دادن زکوٰۃ ہم پہلوتہی میکنند۔ و در آں ممالک کہ بذریعہ احکام اسلامی زکوٰۃ از جانب حکام گرفتہ می شود۔ آنجا نیز بعض مردم بادل ناخواستہ زکوٰۃ ادا می کنند۔ مگر در ہر مملکت ایں انتظام جاری نیست۔ بدیں وجہ گویا نہ کوٰۃ دادن شعار مسلمانان نیست۔ الّا ماشاء اللہ۔ و آنکسانکہ میدہند آنان نیز زکوٰۃ دادن را ذریعہ فخر و نمود ساختہ اند۔ و بطورے می دہند کہ آنرا زکوٰۃ گفتن مشکل است۔ بلکہ برائے مصارف قوم چیزے ماہانہ یا سالیانہ می دہند و آن را زکوٰۃ تعبیر میکنند:

و دربارۂ یک تغیر عظیمے کہ در مسلمانان پیدا شدہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم

ہمچنین فرمودہ است۔ کہ مُسلمانان کہ ہر چیز عزیز را بفرمان خدا و رسُول قربان می نمودند۔ و دُنیا و مافیہا در چشم ایشان بیش از جیفۂ قدر و قیمت نمیداشت۔ آن وقت بُرائے دُنیا دین را بفروشند۔ و این تغیر درین زمان در قوم مسلمانان بہ ایں کثرت و وفرت رُونما شدہ است۔ کہ دلِ مُحبّان اسلام بہ نظارۂ ایں کیفیت درون سینہ می گدازد۔

علماء و صوفیاء و تونگران و عوام اہل اسلام ہمہ دُنیا را بر دین مقدم میدارند۔ و بہ جہت ادنیٰ فائدۂ دنیا دین را و ہر چہ درآں فائدہ اسلام باشد۔ فدا می سازند۔

و یک تغیرِ ابن مردویہ بروایت ابن عباس رضی اللہ عنہ از رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ایں بیان نمودہ است کہ درآں وقت نماز متروک گردد (حجج الکرامہ صفحہ ۲۹۷) و ایں تغیر ہم بوقوع آمدہ۔ بنظر تعداد و شمار مُسلمانان از ہر یک صد یک نفر ہم بمشکل پابند صلوٰۃ خمسہ بہ نظر می آید۔ حالانکہ نماز از جمیع ارکان اسلام رکن اوّلین است و نزد بعض علماء تارکِ صلوٰۃ بہ حدِ کفر می رسد۔ دریں روزگار مساجد بسیار است مگر نماز گذاران خیلے کم بہ نظر می آیند۔ بلکہ بسیارے از مساجد را جانوران مسکن خود ساختہ اند۔ و بیحرمتی آنہا می کنند ٭

و تغیر دیگر کہ آنحضرت صلعم روحنا فداہ بیان فرمودہ است۔ این است کہ مردم درآں وقت ارکانِ نماز را بعجلت تام ادا نمایند۔ چنانکہ ابوالشیخ از حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ در اشاعت نقل کردہ کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم خبر دادہ است۔ کہ پنجاہ مردم نماز کنند۔ مگر از ان جملہ یک نماز یک کس ہم قبول نگردد۔ مطلب این حدیث شریف این است کہ در ادائے ارکانِ نماز خیلے عجلت ورزند۔ و ظاہر است۔ کہ علامتِ قبولیتِ نماز امر باطنی است۔ و بر امر باطنی

بغیر خدا تعالیٰ کسے را اطلاع نیست۔ مگر علامت ظاہری عدم قبولیت نماز عجلت در نماز است۔ چنانچہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم شخصے را کہ نماز خود را بعجات ادا کردہ بُود فرمود۔ کہ نماز تو ادا نشدہ باز از سرِ نو ادا کن۔ پس این تغیر عظیم ہم درین وقت ہویدا است۔ مردمانے کہ نماز میکنند۔ بہ آں سُرعت و عجلت ارکانِ نماز را بجا می آرند کہ گویا خردسے منقار خود بہ جہتِ چیدن دانہ بر زمین می زند۔ و بعد از ادائے نماز اوراد و وظائف و ادعیۂ طویلہ و احزاب کثیرہ میخوانند ؎

و ہمچنین یک نشانِ دیگر این زمانہ حضرت مخبر صادق صلی اللہ علیہ وسلم این بیان فرمودہ کہ دران آوان خدائے تعالیٰ قرآن را از میان مردم بردارد۔ و محض نقوشِ الفاظ و حروف باقی ماند۔ پس این علامت نیز درین زمانہ نمایان است کہ قرآن کریم موجود است۔ مگر مردم در آیاتِ قرآنیہ غور و تدبر نمی کنند۔ تعجب است۔ کہ بجز جماعتِ پیروانِ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام در تمام رُوئے زمین در ہیچ جا درس قرآن مجید چنانکہ شاید و باید روزانہ جاری نیست۔ و ملّایان جید کہ ماہران فقہ و حدیث اند۔ از ترجمۂ قرآن کریم ہم نابلد ہستند۔ و در وے تدبر کردن و ترجمہ اش خواندن حرام می شمارند۔ و می فہمند کہ آنچہ بعض عُلمائے گذشتہ معانی قرآن بیان نمودہ اند۔ غیر آں در قرآن کریم ہیچ معنی نماندہ است۔ و ہرگز جانب این امر غور نمیکنند۔ کہ اگر باب تفسیر قرآن و فہم معارفِ آں بعد از عہد مبارک سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم بیش ازین مفتوح ماندہ است۔ الحنون بکدام دلیل و بچہ سبب مسدود گردیدہ است ؎

ہمچنین یک علامتِ دیگر متعلق حالاتِ زمانۂ آخرین ابن مردویہ بروایت

حضرت ابن عباس از جناب سیّد الکونین صلی اللہ علیہ وسلم بیان کردہ است کہ درآں
ہنگام از یک جانب مردم بسُوئے قرآن توجہ ندارند۔ واز جانب دیگر بر زیب و
زینت وآرایش و پیرایشِ قرآن آنقدر مشغوف باشند۔ کہ برائے قرآن غلافہائے
زرین وریشمین بسازند۔ پس این علامت نیز دریں زمانہ موجود است مسلمانان
بالعموم از خواندنِ قرآن کریم سراپا در غفلت اُفتادہ اند۔ وقران را باز کردہ نگاہِ
تدبّر درآں بکار بردن حرام می پندارند۔ لیکن اوراقِ قرآن کریم را مطلا ومذہب
ساختہ در غلافہائے زرین پیچیدہ بالائے طاق در خانہائے خود میدارند۔ و
آنچنان آرایشِ مصحفِ مجید می نمایند۔ کہ در قرون اولیٰ ازان ہیچ اثرے نبود است
حالانکہ آں بزرگانِ قرون اولیٰ چہ بلحاظ تقویٰ وچہ بلحاظ وجاہت دُنیا بر مردم
این زمانہ فوقیت میداشتند ؎

وتغیّرے دیگر کہ نسبتِ حالتِ اندرونی مُسلمانان آنحضرت صلعم بیان فرمودہ
این است۔ کہ درآں ایّام مردم مساجد را خیلے بیار آیند۔ چنانچہ این تغیر نیز دریں
وقت در مسلمانان موجود است کہ مُسلمانان بہ اتباع اقوامِ دیگر مساجد را خیلے
آراستہ میکنند۔ وبانقش ونگار زینت میدہند وقنادیل بلورین وپردہائے رنگین
درآں می آویزند۔ کہ بجائے اینکہ مساجد عبادت گاہِ سادۂ اسلامیہ باشد حسبِ
الفاظ حدیث با منادر وبتکدہا زیادہ تر مشابہ میگردد۔ (حجج الکرامہ بروایت ابن مردویہ
از حضرت ابن عباس رضؓ)

وتغیّرے دیگر کہ متعلق این زمانہ بیان فرمودہ این است کہ درآں زمان مردم
عرب از دین خیلے دُور اُفتادہ باشند۔ ودیگر کہ بر ذاتِ بابرکات شخصے از ایشان

نازل شده و در ملکِ ایشان نشو ونما یافته وازیشان شیوع پذیرفته وآخرین کتاب آسمانی بزبانِ ایشان نازل گشته وتاحال در زبانِ ایشاں مردم میخوانند۔ وبوسیلۂ آں کتاب زبانِ ایشاں زنده است۔ ولیکن ایشان آنرا ازدست خواهند داد، وباوجودیکه زبانِ عربی دارند۔ ازدین اسلام بے بهره باشند۔ وقرآن مجید ایشاں رانفع ندہد بلکه دلهائے شاں ازعرفان همانسان تهی باشند۔ همچنان که قلوب کسانیکه قابلیت واستعداد فهمیدنِ قرآن ندارند۔ دیلمی ازحضرت علی کرم اللہ وجهٗ روایت کرده است۔ که درآن وقت زبان ایشاں عربی ولیکن دلهائے شاں مثل اعاجم باشند (حجج الکرامه) یعنی مردم عرب بزبانِ عربی تکلم کنند۔ مگر ازدینِ عربی مثل اعاجم نابلد باشند۔ دریں زمانه که ماایم۔ ایں تغیرہم نمودار است۔ اهل عرب راازدینِ متین آنچنان دُوری وبُعد لاحق شده۔ که جهالتِ ایشان ازدینِ متین ازجهالت آنکساں که ایشان بوجه نابلد بُودن اززبانِ عربی قرآن کریم رانتوانند فهمید۔ ونه ازمُعلّمان آں کتاب پاک هیچ کس نزد ایشان رسیده است۔ کمتر نیست ؛

دیگر تغیرے که حضرت رسالتمآب صلی اللہ علیه وسلم بیان فرمود این است۔ که درآن اوان آزادی اداۓ مراسم مذهب ایں قدر مفقود گردد۔ که در دیارِ عرب مردم نیکی را ظاهر ساختن طریقِ خود دشوار گردد۔ چنانچه دیلمی ازحضرت علی رضی اللہ عنه روایت کرده که صالحین درمیان شان مستور باشند۔ (حجج الکرامه فی آثار القیامه)

ایں تغیر نیز درسرزمین عرب وقوع یافته که درآں مرزوبوم اجرائے شعار وروا داری هیچ مذهب بکلّی نمانده است۔ اهلِ عرب بررسوم وخیالاتِ خود آنچنان دلداده اند۔ که جان ومال وعرض وناموس آں اشخاص که بردعوت خدا ورسول لبیک

میگویند۔ از دست بُردِ ایشاں ہرگز محفوظ نیست۔ ہر چند ایں آفت در دیگر ممالک اسلامیہ نیز موجود است۔ مگر حالتِ عرب خیلے قابلِ تاسّف است۔ زیراکہ ہر ذی استطاعت را بحکم الٰہی بجہت ادائے فریضۂ حج بداں مقامِ پاک مُفتن ناگزیر است۔ امّا بملاحظہ تغیّر حالتِ ایشاں راستی در معرض خطر می آید۔ وصورت ادائے فریضہ حج محض درین یکرنگ محدود است۔ کہ انسان تاتواند فریضہ حج را بخاموشی اداکردہ مراجعت نماید۔ اِلّا ماشاء اللہ! اے کاش ہادی مطلق ساکنان آں خطۂ پاک راہدایت کرامت فرماید وایشاں بازہمانسان حامل علم اسلام باشند۔ ہمچنانکہ قبل ازیں بسیزدہ صد سال بُودند ؏

حالتِ اخلاقیہ اقوام عالم

بعد از بیان تغیرات مذہبیہ حالا ءآں علامات راکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم متعلق حالتِ اخلاقیہ زمانہ مسیح موعودؑ بیان فرمودہ وامی نمائم۔ منجملۂ آں علامات یکے این است کہ درآں وقت فحش بکثرت شائع گردد۔ بلکہ تفحش ہم۔ مردم آں زمانہ برفحشِ خویش نازان باشند۔ چنانچہ روایت است از ابن ابی شیبہ کہ از علاماتِ قُربِ قیامت ظہور فحش و بے حیائی است۔ (حجج الکرامہ) وہمچنین درصحیح مسلم از ابن مالک روایت است۔ کہ یکے از اشراط ساعت کثرتِ زناست۔ وابن مردویہ از ابوہریرہ روایت کردہ است کہ اولادِ زنا درآں وقت بکثرت باشد۔ (حجج الکرامہ) وما درین زمانہ ایں ہمہ انواع فحش رابکثرت می یابیم۔ وعلاوہ از بدکاریہائے سخت می بینیم۔ کہ تہذیب وتمدنِ فرنگستان رنگے عجیب اختیار کردہ کہ ہرچہ در شریعت اسلام فحش قراریافتہ آں ہمہ پیش اقوام

متمدنۂ یورپ جزو تہذیب شُدہ است۔ مثلاً مردان دست در کمرِ زنان نامحرم کردہ
می رقصند۔ و درمیان مجلس تعریف حسن و جمال زنان بر زبان آوردن و با زنان غیر بسیر و
تفرج بملک ہائے دور دراز رفتن این ہمہ آں فعلہا است۔ کہ قبل ازیں در خیال مردمان
پیشین ہرگز موجود نبود۔ نہ در عرب این گونہ فحش بُود نہ در عجم۔ بلکہ در ہندوستان باوجود
آں قدر بُت پرستی و اوہام پرستی این گونہ فحش و بے حیائی نبود۔ و ایران نیز باوجود
کثرت روایات تعیش از ارتکاب چنین افعالِ قبیحہ و حرکات شنیعہ مامون بود۔ روم
باوجود تکیہ گاہ و پُشت و پناہ بُودنِ مسیحیت و باوجود پژمردگی اخلاق حسنہ از قید و
بند این ہوا و ہوس محفوظ بود۔ ہرچہ ازیں قسم افعال شنیعہ درین جزو زمان شیوع
یافتہ است۔ اگر مرقع آں حالات را بالتفصیل نگاشتہ پیش روئے اسلاف نہادہ
می شد۔ ایشان ہرگز باور نمیکردند۔ کہ ہمہ افراد قومے از کہ تا مہ باین لافِ تہذیب
اینچنین افعال را بعمل آرند *

این نیست کہ صرف اراذل و اوغاد دریں گونہ حرکات شنیعہ ملوث ہستند۔ بلکہ
قاطبتہً جمیع افرادِ قوم ارتکاب چنین افعال را جزو تمدن و تہذیب و باعث فخر و مباہات
میدانند *

در ازمنۂ سابقہ ہم مجالس رقص و سرود منعقد می شُد۔ لیکن ہیچ کس بجہت ارتکاب
این امر آمادہ و مستعد نبود۔ کہ دُختران و زنانِ آں خاندانہا کہ خود را بیخ و بنیاد شرافت
و تمدن میدانستند۔ چنین افعال قبیحہ را مشغلۂ کار و شیوہ و شعار خویش گردانند
و این حرکات موجب فخر و نازش دوشیزگان و زنانِ شاں شود۔ و قدر و منزلت
ایشانرا بیفزاید۔ و در شرافت شان ازیں اُمور ہیچ فتور پیدا نشود *

علاوہ ازین بیحیائی کہ شائع و ذائع است۔ سرجملۂ بیحیائی ہا کہ زناست۔ آں نیز بکثرت و وفرت رائج است۔ کہ در اکثر بلاد یکہ دراں عیسویت قدم خود را راسخ ساختہ است۔ زنا را یک فعلِ ناشائستہ از قسم کمزوری نفسانی خیال نمیکنند۔ بلکہ یک فعلِ طبیعی و شغل روزمرہ میدانند۔ ہیچ شک نیست کہ وجود لولیان رقاصہ و ضیاگراں در زمان سابق ہم بُودہ است۔ مگر کسے را ایں وہم و گمان نبود کہ روزے حکومتِ وقت ایں طائفۂ زنان را بجہت کامرانی و اجرائے مسافحت سربازانِ افواج بر شاہرہائے بیش قرار ملازم بگیرد۔ و بجہت ملازمتِ ایں طائفہ بد قانونے وضع نماید۔ و در قشو نہائے خویش جائے دہد۔ تا تجرّدِ منشان عساکر شاہی را برائے حصُول روسیاہی دارین و رفع ایں ضرورت تکلیفِ بیرون رفتن از معسکر پیش نیاید ❊

در ازمنۂ سابقہ کسے چہ میدانست۔ کہ وقتے تعلقاتِ زناشوئی بر این درجہ وسیع گردد۔ و جوہرِ غیرت از میانِ مردم برخیزد۔ کہ زنِ کسے را در خانۂ مردم نامحرم رفتن گناہِ اخلاق ہم دانستہ نشود۔ بلکہ ایں خلا و ملا را جزو حُریّت قرار دادہ آید۔ نکاح را برائے زنان یک علامت بندگی و بیچارگیِ ذہنی گمان کردہ شود۔ چنانچہ امروز خیلے از مردمِ فرنسا و امریکہ حبالۂ نکاح را یک قید بے زنجیر می نامند ❊

در خیال کدام کس بُود۔ کہ آں وقت ہم می رسد۔ کہ مردم آنقدر خیرہ چشم گردند کہ بے تحاشا در مجالس و محافل با خیلے سنجیدگی و متانت بریں مسئلہ بحث نمایند۔ کہ نکاح کردن یک خیالے است دقیانوسی۔ و ہر مرد با ہر زنے کہ خواہد تعلّق خود

پیدا کُند۔ وزن یک آلۂ یا یک ماشین است۔ کہ بذریعۂ آں یک خواہش نفسانی را انجام دادہ ملک و قوم را بداں فائدہ می تواں رسانید۔ وزیادہ ازیں ایں صنف ضعیف ہیچ حیثیتے ندارد۔ چنانچہ دریں زمانہ فرقۂ سوشلسٹ و بالشویک ایں خیال میدارند

چوں حالتِ بیحیائی بایں درجہ رسیدہ است۔ خود خیال میتواں کرد۔ کہ کثرتِ اولاد زنا بچہ غایت باشد۔ ظاہر است۔ کہ مادامیکہ فعل زنا را در ملکے یا قومے عیب میدانند۔ مردم اولاد حرام را درعقبِ خود واگذاشتن پسند ندارند۔ "تا طعنۂ ولد الزنا برآں عاید نگردد۔ امّا در ملکے و قومے کہ خود از وجود زنا انکار کردہ آید۔ نکاح را یک بیجا وست اندازی مذہب تصور نمودہ شود لابد دراں سرزمین و دراں قوم دیر یا زود بغیر اینچنین اولاد اولادے دیگر یافتہ نہ گردد۔ چنانکہ در اقوامِ مذکورۃ الصدر ایں نوع اولاد بکثرت متولد می شود۔ و ہیچ عیب نمیدانند۔ علاوہ بریں کسانیکہ نکاح را یک رسمِ قدیم دانستہ از دست نمیگذارند۔ درمیانِ ایشان نیز در تائید اولاد الزنا یک جوشے پیدا شدہ است۔ بلکہ فلاسفرانِ نامدارِ آن دیار اینچنین اولاد را برائے ملک و ترقی ملت یک نعمت عظمیٰ قرار میدہند۔ و بجہت وراثت یافتن اولاد زنا از والدین بقوت تمام تحریک ہا میکنند۔ و بصورت دیگر حکومتِ وقت را مشورہ میدہند۔ کہ اینچنین بچہ ہا را فرزندانِ دولت تصور باید کرد۔ چوں حالت اینچنین است۔ بر کثرتِ اولاد الزنا کہ دراں ممالک است۔ در زمانِ گذشتہ ہیچ مثالے نتواں یافت۔ بلکہ ایں ہم در قیاس نمی رسد۔ کہ در زمانۂ پیشین مردمان اینچنین کاروکردار را در ذہن خود تصوّر ہم کردہ باشند ؛

دربارۂ تغیرے دیگر کہ در حالتِ اخلاقی ایں زمانہ پدیدار گردیدہ است

رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمودہ است کہ در آں ایام شراب خوری بکثرت باشد۔ چنانچہ از حضرت انس رضی اللہ عنہ در صحیحین مروی است کہ آنحضرت صلعم فرمودہ ان من اشراط الساعۃ ان یرفع العلم ویکثر الجہل ویکثر الزنا ویکثر شرب الخمر یعنی از اشراط ساعت این است کہ علم برداشتہ شود۔ وجہل کثرت پذیرد۔ و زنا را کثرت روئے دہد۔ و شراب خوری عام باشد۔ وابو نعیم در حلیہ از حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است کہ دراں زمان خمر بر سر راہ ہا نوشیدہ شود ؂

پس کثرت شراب نوشی کہ دریں زمان است محتاج بیان نیست در ممالک فرنگ آں قدر کثرت شراب خواری است۔ کہ مردم شراب را از آب زیادہ تر می نوشند در زمان گذشتہ ہم مردم شراب میخوردند۔ مگر بخیال عیش وکامرانی یا بخیال علاج۔ اما الحال در چار دانگ دنیا بطور غذا و بر جائے آب شراب را استعمال می کنند علی الخصوص این علامت کہ حضرت در حدیث دیگر بیان کردہ است کہ شراب را در راہ ہا و کوچہا و گذرگاہ ہا بخورند۔ و این علامت زمانۂ حال را از ازمنہ سابقہ امتیاز می بخشد۔ زیرا کہ در زمان گذشتہ شراب را از سامان عیش و عشرت می شمردند بنا بر آں در مہیا کردنش آنچنان اہتمام بکار نمی بردند۔ چنانکہ اکنوں می کنند۔ بلکہ در مقامات مختصہ دکانہائے شراب بود۔ کہ ازان مردم می خریدند۔ اکنوں کہ شراب بجائے آب استعمال میکنند۔ بدیں ضرورت در ہر شارع بلکہ در ہر کوچہ و در ہر برزن بفاصلۂ خیلے نزدیک دکانہائے شراب خانہ خراب ناگزیر باز کردہ اند۔ چنانچہ در ہر شہر ملک فرنگ در ہر شاہراہ متصل یکدیگر دوکانات سامان این خرابی موجود است۔

تالیب صادر و وارد از شاشۂ شیطان خشک نماند۔ بلکہ در ہر عرادۂ کالسکۂ بخار برائے
این اسباب مدہوشی دوکانے آراستہ اند۔ برائے خورونوش و مایحتاج دیگر اگر سامان
دستیاب نشود۔ ہیچ مضائقہ ندانند۔ مگر در ہر استاسیون بجہت مسافران دکانِ
بادہ فروشی باید کہ کشادہ دارند۔ در لوندرہ بفاصلۂ اندک اندک جامہائے بلورین
شراب و آب بقیمت مساوی میفروشند۔ مگر آب بجہت دیگر حوائج بکار می آید۔ نہ
برائے نوشیدن۔ زیرا کہ بر قدحِ شراب از خوردن آب قناعت میدارند ؞
نمونۂ کثرتِ شرابخوری از واقعۂ کہ بیان میشود۔ بخوب ترین وجہے ذہن نشین
میگردد۔ کہ واعظ و مبلغ جماعتِ احمدیہ را پیش آمدہ کہ بغرض تبلیغ اسلام در انگلستان
رفتہ بود۔ مالک مکانے کہ آں مبلّغ دروے سکونت میداشت۔ از راست ردی
وخوش معاملگی او بجدے خوش بُود۔ کہ بہ محبّتِ تمام روزے باو گفت۔ من شمارا
نصیحت میکنم۔ کہ تا صحت شما بدرجۂ غایت نیکو باشد۔ تا توانید دریں ملک آب
ہرگز نہ نوشید۔ پدرم در مدت العمر یکبار جرعۂ آب خوردہ بود۔ ہماں روز دُنیا را
گذاشت۔ من خود در ہمہ عمر یکبار ہم آب ننوشیدہ ام۔ بدیں وجہ صحتِ من خراب
نشدہ است۔ مبلغ در جواب گفت۔ من ہمیشہ آب میخورم۔ و در تمامتِ عمر با یک قطرۂ
این نجس العین دامن لب را تر نہ کردہ ام۔ آں مردک فرنگی در ورطۂ حیرت فرو رفت
وسخن آں مبلغ اسلام را بغایت مستبعد پنداشت ؞
تغیرے دیگر کہ حسب پیش خبری نبوی درمیانِ مردم این زمانہ رو دادہ تغیرِ اخلاق
است کہ قمار بازی ولہو ولعب را رونق حاصل آمدہ است۔ دیلمی از حضرت علی کرم اللہ وجہہ
روایت دارد۔ کہ یکے از علاماتِ قرب قیامت این است۔ کہ در آں زمانہ اسباب

قمار بازی بکثرت باشد ۔ پس ایں تغیر نیز بحدے رونما شدہ است ۔ کہ حاجتِ بیان نیست
قمار بازی در اہالی یورپ و امریکہ مشغلۂ زندگی نیست ۔ بلکہ بجہت تہذیب و تمدن جزوِ
لاینفک قرار دادہ شدہ است ۔ و ایں بازی خانہ بر انداز در ہر شعبۂ زندگی بوجہ
من الوجوہ دخل میدارد ۔ معمولی قسم قمار بازی ۔ بعد از مجالس طعام یک مشغلہ معمولی
است ۔ علاوہ ازیں خیلے اقسام ازلام کہ بنام لاٹری شہرت دارد ۔ آنقدر کثرت
دارد ۔ کہ احصائے آں مشکل است ۔ بلکہ بے مبالغہ چہارم حصہ تجارت دریں کار
صرف می شود ۔ ہر ادنیٰ و اعلیٰ کار قمار شغل روزگار خود میدارند ۔ و ایں نیست ۔ کہ
گاہے یا بعد ماہے باشد ۔ بلکہ لاٹری عادتِ روزمرۂ ایشان است ۔ و مجالس قمار
از دیگر مجالس زیادہ تر سرمایہ ہا میدارد ۔ مانتی کارلو مجلسِ قمار در ملک اطالیہ
مخصوص برائے امرا است ۔ در آں مجلس در یک روز ہزارہا ملیون زرِ نقد
از دستے بدستے منتقل میگردد ۔ الغرض کثرتِ قمار بحدے رسیدا ست ۔ کہ ایں سخن
نادرست نیست ۔ کہ اگر قمار بازی را از تہذیب و تمدن جدیدۂ یورپ دور کردہ شود
لاریب در آں خلائے عظیم واقع شود ۔ کہ آنرا بچیزے دیگر پُر کردن صورت نہ بندد ۔
بیخوفِ تردید و انکار میتواں گفت ۔ کہ اگر قمار بازیٔ کدام سالے از سالہائے
زمانہ گذشتہ را بر قمار بازیٔ ایں زمان قیاس کردہ شود ۔ آں بازیٔ یک سالہ از بازیٔ
یک روزۂ این زمان چندیں ہزار حصہ کمتر بر آید ۔ لائف انشورنس (شرکۂ تجاریۂ ضمانت
زندگانی) و فائر انشورنس (کمپنی ہائے ضمانت آتشزدگیِ خانمان) و تھفٹ انشورنس
(کمپنی ہائے ضمانت دزدی) وغیر ذٰلک خیلے بسیار اقسام ۔ خود ہمیں یک نوع قمار
یعنی بیمہ (ضمان، راہست ۔ کہ بقول شاں امروز بغیر آنہا کاروبار مروج نتواند پذیرفت

و پیشینیان از نامِ چنین کمپنی ہا ہم بالمرہ آگاہ نبودند ؛

دیگر تغیّرِ اخلاقی کہ سرورِ دنیا و دین علیہ الصلوٰۃ والسلام بیان فرمودہ این است کہ نفسِ زکیّہ کشتہ شود (نعیم بن حماد عن عمار بن یاسرؓ۔ حجج الکرامہ) ہر چند مردم دریں حدیث شریف تاویلات مختلفہ کردہ اند۔ لیکن سخن درست و دل نشین ہمین است۔ کہ در قربِ قیامت نفس پاک انسان مُردہ گردد۔ و یک انسانِ پاکیزہ نفس بدست آمدن دشوار باشد۔ اکنون اے شاہ والاجاہ! اثر تعلیم حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام را یک سُو داشتہ باز دریں روزگار در اکنافِ عالم نظر بفرمائید۔ نفسِ زکیّہ ہیچ جا یافتہ نخواہد شد۔ یک وقت آں بُود کہ در مُسلمانان در ہر زمانے لکوکہا مردمِ باخدا می بُودند و اکنوں آنچنان وقت آمد۔ کہ با وجود ضرورتِ شدید و پیش آمدن مصائب۔ مُیسّر شدن یک اہل دل از قبیل محالات است۔ لاریب ایں زمانہ نیز از وجود سجادہ نشینان و علماء و مشائخ و دعویداران تصوّف معمور است۔ کہ مُریدان بے شمار میدارند۔ لیکن نفس زکیہ مفقود است از انجملہ یکے ہم با خدائے تعالیٰ علاقہ حقیقی ندارد۔ از جانب خود ایجاد کردن وظائف و اوراد علامتِ تصفیۂ باطن و تزکیۂ نفس نیست۔ بلکہ علامتِ طہارتِ نفس این است کہ ایں مردم محبت آلٰہی را در خود جذب کنند۔ و خدائے تعالیٰ با ایشان اظہار محبت و رضائے خود بنماید۔ و غیرتِ خود را برائے ایشاں در جوش آرد۔ و عزم و ارادۂ شاں را بہ انجام برساند۔ و اسرار کلام اللہ را بر دلِ ایشاں بکشاید۔ و دریائے حقائق و معارف درون سینہ ہائے شاں جاری سازد۔ تا وجود ایشان باعثِ رفع مصائب اسلام و سبب شفائے امراض باطنیہ مُسلمانان گردد۔ مگر از ان میاں کہ مردم ایشانرا مشائخ و اقطاب و ابدال و اوتاد میگویند۔ یک مرد ہم با این صفات متصف

بنظر نمی آید۔ پس مردمانِ زمانۂ حال گویا کہ نفسِ زکیہ را کشتہ و نفس امارہ را زندہ کردہ اند۔ و ہوائے نفس مطلوب و مقصود شاں شدہ است ؛

وعلامتے دیگر کہ آنحضرت صلعم قرار دادہ است۔ این است کہ در آں وقت امانت مرتفع گردد۔ چنانچہ دیلمی از حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت دارد کہ یکے از علاماتِ قربِ قیامت اضاعتِ امانت است (حجج الکرامہ) ایں علامت ہم متحقق شدہ است۔ آں نظارہ ہائے کہ دریں جزو زمان از مرتفع گشتنِ جوہر امانت و شائع شدن وبائے خیانت دیدہ شود۔ قابل بیان نیست۔ مردمان ہر خانہ و ہر محلہ و ہر شہر تجربۂ ناگوار آں بخوبی کردہ اند ؛

و تغیرّے دیگر کہ در اخلاق ایں زمانہ پیدا شدہ این است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دربارۂ آں چنیں پیش خبری فرمودہ کہ مردم با مادر و پدر رفتار نیک نکنند۔ بلکہ با دوستانِ خود بوجہ احسن سلوک مرعی دارند۔ ابو نعیم در حلیہ از حذیفہ بن الیمان روایت کردہ است۔ کہ در آں اوقات پسران با پدران بنافرمانی و با دوستان بہ نیکوئی رفتار نمایند۔ پس ایں تغیر بشدّتِ مالا کلام رونما شدہ است کہ دلِ یک مردِ خداترس از نظارۂ آں ہمچو شمع در درونِ سینہ می گدازد۔ ولدادگان تہذیب و تمدنِ جدید و تعلیم یافتگان علوم یورپ کہ بزعمِ خود خود را روشن ضمیر میدانند بزرگانِ خود را خرف و دیوانہ می شمارند۔ و از صحبتِ شاں استکراہ و احتراز ہم میدارند۔ و اوقاتِ خود را در مجالس حیاسوز جلیسان و ہمخیالانِ خود صرف نمودہ راحتِ دلِ خود می انگارند۔ و برائے مصارفِ دعوتہا دراہم و دنانیرِ خود را تلف می سازند۔ مگر بسوئے محتاج والدین ہیچ پروا ندارند ؛

در ملکِ ہندوستان خیلے مثالہائے ہمچو قسم موجود است کہ والدین فرزندانِ
خود را باوجود گرسنہ ماندن وقلاش بُودن بہ محنتِ شبا روزی در مدارسِ انگلیسی تعلیم
دادند۔ وچوں نورِ چشمان ایشان علم حاصل کردہ بر سرِ کارے یا منصبے فائز شدند۔
صُحبتِ پدر ومادر را برائے خود ننگ وعار پنداشتند۔ وکسے را کہ آگھی از قرابتِ
ایشاں نباشد۔ پدر را غلام یا خادم پسر انگارد۔ وپسر را آقائے پدر داند۔
دریں اوقات ازیں قسم ہزار ہا امثال ونظائر ہر روزہ مشاہد ومعاین میگردد۔
ولیکن قبل ازین در ازمنۂ پیشین اینچنین واقعات حکم النادر کالمعدوم میداشت۔

حالتِ علمیۂ این زمانہ

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہمچناں کہ حالتِ اخلاقیۂ عہدِ مسیح آخرالزمان را بیان فرمودہ
است ہم برآں نسق حالتِ علمیۂ این زمانہ را نیز شرح دادہ است۔ چنانکہ ترمذی از انس
ابن مالکؓ آوردہ کہ مخبرِ صادق نسبت اشراط الساعۃ فرمودہ است کہ یرفع العلم
ویظھر الجھل۔ یعنی علم برداشتہ شود۔ وجہل آشکارا گردد۔ وامام بخاری نیز
ایں حدیث را با فرقِ قلیلے از انسؓ روایت کردہ۔ الغرض این تغیرِ عظیم نیز دریں
عہد نمودار شدہ است۔ زمانے بود کہ زنانِ مُسلمانان ہم در فقہ وہم در حدیث یدِ طولیٰ
میداشتند۔ چنانکہ روایت است۔ از حضرت عمرؓ کہ زنانِ انصار ہم از عمرؓ قرآن
را بہتر میدانند۔ مقصدِ فاروق رضی اللہ عنہ ایں بُود۔ کہ در زمانۂ من ہر طفلِ نوخیز و
زن خانہ نشین در فہمیدنِ مطالب قرآن کریم آں قدر مہارتے بہم رسانیدہ است
کہ بر فتاویٰ یک علامۂ قرآن وحدیث جرح تواند کرد۔ وآں جرح نہ بر بنائے جہالت بلکہ

بوجہ دلائل وبراہین موجہ بود۔ آں کیست۔ کہ از علم وفضل حضرت ام المومنین عایشہ رضی اللہ عنہا انکار تواند کرد ؞

اما الحال علمِ دیں بہ آں حالت رسیدہ کہ بغیرِ آں کسانیکہ استعداد کسبِ علوم و فنون دیگر ندارند۔ ہیچ کدام آں مائل وراغب نمیگردد۔ وباز علم محض از برائے ایں غرض میخوانند کہ برحصُولِ آں ہیچ درہم و دینار خرچ نمیشود۔ بلکہ بذریعۂ آں معاش خوبے وباعزّت مُیسّر میگردد۔ پس برآں علم ثمرۂ برکت چہ مترتب گردد۔ وحاصل کنندۂ آں را بدیں نیتِ فاسدہ چہ نفع اخروی دست دہد ؞

مضمونِ این حدیث را خیلے احادیث دیگر تائید میکند۔ ومطلب ازیں حدیث ایں نیست۔ کہ علوم وفنون ہر قسم از دنیا برخیزد۔ بلکہ مُراد از رفع علم مرتفع گردیدن علوم دینی است۔ ورنہ از احادیثِ صحیحہ ثابت است۔ کہ در قرب قیامت علوم و فنون دنیویہ را خیلے ترقّی حاصل آید۔ چنانچہ ترمذی از ابو ہریرہ روایت کردہ است کہ در آخر زمان مردم علوم را بغیر از غرضِ دینی بجہتِ اغراض دیگر آموزند (باب ماجاء فی حلول المسیح۔ ابواب الفتن) وہمیں حالت دریں وقت نمایان است کہ علوم وفنون دنیویہ چنداں کثرت گرفتہ کہ یک جہاں بر ترقّی آں حیران است۔ وعلوم مذہبیہ آں قدر شکارِ بے توجہی وتغافل گشتہ است کہ جہال را علماء گفتہ می آیند ؞

حَالتِ تمدّنی زمانہ مسیح موعود

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرقع حالت تمدنیۂ زمانہ مسیح موعود کشیدہ است وبسیار چنیں علامات بیان فرمودہ۔ کہ ازاں ہر نقش صورت تمدّن ایں ایام بصفائی تام

بنظر می آید چنانچہ فرمودہ کہ زمان آخر طریق اسلام متغیر و تبدل پذیرد۔ امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ از معاذ بن انس روایت کردہ کہ ایں نشانِ زمانہ بربادی و خرابی ایں اُمت (کہ ہماں زمانِ بعثت مسیح موعود است) یکے ایں باشد۔ کہ مردم چوں باہمدگر ملاقات کنند۔ بریکدگر لعنت کنند۔ ہرچند شراحِ حدیث درمعنی ایں حدیث بیان نمودہ اند کہ دریں حدیث دشنام دادنِ مردمانِ کمینہ طبع مریکدگر را مراد است۔ مگر فی الحقیقت دریں حدیث یک اشارۂ لطیف است۔ بجانب تغیرے دیگر کہ خیلے عظیم است۔ کہ آں نہ حالت ارذال است۔ بلکہ ایں بلیت دراکثر جا در طبقۂ شرفائے مسلمانان نیز موجود است۔ وآں رواج پذیرفتنِ لفظِ بندگی و تسلیم است۔ کہ در طبقۂ اکابرِ مسلمانان ہندوستان یافتہ می شود۔ کہ بوقت ملاقات السلام علیکم گفتن را ہتکِ عزت خود پندارند۔ و برجائے آں الفاظ "آداب و تسلیمات" میگویند۔ بلکہ بہ تقلید ہندوان لفظ "بندگی" ہم۔ کہ معنی اش این است کہ من" بپیشِ جناب اظہارِ عبودیت می نمایم" واین چنین الفاظ را بجائے لفظ سلام (کہ معنی اش سلامتی و حفاظتِ الٰہی است) اززبان ودہانِ خود بیرون آوردن فی الحقیقت یک قسم ملاعنہ است۔ زیرا کہ ہرکس کہ کلماتِ شرک برزبان می راند۔ واظہار فرمانبرداری وطاعتے کہ مخصوص بذاتِ خدا است۔ برائے غیر ذاتِ خدا بکند۔ خود نیز مستحقِ لعنت می گردد۔ وبرِ دیگرے ہم لعنتِ خدائے تعالیٰ را می اندازد۔ ولفظ (آداب) کہ رواج آں در مسلمانان بکثرت است۔ درحقیقت مطلبش ہم ہمین است کہ ما بندگی تسلیم می کنیم۔ واین لفظ را بجہت آں اختیار نمودہ اند۔ تا ملامتیکہ بہ استعمال اینچنین الفاظ اندرونِ دلِ خود می یابند۔ از اثرِ آں محفوظ بمانند۔

ونغیرِ دیگر تمدنی کہ سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرموده این است۔ کہ
درآں وقت عزّت مُسلمانان از وجہ دین نباشد۔ بلکہ از وجہ مال ومنال وثروت ودولت
ومشاغل سیاسی وامثال آں باشد۔ ابن مردوبہ از حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ آوردہ
است۔ کہ سیّد ولد آدم فرمودہ است۔ کہ یکے از اشراط ساعت این است۔ کہ
درآں وقت مردم تعظیم صاحب مال کنند۔ واین حالت نیز دریں زمانہ پیدا است۔
آں رسم قدیم کہ وجاہت خاندانی را بر ہمہ اسبابِ عزت مقدم میداشتند۔ دریں ایّام
برافتاد است۔ ومحو شده است ومعیار عزت صرف یک چیز است کہ شخصے باید۔ کہ
مالدار باشد۔ تا پیش ہر کس عزت یابد۔ قبل ازیں اغنیا وارباب مناصب در مجالسِ علماء
حاضر می شُدند۔ واکنوں علماء ایں امر را برائے خود باعثِ فخر میدانند۔ کہ در مجالس اُمراء
ایشاں را رسوخے حاصل آید۔ یا بہ الفاظ دیگر بر آستانِ امیرے جبہ سودن را باعثِ
عزت وافتخار میدانند ❊

وہمچنین حذیفہ بن الیمان را روایت است کہ بر سرِ مُسلمانان وقتے فرارسد۔ کہ
شخصے را باین الفاظ ستائش کنند۔ ما اجلدہٗ وما اظرفہ وما اعقلہ۔ یعنی گفتہ شود
کہ چہ قدر بہادر شخص است۔ وچہ قدر خوش طبیعت میدارد۔ وخیلے نیکو اخلاق وبسیار
عقلمند است۔ ومافی قلبہ مثقال حبۃ من خردل من الایمان۔ یعنی حال آنکہ در
دل او بقدر یک حبّہ ایمان نباشد (ترمذی) وایں حالت نیز دراں وقت ظاہر شدہ
است۔ کہ ہر کس کہ از دین بہرۂ ندارد۔ اگر بنام مطالبۂ حقوق مسلمانان برخیزد۔
"لیڈر" یعنی پیشوائے مُسلمانان شمرده می شود۔ وہیچ کس بر او حرف نمی گیرد۔ وکسے
یارائے حرف زدن ہم نمیدارد۔ کہ بگوید۔ ایں کس کہ در راہ اسلام یک قدم ہم

نہ برداشتہ است۔ چگونہ پیشوائے قوم مسلمانان گردید است۔ بلکہ ہمین کفایت میکند کہ این کس در انجمن ہا تقریر نیکو می کند۔ یا بہ دانائی حریف خود را جواب خوب میدہد یا برائے انجاحِ مطالب سیاسی آمادہ است۔ کہ جانِ خود را در معرضِ خطرات افگند۔

وتغیرّے دیگر کہ رسولِ بارگاہِ حق جل وعلا بیان فرمودہ این است کہ دراں وقت مومنان ذلیل باشند۔ بلکہ از خوفِ مردم پوشیدہ گردند۔ ابن مردویہ از حضرۃ ابن عباس نقل نمودہ است۔ کہ سرورِ دنیا ودین سید المرسلین نسبت اشراطِ ساعۃ فرمود۔ کہ یک مرد مومن از کنیز ہم زیادہ ذلیل دانستہ شود۔ مطلبش غیر ازین نیست کہ مردم با کنیزانِ خود ہم گاہے رشتہ محبت قائم کردہ می باشند۔ وبا ایشاں ہمخواب میگردند۔ ونکاح ہم کنند۔ لیکن با یک مرد مومن تعلق دوستی پیدا کردن دراں اوقات پسند ندارند۔ ہمچنین دیلمی از حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت دارد۔ کہ دراں ایام نیکوکاراں در زمین پوشیدہ روبگذرند۔ پس این حالت نیز از مدتے پیدا است کہ با یک صاحبِ ایمان تعلق داشتن ناجائز خیال کردہ میشود۔ ہر کس کہ با جان ودل متبع قرآن وسنت رسول صلعم است۔ مسلمانان ہیچ کس را ازاں بدتر نمیدانند حتی کہ بعد از بعثتِ حضرت مسیح موعود این علامت قرب قیامت درین صورت آشکارا و ہویدا است۔ کہ با زنان فاحشہ وبے نمازان وخائنان ودروغگویان وبدزبانان و بدگویانِ خدا ورسول سلوک نیک کردن وبا ایشان ملاقات داشتن ودوستی ورزیدن جائز دانستہ اند۔ مگر کسانیکہ بر ندائے آسمانی لبیک گفتہ اند۔ ایشان را راندہ وبا ایشان دشمنی داشتہ می شود۔

وعلامتے دیگر کہ بہ جہت این زمانہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمودہ این است

که درآں زمان شغلۂ زبان عربی در مسلمانان خیلے کم باشد۔ چنانچہ ابن مردویہ از حضرت ابن عباس روایتے دارد۔ کہ حضرت رسالت پناہی فرمودہ کہ از علامات اشراط الساعۃ یکے این است۔ کہ درآں وقت صفہا بسیار دراز باشند۔ امّا زبانہائے شاں مختلف باشد۔ پس این صورت در ایام حج بخوبی بنظر می آید۔ از اغراض و فوائد عظیمہ حج یکے این است۔ کہ بذریعۂ آں اجتماع اسلامی قائم ماند۔ لیکن مردم درآں بقعۂ مبارکہ و بلدۂ طیبہ جمع شدہ بہ سبب نابلد بودن از زبان عربی بغیر ادائے فریضۂ حج ہیچ فائدہ ملّی واجتماعی نمی کنند ؛

اگر مسلمانان زبان عربی را در خاندان ہائے خود زندہ میداشتند۔ مردمانِ جمیع اکنافِ عالم دریک رشتۂ اتحاد منسلک می بودند۔ کہ ہرگز حملۂ ہیچ دشمنے قوی آنرا قطع کردن نمی توانست ؛

وحالتے دیگر کہ متعلق تمدّن این زمانہ قرار دادہ این است۔ کہ زنان باوجودِ پوشیدنِ لباس روزانہ برہنہ باشند۔ (مسند احمد بن حنبل عن ابن عمر) واین حالت نیز بر دو وجہ پیدا است۔ یکے اینکہ جامہائے نفیس و فاخر دریں زمانہ آنقدر ارزاں شدہ کہ مردم علی العموم بر پوشیدنِ آں مقدرت میدارند۔ کہ پیش ازیں با امرار و دولتمندان مخصوص بود۔ و نیز جامہا در تنکی و باریکی بحدے رسیداست کہ بہ پوشیدن آں شاید زینتے موہوم بخیال رسد۔ مگر بالیقین ستر بہ آں ممکن نیست۔ واکثر حصۂ عالم دریں وقت بر چنیں لباس شیدا است۔ وآنرا بجہت عالم نسوان زینت انگاشتہ اند۔ وصورتے دیگرش این است کہ لباسِ زنانِ امریکہ وانگلستان و فرنگستان باندازے است۔ کہ بعض اعضائے قابلِ سترِ ایشان برہنہ باشد۔ مثلاً علی العموم سر و سینۂ خود را

وبازو را تا آرنج برہنہ میدارند ٭

الغرض ظہور ایں علامت قیامت بر دو طریق وقوع پذیر است۔ یکے در مسلمانان باستعمال لباس نازک وباریک۔ ودوم در مسیحیان بہ عُریان داشتن سر وسینہ وبازو وعلامتے دیگر برائے وقت ظہور مسیح موعود کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قرار دادہ این است۔ کہ درآں ایام زنان مُوہائے سر را مثل کوہان شتر بلند دارند (رواہ احمد فی مسندہ عن ابن عمر) وایں علامت ہم دریں زمان متحقق شدہ است زنان فرنگستان اندریں دوران ہمیں شیوہ میدارند۔ کہ ایشان مُوہائے سر را بافتن پسند ندارند۔ بلکہ مُوہا را کشادہ میدارند۔ کہ گویا چیزے بر سر برداشتہ اند وزنان اقوام دیگر کہ از تہذیب وتمدن شاں متاثر گشتہ اند۔ تقلید شاں می نمایند بلکہ ہمچنان کہ سائر اقوال وافعال ایشاں را از وحی آسمانی زیادہ تر قدر ومنزلت میدہند۔ ہمانسان دریں امر ہم اتباع ایشاں را موجب ترقی تہذیب می انگارند۔

علامت دیگر کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بجہت این زمانہ وانمود است۔ آں را ابن عباس رضی اللہ عنہ چنین روایت کردہ کہ زنان آں زمان با مردان در تجارت شرکت ورزند (حجج الکرامہ بحوالہ ابن مردویہ) پس ایں علامت نیز ہویدا شدہ است۔ بلکہ آں قدر قوت یافتہ است کہ در تجارتے کہ دست زن درآں شریک نباشد۔ صورت ترقی نہ بیند۔ بلکہ ازیں ہم زیادہ تر اینکہ اکنون ایں کیفیت پیدا شدہ است کہ در بعض شہرہائے اروپا محض ازیں جہت زنان خوش گل را در دکان ہا ملازم داشتہ می شود۔ کہ تا خریداران را ملاقی شدہ در دلربائی ایشان سعی کردہ باشند۔ تا ایشان ضرور جنس مطلوب از ہماں دکان بخرند۔ ودست خالی برنگردند ٭

وعلامتے دیگر برائے تمدنِ این زمانہ ایں بیان فرمودہ کہ دراں اواں چنداں
زنان خودسر وآزاد باشند۔ کہ لباسِ مردانہ پوشند۔ وبر اسپاں سوار شوند۔ بلکہ بر شوہراں
حکمرانی کنند (نقلہ ابن مردویہ عن ابن عباس) پس دریں جزو زمان ایں تغیر نیز
در یوروپ وامریکہ و دیگر ممالکِ عیسائیان رُونماست۔ و بہ تقلیدِ ایشان در
پیروان دیگر مذاہب ہم درباب آزادئ زنان یک مفہوم غلط رواج یافتہ است
کہ بہ مجرد استماعِ سخنانِ ایشان حیرتے عظیم دامنگیر دل می شود۔ و ماتحتِ اثرِ ہمچو
خیالاتِ واہیہ تمدنِ موجودہ از تمدن گذشتہ بکلی متبدل گشتہ۔ زنانِ کثیرہ ہمپائے
مردانِ بیگانہ دست در بغل کردہ در شکار وتگ وتاز واسپ دوانی وسیر وتفریح
می روند۔ بلکہ در تماشا خانہائے سرکس کارہائے عجیب وحرکت ہائے غریب میکنند
و پوشیدنِ لباس مردانہ در ممالک عیسائیاں از برائے زنان عیبے ندارد۔ علی الخصوص
بعد از جنگ عظیم الشانِ جرمن زنانِ بے شمار لباسِ مردانہ زیب تن کردن شیوۂ خود
ساختہ اند۔ برجیس وخفتانِ کوچک در ایشاں وضع خاص اختیار کردہ است ؛

فرقۂ نسواں را کہ حکومت وسروری بر رجال حاصل شدہ است۔ آں نیز در
نوعیتِ خود پُر از غرابت است۔ فی الحقیقت دریں بارہ در تمدنِ اروپا۔ و نیز در
تمدن دیگر ممالک بسبب متاثر شدن آنہا از اروپا آنچنان تغیرے رو دادہ
است۔ کہ اگر لطفِ آلٰہی نتائج بد آں را دور نہ کند۔ بازہیچ تدبیر انسانی آں را رفع
نتواں کرد۔ بلکہ نتیجۂ آں غیر از برپا شدنِ فساد عظیم ہیچ نباشد۔ و رسم نکاح از میان
زنان و مردان بکلی برخیزد۔ و ترقی نسل انسانی را صدمۂ عظیم و ناقابلِ برداشت برسد۔
نشانِ دیگر کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ نسبت تمدنِ این زمانہ انگارا

ساختہ است۔ این است کہ درآں وقت مردان خویشتن را بہ زینت ہائے زنان آراستہ کنند (حلیہ ابونعیم از حذیفہ بن الیمان) پس این تغیر ہم صورتِ خود را آشکار ساختہ است اکثر حصۂ فرقۂ رجال ریش را خیر باد گفتہ با فرقۂ نسوان تشبہ پیدا کردہ است۔ وقتے بُود۔ کہ ریش و بروت مرد باعثِ زینت خیال کردہ می شد۔ و برائے مسلمانان باتباع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شعار اسلام بود۔ پس اکنون از چہرہائے مردان غائب است۔ بلکہ کسانیکہ ایشان را در مسلمانان وقعتے حاصل است۔ در تراشیدنِ ریش و داشتن بروت مثل اہلِ فرنگ زینتِ خود میدانند ؛

تغیر دیگر درین باب کثرت تیاترہا است۔ کہ درآں جا مردان بلباس زنان و زنان بہ لباس مردان خود را آراستہ می رقصند و می سرائند۔ ہمچنین رجالِ یورپ و امریکہ آں قدر آرایش و پیرایش مُوہائے سر می کنند۔ کہ اگرچہ از فرقۂ زنانِ این زمانہ زیادتے نداشتہ باشد۔ لیکن از آرایش زنان زمانہ گذشتہ خیلے افزونی پیدا کردہ است ؛

حالتِ جسمانی این زمانہ۔

مخبرِ صادق رُوح عالم فدایش باد حالت جسمانی مردم این زمانہ را کہ زمانہ مسیح موعود است۔ بدیں سان شرح دادہ است۔ کہ چوں دجّال ظاہر گردد۔ و بجانب مدینۂ منورہ متوجہ شود۔ درآں وقت طاعون پیدا شود۔ و حافظ حقیقی جل سلطانہٗ آں بلدۂ طیبہ را از حملۂ دجّال و ثورتِ طاعون مامون دارد (ترمذی از حضرت انس رض روایت فرمودہ است) پس این حالت نیز ہویدا است۔ کہ از بست و پنج سال

طاعونِ طاعونِ بنی آدم را بساں دانہ ہائے گندم می ساید۔ بیشمار خانہا ویران و صدہا قریہا غیر آبادان شدہ است۔ مگر آں ذات دافع الامراض والبلیات مقامات مقدسہ را ازیں ہر دو حملۂ شدید محفوظ داشت است۔ و ذریعۂ ظاہری آں از حکمت خود ایں ساختہ کہ در جہات مختلفۂ آں مقامات قرنطینہ برپا کردہ شدہ است۔ ازیں سبب زہر آں وبائے جان گزا در آب و ہوائے حجاز سرایت نہ کردہ است *

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فداہ امی و ابی در بارۂ طاعون بہ الفاظ مختلف خبر داد است۔ در مقامے آں را بلفظ دابّہ تعبیر کردہ شدہ است۔ زیرا کہ حدوثِ ایں مرض از سبب کرمے است۔ کہ از موادِ ارضیہ در جسم انسان داخل گشتہ این مرض را پیدا می نماید۔ و در قرآن مجید ہم نامش بہ لفظِ (دابّہ) نشان دادہ شدہ است وبائے طاعون وبائے معمولی نیست۔ کہ سہل انگاشتہ آید۔ بلکہ ایں وبا در اکثر حصص ربع مسکون دام ہلاکت گستردہ است۔ و بالخصوص در ہندوستان از بست و شش سال تا ایندم خیمہ زن است۔ در پیش خبری خروج ایں دابّہ محض خبر انتشارِ مرضِ طاعون نیست۔ بلکہ از اں ایں اشارہ نیز ہویدا است کہ چند امراض بہ قسمے پیدا شوند۔ کہ اثرِ آنہا بذریعۂ جراثیم باشد۔ کہ بغیر خوردبین دیدن آں مشکل است۔ و ما می بینیم۔ کہ دریں زمانہ بکثرت ہمچو امراض پیدا شدہ است کہ سبب وجودِ آں کرمہاست۔ کہ یا قبل ازین خود پیدا نہ شدہ بُود۔ و یا بہ ایں طور پدید آمدہ است کہ در ازمنۂ سابقہ گاہے صورت پذیر نگشتہ بُود *

دریں پیش خبریٔ قرآنی و انذارِ نبوی فی الحقیقت از ایجادِ آلۂ خوردبین و اثرِ صفاتش ہم ایمائے رفتہ است۔ زیرا کہ بغیر ایں آلہ برائے انسان چگونہ ممکن بُود

کہ برین امر اطلاعے بہم رساند۔ کہ باعثِ ایں بیماری ہا کرمہائے کوچک متحرک است وبیش ازین جملہ اطبائے روزگار سلسلۂ جمیع آلام واسقام را بر اخلاطِ اربعہ دَم وصَفرا وبلغم وسَودا مقصور میدانستند۔ اما طبیب رُوحانی نوع انسانی صلی اللہ علیہ وسلم دربارۂ صحت عامہ بنی آدم زمانہ مسیح موعود علامتہائے دیگر ہم بیان فرمودہ ازانجملہ یکے این است۔ کہ درآں وقت مرگِ مفاجات بکثرت واقع گردد۔ (ابن ابی شیبہ در مصنف خود از مجاہد روایت کردہ۔ حجج الکرامہ) یعنی واقعاتِ مرگِ مفاجات بکثرت دوفرت وقوع یابد۔ ورنہ وقوع آں بہ ندرت وقلت خصوصیت بزمانۂ ندارد۔ بلکہ یک دو بار ایچنین واقعات درسالے علی العموم وقوع پذیر می شود۔ چنانچہ برطبق پیش خبری مرگِ مفاجاۃ ہم بکثرت یافتہ میشوند۔ کہ از جملہ اسباب او یک کثرت شراب خوری است۔ ودیگر کثرت علوم۔ کہ از کثرتِ شراب خوری در دل و دماغ ضعف پیدا می شود۔ واز کثرتِ مطالعہ کتب و کثرت کار در اعصاب نخاعی فتور واقع میگردد۔ واین ہر دو سبب دریں زمانہ بشدت وزور متحقق است۔ ونتیجہ اش این است۔ کہ مرگ مفاجات در اقوامِ شرابخوار کارِ خود زیادہ میکند۔ وہر سال ہزارہا نفوس از بیماری ہائے دل و دماغ استادہ استادہ یا نشستہ نشستہ یا خفتہ خفتہ جانِ خود دادہ است۔ الغرض در زمان گذشتہ نظیر امراض این زمانہ موجود نبود ؂

نشانے دیگر متعلق صحت عامۂ عوام سید الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام شرح دادہ است۔ کہ درآں وقت یک مرض پیدا شود کہ تعلق بدماغ والنف یعنی بینی مردم داشتہ باشد۔ وبذریعۂ آں بسیار مردم روئے ہلاکت بینند۔ ایں مرض ہم دریں وقت

رُوئے بمردم آوردہ است۔ کہ آنرا در اصطلاح اِطبّا انفلوئنزا گویند۔ در سنہ ۱۹۱۸ء
دُو صد لک مردم بر این مرض لُقمۂ عدم گرفتہ است۔ حالانکہ در جنگ پنج سالہ کہ خیلے
عالمگیر بُود۔ صرف شصت لک مردم ضائع شدہ بُودند۔ گویا از تمام عمرانات عالم
در سرہر صد یک و نیم نفر بہ این مرض تلف شدہ است۔ و این مرض صعب عالمے
را از وجود قیامت تلقین یقین نمودہ است۔ زیراکہ مردم پنداشتند۔ کہ اگر آن ذات
محیی و ممیت خواہد کہ خاتمۂ دنیا نماید۔ پیش وے خیلے آسان است ؛

تناسبِ نسلی

حضرت صادق و مصدوق صلی اللہ علیہ وسلم مرقع تناسبِ نسلی این زمانہ را
نیز پیش چشم اہل بصیرت گذاشتہ است۔ چنانچہ فرمودہ کہ در آن ایّام فرقۂ نسوان
از رجال در تعداد زائد باشد۔ حتیٰ کہ یک مرد نگرانیِ حال پنجاہ زن نماید پس
این پیش خبری نیز صورتِ وقوع پیدا کردہ است۔ کہ درین وقت شمارۂ زنان از مردان
افزون تر است۔ و در اکثر ممالک فرنگستان بہ سبب قتل عظیم کہ در جنگ پنج سالہ
واقع شدہ فرقۂ نسوان را کثرتے پدید آمدہ است۔ کہ کسانیکہ بر اسلام بوجہ تعدد
ازدواج اعتراض میکردند۔ الحال خود با خیلے متانت بر این مسئلہ و فوائد آن غور میکنند
و میگویند۔ کہ علاج این خرابیہا و خانہ بربادیہا کہ از قلت رجال و کثرت نسوان
نمایان شدہ است۔ بغیر از جاری کردنِ رسم تعدد ازدواج ناممکن است۔ و حکماء
و فلاسفران و مدبّرانِ آن ممالک برین موضوع اکنون مضامین می نگارند کہ در وقتِ
حاضرہ ملک را محفوظ و نظامِ تمدن را برقرار داشتن بجہتِ حکومتہا دشوار است

اِلّا درین صورت کہ عوام را اجازتِ کثرتِ ازواج دادہ آید۔ ورنہ باید کہ از فعلِ زنا قدغن برداشتہ شود۔ لیکن طبائعِ اکثر مردم بدیں جانب مائل شدہ است کہ کسانی راکہ زیادہ از یک زن بنکاح می آرند۔ در عدالتہا نباید کشید۔ و بر فعلِ شان نظر نباید افگند۔ پس ایں ہمہ تغیر کہ در خیالاتِ مردم یورپ افتادہ است۔ وجہ آں کثرتِ فرقۂ نسوان است۔ ورنہ ہنوز دیر نشدہ است۔ کہ در نظر مردمِ آں دیار کثرتِ ازواج یک فعلِ شنیع و جرمے قبیح شمردہ می شد۔ ہیچ نصرانی اشارۃً یا کنایتاً در تائیدِ ایں مسئلہ یارائے حرف زدن نمیداشت۔ بلکہ خیلے مسلمانان تعلیم یافتۂ علومِ یورپ نیز نفرتِ قومِ نصاریٰ از تعددِ ازواج دیدہ از جانب دینِ اسلام دریں بارہ معذرت کردن در گرفتند ؛

تعلّقاتِ بین الاقوام

فخرِ اولین و آخرین خاتم النبیین کہ درودِ خدا بر روانش باد۔ نسبتِ زمانہ مسیح موعود ایں نشان ہم قرار دادہ است۔ کہ درآں جزو زمان تعلقاتِ اقوام عالم بریں نمط باشد۔ کہ مردم مراکب قدیم را گذاشتہ بہ جہتِ سوار شدن چہ در برّ و چہ در بحر مراکب جدیدہ احداث نمایند۔ چنانچہ فرمودہ ولیترکن القلاص فلا یُسعیٰ علیہا۔ یعنی درآں وقت ناقہ راہوار متروک گردد۔ و مردم پروائے او ندارند چنانچہ ایں حالت دریں زمانہ نمایاں شدہ است۔ کہ در اکثر ممالک بسبب اجرائے کالسکۂ بخار و عرابہائے آہنین سواری شتران بیکار ثابت شدہ است اگر صرف کالسکۂ بخار می بُود۔ البتّہ مردم را بعد ازاں کہ از کالسکۂ بخار پائین میشدند

بجانب سواری اسپ و شتر یعنی سواری ہائے قدیمہ ضرورت می اُفتاد. امّا چوں موٹر و بائسکل وغیرہ خرکرہ ہائے دجّال بکثرت پیدا شدہ است۔ ضرورتِ اسپ و خر و نیل و شتر نماندہ است۔ و ہر قدر کہ مراکب جدیدہ کثرت پذیرد۔ ہماں قدر ضرورتِ مراکب قدیمہ رو بکمی نہد ؛

وہمچنیں دربارۂ نشانہائے ایں زمانہ خبر دادہ است۔ کہ علاوہ از ریل مراکب دُخانی نیز بکثرت پیدا شود۔ چنانچہ فرمودہ کہ خر دجّال بر آب برود۔ و وقتِ رفتن ابر پس و پیش او باشد۔ مقصودِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ازیں ہمیں ریل و مراکب دخانیہ است۔ چراکہ ہمیں آں خرے است کہ در خشکی و تری مے دود۔ و اقوام کلیسیا آنقدر کارِ خود را ازیں ہا گرفتہ اند۔ کہ ہیچ قوم غیر از اقوام نصاریٰ بہ استعمال نیاوردہ است۔ و بذریعۂ ہمیں سواری ہا فرقۂ پادریان اناجیل در دست گرفتہ از یک کنار ربع مسکون تا کنار دیگر رسیدہ اند۔ و تمام عالم را در دام دجل خود آوردہ اند۔ و ظاہر است کہ دُخان مثل ابر گاہے در پیش کالسکۂ بخار و مرکبِ بحریہ می باشد۔ و گاہے در پس ہموارہ ہمراہ او بود۔ و خوراکِ ایں ہر دو مرکب سنگ است۔ یعنی زگالِ سنگی کہ در حدیث شریف خوراک خر دجال قرار دادہ شدہ است۔ و ایں سواری ہا تعلقاتِ اقوام عالم را از سر تا سر مبدل ساختہ است۔

حالتِ مالی زمانہ مسیح موعود

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حالت مالیۂ مردم حال را نیز بیان فرمودہ است۔
ابو نعیم در حلیہ از حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ روایت دارد کہ سید الثقلین امام الخافقین

علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودہ است۔ کہ از نشانہائے ظہور قیامت یکے این است
کہ طلائے احمر و سیم ابیض بکثرت مطلوب مردم باشد (حجج الکرامہ) پس این نشان
نیز نمایاں شدہ است کہ کثرت زر سرخ بحدے رسیدہ کہ در زمانہ پیشین بقدر عشر
عشیر ایں ہم نبود۔ صدہا معادن ذہب و فضہ نو دستیاب شدہ است۔ و برائے برآوردن
ہر نوع فلزات خاصہ بجہت استخراج زر و سیم آلات و ذرائع جدیدہ پیدا شدہ است
کہ بذریعۂ آں مقدار آں ہر دو فزونی یافتہ است۔ اگر صرف زر انگلستان یکجا گرد کردہ
شود۔ و زر تمام عالم را نیز پیش آں انبار کنند۔ زر انگلستان بدرجہا افزون برآید
واثر نمایان آں بدیں طور در ذہن می آید۔ کہ فن تجارت دریں وقت بہ نہایت درجہ
ارتقا رسیدہ است۔ و واسطۂ خرید و فروخت دریں روزگار بہ سیم و زر است۔ و
در زمان گذشتہ ہمہ داد و ستد و بیع و شراء با پول سیاہ و خرمہرہ ہا بود۔ اکنوں خرمہرہ
را قیمتے نماندہ است۔ و در بعض ممالک پول سیاہ را ہم بہ پشیزے نمی خرند۔ بلکہ نامش
نیز نمی برند۔ چنانچہ در انگلستان کہ کوچک ترین سکہ مروجہ آنجا سکہ یک آنہ است و بس
فروتر ازیں برائے خرید و فروخت ہیچ سکہ نیست۔ اما در امریکہ سکہ کوچک ترین دو پیسہ
است۔ واکثر داد و ستد در آں ممالک محض بواسطہ سکہ ہائے طلا است :-

دیگر حالت مالیۂ ایں زمانہ را کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمودہ این است
کہ بوقت ظہور مسیح موعود رسم رباخواری در نہایت ترقی باشد۔ دیلمی را روایتے است
از حضرت علی کرم اللہ وجہہ کہ از جملہ نشانہائے قرب قیامت یکے این است کہ در آں وقت
رباخواری بکثرت باشد۔ پس ایں ہم واقع شدہ است۔ کہ رسم رباخواری آنقدر شیوع
یافتہ است کہ بقدر ہزارم حصۂ آں بلکہ صد ہزارم حصۂ آں در ازمنۂ سابقہ موجود

بنود۔ ہمہ انواع و اقسامِ تجارت بوجود ربا جاری است۔ چنانچہ اکثر مردم را اعتقاد
است۔ کہ اگر ربا را از میان بردارند۔ اجرائے کارِ تجارت ناممکن گردد۔ بینک ہا
بہ آں کثرت و وفرت برپا شدہ است کہ حدے و حسابے ندارد۔ سلاطینِ روئے زمین
و حکام و اُمراء و تجار و صناعان و حرفہ کاران و فلاحان۔ الغرض قاطبتہً جمیع طبقات
الناس سُود میدہند۔ و می ستانند۔ سودائے ہر کار بر سُود مبنی است۔ بلکہ میتواں
گفت۔ کہ ایں زمانہ است کہ دریں وقت ہر یک عہد موثق کردہ است کہ از سرمایہِ
دیگراں کارِ خود را روا دہد۔ و سرمایۂ خود را برائے روائے کار با دیگراں حوالہ کند
اگر تجارت یک کروڑ روپیہ باشد۔ ازاں میاں شاید کہ چند ہزار روپیہ از آلائشِ سُود
پاک باشد۔ ورنہ ہمہ سرمایہ در ورطۂ سُود چرخ می زند۔ و ہیچ شرکت تجاریہ نیست
کہ قیام او بر سُود نباشد

آں مسلماناں کہ ایشاں را حکمِ محکم از جانبِ خدا آمدہ بود۔ کہ اگر شما از رباخواری
باز نیائید۔ فاذنوا بحربٍ من اللہ و رسولہ۔ یعنی پس برائے جنگ کردن با خدا
و رسُول او آمادہ باشید۔ الحال حال ایشاں بریں منوال است۔ کہ اکثرے از
ایشاں ربا را منافع نام نہادہ داد و ستد می کنند۔ و بعضے اقرار بعجز و قصور خود
کردہ بواسطۂ آں معاملہ می نمایند۔ و بعض علمائے ایں زمانہ بہ توجیہاتِ حیرت افزا
فتاوئی جواز ربائے بنک ہا انگاشتہ اند۔ و بہ ایں فتوی کہ در ممالک کفار ربا گرفتن
جائز است۔ از جملہ اقسامِ ربا رفع حرمت کردہ اند۔ و بعد از شریعتِ آخرین مرتکب
احداثِ شریعت جدیدہ گشتہ اند۔

از حالاتِ مذکورۂ بالا واضح میگردد کہ جملہ بلیات بواسطۂ ربائے میمنت زدائے

درین زمانہ آں قدر صعب است۔ کہ بغیر از فضل خدا ہیچکس را ازاں محفوظ ماندن ممکن
نیست ۔

ونشانے دیگر کہ سرورِ کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التحیات ارشاد فرمودہ
این است۔ کہ دراں اوقات صلیب پرستانِ ملتِ نصاریٰ اغنیا۔ و دیگراں فقرا
باشند۔ ترمذی از نواس بن سمعان رضؓ روایت میکند۔ کہ مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام
فرمودہ است۔ دجال با مردم صدا دہد۔ کہ بمن بگرائید۔ پس ہر کہ انکار کند مال و
منالش در تصرف دجال آید۔ و ہر کہ بسوے وے بگراید مالدار شود۔ دجال برائے
مردم از آسمان باران را فرود آرد و روئیدنی ہا را از زمین برویاند۔ پس این حالت
اکنوں مشہود است۔ کہ نصاریٰ روز و شب در مال و دولت ترقی میکنند۔ ومخالفان
ایشان یوماً فیوماً تنگدست میگردند۔ و از صد سال ہمیں صورت رونما است۔

حالتِ سیاسیہ

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم صورتِ حالاتِ سیاسیہٴ زمانہ مسیح موعود را ہم ہویدا ساخت
است۔ کہ بمجرد دیدنِ آں حدیثِ شریف حالتِ سیاسیہٴ ایں روزگار خود بخود بے دقتِ
نظر پیشِ چشم مرتسم میگردد۔ تغیراتِ مختلفہٴ سیاسیہ کہ در زمانِ حضرت مسیح موعود پدیدار
گشتن ناگزیر است۔ بعضے ازاں ہا این است۔

اوّل۔ ابونعیم در حلیہ از حذیفہ بن الیمان آوردہ است کہ سید ولد آدم رسول
اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ کہ از نشانہائے قیامت یکے این است۔ کہ
دراں وقت چنداں مصائب بر مسلمانان فرود آید کہ ایشاں مثل قوم یہود گردند۔

مُراد ازاں این است۔ کہ دراں وقت حکومت از دستِ مُسلمانان بدر رود۔ و اقتدار ایشان نماند۔ ومثلِ قومِ یہود مدارِ زندگیِ ایشاں بر رحمِ دیگران باشد پس ایں علامت نیز واقع شدہ است۔ دُوَلِ اسلامیہؔ محو شدہ است۔ ونشانے قلیل از حکومتِ شان باقی است۔ وقتے بود۔ کہ در اکنافِ عالم ماہیچۂ علم اسلام در روئے ہوا بر آسمان می درخشید۔ والحال حالتے است کہ مسلمانان را ماسنے و ملجائے بُیسّر نیست۔ وحکومتہائے شاں در قیامِ خود محتاج اعانت سلطنت ہائے مسیحیہؔ ہستند۔ اناللہ و انا الیہ راجعون۔

وتغیرے دیگر متعلق امور سیاسیۂ زمانہ مسیح موعود کہ وخشورانِ وخشور فرجیشو سیدالمرسلین علیہ الصلوٰۃ والسلام بیان فرمودہ این است کہ شام وعراق ومصر از دست مسلمانان بدر رود۔ وحالت عرب بجانب حالت طوائف الملوکی باز رجوع نماید۔ چنانکہ در مسلم از ابوہریرہ رضہ مروی ست۔ کہ آنحضرت صلی اللہ فرمودہ است کہ عراق درہم و غلہ خود را دریغ وشام دینار وغلۂ خود را ومصر غلۂ خود را باز دارد وشما ہمچناں در حالت خود باشید۔ کہ پیش ازیں بودہ اید۔ یعنی در سرزمین عرب مثل ایام جاہلیت باز حالت طوائف الملوکی پیدا گردد۔ پس ایں نشان نیز ہمچو روزِ روشن در نظرِ بینندگان آشکارا شدہ است۔ کہ عراق وشام ومصر از قبضۂ سلاطین عثمانیہ بیرون رفتہ است۔ واز خراج عراق وشام ومصر بہ خزانۂ سلطنتِ عثمانی نہ درہم میرسد نہ دینار ونہ غلہ۔ وعرب باز در حالت طوائف الملوکی اُفتادہ است اگرچہ اندرون سرزمین حجاز حکومت شریف مکہ قائم شدہ است۔ مگر تا حال بوجہ کثرتِ اعدا وقلتِ مال حکومت او محفوظ نیست۔ ودیگر ہر حصۂ اطراف عربستان

یک خود سرانہ امارت جُدا گانہ میدارد۔ و حکومت ہائے آنجا از جملہ حکومت ہائے متمدنہ نیست ۞

و تغیرے دیگر متعلق سیاسیات آں زمانہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از زبان معجز بیانِ خود اینچنین فرمودہ کہ یاجوج و ماجوج را آں قدر قوت و شوکت حاصل آید کہ اقوام دیگر را با ایشاں اصلاً تاب مقابلہ و مقاتلہ نماند۔ چنانچہ مسلم و ترمذی از نواس بن سمعان آوردہ اند۔ کہ خدائے تعالیٰ مسیح موعود را وحی فرماید کہ حرّز عبادی الی الطور فانی قد انزلت عباداً لی لا یدانِ لاحد لقتالھم۔ قال و یبعث اللہ یاجوج و ماجوج۔ پس این نشان ہم واقع شدہ است۔ یاجوج و ماجوج پیدا آمدہ است۔ و ہیچکس را طاقتِ مقاومت شاں نیست۔ و یاجوج و ماجوج حکومت رُوس و انگلستان است۔ چنانچہ در عہد عتیق بائبل است۔ (اے جوج بادشاہانِ رُوس و ٹوبالسک و ماجوج کہ در جزائر بامن حکم می رانید) ایں ہر دو قوم مع حلیفانِ خود بہ عروج تمام رسیدہ اند۔ و عروج شاں چنانکہ از حدیث ثابت است۔ بعد نزولِ مسیح موعود مقدر بود۔ پس عروج ایشاں بذات خود ہم دلالتے واضح می دارد۔ برانیکہ مسیح موعود نازل شدہ است ۞

و تغیرے دیگر کہ متعلق حالت سیاسیہ این زمانہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمودہ است۔ این است کہ طاقتِ مزدورانِ آں زمانہ بقوت ہر چہ تمامتر ظہور کند چنانکہ ابو نعیم در حُلیہ از حذیفہ بن الیمان نقل کردہ است۔ کہ از نشانہائے اشراط الساعۃ یکے این است۔ کہ درآں وقت پا برہنگان و عریانان بعہدۂ سلطنت برسند و مراد از برہنگان برہنگانِ نسبتی اند کہ غربا بہ نسبت اُمرا بوجہ قلتِ ملابس بہ منزلہ

خیال کردہ میشوند۔ پس ایں علامت نیز سمت وقوع یافتہ است۔ وحکومت غربا بار ارتقائے حکومت نیابتی دوش بدوش در تر آمد است۔ وطائفہ غربا در امور مملکت چنداں دخل یافتہ اند کہ بہ پادشاہی رسیدہ اند۔ و پیشِ طاقت ایں طائفہ دل پادشاہان از ہیبت می لرزد۔ و ہر قومے خواہ ہر چند مقدرت عظیم ہم داشتہ باشد۔ باز ہم قیام خود را بغیر مصالحت با مزدوراں در معرضِ خطر می بیند۔ و در بعض دیار آں ممالک کلیتہً حکومت در دست ایں طائفہ است۔ چنانچہ در رُوس و در سوٹزرلینڈ و در بعض حصصِ آسٹریلیا قوت و طاقتِ ایں طائفہ روز بروز در افزونی است۔

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یک خصوصیت سیاسیہ زمانہ مسیح موعود را بدیں طور بیان فرمودہ است۔ کہ دراں ہنگام حکام وولاۃ بسیار شوند۔ چنانچہ حذیفہ بن الیمان روایت کردہ است۔ کہ سرورِ دو جہان صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است کہ از علامات قیامت یکے ایں است۔ کہ دراں ایام شُرط بسیار باشند (حلیۂ ابونعیم) و شُرط مددگاران و نائبانِ حکام وولاۃ را میگویند۔ چرا کہ پیشتر ازیں نظام حکومت چناں می بود کہ در روئے والیان محتاج بایں قدر مددگاران نمی بُودند۔ بلکہ در ہر پرگنہ یک دو حاکم کافی دانستہ می شدند۔ امّا دریں زمانہ نظامِ سلطنت آنچناں تغیّر پذیرفتہ است۔ و شعبہ ہائے ذمہ داری حکومت ایں قدر افزودہ است کہ بہ نسبت سابق صد ہا چند زیادہ احتیاج بہ افسران مددگار می افتد۔ صیغہ ہائے پولیس صحت عامہ۔ تسجیلات تعمیر عامہ۔ بوسطہ۔ ریل۔ طلغراف۔ انہار۔ نگرانی مخدّرات و مسکرات و معاینہ و نگرانی و غیر ذالک چنداں وسعت گرفتہ است۔ کہ پیش ازیں بہ ایں وسعت و کثرت نبود ازیں جہت حکومت را ناگزیر است کہ با ہر والئے عملہ و فعلہ وسیع و کثیر معین نماید۔ تا در

اُمور سلطنت ہرج و مرج واقع نگردد ۔

تغیرے دیگر کہ در امور سیاسیہ زمانہ مسیح موعود واقع گردد۔ درباره آں آنحضرة صلی اللہ علیہ وسلم بدین گونہ ارشاد فرمودہ است کہ دراں حین حدود شرعیہ موقوف گردد چنانچہ دیلمی از حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت کردہ است کہ از نشانہائے زمانہٴ آخرین یکے ترک انفاذ حدود است (حجج الکرامہ) پس ایں ہم واقع شده است۔ الاماشاء اللہ۔ در حکومت ترک و عرب و مصر و ایران و مراکش بلکہ خود در ممالک محروسہ آں جم جاہ نیز بجہت زانی حد رجم و برائے سارق حد قطع ید جاری نیست۔ بعض حکومتہائے اسلام بذریعہٴ معاہدات بدیگر اہل دول از تعزیرات شرعیہ باز داشتہ شدہ اند۔ ایں علامت آنچناں واضح ولائح است۔ کہ در ازمنہٴ اقتدار اسلام ہیچ کس تصورِ ایں امر ہم ہرگز نمی توانست کرد۔ کہ روزے احکام اسلام را چنیں پس پشت انداختہ آید۔ و دول اسلامیہ اگر خواہند۔ باز ہم حدود اسلامیہ را نافذ نتوانند کرد۔

علاوہ از بیانِ ایں علامتہا کہ با زندگی مذہبی یا اخلاقی یا علمی یا جسمانی یا سیاسی یا نسلی یا تمدّنی بنی نوعِ انسان تعلّق دارد۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از علاماتِ زمانہ مسیح موعود آں علامتہا را نیز ظاہر ساختہ است۔ کہ با تغیراتِ مکانی تعلق میدارد مثلاً آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حالات ارضیہ و سماویہ آں زمان را ہم بیان فرمودہ است بعضے از آنہا در اینجا نقل میکنیم ۔

تغیّراتِ ارضیہ

حذیفہ بن الیمان نسبت حالتِ اندرونی زمین متعلق اشراط الساعتہ از آنحضرت

صلی اللہ علیہ وسلم روایت کردہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خیلے علاماتِ قیامت
را بیان فرمودہ گفت است کہ ہرگاہ ایں نشانہا بوقوع برسد۔ پس منتظر ظہور بعض
بلاہا باید بود۔ یکے ازاں خسف است۔ وخسف چنانکہ از علم طبعیات ثابت است
بہ سبب زلزلۂ شدیدہ پدید میگردد۔ پس مراد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از بیان
خسف بیانِ زلازل است۔ وایں تغیر اندرونی طبقاتِ ارضیہ نیز کہ بسببہ آں
زلازل بکثرت پیدا می شود۔ ظہور پذیر شدہ است۔ ودر عرصۂ بست سال گذشتہ
آں قدر زمین لرزہا پدید آمدہ است۔ کہ در مدت سہ صد سال قبل ازیں ہم نبودہ است
وآنقدر اموات دریں سنوات واقع شدہ کہ در چند صد سال ماقبل ہم واقع نشدہ
بود ٭

علاماتِ سماویہ

علاوہ از تغیراتِ ارضیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعضے از تغیراتِ فلکیہ
زمانہ مسیح موعودؑ راہم بیان فرمودہ۔ مثلاً اینکہ دراں اوان در ماہ رمضان
آفتاب بزیر کسوف وماہتاب بزیر خسوف بصورتِ خاص درآید۔ ونسبت ایں
نشان آں قدر تاکید کردہ کہ ازاں باز کہ آسمان وزمین پیدا شدہ ایں ہردو
علامت در تصدیق ہیچ پیغمبرے یا رسولے ظاہر نگشتہ است۔ کما قال ان
لمھدینا ایتین لم تکونا منذ خلق السمٰوات والارض ینخسف القمر
لاوّل لیلۃ من رمضان وتنکسف الشمس فی النصف منہ ولم تکونا
منذ خلق اللہ السمٰوات والارض (دارقطنی صفحہ ۱۸۸) یعنی از حضرت امام
باقر محمد بن علی بن زین العابدین رضی اللہ عنہ وعنہم روایت است۔ کہ براے

تصدیق مہدئ ما دو نشان است - واین ہردو نشان از ابتدائے آفرینش زمین وآسمان پدید نیامدہ - یکے اینکہ ماہ را در شبِ اوّل ماہ رمضان خسوف واقع شود ددوم اینکہ آفتاب را در شب میانہ رمضان کسوف گیرد - واین ہردو از ابتدائے آفرینشِ آسمان وزمین واقع نشدہ ؛

این نشان فی حد ذاتہ خصوصیاتِ بسیار در خود میدارد - یکے این کہ این نشان بغیر مہدی از بدو خلق عالم الیٰ یومنا ہٰذا برائے ہیچ مدعی ظاہر نشدہ - دوم - اینکہ بریں حدیث کتب اہل السنّت والجماعت وکتب مذہب امامیہ ہردو اتفاق دارند پس ایں حدیث از شبہ تدلیس بالبداہت مُبرّا است - وخصوصیتے سوم دریں نشان این است کہ آں علاماتِ خاص کہ دریں پیشخبری بیان شدہ است ، در کتب انبیائے سابق نیز ہمیں علامت نسبتِ آمدنِ مسیح مرقوم است - چنانچہ در انجیل متی است :-
وللوقت بعد ضیق تلک الایام تظلم الشمس والقمر لایعطی ضوئہ -
یعنی دراں وقت آفتاب تاریک خواہد گشت - وماہ نور خود را نخواہد بخشید (متی باب ۲۴ آیت ۲۹) مطلبش بہ الفاظ دیگر این است - کہ دراں وقت آفتاب و ماہتاب را کسوف وخسوف پیش آید ؛

ہرچند ماآں پیش خبری ہا را بقلم می آریم - کہ اکثر آں در احادیث است - امّا دریںجا ذکر ایں امر ہم بے موقع نیست - کہ در قرآن مجید نیز خدائے تعالیٰ کسوف خسوف را علامتِ عظیم برائے قربِ قیامت قرار دادہ است - در سورۂ قیامۃ میفرماید - یسئل ایان یوم القیامۃ - فاذا برق البصر وخسف القمر وجمع الشمس والقمر ، یعنی منکر قیامت می پرسد کہ روزِ قیامت کدام وقت مقرر است

ماعلامتِ آں راشرح میدہیم۔ کہ قیامت وقتے برپا شود کہ چشم انسان خیرہ گردد۔ (یعنی چناں قسم حوادث ظاہر شوند کہ مردم متحیّر مانند) وقرص قمر تیرہ گردد۔ وباز مہر و ماہ راجمع کردہ آید۔ یعنی چنانکہ قمر را حالتِ خسوف پیش آید۔ آفتاب را نیز حالت کسوف روئے نماید۔ پس ازانجاکہ بعثتِ مسیح موعود از نشاناتِ قرب قیامت است بناءً علیہ از مصحفِ مجید تائید حدیث مذکور ظاہر است ٭

الغرض ایں پیش خبری چناں کہ در صدر مذکور شد۔ اہمیتے خاص دارد۔ و دریں زمانہ کہ ما ایم۔ در ۱۳۱۱ھ ہجری مطابق ۱۸۹۴ء ایں نشان عظیم الشان بالفاظ و مفہوم خود کہ در حدیثِ شریف وارد است۔ در ماہ رمضان المبارک در اوّل شب از شب ہائے مقررہ خسوف یعنی در شب سیزدہم قمر منخسف شد۔ وہمچنیں در روز میانہ روز ہائے معینۂ کسوف یعنی روز بست وہشتم جرم شمس منکسف گردید۔ وایں نشان در عہد آں شخصِ فرخ مہد واقع شد۔ کہ بحکم خدا دعوئ مہدویت کردہ بود۔ پس برائے ہر یکے از مسلمانان از دو طریق یک طریق راگزیدن ناگزیر است۔ یا بر پیش خبری رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ایمان آورد۔ وآں بیان را کہ در روے ذکر یافتہ است، کہ ایں نشان کہ در روزگارِ بعثتِ او در شب سیزدہم از ماہ رمضان قمر را۔ در روز بست و ہشتم از ہماں ماہِ رمضان شمس را خسوف و کسوف واقع شود برائے ہیچکس بجز از مہدی قرار دادہ نشدہ۔ (و قرآن کریم وصحفِ انبیا ہم مؤیّد آن است،) تصدیق کند وآں مدعی مہدویّت را کہ خدائے تعالیٰ ایں نشان را بعد دعوئ مہدویّت او ظاہر کردہ است۔ بدل وجان قبول کند۔ ویا خدا را و رسُول او را بگذارد۔ وبگوید۔ کہ ایں نشان کہ برائے مہدی بیان کردہ شدہ است۔ در حقیقت ہیچ نشانے نیست زیرا کہ

ازاں اثباتِ صداقت دعوئی مدعی خلاف عقل است ÷

بعض مردم اعتراض میکنند۔ کہ دریں پیش خبری ایں خبرداده شده است کہ قمر را در شبِ اوّل خسوف واقع شود و شمس را در نیمۂ ماه کسوف گیرد۔ و امّا آں خسوفے وکسوفے کہ او را اشما پیش میکنید۔ او در شب سیزدہم و در روز بست و ہشتم واقع شده۔

لیکن این اعتراض بہ اندک تدبّر غلط و خلاف مضمونِ حدیث ثابت می شود۔ ایں معترضینِ نمی بینند۔ کہ آفتاب و ماہتاب را غیر از تاریخہائے مقررۂ خاص آنہا کسوف و خسوف پیش نمی آید۔ و دریں قاعدۂ مستمره تا وقتیکہ کائنات عالم زیر و زبر نگردد۔ و نظام دُنیا تہ و بالا نشود۔ فرقے واقع شدن محال است۔ و اما اگر آں معنی را صحیح تسلیم کرده شود کہ ایں معترضین گمان کرده اند۔ آں علامتِ قیام قیامت میتواند شُد۔ نہ علامت قرب قیامت و زمانۂ مہدی ÷

علاوه ازیں ایں مردم لفظ "اوّل" و "نصف" را می بینند۔ لیکن بجانبِ لفظ قمر نظر نمی اندازند۔ کہ ماه شب اول را در زبانِ عربی ہلال میگوئند نہ قمر۔ نام قمر از شبِ چہارم بر و اطلاق مے یابد۔ چنانچہ در اقرب الموارد است :۔ وھو قمر بعد ثلاث لیالٍ الی اٰخر الشھر اما قبل ذٰلك فھو ھلال ۔ یعنی ماه را بعد از شب سوم قمر گویند تا آخر ماه۔ امّا تا سہ شب بنام ہلال موسوم است۔ پس باوجودیکہ در حدیث لفظ قمر است۔ و باوجود ایں قانون قدرت کہ ماه را در شب سیزدہم و چہاردہم و پانزدہم خسوف می اُفتد نہ در روزِ غره از لفظ "اوّل" شبِ اول از ماه مراد داشتن۔ و شبِ اوّل از شبہائے خسوف نہ فہمیدن سراسر خلاف عقل و انصاف است۔ و غرض و غائت او جز ازیں کہ کلامِ خدا و کلام رسُول دروغ گردد۔ و مردم برکسیکہ از آسمان آمده

است۔ ایمان نیارند۔ دیگر ہیچ بہ نظر نمی آید ؎

الحاصل ایں نشانہا آن است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برائے زمانہ مسیح موعود قرار دادہ است۔ و ہر چند بعض از ینہا ازاں قبیل است کہ بر مسیح موعود و بر زمانۂ او شہادت و علامت است۔ لیکن فی الحقیقت غرض آں سرور دو جہان از بیانِ ایں نشانہا این است کہ حالاتِ زمانہ مسیح موعود بحیثیتِ مجموعی بہ نہجے پیش مردم واضح و لائح گردد۔ کہ ہیچ کسے را اصلاً گنجایشِ شکے و شبہتے نماند ؎

دریں امر شکے نیست کہ طاعون در زمانۂ پیشین نیز انتشار یافتہ است۔ و زلزلہا نیز آمدہ است۔ قمار نیز بکثرت بود۔ و اخلاق مردم در زمانۂ گذشتہ اکثر متغیر می شد۔ و نصاریٰ را نیز قبل ازیں ہم در زمانے در یک حصۂ معتد بہ عالم اقتدار میسّر بودہ است۔ مگر سوال این است۔ کہ گاہے ایں ہمہ حالات کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دربارۂ زمانہ مسیح موعود بیان فرمودہ است۔ در یک وقت جمع شدہ است یا جمع شدنِ اینہا در زمانے دیگر امکان میدارد؟ جواب ایں سوال غیر ازیں نیست کہ نہ۔ ہرگز نہ۔ اگر شخصے را کہ از حالاتِ این زمانہ آگاہ نباشد۔ اول از اخبارِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ کردہ آید۔ و بعد ازاں در دستِ او مجموعہ تواریخ عالم دادہ شود۔ کہ ایں را من اولہا الی آخرہٖ بغور مطالعہ کردہ بیان نماید۔ کہ مسیح موعود در کدام زمانہ ظاہر شدہ است۔ پس آں شخص از زمانِ آدم علیہ السلام تا آغاز زمانۂ حال قطعاً ہیچ زمانہ را زمانہ مسیح موعود قرار ندہد۔ و لیکن چوں بر حالاتِ ایں زمانہ کہ بر سرِ ما می رود۔ نگاہ اندازد۔ بے اختیار ایں حرف بر زبانِ او جاری شود۔ کہ اگر آنچہ خاتم النبیین صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ راست است۔ پس لاریب ہمیں

زمانہ لائق بعثتِ مسیح موعود است۔ زیراکہ از یک طرف بے توجہی مردم را نسبتِ
امورِ دینیہ ملاحظہ کند۔ و از طرفِ دیگر ترقی علومِ دنیویہ را بدرجۂ غایت رسیدہ
مشاہدہ نماید۔ سلطنتِ مسلمانان را از پایۂ اقتدار بکلی افتادہ یابد۔ و شوکت و ملتِ
عیسویہ را بعد از تنزل رو بہ ترقی و عروج معاینہ کند۔ بلکہ نصاریٰ را بر سائر دول
متصرف و مخالفانِ ایشاں را در حالتِ مسکنت بیند۔ باوجود ترقی علومِ طبعیہ و طبیہ
اگر نقشۂ بربادی عمرانات از امراضِ طاعون و انفلوئنزا کہ تباہ کنندۂ عالم است۔
پیشِ نظر دارد۔ و نسبت یافتن ایں امراض بہ کرمہائے ارضیہ یابد۔ و باز مردم را
در رسوم و بدعات مبتلا بیند۔ و بر کالسکۂ بخار و مراکبِ دخانیہ اطلاع پیدا کند و
گرمی بازار بانکہائے سود را ملاحظہ کند۔ و زلزلہ ہا را کہ بکثرت واقع شدہ معلوم
کند۔ و خروج یاجوج و ماجوج را در اوج و عروج یابد۔ و بر کسوف و خسوف آفتاب و
ماہتاب در وقتِ خاص نظر بر گمارد۔ و در ممالک کثرت و قوتِ زمرۂ مزدوران
و اہلِ حرفہ را بیند۔ لاریب ہر ہر صفحہ و ہر ہر سطر تاریخ ایں زمانہ و واقعات و سوانح
ایں روزگارِ حاضرہ دامنِ دلش را می کشد۔ کہ ہمیں زمانہ زمانۂ مسیح موعود است
و علیحدہ علیحدہ بر یک یک نظارہ نظر ناکردہ بلکہ بحیثیتِ مجموعی جملہ نشانہا کہ در ایں زمان
ہویدا گشتہ اند۔ اگر غور نماید۔ البتہ دلش در سینہ بر خود بطپد۔ و در دست و پایش
لرزہ در افتد۔ و نظر از مطالعۂ کتابِ سوانحِ زمانہ گزشتہ ایں حرف بر زبان خود
براند۔ کہ کارِ غور و تفحص و تدبر و تفکرِ من بپایان رسیدہ است۔ زیادہ ازیں جستجو
فضول است۔ بیشک مسیح موعود دریں زمانہ نازل[1] شدہ است۔ و اگر نازل نشدہ

---

[1] دریں مقام بیان نمودن آں اعتراض مناسب می نماید کہ مخالفانِ ما آنرا بزعمِ خود

است۔ باز گاہے نازل نخواہد شد ٭

دلیلِ سوم

نفسِ ناطقہ

آفتاب آمد دلیلِ آفتاب

بعد از اثباتِ ایں مُدعا کہ زمانہ مستدعی مصلحے است۔ و بہ آواز بلند یک اصلاح نمایندہ حالاتِ خود را صدا میدہد کہ ع۔ پس ازانکہ من نمانم بچہ کار خواہی آمد و پس از ثابت کردن بہ شہادت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کہ مصلح ایں زمانہ پُر آشوب غیر از مسیح موعود و مہدی مسعود کسے دیگر نتواند بود۔ و نیز بعد از اثباتِ ایں امر کہ از انجا کہ بانی سلسلہ احمدیہ خاصۃً بدعویٰ مسیح موعود و مہدی مسعود بودن قیام نمودہ است۔ پس دعویش را ردّ کردن گویا ابطالِ سُنّت الٰہی و توہینِ اقوالِ حضرت رسالت پناہی صلی اللہ علیہ وسلم است۔ حالا آں دلائل و براہین را پیش می کنم۔ کہ بداں ثابت و محقق

بقیہ حاشیہ :۔ یک اعتراضِ قوی تصور میکنند۔ وہو ہذا کہ قبل از بعثتِ مسیح موعود خبر خروج دجال در احادیث وارد است۔ امّا دجال ہنوز خروج نہ کردہ است۔ لہٰذا مسیح موعود نیز نازل نشدہ است ٭

اما اگر خبر خروج دجال بطور پیش خبری نمی بود۔ لامحالہ ایں اعتراض حقیقتے میداشت لیکن ظاہر است کہ ایں خبر بطور یک پیش خبری واقع شدہ است۔ و در پیش خبری ہا عادت اللہ چنین است کہ آنہا (بہ استثنائے بعضے) ہموارہ تعبیر طلب می باشد۔ لہذا ایں پیشخبری نیز محتاج تعبیر است۔ بنائً علیہ اعتراضیکہ کردہ اند ہیچ حقیقتے ندارد۔ یک مسلمان در سورۂ یوسف آیہ والشمس والقمر رایتہم لی ساجدین۔ و در سورۂ والصّٰفّٰت انیّ اریٰ فی المنام انیّ اذبحک تلاوت کردہ و تعبیر ایں ہر دو را فہمیدہ باز ہم اگر در جستجوئے دجالے غریب الخلقت

می گردد۔ کہ حضرت میرزا غلام احمدؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام در دعوئی خود راست باز و
از بارگاہِ صمدیت بماموریت، و رسالت ممتاز و سرفراز بودند۔ و بیشتر از جملہ دلائل
دلیل نفسِ ناطقہ را بیان می کنم ؁

و مرادِ من از نفسِ ناطقہ اینجا آں نیست کہ یک اصطلاح کتب علوم فلسفیہ است
بلکہ مُراد من از نفسِ ناطقہ آں نفس است کہ حق تعالیٰ در قرآن کریم دلیل صادق بُودنِ
آں خود آنرا اقرار دادہ است، چنانچہ فرمودہ است :۔ واذا تتلیٰ علیہم ایاتنا بینات
قال الذین لا یرجون لقاءنا ائت بقراٰنٍ غیر ھٰذا او بدلہ قل مایکون لی ان
ابدّلہ من تلقاءِ نفسی ان اتبع الّا مایوحیٰ الیّ انی اخاف ان عصیت ربّی عذاب
یوم عظیم ۔ قل لوشاء اللہ ما تلوتہ علیکم ولا ادراکم بہٖ فقد لبثت فیکم عمرا
من قبلہ افلا تعقلون (سورہ یونس) ترجمہ۔ ہرگاہ خواندہ میشود۔ برایشان آیاتِ
احکامِ ما میگویند منکرانِ لقاءِ ما کہ باید کہ بیاری قرآنے بغیرایں۔ یا آنچہ دروے قابلِ
اعتراض ماست آنرا بدل کن۔ بگو ہرگز مرا لائق نیست کہ از نفسِ خود تبدیل کنم قرآن را

بقیۂ حاشیہ ۔ باشد۔ وائے برحال او! افسوس کہ مردمان در فہمیدنِ خبر دجال احادیثِ دیگر و
سنت اللہ را از دست می دہند۔ ہرگاہ از احادیث صحیحہ ثابت است کہ پیش از آمدنِ مسیح موعود
دجال خروج نماید۔ و ایں نیز ثابت است کہ دراں حین برروئے زمین غلبۂ نصاریٰ بحد کمال خود
برسد۔ پس بغیر ازیں نتیجہ نمی برآید۔ کہ مراد از دجال وجود نصاریٰ است۔ زیرا کہ اگر وجود نصاریٰ
غیر از وجود دجال است۔ پس دریں صورت دریک وقت غلبۂ دجال و غلبہ نصاریٰ چگونہ صورت
می پذیرد۔ لہٰذا غلبۂ ہر دو در زمانۂ واحد براہل بصیرت آشکارا می سازد۔ کہ فی الحقیقت ایں ہر دو
نام برائے شخص واحد است۔ نصاریٰ دجّال است و دجال نصاریٰ۔ و از امرے دیگر نیز ثابت
می شود۔ کہ فتنۂ نصاریٰ ہماں فتنۂ دجال است۔ زیرا کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بجہتِ محفوظ ماندن
از فتنۂ دجّال فواتح سورہ کہف را تلاوت کردن امر کردہ است ۔ چنانچہ فرمودہ فمن ادرکہ

ہمن محض پیروی می کنم۔ آں چیزے راکہ برمن نازل شدہ است۔ ومی ترسم کہ اگر نافرمانی کنم۔ بعذابِ روز بزرگ مُبتلا گردم۔ بگو اگر خدا تعالیٰ میخواست۔ من ایں قرآن را بر شما نمیخواندم و نہ آگاہ میکردم شمارا بہ آں تحقیق پیش ازیں یک عمر درمیانِ شما گذرانیدہ ام۔ آیا دریں امر تفکر کردہ نمی فہمید۔ کہ مثلِ من یک انسانے ابداً دروغ نگوید۔ بلکہ لاینقطع حرفِ راست از زبان خود می برآورد ؛

ایں یک دلیلے است بیّن کہ قرآن کریم بر صداقتِ رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمودہ است۔ وایں دلیل برائے صداقتِ ہر مدعی یک سندے است قوی آفتاب آمد دلیلِ آفتاب۔ وہمچنیں خود نفس ہر صادقے دلیلِ صدق اوست۔ کہ بہ بانگ بلند ہر موافق ومخالف ودوست ودشمن وواقف وناواقف وخویش وبیگانہ وہر بار داغیار را مخاطب کردہ میگوید۔ کہ خود مرا بہ بینید۔ وپیش ازانکہ تکذیب من کنید۔ تامّل کنید۔ کہ آیا شما مردم می توانید۔ کہ مرا دروغگو قرار دہید ؟

بقیہ حاشیہ :۔ منکم فلیقرأ علیہ فواتح سورۃ الکھف فانہا جوارکم من فتنتہ ۔ ودر ابتدائے سورہ کہف ردّ عقاید نصاریٰ است۔ چنانچہ آں آیہ این است۔ وینذر الذین قالوا اتخذ اللہ ولداً۔ دریں آیہ خدا تعالیٰ میفرماید۔ کہ خدا ایں کتاب را برائے آں نازل کردہ تاکہ بذریعۂ آں کسانے را بترساند۔ کہ ایں عقیدہ میدارند کہ خدا تعالیٰ فرزند گرفتہ است۔ لھذا ثابت شد۔ کہ فتنۂ دجال غیر از فتنۂ نصاریٰ نیست۔ زیراکہ علاج مرض بر تشخیص موقوف است۔ اگر فتنۂ دجّال از فتنۂ نصاریٰ جدا می بود۔ ہرگز آنحضرت صلعم برائے محفوظ ماندن از فتنۂ دجال تلاوتِ آں آیاتِ کریمہ راکہ دراں ذکر دجال مطلق نیست۔ بلکہ دراں ردّ عقاید نصاریٰ است۔ ارشاد نمیفرمود۔ پس تلقینِ آنحضرت صلعم برائے دفع فتنہ دجال بہ ایں آیات واضح میکند۔ کہ پیش آنحضرت صلعم روحنا فداہ دجال ہمیں زمرۂ اشاعت کنندگان کیشِ عیسویت است ؛

آیا مرا کاذب قرار داده آں ہمہ ذرائع کہ شما باآنہا حقیقتِ اشیاء را میدانید۔ از دست شما بدر نمی روند؟ وآیا مرا مفتری قرار داده۔ برروئے شما آنہمہ ابواب کہ ازان داخل شده با شاہدِ مقصود ہم آغوش می شوید۔ مسدود نشوند۔ ہمہ اشیائے دُنیا بایک سلسلۂ منتظمہ وابستگی رامیخواہد۔ وہر چیز بمدارج ومراقی ومعارج تعلق میدارد۔ نہ نیکوئیہا را بے تعلق بمدارجِ درمیانی کمالے حاصل آید۔ ونہ بدی ہا بغیر گذشتن از منازل درمیانی بہ انتہائے خود برسد۔ باز چگونہ صورتِ امکان میدارد کہ ہر دوندہ کہ روئے خود بہ مغرب کردہ تگ وپوئے کند۔ ناگاہ خودرا در اقصائے مشرق بیابد۔ وہر تازندۂ کہ بجانب جنوب بتازد۔ ناگاہ بنقطۂ شمالی برسد۔ من تمامتِ عمرِ خود درمیان شما بسر کرده ام۔ کوچک بودم بزرگ گردیدم۔ من درچشم شما از طفلی بجوانی واز جوانی بہ پیرانہ سالی رسیدم۔ واقفان حالاتِ جلوت من درمیان شما موجود اند

بقیہ حاشیہ :۔ درنفس الامر مردم را در فہمیدنِ حقیقتِ دجال مغالطۂ سخت پیش آمده است کہ آنرا فردے از افراد انسانی فہمیده اند۔ حالانکہ مراد از دجال شخصِ واحد نیست۔ چنانچہ در تاج العروس است۔ او من الدجالۃ بالتشدید للرفقۃ العظیمۃ تغطی الارض بکثرۃ اھلھا وقیل ھی الرفقۃ تحمل المتاع للتجارۃ۔ ودر اقرب الموارد است۔ الدجال الرفقۃ العظیمۃ۔ یعنی دجال جماعتے عظیمہ را میگویند کہ زمین را بکثرتِ اہل خود بپوشد۔ و گفتہ شده است کہ دجال آں جماعت را نیز گویند کہ اسباب تجارت را باخود بردارد۔ وصاحب صراح نوشتہ است۔ دجال مثل دجالہ گروه بزرگ را میگویند۔ وظاہر است کہ حسب لغت ایں تعریف بر منادی کنندگانِ انجیل بہ احسن وجہ صادق می آید۔ کہ ایشان علاوه از تجارت کتب مذہبیۂ خود دیگر امتعہ ہر قسم ہم کہ موجب دلچسپی مردم باشد۔ بغرض کامیابی تبلیغ خود باخود میدارند۔ وتجارت ہائے گوناگون باکاروبار تبلیغ مذہب خود می کنند۔

وہمچنین معنی دجال المموه نوشتہ است۔ یعنی کسے کہ ملمع سازی کند۔ واز پادریان

ورانہ دارانِ خلوت من نیز در شما ہستند۔ ہیچ کار و کردار من از شما پوشیدہ نیستند و ہیچ سخن و گفتار من بر شما پنہان نیست۔ آیا در شما کسے ہست کہ ثابت کند کہ من گاہے دروغ گفتہ ام۔ یا برادرے بیوفائے کردہ ام۔ یا بہ کسے فند و فریب کردہ ام یا کسے را ایذا دادہ ام۔ یا حق کسے را زیر زدہ ام۔ یا طالب نواہشہ شدہ ام یا برائے حاصل کردن حکومت و امارت گامہے سعیے کردہ ام۔ شما در ہر میدان مرا آزمودہ اید۔ و بر حال و قال من تنقید نمودہ اید۔ مگر ہموارہ قدمم را بر جادۂ اعتدا استوار یافتید۔ و از ہر عیب و غش مرا پاک دیدید۔ حتیٰ کہ از ہر دوست و ہر دشمن خطاب صادق و امین شنیدم۔ پس این چنین است۔ کہ تا ایں گاہ دیر در راستی شعار و راست کار و از کذب و زور دور بودم۔ و صدق بر قول و فعل من فخر و مباہات میکرد۔ و شما بر ہر گفتار و کار و کردار من اعتماد میکردید۔ مگر از صبح امروز دفعۃً واحدۃً بے ہیچ درنگے و دیرے در سائر احوال و اقوال من اینچنین تغیرے و انقلاب

بقیۂ حاشیہ :۔ مذہب عیسویہ کدام کس در دنیا زیادہ طمع ساز باشد۔ کہ یک انسان کہ بندہ خدا است۔ با اقوال سخیفہ و ادلۂ واہیہ خود طمع خدائی میکنند۔ تا در نظر احمقان و ابلہان او را بہ خدائی وانمایند ؛

باقی ماند ایں امور کہ دجال اعور باشد۔ و خرے داشتہ باشد خیلے دراز کہ بالائے سرش دخان مثل لکۂ ابر باشد۔ ایں ہمہ امور تعبیر طلب است۔

از یک چشم بودن او مراد کوری روحانی او ست۔ زیرا کہ جانب یمین در عالم رؤیا ہموارہ دال بر یمن و دین می باشد۔ و از اعور العین الیمنیٰ بودن دجال مراد این است کہ از یمن دین و روحانیت بکلی محروم و بے نصیب باشد۔ و خر دجال ہمیں کالسکۂ بخار است کہ در ممالک مسیحیہ نصاریٰ آن را اختراع کردہ اند۔ رفتار او مشابہت تامہ بہ خر دجال میدارد۔ و بذریعۂ آب و آتش قطع مسافت میکند۔ و پیش و پس او لکۂ ابرے از دخان می باشد۔ و منادی کنندگان

پدید آمد۔ کہ بدتر از ہر بدترے۔ وگندہ تر از ہر گندہ ترے گشتم۔ پیشتر ازین گاہے بر دُم دروغ نہ بستہ بودم۔ وحالا بیکبارگی بر خدا تعالیٰ افترا کردن گرفتم۔ آیا در قانونِ قدرت الٰہی اینچنین مثالے یا نظیرے واقع شدہ است۔ اگر معاملۂ من با شما بجہت یک دو روز می بود۔ البتہ این خیال گنجائش میداشت کہ من بہ تکلف خود را اینچنین وا نمودہ بودم۔ واگر صحبت سالے یا دو سالے ہم می بود۔ باز ہم شما می توانستید گفت کہ من بجہت فریب دادنِ شما اینچنین رفتار را اختیار کردہ ام۔ لیکن من از روزِ ولادت تا این زمان کہ دعوئ مسیح موعود بودن کردہ ام۔ عمرِ خود را در میان شما گذرانیدہ ام۔ عہدِ طفلی من بچشم خود دیدید۔ جوانی مرا مشاہدہ کردید۔ روزِ کہولتِ من در شما گذشت۔ پس تا این مدتِ مدید و عرصۂ بعید چگونہ کسے با تکلف خود را بر این گونہ تواند داشت۔ در ایام طفولیت کہ انسان را ہیچ خبرے از نیک و بد خود نمی باشد چگونہ تصنع بکار بردم۔ و در ایام جوانی چنانکہ افتد و دانی کہ ایام مستی و کامرانی باشد

بقیہ حاشیہ :۔ کیش نصاریٰ ازاں فائدہ بر گرفتہ در انحائے عالم رسیدہ اند ؛

الغرض این اعتراض کردن خیلے نامناسب است کہ این ہمہ تاویلات است۔ زیرا کہ از شہادتِ مخبرِ صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام ثابت است کہ تمام پیش خبری ہا کہ نسبت دجال روایت شدہ است۔ ہمہ تاویل طلب است۔ چنانچہ در حدیثِ عبد اللہ ابن عمر رضی اللہ عنہ آمدہ است کہ روزے رسول خدا صلعم برائے دیدنِ ابن صیاد کہ اخبار عجیبہ در حق او شنیدہ بود۔ تشریف بُرد واز سخنہائے کہ با وے درمیان آمد۔ معلوم شد۔ کہ او را القائے شیطانی است۔ حضرت عمر بہ جہت قتل او تیغ برکشید و بسوگند یاد کرد۔ کہ دجال ہمین است۔ و بر قتل نمودنِ او آمادہ شد۔ مگر آں رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت عمر را از قتل او باز داشت و فرمود اگر این دجال نیست۔ قتل او جائز نیست۔ واگر دجال است۔ پس قتل او بر دست مسیح موعود مقدر است اے عمر تو او را نمیتوانی کشت (مشکوٰۃ قصۂ ابن صیاد) ازین حدیث مستفاد می شود کہ ہر قدر

چگونہ جذباتِ نفسانی را ضبط نمودہ حالاتِ خود را از نظرہا پنہان داشتن توانستم۔ آخر خدا را اندکے غور بفرمائید۔ کہ اینچنین فریب از عہد مہد الی اللحد از کجا و از کدام کس دروقوع آمدن بچشم سر دیدہ اید۔ یا بگوش ہوش شنیدہ اید۔ و اگر بعد غور وافر و خوض متکاثر روزگار حیات مرا بے عیب و بے لوث بلکہ از سرتاپا مجموعۂ نیکوئی ہا و تمثال صداقتہا و مرقع خوبی ہا یافتہ اید۔ پس آفتاب را دیدہ دم از شب تاریک مزنید و در کمالِ روشنی شکایت از ظلمت مکنید۔ شما را علاوہ از نفس و ذات و وجود من بجانب کدام دلیل احتیاج است۔ آفتاب آمد دلیل آفتاب۔ پیشِ ضیائے آفتابِ حالاتِ من ضرورت کدام دلیلے دیگر است۔ و بعد از راہ و روش گذشتۂ من حاجت بکدام حجت باقی ماندہ است۔ نفسِ من خود بر من شہادتِ صداقت میدہد۔ و روزگارِ حیاتِ من بر سر من خود تاج راستی می نہد۔ ہر کدام از میانِ شما اگر اندکے در گریبانِ خود سر فرو بردہ تامل کند۔

بقیہ حاشیہ:۔ احادیث کہ متعلق دجال آمدہ است۔ ہمہ تعبیر طلب است۔ حتیٰ کہ بعض شراح احادیث نگاشتہ اند۔ کہ حالِ دجّال بر سرور عالم نیز مبہم ماندہ است۔ زیرا کہ دریں باب ہیچ وحی نازل نشدہ است (کذا فی مظاہر حق۔ ترجمہ مشکوٰۃ۔ جلد چہارم صفحہ ۳۷۰) و ظاہر است۔ کہ چوں حضرت عمر ابن صیاد را دجال قرار دادہ سوگند خورد۔ و آنحضرت صلعم او را ازیں سخن باز نداشت۔ حالانکہ خود سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم نشان دجال ایں قرار دادہ بود۔ کہ بر پیشانی او لفظ ک۔ ف۔ ر۔ نوشتہ باشد۔ چنانچہ ازیں حدیث ظاہر است۔ عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من نبی الّا وقد انذر امتہ الاعور الکذاب الا انہ اعور وان ربکم لیس باعور مکتوب بین عینیہ ک۔ ف۔ ر۔ متفق علیہ۔ و نیز اینکہ یک چشم باشد (ترمذی از انس) و ایضاً در مدینہ داخل نگردد (ترمذی عن ابی سعید) مگر ابن صیاد ازیں ہیچ علامت یکے ہم با خود نمیداشت۔ نہ اعور عین الیمنیٰ بود

دل و دماغش دریں بارہ شہادت دہد کہ لاریب راستی لطفیل ایں شخص قائم است۔ و قیام ایں شخص از راستی است۔ راستی بریں فخر دارد۔ و ایں راستی۔ و ایں مدعی بیگمان بہ جہت اثبات صداقت محتاج چیزے دیگر نیست۔ آفتاب خود دلیل وجود آفتاب کافی است ؁

ہمین است آں دلیل کہ دلِ ابوبکرِ صدیق را بسمل ساخت۔ و ہمین است آں برہان کہ ہموارہ مردم صداقت پسند را بتاثیر خود مشغوف خواہد کرد ؁

زرقانی می نویسد۔ کہ چوں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شد۔ ابوبکر دراں حین در خانۂ آشنائے مہمان بود۔ از کنیزے کہ او را آزاد کردہ بود۔ ایں حرف شنید کہ زوجۂ یار شما خدیجہ رض میگوید۔ کہ شوہرِ من مثل موسیٰ خلعت نبوت یافتہ است۔

(زرقانی جلد اول صفحہ ۲۴۰)

بقیہ حاشیہ :۔ و نہ درمیان ہر دو چشمش ک۔ ف۔ ر مکتوب بود۔ ایں نشانہا بر پیشانی او دیگر مسلمانان در کنار خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہم نہ دیدند۔ و ہم او در مدینہ سکونت میداشت اگر ہمہ علامات کہ نسبت دجال وارد است۔ در شکل اصلی خود واقع شدنی بود۔ چرا رسول کریم صلعم دربارۂ ابن صیاد تردد ظاہر نمود۔ و چرا سخن حضرت عمر را رد نفرمود۔ و چرا نگفت کہ آیا از من نشنیدہ کہ دجال یک چشم باشد۔ و مابین ہر دو چشمش ک۔ ف۔ ر۔ مرقوم باشد۔ و در مدینہ داخل نشود۔ پس رد نہ کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ سخن حضرت عمر را بلکہ بر آں اظہار تردد نمودن آیا ثابت نمی کند؟ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ جائز میداشتند۔ کہ دربارۂ دجال ہرچہ گفتہ شدہ است۔ آں سخن در ظاہر الفاظ خود واقع نہ گردد۔ بلکہ در صورتِ دیگر نمودار شود۔ و ہرگاہ کہ خود جناب رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم ہمہ پیش خبری ہائے متعلقہ دجال را قابل تعبیر و تاویل دانستہ باشد۔ دیگر کسے را چہ رسد۔ کہ از واقعات روے گردانیدہ دامنِ ظاہر الفاظ را گرفتہ ماند۔ و در معنی و مطلبش غور و تدبر نہ کند۔ منہ

آں عاشقِ صداقت ایں سخن را شنیدہ بے تابانہ بخدمت آں حضرت رسیدہ کیفیتِ واقعہ را پرسید۔ فرمود بلے من رسولِ خدا ہستم۔ و وحیِ الٰہی یافتہ ام۔ ابوبکرؓ بمجرد شنیدن ایں حرف ایمان آورد۔ ارشاد شد ما دعوت احدًا الی الاسلام الا کانت عندہٗ کبوۃٌ ونظرٌ وتردد الا ما کان من ابی بکر ما عکم عنہ حین ذکرت لہٗ۔ یعنی ہر کسے را کہ بسوئے اسلام دعوت کردہ ام۔ بالضرور در دلِ وے دریغے و فکرے و تردد سے پیدا شدہ است۔ بجز ابوبکر کہ چوں او را دعوت اسلام دادم ہرگز در اسلام آوردن متردد نشد۔ بلکہ بے درنگ اسلام آورد ؟

آخر آنچہ چیز بود؟ کہ دلِ ابوبکرؓ را بغیر از دیدن معجزہ یا فلسفے بجانب ایمان جذب نمود۔ آں نفسِ ناطقہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بود۔ کہ ابوبکر قبل از مشرف بہ اسلام شدن جوہرِ صداقتِ آنرا دیدہ بود۔

حضرت خدیجہؓ و علیؓ و زید بن حارثہ باہمیں دلیل ایمان آوردند۔ چنانچہ صدیقۂ کبرٰی خدیجہ رضی اللہ عنہا ایں دلیل را بوضاحت تمام در وجہ ایمان آوردن خود بیان نمودہ است۔ کہ چوں جبریلِ امین در غار حرا بر مصطفٰے صلی اللہ علیہ وسلم آشکارا گردید۔ و آں جناب رسالتمآب بہ خانہ مراجعت نمودہ آں ماجرا را با خدیجہ بیان فرمود کہ لقد خشیت علی نفسی (بخاری کتاب العلم بدء الوحی) یعنی مرا برائے جانِ خود اندیشہ پیدا شدہ است۔ آں صدیقہ بپاسخ عرض کرد۔ کلا واللہ لا یخزیک اللہ ابدًا انک لتصل الرحم وتحمل الکل وتکسب المعدوم وتقری الضیف وتعین علی نوائب الحق۔ یعنی اے محمد صلی اللہ علیہ وسلم برائے جانِ خود ہرگز فکر و ہراس مکن۔ قسم بخدا کہ خدا تعالیٰ ہیچ گاہ ترا در بلا نیفگند۔ چرا کہ تو با خویشان

بہ نیکوئی سلوک میکنی۔ و بار بیچارگان می بری۔ و ہر خلق نیک کہ از مردم گم گشتہ بود تو آنرا برائے خود پیدا کردۂ و مہمانان را دوست میداری۔ و در صعوبتہائے جائز معونت خلائق میکنی ؎

الغرض اوّلین دلیل اندرونی بر صداقت نبی نفسِ ناطقہ خود اوست۔ کہ بزبان حال بر دعوئی نبوتِ او شاہد باشد۔ و باوجود آں حاجت بجانب ہیچ معجزہ و آیتے نیست۔ و ایں دلیل حجت قاطعہ است۔ بر صداقت دعوئی حضرت میرزا غلام احمدؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ حضرت ایشان در قصبۂ قادیان اباً عن جدٍ سکونت میداشتند کہ در آں مردم سہ مذہب آباد اند۔ ہنود۔ سکھ و اہل اسلام۔ و ایں ہر سہ طائفہ از بدوِ طفولیت آنجناب نگرانِ حال و واقفِ اوضاع و اطوارِ ایشاں بودہ اند۔ و تعلقاتِ تمدّنی ایں مردم با خاندانِ حضرت اقدس و نیز با ذاتِ ایشاں از آں قبیل نہ بود۔ کہ ایں مردم را با حضرتِ اقدس ہمدردی می بود۔ زیرا کہ در عنفوان جوانی آنحضرت در ملک پنجاب سلطنتِ انگلشیہ را تسلط پیدا شد۔ بمجرد تسلط یافتن قوم انگلیس ساکنانِ قصبۂ قادیان کہ رعیتِ آبا و اجدادِ حضرت ایشان بودند۔ بوجہ انقلابِ حکومت بجہتِ حصول آزادی خود با والد ماجد حضرت مسیح موعود نزاعے و خصومتے برپا کردند۔ و ایں ہم نہ بود۔ کہ ذاتِ مبارک مسیح موعود را ازیں تنازعات و خصومات علیحدگی و یکسوئی حاصل بودے۔ باوجود خلوت پسندی برائے چندے بزور و تحکم۔ حضرت ایشان را والد ماجد بغرض تدارک و پیروی مقدمات مامور داشتند۔ و ایشاں طوعاً و کرہاً آں خدمتِ مفوضۂ والدِ خود را بہ انجام می رسانیدند ازیں جہت خود ذاتِ بابرکات ایشاں گویا مدّ مقابلِ مردم گشتہ بود۔ قوم سکھ را

علی الخصوص عداوۃ سخت بہ ایں خاندان بُود۔ چراکہ ایں مردم (در ایّام استیلاء خود) ایں خاندان را از قصبہ قادیان بدر کردہ خود شاں برائے چندے حکومتِ آں مقام در دست آوردہ بُودند۔ ازیں سبب ترقی خاندان حضرت ایشاں بر قوم سکھ خیلے ناگوارِ خاطر بُود۔ و رقابت عظیم و عداوتِ فخیم در دل میداشتند ؀

چوں حضرتِ ممدوح از آغاز عمر اشتیاق خدمت اسلام میداشتند۔ و ہموارہ برخلاف نصاریٰ و ہنود و سکھ ہائے عنود مباحثات و مناقشات تحریراً و تقریراً درمیان می آمد۔ بناءً علیہ پیروانِ دین ہر سہ مذہب را پرخاشے و عنادے باذات بابرکات دست دادہ بود۔ مگر باآنکہ حضرت اقدس را با جمیع اہل مذاہب تعلق و رابطہ بود۔ و بسبب دلچسپی و تعرض مذہبی باہمگنان مخالفت بود۔ ہر فرد از ایشاں خواہ از ہنود باشد یا از سکھ یا نصرانی یا مُسلمان اعتراف میدارد۔ کہ تمامتِ حیاتِ حضرتِ موصوف قبل از دعوئ ماموریت خیلے پاک و مُبّرا از نقص و عیب بودہ است۔ و اخلاق فاضلہ و عادات طیبۂ حضرت مسیح موعود بدرجۂ اعلیٰ رسیدہ بود و ہرگز در ہیچگاہ راستی و راست کرداری را از دست نمیدادند۔ و اعتمادِ مردم بر حضرتِ ممدوح بداں غایت رسیدہ بُود۔ کہ بسا اوقات دشمنانِ خاندان برائے تصفیۂ آں حقوق کہ دربارۂ آنہا ایشاں را با خاندان حضرت اقدس اختلاف می بود بریں امر مصر می بُودند۔ کہ حضرت اقدس را دراں تنازعات حَکَم تجویز کردہ آید۔ تا بہر چہ فیصلہ نمایند۔ قبول کنند ؀

الغرض ہمہ شناسندگان در ہر امر بر ذاتِ آنجناب اعتماد کلی میداشتند۔ و آنجناب را یک مجسمۂ صداقت و راستی یقین میکردند۔ ہمہ عیسائیاں و ہنود و سکھانِ عنود

باوجود اختلافِ مذہب معترف بُودند۔ کہ حیاتِ آنحضرت خیلے مقدس ومطہر وبے لوث وبے عیب بوداست ٭

المونہ از خیالات وآرائے مردم کہ نسبت حضرت ممدوح داشتہ اند اینجا تحریر می کنم۔ اوّلاً آں تحریر را پیش می کنم۔ کہ از قلم شخصے برآمدہ است۔ کہ بعد از بعثت حضرت موصوف مخالفِ اوّلین وعدو نخستین دعوئ ماموریتِ حضرت گردید است۔ وایں ہماں کس است کہ پیشتر از ہمہ مکفرین فتوائی تکفیر برحضرت نگاشت آں وآں شخصے گمنام وغیر معروف نبود۔ بلکہ او پیشوا وسردار فرقہ اہلِ حدیث مولوی محمد حسین صاحب بٹالوی است۔ کہ در اثنائے تقریظ بر کتاب براہین احمدیہ (کہ تصنیف حضرت اقدس است) در جریدۂ اشاعۃ السنہ کہ زیرِ ادارۂ خود شائع می کرد نسبت حضرت بدیں گونہ شہادت ادا کردہ است ۔

"مؤلف براہین احمدیہ کے حالات وخیالات سے جس قدر ہم واقف ہیں ہمارے معاصرین سے ایسے واقف کم نکلینگے۔ مؤلف صاحب ہمارے ہموطن ہیں۔ بلکہ اوائل عمر کے (جب ہم قطبی وشرح ملا پڑھتے تھے) ہمارے ہم مکتب اُس زمانہ سے آج تک ہم میں اُن میں خط وکتابت وملاقات ومراسلت برابر جاری رہی ہے۔ اسلئے ہمارا یہ کہنا کہ ہم اُن کے حالات سے بہت واقف ہیں۔ مبالغہ قرار نہ دیئے جانے کے لائق ہے۔" (اشاعۃ السنہ جلد ۷)

یعنی آنقدر کہ ما از حالات وخیالات مؤلف براہین احمدیہ آگاہی میداریم ماز معاصران ما کسے کم داشتہ باشد۔ مولانا ہموطنِ ما ہستند۔ بلکہ از اوائل عمر کہ رسالہ قطبی وشرح ملا میخواندیم۔ ہمدرس ما بُودند۔ ازاں باز تا امروز فیمابین ما وایشان خط وکتابت و

ملاقات و مراسلات ہموارہ جاری ماندہ است۔ بنائً علیہ ایں سخنِ ماکہ از حالاتِ ایشان خیلے آگاہ ہستیم۔ قابل آن است کہ اورا مبالغہ نہ قرار دادہ شود۔"

الغرض ایں بیانِ یک معاندے شدید متعلق ایں امر است کہ شہادتِ او سرسری نیست۔ بلکہ نتیجہ صحبت دراز است۔ وشہادتِ او این است :۔

"ہماری رائے میں یہ کتاب (یعنی براہین احمدیہ مؤلفہ سیّدنا حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام مؤلف) اس زمانہ میں۔ اور موجودہ حالات کی نظر سے ایسی کتاب ہے۔ جس کی نظیر آج تک اسلام میں تالیف نہیں ہوئی۔ اور آیندہ کی خبر نہیں۔ لعل اللّٰہ یحدث بعد ذالک امرًا۔ اور اس کا مؤلف بھی اسلام کی مالی و جانی و قلمی و لسانی و حالی و قالی نصرت میں ایسا ثابت قدم نکلا ہے۔ جس کی نظیر پہلے مسلمانوں میں بہت ہی کم دیکھی جاتی ہے۔ ہمارے اِن الفاظ کو کوئی ایشیائی مبالغہ سمجھے۔ تو ہم کو کم سے کم ایسی کتاب بتاوے۔ جسمیں جملہ فرقہ ہائے مخالفین اسلام خصوصاً فرقہ آریہ و برہم سماج سے اس زور و شور سے مقابلہ کیا جاتا ہو۔ اور دو چار ایسے اشخاص انصارِ اسلام کی نشان دہی کرے۔ جنھوں نے اسلام کی نصرت مالی و جانی و قلمی و لسانی کے علاوہ حالی نصرت کا بھی بیڑا اُٹھالیا ہو۔ اور مخالفین اسلام اور منکرین الہام کے مقابلہ میں مردانہ تحدی کے ساتھ یہ دعویٰ کیا ہو کہ جس کو وجودِ الہام کا شک ہو۔ وہ ہمارے پاس آکر اس کا تجربہ و مشاہدہ کرے۔ اور اس تجربہ و مشاہدہ کا غیر اقوام کو مزہ بھی چکھا دیا ہو۔" (اشاعۃ السنہ جلد ۷)

یعنی در رائے ما ایں کتاب براہین احمدیہ اندرین زمانہ و بنظر حالات موجودہ

کتابے است کہ نظیر آں تا این زماں در اسلام تالیف نشدہ۔ و از آیندہ آگاہی نیست۔ لعل اللہ یحدث بعد ذالک امرًا۔ و مؤلفش ہم در نصرتِ مالی و جانی و قلمی و لسانی و حالی و قالیٔ اسلام چناں ثابت قدم ثابت شدہ۔ کہ نظیرش در مسلمانان پیشین کم بنظر می آید۔ اگر احدے ایں الفاظ مارا مبالغۂ ایشیائی پندارد باید کہ مارا کم از کم یک کتابے مثلِ ایں کتاب بنماید کہ دراں باجملہ فرقہائے مخالفین اسلام علی الخصوص با فرقۂ آریہ و برہمو سماج اینچنین پُرزور مقابلہ کردہ شدہ باشد۔ و باید کہ دو چار نفر از انصار اسلام ہم نشان بدہد کہ علاوہ از نصرتِ مالی و جانی و قلمی و لسانی نُصرتِ حالی دین اسلام راہم بذمۂ خود گرفتہ باشد۔ و در مقابلہ مخالفین اسلام و منکرین الہام بہ تحدی مردانہ ایں دعویٰ کردہ باشد کہ "ہر کہ را در وجود الہام شکے باشد۔ بہ نزد من آمدہ تجربہ و مشاہدہ نماید" و اقوام غیر را ازیں تجربہ و مشاہدہ مزہ ہم چشانیدہ باشد۔

نسبتِ خدمتِ اسلام و رویۂ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام ایں رائے شخصے است کہ بعد از دعویٰ مسیح موعود کردن حضرت ممدوح مثل کفار مکہ کہ نخست در مدح رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم لفظ صادق و امین بر زبان می راندند۔ نہ محض بر انکار دعویٰ مسیح موعود اکتفا کرد۔ بلکہ بقیۂ زندگی خود در تکفیر و تکذیب و عناد گذرانید اما مخالفت بعد از دعویٰ ماموریت و انکار بعد از بعثت ہرگز حجتے نمی باشد۔

قرآن کریم ایں مدعا را ثابت می کند۔ کہ ناممکن است کہ شخصے کہ مثلِ زبان درمیان سی و دو دندان از ہر جانب در حلقۂ دشمنان باشد و باوجود ایں ہمہ عداوت از دشمنانِ خود بر صداقتِ خود شہادت بہم رساند۔ و باز بر خدا تعالیٰ یکبارگی کذب و

افترا بستن شروع کند۔ حق تعالیٰ ظالم نیست۔ ہرگز چنین شخصے را کہ از اعدائے خود بر حجابات بے عیب خود خراجِ اعتراف حاصل می نماید۔ این جزا ندہد کہ در یک روز شر الناس گرداند۔ یک وقت آں بود۔ کہ سخت ترین آز و طمع و مہیب ترین خطرہ و اندیشہ او را از شاہراہِ صداقت باز نمیداشت۔ و یا باز نوبت بدانجا رسد کہ خداوند تعالیٰ دل او را آنچنان مسخ کند۔ کہ از ہولِ روز رستاخیز و باز پرسِ قیامت نیندیشدہ دفعتہً بر خدائے تعالیٰ دروغے و افترائے بہ بندد۔ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم معاندانِ خود را ہر چند مرۃً بعد اولیٰ و کرۃً بعد اخرے دعوت میداد۔ کہ بر رویۂ گذشتۂ من حرفے بگیرید یا عیبے برارید۔ کہ ذاتِ مرا حائلِ اخلاقِ فاضلہ و دارائے خصائلِ حسنہ نمیدانستید۔ مگر فردے از افراد دشمنان متصدی آں نشد کہ انگشت بر خصائل و شمائل آنحضرت صلعم بنہد۔ ہمچنین مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام نیز دعوے نمود۔ کہ خدا تعالیٰ مرا فرمودہ است۔ کہ ہیچ کس بر دامن سوانحِ زندگی تو داغ عیبے نتواند نہاد (نزول المسیح صفحہ ۲۱۲) و بعد از الہام این کلمات مطابقِ دعویٰ خود علی التواتر و التوالی مخالفان و معاندان خود را بہ تحدی تمام دعوت میداد کہ ایشاں در خلاف رویۂ مقدسہ او چیزے پیش کنند۔ مگر بقدر سر موئے حرفے گرفتن نتوانستند باوجود تحریص بسیار و ترغیب بیشمار احدے را یارائے آں نشد کہ خلاف آں حرفے از زبان برآرد۔ و ہنوز ہم کسانے کہ حالاتِ جوانی آنحضرت را دیدہ اند۔ شاہدِ عادل این مدعا موجود ہستند۔ و باوجود مخالفتِ شدیدہ شہادت این امر را مخفی داشتن نتوانستہ اند۔ و حالا ہم نتوانند۔ کہ پردۂ خفا برآں اندازند۔ کہ رویۂ بہیۂ حضرت مسیح موعود در عالم شباب بہ نہجِ حیرت افزا اعلیٰ بود۔ و بقول بسیارے از ہندوان

وسکھاں و مُسلمانان حیاتِ حضرت اقدس چہ در طفولیت و چہ در ریعان جوانی ہمچو زندگانی مردانِ باخدا بُود ؛

پس ہمچنانکہ نفسِ ناطقۂ سرورِ انبیاء صلی اللہ علیہ وسلم بر صداقتِ خود یک بُرہان زبردست بود۔ کہ خدا تعالیٰ در قرآن کریم روبروئے مخالفان بطریق حجت ملزمہ پیش فرمودہ است۔ ہم برآں نسق حیاتِ حضرت مسیح موعود علیہ السلام نیز بر صدق دعوئی خود بُرہانے قوی بودہ است۔ کہ ہیچ کس را یارائے انکار آں نبودہ است۔ پس نفس حضرت اقدس بر صدق خود شاہد عدل است۔

دلیل چہارم

(غلبۂ اسلام بر ادیانِ باطلہ)

دلیلِ چہارم یا بلفظ دیگر دلائل قسم چہارم بر ثبوتِ صدق مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام این است کہ اللہ تعالیٰ بوسیلۂ جمیلہ بعثتِ شاں آں پیش خبری عظیم الشان را راست ثابت کردہ است کہ در قرآن مجید آں را خاص خدمت مسیح موعود قرار دادہ است۔ یعنی حق تعالیٰ بر دستِ ایشاں دین اسلام را بر جملہ ادیان باطلہ غلبہ دادن وانمودہ است۔ حیث قال۔ ھو الّذی ارسل رسولہ بالھدیٰ و دین الحق لیظھرہٗ علی الدین کلّہ (سورہ توبہ و سورہ فتح) یعنی او سبحانہٗ و تعالیٰ است۔ آنکہ رسول خود را فرستادہ است بہدایت و دین حق۔ تا ایں دین را بر جملہ ادیان غالب کند۔ و از کلام رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم معلوم میشود۔ کہ این امر در زمانۂ مسیح موعود صورت پذیرد۔ زیرا کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بحکم خدائے تعالیٰ شکست فتنۂ دجّال

وہلاکت یاجوج و ماجوج وکسرِ صلیب نصاریٰ بردستِ مسیح موعودؑ مفوض ذکر فرمودہ است
و این فتن را بزرگ ترین فتنہ ہائے عالم بیان نمودہ است:۔ عن عمران ابن حصین
قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ما بین خلق آدم الیٰ قیام الساعۃ
امر اکبر من الدجال (رواہ مسلم) یعنی عمران بن حصین روایت دارد کہ رسول خدا صلعم
فرمود۔ درمیان پیدائش آدم و روز قیامت ہیچ امرے بزرگتر و سخت تر از فتنۂ
دجال نیست:

و نیز این خبر دادہ کہ در ایّام دجّال حامیانِ کلیسیا بر ہمہ ادیان علی الاعلان غالب
آیند۔ و چوں اسلام را بر اہل کلیسیا غلبہ حاصل شود۔ ظاہر است کہ اسلام را بر سایر ادیان
غلبہ حاصل آید۔ لہٰذا ثابت شد۔ کہ مراد از آیۂ کریمہ لیظہرہ علی الدین کلہ زمانہ
مسیح موعود بودہ است۔ و بر این استنباط کہ ما کردہ ایم۔ قریباً ہمہ علماء و مفسرین را
اتفاق است۔ چنانچہ صاحب جامع البیان در جلد ۲۹ تصریح بداں کردہ است
کہ (و ذٰلک عند نزول عیسیٰ بن مریم) یعنی این غلبۂ دین اسلام در زمانۂ
عیسیٰ بن مریم خواہد بود۔ و قرائن عقلیہ نیز تائید این معنیٰ می کنند۔ زیرا کہ ظہور
جمیع ادیان چنداں کہ دریں زمانہ شد است۔ در ازمنۂ سابقہ از وجود اینہا خبرے
و اثرے نبود۔ بواسطۂ فراہم آمدنِ ذرائع تلاقی مردم و سہولتِ اشاعتِ کتب
بذریعہ ایجاد مطابع در دلہائے پیروانِ جملہ ادیان جوشے پیدا شدہ است و آنقدر
کثرت و وفرۃ مذاہب بنظر مے آید۔ کہ پیش ازیں نبود۔

در عہد مبارکِ سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم محض چہار مذہب در مقابلۂ دین اسلام
استادہ بودند۔ ملّت مشرکین مکہ۔ مذہب یہود۔ دین نصاریٰ و کیش مجوس۔

پس درآن زمان ہنوز وقتِ ظہور این پیشگوئی نیامدہ بُود۔ بلکہ دریں ایّام آوان فرا رسید است۔ زیراکہ دریں ایام تمام ادیان ظاہر شدہ است۔ وبسبب مراکب دخانیہ ورواحلہائے مخترعہ وایجاد تلغراف ومطابع وغیرہ جملہ مذاہب بر یکدیگر بشدت تمام حملہ می آرند ؛

الغرض از قرآن کریم واحادیث نبوی وعقل سلیم واضح میشود۔ کہ غلبۂ اسلام بر سائر ادیان باطلہ بزمان مسیح موعود مخصوص ومقدر بود۔ واصل خدمت وغرض بعثتِ او ہمین است۔ وبغیر وے ہیچ کس این کارِ اہم را سرانجام نتواند داد۔ وہر کس کہ این خدمت را بجائے آورد۔ واین کار را بہ انصرام رساند۔ در مسیح موعود بُودنش شکے نیست۔ واز واقعات ثابت ومحقق است کہ این خدمت را حق تعالیٰ از دستِ حضرت میرزا غلام احمد علیہ الصلوٰۃ والسلام بہ احسن وجوہ بہ انجام رسانیداست۔ پس لاریب مسیح موعود ہم اوست ؛

حالتِ اسلام قبل از بعثتِ حضرت میرزا غلام احمد علیہ الصلوٰۃ والسلام آنقدر خطرناک گشتہ بود۔ کہ خود از مسلمانان آنانکہ دانشمند واز حالتِ زمانہ آگاہ بُودند اینچنین پیشگوئی ہامی نمودند۔ کہ بعد چندے دیر یا زود از دین اسلام غیر از نام ہیچ باقی نماند وحالاتِ زمانہ نیز بریں مدعا شہادت ادا می نمود۔ زیراکہ مسیحیت بسُرعتِ تمام اسلام را خوردہ می رفت۔ وخطرہ بود کہ در عرصہ یکصد سال اسلام نیست ونابود شود۔ و مُسلمانان بمقابلہ مسیحیان اینقدر ہزیمت بر ہزیمت می یافتند۔ کہ اقوامِ نومسلم درکنار۔ خود از آلِ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم یعنی سادات ہزارہا افراد دین اسلام را خیر باد گفتہ حلقۂ بگوش نصرانیت شدہ بُودند۔ وبعض بر قبول نصرانیت اکتفا نا کردہ

برخلاف اسلام و بانیٔ اسلام طومار کتابہا از مضامین گندہ آگندہ شائع می کردند۔ و در کلیسیا ہا بر فراز منابر کلیسیا برآمدہ بر ذات مقدس صفات سرور کائنات علیہ افضل التحیات آنچنان اتہامات دل آزار می بستند۔ کہ دلہائے مسلمانان چون غربال سوراخ در سوراخ می شد۔ ضعف و ناتوانی اسلام بحدے رسیدہ بود کہ قوائے مردۂ افسردۂ قوم ہنود را نیز با آنکہ گاہے جرأت تبلیغ کیش دست ندادہ بود۔ چہ جائیکہ روئے کامیابی سیدیدند۔ و مدام در حفاظت خانمانِ مذہب خود سعیہائے ناکام و حرکات مذبوحی میکردند۔ یک جسارتے و ہمتے بر خلافِ اسلام پیدا شدہ بود۔ حتی کہ در میان ایشان یک فرقۂ آریہ سر بر آورد۔ کہ مسلمانان را در مذہب ہنود داخل کردن نصب العین و مطمح نظر خود میداشت۔ و در آں خصوص عملاً و فعلاً جدے وجہدے بلیغ بکار می بردند۔ این نظارۂ وحشت افزا بعینہٖ آنچنان بود کہ گویا بر نعش یک نشانہ انداز بے خطا کرگسانِ مردار خوار گرد آیند۔ وقتے بود کہ از زور بازوئے شیر افگن او می ترسیدند۔ و از سایۂ او نیز می ہراسیدند۔ یا اینکہ آں وقت بر سر او رسید کہ مضغہائے گوشت از جسم او می ربایند۔ و بر استخوانِ ناتوانش نشستہ گوشت و پوستش را میخورند ؛

درین حالت زار بعض مسلمانان اہل تصنیف کہ قلم در دست گرفتہ در حمایت اسلام کمر بستہ آمادہ گشتند۔ بجائے اینکہ محاسن تعلیم اسلام را بپایۂ ثبوت برسانند۔ از کمی فہم اعتراف کردند کہ "احکام اسلام مناسب حالِ ایام جاہلیت بود۔ بناءً علیہ بنظر روشنیٔ زمانہ حال بر آں احکام اعتراض نباید کرد۔"

الغرض درین حالتِ مایوسی کہ در اندرونِ مسلمانان سرایت کردہ بود و حملۂ اعدائے

ملّت از جانب بیرون باغ اسلام را پائمال میکرد۔ حضرت اقدس میرزا غلام احمد علیہ الصلوٰۃ والسلام حمایت اسلام را آغاز کردند۔ پس وہلۂ اول کہ حملہ کردند۔ ہماں آنچناں زبردست بود کہ ہوش وحواس دشمنان را بیک بارگی در ربود۔ وآں این است کہ حضرت اقدس کتابے تصنیف فرمودند کہ "براہین احمدیہ" نام دارد۔ ودرآں با دلائل قاطعہ وبراہین ساطعہ صدق اسلام را بوضاحت تمام بیان کردند۔ و دشمنانِ دین را دعوت دادند۔ کہ اگر ایشان از کتبِ مذاہبِ خود بقدر پنجم حصہ آں دلائل ہم پیش کنند کہ ما درین کتاب نگاشتہ ایم۔ درآں صورت مبلغ دہ ہزار روپیہ رائج الوقت ایشاں را انعام دادہ شود۔ پس باوجودیکہ ہر دشمن دین بجہت مقابلۂ آں تا بناخن ہائے خود زور زد۔ اما از عہدۂ جواب آں بیرون آمدن نتوانست۔ چنانچہ در تمام اکنافِ ہندوستان شورے برخاست کہ این کتاب لاجواب نظیر خود خود است وبس۔ قاطبۂ دشمنانِ اسلام حیران وانگشت بدندان ماندند کہ دین اسلام کہ طاقت دفاع اعتراضاتِ اعدائے خود نمیداشت۔ بسببِ جولانِ یکران ایں مرد میدان تیغ وسنانِ دلیل و برہان برادیان مختلفہ باین زور شورمی بارد کہ جملہ را خطرۂ جانہائے خود پیدا شدہ است ؛

ایں آں زمانہ بود۔ کہ حضرت ایشاں ہنوز دعوئ مسیحا بودن نکردہ بودند۔ ودر دلہائے مردم ہنوز جوشِ مخالفت پیدا نشدہ بود۔ وسینہ ہائے شاں از تعصب خالی بود۔ نتیجہ اش ایں برآمد۔ کہ لکوکہا مسلمانان علی الاعلان اعتراف کردند کہ مجدد ایں زمانہ ہمین پہلوانِ اسلام است۔ بلکہ بزرگے از شہرِ لودیانہ کہ از اولیاء اللہ آں زمانہ شمار کردہ می شد۔ دریں بارہ اعلانے خاص چاپ کنانیدہ شائع کرد۔ و

دراں تا اینجا نوشت کہ ؎ ہم مریضوں کی ہے تمہیں پہ نگاہ ٭ تم مسیحا بنو خدا کے لئے ٭
یعنی نگاہِ ما ہمہ مریضان صرف بجانب شما است۔ از برائے خدا شما خود مسیحا شوید ٭

بعد از تصنیفِ براہین احمدیہ حضرت ممدوح چنداں سعی در احیائے مراسم دین بجا آوردند۔ کہ اعدائے ملت را بغیر ایں اعتراف چارہ نماند کہ دین اسلام مُردہ نیست بلکہ زندہ مذہبے است۔ الحاصل جملہ ادیانِ باطلہ را خوفے در دل متمکن شد کہ مذہب ما در مقابلۂ اسلام چگونہ ثابت قدم تواند ماند۔ چنانچہ دریں ایام برآں مذہب کہ بر کامیابی خود ناز ہا میداشت۔ و دین اسلام را شکار خود می پنداشت۔ حالتے طاری گردید کہ مبلغان و واعظانِ او از حملۂ خدام حضرت اقدس چنان روئے بفرار می نہند۔ کہ خران وحشی از شیرانِ شرزہ رم میخورند۔ و ہیچکس را ازاں میاں طاقتے نماندہ است کہ مقابلِ یک مبلغ جماعت احمدیہ در مناظرہ پائے خود فشارد۔ امروز اسلام بدستیاریٔ آنحضرت بر جملہ ادیان غالب شدہ است۔ زیرا کہ تیغِ دلائل او آنچنان قاطع ثابت شدہ است۔ کہ اگرچہ اثر آں بدیر نمایاں میگردد۔ مگر زخم او اندمال نمی پذیرد۔ و ناممِ بہ شدن نمیداند ٭

دریں امر شکے نیست کہ مذہبِ کلیسیا ہنوز ہم آں قدر احاطہ بر سطحِ دُنیا دارد۔ ہمچناں کہ قبل ازیں میداشت۔ و ادیانِ دیگر ہماں روشِ خود قائمند۔ کہ پیش ازین بودند اما دریں ہم شکے نیست کہ جرسِ موت ایشان را صدائے "بربندید محملہا" دادہ است و مہر ہائے پشتِ شان خورد شکستہ است۔ و اگرچہ بباعثِ قوتِ اثرِ رسم و رواج ہنوز بہ آں کثرت مردم داخلِ اسلام شدن آغاز نہ کردہ اند کہ بدیدنِ آں مردمِ ظاہر بین را موت ادیانِ باطلہ آشکارا بہ نظر آید۔ مگر آثار ہویدا گردیدہ است ٭

مردمِ ذی ہوش در وجود تخم ۔ وجود درخت رامی بینند۔ حضرتِ اقدس بر ادیان باطلہ آنچنان حملہ بکار بُردہ است ۔ کہ از صدمۂ آں ہمہ مذاہب روئے زمین جان خود را بسلامت بُردن نمی توانند ۔ دیر یا زود مثل لاشۂ بیجان لابُد برپائے اسلام خواہند اُفتاد ۔

حملہ ہائے کہ حضرت اقدس بر مذاہب باطلہ کردہ است و نتیجہ آں کہ یقیناً مرگ ادیان است این است ؎

حملۂ حضرت اقدس بر مذہب کلیسا

حربۂ اوّل چوں تمام کامیابی مذہب کلیسا محض بریں نقطۂ خیال است کہ حضرت مسیح برصلیب جان خود دادہ برائے پیروانِ خود کفارۂ گناہان گردیدہ است ۔ و بعد ازاں زندہ شدہ بالائے آسمان رفتہ است ۔ و بر دست راست خدا تعالیٰ جائے گرفتہ است ۔ از یک جانب برصلیب جان دادن حضرت عیسیٰ کہ آنرا از برائے مردم ظاہر کردہ می شد ۔ در دل مردم جوشِ محبتِ او پیدا میکرد ۔ و از جانب دیگر دوبارہ زندگی یافتن او و بالائے آسمان بر دست راست خدا تعالیٰ جائے یافتن نسبت عظمت و الوہیت او ذریعۂ حصولِ اعتراف از مردم بود ۔ حضرۃ اقدس این ہر دو عقیدہ را از روئے اناجیل اربعہ غلط ثابت فرمودند ۔ و نیز از کتب تواریخ و ادلۂ نقلیہ و عقلیہ بپایۂ ثبوت رسانیدند ۔ کہ موتِ حضرت عیسیٰ برصلیب ناممکن بُود ۔ زیرا کہ آں اشخاص کہ برصلیب کشیدہ می شدند ۔ تا سہ سہ روز و چہار چہار روز زندہ می ماندند ۔ و مسیح را بقولِ اناجیل محض سہ چہار ساعت برصلیب داشتہ بُودند

چنانچہ خود انجیل بیان میکند۔ کہ مسیح بر صلیب ہرگز جان نداداست۔ زیراکہ در انجیل مرقوم است کہ "یکے از سپاہیان نیزہ بہ پہلوئے او فرو کرد۔ فی الفور خون و آب بیرون آمد" (یوحنا ١٩/٣٤) وظاہراست کہ از جسم مردہ ہرگز خون زندہ جوش زدن ممکن نیست۔ بلکہ حضرت اقدس ازیں ہم برتر این نیز ثابت فرموداست کہ خود حضرة عیسیٰ پیشخبری بیان کردہ بود۔ تا ابندم در اناجیل موجود است کہ من از صلیب زندہ فرود خواہم آمد۔ چنانچہ در انجیل متی باب ١٢۔ آیت ٣٩ و ٤٠ میگوید "طبقہٴ شریر زناکار آیت را جستجو می نماید۔ و جز آیت یونسؑ پیغمبر ہیچ آیتے بہ وے دادہ نخواہد شد۔ چہ بوضعے کہ یونسؑ سہ شبان روز در شکم ماہی بود۔ فرزند انسان نیز سہ شبان روز در شکم زمین خواہد ماند" (متی ١٢/٣٩ و ٤٠) وایں امر بالاتفاق مسلم است کہ حضرت یونسؑ زندہ در شکم ماہی رفتہ است و زندہ برآمدہ است۔ پس ہمچنین حضرت عیسیٰ نیز زندہ در قبر رفت و زندہ بیرون آمد۔ لہذا حضرت عیسیٰ بر صلیب ہرگز نہ مردہ است۔

چوں بنیاد این دلائل مبنی بر اقوال اناجیل بود۔ و عیسائیاں جوابے بمقابلہٴ ایں حربہٴ قویہ بہم رسانیدن نتوانستند۔ و نہ اکنون میتوانند رسانید۔ پس مسئلہ کفارہ و عقیدہٴ کشتہ شدن مسیح بر صلیب بجہت دیگراں کہ ایں ہر دو دلہائے مردم را بجانب مسیح کشاں کشاں می آوردند۔ سراسر باطل گشتند۔ و یک پائے دیانت مسیحی بشکست۔

و پائے دیگر مسیحیت عقیدہٴ زندہ رفتن مسیح بالائے آسمان و بر دست راست خداوند دو جہان نشستن بود۔ حضرت اقدس این پائے دیگرش را نیز ساق و کعب بدلائل انجیلی خورد تر بشکست۔ زیراکہ از اناجیل وانمود۔ کہ حضرت عیسیٰ بعد از واقعہٴ

صلیب بر آسمان نرفتہ است ۔ بلکہ بسُوئے ایران و افغانستان و ہندوستان کوچید
چنانچہ نوشتہ است ۔ کہ حضرت مسیحؑ علیہ السلام گفتہ کہ من برائے فراہم آوردنِ گوسفندان
گم شدہ بنی اسرائیل آمدہ ام ۔ دریں بارہ الفاظ انجیل ایں است ”من فرستادہ
نشدہ ام ۔ مگر بجہتِ گوسفندان گمشدۂ خانہ اسرائیل“ (متی ۱۵/۲۴) ”من جانِ
خود را برائے گوسفندان می نہم ۔ گوسفندان دیگر دارم کہ ازیں گلہ نیست ۔ مرا بائیست
کہ آنہا را نیز بیاورم“ (یوحنا ۱۰/۱۵ و ۱۶)

و از تاریخ ثابت است ۔ کہ بخت نصر شاہ بابل از دوازدہ قبیلہ بنی اسرائیل دہ
قبائل را اسیر نمودہ ہمراہِ خود بہ بابل بُردہ بود ۔ چنانچہ در کتاب دومین تاریخ ایام
(از عہد عتیق) نوشتہ است کہ ”بقیۃ السیف را بہ اسیری بہ بابل آورد کہ ایشان بہ او
و پسرانش الیٰ زمان سلطنت سلاطین فارس بندہ بودند (کتاب دومین تواریخ
ایام ۳۶/۲۰)

پس آمدن حضرت عیسیٰ علیہ السلام بموجب قول خودِ او بسُوئے افغانستان و کشمیر
ضروری بود ۔ تا آنہمہ گوسفندان گمشدہ را کلامِ خدا تعالیٰ برساند ۔ اگر او بدیں صوب
نمی آمد ۔ از روئے اقرارِ خودش بعثت او لغو و عبث می شد ۔

حضرت اقدس علیہ السلام علاوہ شہادتِ انجیلی از شہادتِ تاریخی و جغرافیائی
ہم این دعویٰ را بپایہ ثبوت رسانید ۔ چنانچہ از تواریخ قدیمہ عیسائیان اثبات نمود
کہ حواریان عیسیٰ علیہ السلام در ہندوستان آمد و شد میداشتند ۔ و نیز اینکہ در ملک
تبت کتابے موجود است کہ سراسر مشابہ تعلیم انجیل است ۔ و در آں دعویٰ کردہ شدہ
است کہ در وے حالات زندگی حضرت عیسیٰ علیہ السلام مرقوم است ۔ پس ازیں امر

ثابت می شود کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام یقیناً دریں ممالک آمدہ بود۔

وہمچنین حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام ثابت نمود۔ کہ از تواریخ ایں امر بہ ثبوت میرسد۔ وآثار قدیمہ ونامہائے شہرہائے افغانستان وکشمیر تصدیق ایں امر می کنند کہ دریں ممالک یہودیاں را آوردہ آباد کردہ بودند۔ چنانچہ معنیٰ لفظ کشمیر کہ در اصل کشیر است (چناں کہ از زبان اصلی باشندگان کشمیر ہویدا میشود) "مثل ملک شام" است زیراکہ معنیٰ "ک" مثل است۔ ولفظِ "شیر" نام ملکِ شام است۔ وہمچنین نام کابل ودیگر بسیارے از شہرہائے افغانستان مشابہ نامہائے شہرہائے شام است وساخت کاسہ خانہ ردیہائے افاغنہ وکشامرہ نیز با کاسہ خانۂ ردیہائے بنی اسرائیل ماناست۔

واز ہمہ برتر این کہ حضرت اقدس از تواریخ سُراغ قبر عیسیٰ علیہ السلام بہم رسانیدہ درکشمیر در شہر سری نگر بمحلۂ خان یار نشان دادہ است۔ واز تواریخ قدیمہ کشمیر بوضوح می پیوندد کہ آں قبر قبرِ پیغمبرے است کہ اورا شہزادہ نبی میگفتند۔ کہ او از طرف مغرب تقریباً نوزدہ صد سال است کہ در ینجا آمدہ بود۔ وکہنہ سالانِ خطۂ کشمیر آں قبر را قبرِ عیسیٰ میخوانند۔ الغرض حضرت اقدس بروایاتے کہ بذرائع شتیٰ رسیدہ اثبات فرمود۔ کہ حضرت عیسیٰ وفات یافتہ در کشمیر مدفون است چنانچہ حق تعالیٰ دریں بارہ فرمودہ است۔ وَاٰوَیْنٰھُمَا اِلٰی رَبْوَۃٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَّمَعِیْن (مومنون۔ رکوع ۳) یعنی ما عیسیٰ ومادرش را بمقامے پناہ دادیم کہ جائے فراز است۔ ودر میدانیست کہ دراں چشمہا جاری اند۔ وایں تعریف بر ملکِ کشمیر سر بسر صادق می آید۔

غرض حالاتِ حضرت عیسیٰ از زندگی تا موت او ثابت نمودہ وتا قبرش نشان دادہ

برخدائی او چناں حربۂ تیز راند کہ عقیدۂ الوہیتش تا دوام یک عقیدۂ مُردہ گردیدؔ
بعد ازیں در ہیچگاہ سر بر نتواند برداشت ؛

یک حربہ برائے جملہ مذاہب باطلہ

چوں مذہب کلیسا چہ بلحاظ فوقیت سیاسی و چہ بلحاظ وسعت خود یا باعتبار مساعی
تبلیغ یا بنظر ترقیات علمیہ دریں جزو زمان بر سائر ادیان برتری میداشت ۔ بنا ٔ علیہ
خدا تعالیٰ حضرت اقدس را بجہت قلع و قمع آں حربہ ہائے خاص کہ خصوصیت بمقابلہ
ایں کیش میداشت عطا فرمود ۔ اما در مقابل دیگر جملہ مذاہب باطلہ یک حربۂ بس
تُند و تیز عنایت داشتہ کہ از ضرب کاری آں ہیچ کدام مذہب غیر خود را بسلامت
بُردن نمی تواند ۔ بلکہ بداں حربۂ متبعین تمام ادیان صید اسلام گشتہ اند ؛
و آں حربہ این است ۔ کہ خدا تعالیٰ بذریعۂ اکابر اسلاف ہر مذہب نسبت بعثت
یک مصلحے در آخر زمان بشارت دادہ بود ۔ و بر بنائے آں بشارات پیروان جملہ ادیان
نسبت مبعوث گشتن یک پیغمبرے یا اوتارے یا وخشورے یا ہرچہ در اصطلاح زبان
شاں نام داشتہ باشد ۔ انتظار می کشیدند ۔ و ہمگناں ہر گونہ ترقی و بہبود خود را بوجہ او
وابستہ دانستہ بُودند ۔ و ایں پیشخبری ہا ہم در ہنود بُود ۔ و ہم در پیروان زردُشت و
ہمچنیں در سائر ادیان ۔ چہ خورد و چہ کلان ۔ دائر و سائر است ۔ و دراں بشارات
زمانۂ آں مصلح موعود ہم مبیّن بود ۔ یعنی از جہت معرفت و شناخت چندے از علامات
آں زمانہ بیان کردہ شدہ بُود ۔ حضرت حق سُبحانہٗ و تعالیٰ بر مسیح موعود منکشف فرمود
کہ علامات بیان کردہ ایں ہمہ بشارات باہمدگر ماناند ۔ و اگر در بعض بشارات بمقابلہ

بعض دیگر چند علامات زائدہ بیان کردہ شدہ است۔ آں نیز بہماں زمانہ کہ بسوئے وے بقیۂ علامات رہبری میکنند۔ اشارت می کند۔ پس موعود ہر ملت تعلق بیک زمانہ دارد۔

اکنوں از یک جانب می بینیم۔ کہ بعد از ہزار ہا سال دریں جزو زمان بوقوع آمدن آں پیش خبریہا ظاہر می کند۔ کہ آں ہمہ بشارات از جانب باری تعالیٰ بود۔ وانسان یا شیطان را در آں ہیچ مدخلے نہ بود۔ زیرا کہ آیہ کریمہ فلا یظھر علی غیبہٖ احداً الّا من ارتضیٰ من رسولٍ (سورہ جن ع) دریں امر قول فیصل است کہ خدا تعالیٰ بر غیبِ خود احدے را سوائے رسولے کہ مقبول او تعالیٰ باشد۔ اطلاع نمی بخشد وازجانبِ دیگر ایں امر بالمرہ خلافِ عقل می نماید۔ کہ در یک زمانہ در ہر قومے وہر ملتے علیحدہ علیحدہ رسولے واوتارے وپیغمبرے وخشورے مبعوث گردد وہر یک را ہمیں خدمتے مفوّض شود کہ قوم خود را بر اقوام دیگر غالب نماید۔ گویا فرستادگا خدا تعالیٰ برخلاف یکدیگر خدمتِ خود را کہ خدمتِ یکے مخالفِ دیگرے باشد سرانجام دہند۔ ایں ہم ممکن نیست۔ کہ ہر قوم بر اقوام دیگر در یک وقتِ خاص غلبہ حاصل نماید ؁

پس چوں از یک جانب بذریعہ ظہور ووقوع آں بشارات ثابت شد۔ کہ آں ہمہ از طرفِ خدا است۔ وازجانبِ دیگر تعلق داشتن آنہا با شخاصِ مختلف باعثِ فسادِ عالم بلکہ برخلافِ عقل است۔ پس ایں ہر دو امر شاہدِ عادل ایں مدعا است کہ فی الحقیقت دریں ہمہ پیش خبریہا نسبتِ یک شخص واحد بشارت دادہ شدہ است ومشیّت ایزدی بریں رفتہ بود۔ کہ اوّلاً جمیع اقوام عالم انتظار یک وجود

پیدا کردہ شود۔ وباز بروقتِ رسیدنِ آں وجود بر زبانِ او شہادتِ صدق مذہب
اسلام جاری ساختہ جملہ پیروانِ ادیانِ مختلفہ را در دین اسلام داخل کند۔ و اسلام
را بر سائرِ ادیان غلبہ دہد۔ پس ہیچ مہدی نبود۔ مگر مسیح۔ و ہیچ کرشن نبود۔ مگر
مسیح و مہدی۔ و برائے کیش زردشت ہیچ میسیو در بہمی نبود۔ مگر ہماں کرشن و
مہدی و مسیح۔ و ہم بریں نمط از موعودانِ ملل و نحل شتّٰی وجود یک شخص خاص مراد بود
و غرض از پیش خبری بہ نامہائے مختلفہ آں بود۔ کہ ہر گروہ مردم خبرش از پیغمبر و پیشوائے
خود شنیدہ و نام وے از قبیل زبان خود شاں یافتہ اور ا از میان خود شاں دانند۔ و
غیر خود نہ پندارند۔ حتیٰ کہ آں وقت رسد۔ کہ آں موعود مبعوث گردد۔ و در زمانہ از جمیع
علامات را وقوع پذیر دیدہ مردم را بموجب نوشتہائے کتب خود از ایمان آوردن
بوے ہیچ چارہ نباشد۔ و بر بنائے شہادت وے دین اسلام را قبول نمایند۔
مثال ایں عملِ پُر حکمت ہو بہو چناں است۔ کہ شخصے بعض اقوام را بر سرِ پرخاش
دیدہ خواہد۔ کہ ایشاں بذریعۂ ثالثے فیصلہ نزاع خود ہا کنند۔ پس ہر گاہ آں ہمہ اقوام
برائے خود ہا ثالث انتخاب نمایند۔ آنگاہ معلوم شود کہ نامہائے جداگانہ کہ مردم
آں اقوام برائے ثالث ہائے خود فہمیدہ بودند۔ آں ہمگی نامہا فی الحقیقت نامہائے
شخصے واحد است۔ و بر فیصلہ وے صلح ہمہ قرار گیرد۔

الحاصل حضرت مسیح موعودؑ بعد ثابت نمودنِ ایں مدعا کہ در مذاہب مختلفہ بشاراتیکہ
نسبتِ موعود آخر الزمان بیان شدہ ہمہ دریں جزو زمان صورتِ وقوع پذیرفت
است۔ و نیز بعد اثباتِ ایں امر کہ در یک وقت مبعوث گشتن موعودان متعدد کہ
خدمتِ ہر یک اشاعتِ صدق مذہب خود و غالب نمودن ملتِ خود بر مللِ دیگر

باشد۔ از حیز امکان بیرون است۔ ایں مقصدِ اسنیٰ را باادلہ و براہین بپایۂ ثبوت رسانیدہ است۔ کہ در نفس الامر ہمہ مذاہب یک موعود را بنامہائے مختلف یاد کردہ اند۔ و آں موعود ذاتِ اقدسِ حضرت ایشان است علیہ السلام۔ و ہرگاہ ہیچ پیغمبرے با ہیچ قومے خاص تعلق ندارد۔ بلکہ تعلق بہ آں قوم دارد۔ کہ حسبتہً للہ ہم ہی او قبول کند۔ بنائً علیہ مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام نسبت ہیچ کدام قومے و ملتے بیگانہ و غیر نیست۔ بلکہ او از خود ایشان است۔ و جملہ ترقیاتِ ایشان بذاتِ او وابستہ است و ایمان آوردن بوے و قبول کردن او بغیر ایں امر صورت نہ بندد۔ کہ ایشان در دینِ اسلام داخل شوند۔ کہ مستلزم وقوع و ظہور پیشخبری لیظھرہ علی الدّین کلّہٖ است کہ غایت بعثتِ مسیح موعود است *

الغرض ایں حربہ آں حربہ الیست۔ کہ ہیچ مذہب در مقابلۂ آں نتواند ایستاد۔ زیراکہ در ہر مذہب بشارتے مشعر بہ مصلحِ آخر زمان موجود است۔ و ہرچہ از علامات نشان دادہ اند۔ آں ہمہ بے کم و کاست درین زمانہ واقع شدہ است۔ و محقق است کہ دریں دورِ حاضرہ بغیر حضرت اقدس بر سطحِ زمین در ہمہ عالم در ہیچ مذہب و ملت ہیچ صاحب دعوتے موجود نیست۔ پس پیروان ہیچ مذہب و ملت را چارہ نیست کہ یا بہ تکذیب وے تکذیب مذہبِ خود و تکذیب کتب مذہبیہ خود نمایند۔ یا مجبوراً گردن ارادت خم کنند۔ و تسلیم نمایند۔ کہ در کتب ایشاں ہم ذکر موعود اسلام درج است۔ تا بروے ایمان آرند۔ غیر ازیں دو صورت ہیچ صورتے دیگر برائے پیروان مذاہبِ دُنیا ممکن نیست۔ و دریں ہر دو صورت اسلام را غلبہ حاصل است۔ زیراکہ اگر پیروان آں دیگر مذاہب کیشہائے خود را باطل دانستہ ازاں دست بردارند

دریں صورت ہم اسلام غالب ثابت شود۔ و اگر برائے تصدیقِ کتبِ مذہبیہ خود ہا مصلح
ایں زمانہ را قبول نمایند باز ہم غلبۂ اسلام است۔ ایں حملۂ است کہ ہر قدر کہ اثرش بر
پیروان دیگر مذاہب خواہد بُود۔ ہماں قدر ایشاں را از قبول کردن اسلام گزیرے نباشد
و بالآخر اینچنین باشد کہ ہر سُو کہ بنگرند۔ بجزُ اسلام دیگر ہیچ کدام کیشے بنظر
نخواہد آمد۔ حضرت مسیح موعود بر سنّتِ انبیائے کرام یک تخمے کاشت است۔ کہ
درختش بر وقتِ خود پا گرفتہ بار خواہد آورد۔ و مردم عالم گرویدۂ شیرینیٔ میوہ ہایش
و معترف خنکی سایہ اش بودہ کشاں کشاں بسُوئے او گرد آیند۔ و زیر او جا گیرند
البتہ مذہب قوم سکھاں احتمال میداشت۔ کہ از ضرب ایں حربہ قدرے یکسو بودہ
سلامت ماند۔ زیرا کہ بابا نانک صاحبؒ (بانی ایں فرقہ) بعد از رسول اکرم
صلی اللہ علیہ وسلم بودہ است۔ (اگرچہ نزدِ ایں قوم نیز خبرے نسبت مصلح آخر الزمان
دائر و سائر است۔ بلکہ در آں بتصریح ظاہر کردہ شدہ است۔ کہ آں مصلح در پرگنہ بٹالہ
ضلع گورداسپور ظاہر گردد۔ و بٹالہ پرگنہ ایست کہ در حدودِ آں قصبۂ قادیان واقع است
و ایں بشارت لفظاً لفظاً وقوع پذیر شدہ است۔ امّا چوں مستبعد نبود کہ از جانب ایشاں
ایں اعتراض کردہ آید۔ کہ چوں رُسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم خاتم النبیین است پس بعد
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بنیادِ ایں مذہب چگونہ اُفتاد پس بجہت اصلاح ایں مذہب
بغرضِ اینکہ قوم سکھ در حیطۂ اسلام داخل شود۔ حضرت ہادی علی الاطلاق عمّت نعماؤہٗ
حضرت اقدس را ایک حربۂ قویہ عنایت فرمود۔ و آں این است کہ در رؤیا بر حضرت
اقدس آشکارا ساخت کہ بابا نانک (رحمتِ خدا بر جانش باد) ہرگز دینے و آئینے
نو اختراع نہ نمودہ است۔ بلکہ اصل سخن این است کہ او یک مُسلمانے بُودہ است۔ کہ

براسلام اعتقادے راسخ میداشت ؂

اے شاہ عالیجاہ! جناب والارا ایں امر شگفت خواہد نمود۔ لیکن ایں سخنِ تعجب انگیز آنچناں بدلائل قاطعہ بہ ثبوت پیوستہ است۔ کہ دلِ ہزارہا پیروانِ مذہب سکھ صدق ایں مُدعارا تسلیم نمودہ اند۔ وکسانیکہ از ایشاں قبل ازیں خود را یک جزو قوم ہنود میدانستند برائے جدا کردنِ قومِ خود از ہندوان جد و جہد بلیغ آغاز کردند۔ وپیش ازیں دعوئی حضرت مسیح موعود در معابد سکھاں اصنام ہندواں نہادہ بودند۔ لیکن بعد ثبوت ایں مُدعا اگرچہ قوم شاں دین اسلام را قاطبۃً قبول نمودہ اند۔ لیکن درمیان ایشاں یک تغیرے عظیم و انقلابے فخیم واقع شدہ است کہ از معابد خود اصنام ہنود را یک یک کردہ بیروں انداختن شروع کردند۔ واز ہندو بودنِ خود بالصراحت اباکردہ اند۔

وچوں حضرت مسیح موعودؑ بعد ازیں رؤیاء ایں امر تحقیق وتنقیح فرمودند۔ ظاہر شد کہ "گرنتھ صاحب" کہ محتوی بر مواعظ ونصائح بابا نانکؒ است۔ درمیانِ آں نسبتِ نمازہائے پنجگانہ وصیام وزکوٰۃ وحج تاکید اکید وبرائے تارکانِ ارکانِ خمسہ تہدید شدید مندرج است۔ واز دیگر کتب سکھان نیز واضح میشود۔ کہ بابا نانک بااکثر اولیاء اللہ زمانۂ خود صحبتے دراز داشت است۔ وبر مقابر شاں اعتکاف ورزیدہ۔ وباقتدائے شاں نمازہا گذاردہ۔ بلکہ یک بار برائے حج بیت اللہ نیز سفر اختیار کردہ است وبزیارت اماکنہ متبرکہ بغداد وغیرہا نیز مشرف شدہ است۔ ودر اثنائے ایں تحقیقات یک امر عجیب منکشف گردید۔ کہ یک جُبّہ ملبوسِ خاصِ بابا نانک در قصبۂ موسومہ "ڈیرہ بابا نانک" تاحال موجود ومحفوظ است۔ وقوم سکھ آنرا خیلے مقدس ومتبرک دانستہ آنرا "چولہ صاحب" می گویند۔ وبرآں جُبّہ آیات وسورہ ہائے فرقان حمید مثلِ سورۂ اخلاص وآیۃ الکرسی

و آیہ انّ الدّین عند اللہ الاسلام و کلمۂ شہادت باخطِ جلی سوزن کاری کردہ است و قوم سکھان بوجہ ناواقفیتِ خود بکلامِ عربی آں حروف و نقوشِ آیات قرآنیہ را رموز و کنایاتِ آسمانی میدانستند۔ و ہرگز ازاں آگاہ نہ گشتند۔ کہ آں جبہ از جانب بابا نانکؒ اعلان قبول اسلام اوست۔ حضرت اقدس بہ ایں دلائل پُرزور کہ از کُتب سکھاں مستنبط شدہ یا بر تبرکاتِ محفوظ ایشان بنیاد آں قائم است۔ بجوشِ تمام دریں قوم شائع کردن آغاز کرد۔ و ایشان را توجہے داد کہ حضرت باوا صاحب علیہ الرحمۃ مُسلمان بود۔

و ایں حربۂ کاری در تغیرّ دادن عقاید سکھاں خیلے کامیاب ثابت شُد۔ و امید است کہ چنداں کہ ایں قوم را بر اصلِ حقیقت آگاہی حاصل شود۔ در نظرِ ایشاں خود بخود ثابت گردد کہ ایشاں برادرانِ مہجورِ اہل اسلام ہستند۔ و مذہب ایناں بغیر از اسلام نبود است۔ و یقیناً آں تنازعاتِ سیاسیۂ چند سالہ کہ باعثِ آں اہل ہنود بُودہ اند۔ نہ اہل اسلام (چنانچہ از کتب تاریخ ثابت است) بہ جہت ایں قوم مانعے از برائے قبول مذہب اسلام و دین الحق نشود۔ بلکہ شجاعت و جلادتِ مشہورۂ خود را بکار بردہ تمام عوائق و موانع را از پیش خود برداشتہ نعرہ (ست سری اکال) زنان در صفِ اسلام بایستند۔ و بر مصلحے کہ در پرگنۂ بٹالہ ظہور یافتہ است۔ ایمان آوردہ و در جماعتِ مومنان شمولیت ورزیدہ در ردّ کفر و شرک و بدعت مشغول گردند ؎

حربۂ سوم کہ حضرت اقدسؑ بذریعۂ آں اسلام را بر ادیان دیگر غالب گردانیدہ است دربا موجود بُودنِ او ہیچ مذہبے نمی تواند کہ روئے مقاومت بسُوئے اسلام آرد و یا بر دین حق حملہ کند۔ این است کہ حضرت اقدس علیہ السلام نقطۂ نظر جہانے را تبدیل ساختہ

است ۔ قبل از بعثتِ مسیح موعودؑ وضع بحث جملہ مذاہب بریں طریق بُود کہ ہر یکے از اہل مذاہب پیروان مذاہب دیگر را بر باطل قرار می داد ۔ اِلّا ماشاء اللہ ۔ یہود حضرت عیسیٰ علیہ السلام را و عیسائیان جناب رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم را و زردُشتیان انبیائے ہر سہ ملّت را و پیروانِ ایں ہر سہ مذاہب انبیائے زردُشتیان را و ایں ہر چہار مذہب دیگر بزرگانِ مذاہب عالم را و پیروانِ آں مذاہب بزرگانِ ایں چہار مذہب را و نیز باہم بزرگان ہمدگر را کاذب قرار میدادند ؞

ایں جنگ صورتے عجیب میداشت ۔ کہ دراں ہر قوم با قومِ دیگر در ستیز و آویز بُود ۔ و یک انسانِ عقلمند را در جملہ مذاہب بعض آنچناں صداقتہا بنظر می آمد کہ بذریعہ آنہا برحق بُودنِ آں مذہب ثابت می شُد ۔ پس خیلے تحیّر می ماند ۔ زیراکہ در ہر مذہب خیلے صداقتہا موجود است ۔ و با اینہمہ ارباب جمیع مذاہب یکدگر را کاذب قرار میدہند آخر باعث ایں جنگ و جدل چیست ؟

نتیجۂ ایں جنگ بغیر ازیں حاصل نمی شد ۔ کہ تعصّب می افزود ۔ و اختلاف روز بروز در ترقی بُود ۔ از یک جانب ہنود قصصِ بزرگانِ خود خواندہ در سوانح ایشاں کمال مکارم اخلاق می دیدند ۔ و از جانب دیگر از پیروانِ مذاہبِ دیگر نسبتِ آں بزرگانِ خود می شنیدند کہ ایشاں کاذب و مزوّر بُودند ازیں جہت ہندواں را بر عقلِ پیروان دیگر مذاہب حیرت دست می داد ۔ و بالآخر در خیال شاں می رسید کہ تعصّب چشمِ ایں مردم را کور ساختہ است ۔ و ہمبریں نمط پیروانِ مذاہب مختلفہ در حق اکابر خود سخنانِ مخالف شنیدہ در غیظ و غضب رفتہ پیچ و تاب میخوردند ۔ الغرض آنچناں گرہ در خیالات مردم اُفتادہ بُود ۔ کہ بہ ناخنِ ہمّت کسے وا نمی شد ۔ و ہر کس کہ دل خود را

از تعصب خالی کردہ می اندیشید۔ غرقِ لجۂ حیرت می شد۔ کہ رب العالمین چرا از بندگانِ خود یک قوم را انتخاب نمود۔ و باقی جملہ را برائے چہ مہمل بگذاشت۔ اما احدے را آنقدر جرأت و جسارت نبود۔ کہ ایں سوال را پیش کند۔ زیرا کہ ایں سوال مذہب او را از بیخ و بُن برکندہ استیصال می نمود۔

اَمّا فرقۂ سناتن دھرم (از قوم ہنود) ایں عقدہ را بہ ایں طور حل کردہ بُود کہ جمیع مذاہب عالم منجانب اللہ و موافق مشیّتِ اوست۔ گویا راہ ہائے مختلفہ اند کہ بسُوئے یک قصر قشنگ می روند۔ و از میانِ ایشان مذہب ہنود از ہمہ افضل است لیکن ایں عقدہ کشائی شان ہیچ بکار بنی آدم نمی آمد۔ و نیز لائق آں ہم نبود کہ بکار کسے آید زیرا کہ دو اعتراض قوی براں وارد می شد۔ کہ آں ہر دو را جوابے نبود۔ اوّلاً اینکہ اگر ہمہ مذاہب در حالتِ موجودہ خود از جانب خدا ہستند۔ پس در میان ایشان اختلاف اصُولی چراست؟ چہ اگرچہ دریں امر شکے نیست۔ کہ اختلاف در تفاصیل و فروعات صورتِ امکان دارد۔ ولیکن اختلاف در اصول ممکن نیست۔ بتواند بود کہ بجانبِ یک شہر راہ ہائے متعددہ باشند۔ گو دریں صورت در آں راہ ہائے بہ نسبت راہ دیگر قدرے خم و پیچ ہم زیادہ باشد مگر آخر کار آں ہمہ تا بمرحلۂ مقصود سر می کشند۔ اما ایں ہرگز ممکن نیست کہ جملہ راہ ہائے متعددہ کہ از جانب مشرق بسُوئے شہرے می روند۔ بعضے از انہا از جانبِ مغرب بسُوئے آں شہر روند۔ و بعضے از جانبِ شمال و بعضے از جانبِ جنوب پس در صد اقتضائے دائمی ہرگز اختلاف پیدا بُودن ممکن نیست۔ مثلاً کہ حضرتِ حق جلّ و علا یک قوم را ارشاد فرمود است کہ بدیں طریق عبادت باید کرد۔ و قوم دیگر را بنوع دیگر عبادت کردن فرمود است۔ لیکن ایں امر را عقلِ سلیم ہرگز قبول نمیکند۔ کہ خدا یک قوم[1] را الہام کُند کہ من خدائے حد ادا

[1] اہل اسلام و یہود

دیگانہ و بے ہمتا ہستم۔ و قومِ[۱] دیگر را گوید۔ کہ من واحد و یگانہ نیستم۔ بلکہ خالقِ خیر دیگر است و خالقِ شر دیگر۔ ہمچنین قومِ سوئم[۲] را تعلیم دہد کہ پدر و پسر و روح القدس سہ خدا است۔ و چہارمین[۳] را آموزد کہ در اصنام لاتعد و لاتحصیٰ قدرتِ خدائی موجود است۔ و قومِ پنجمین[۴] را بیان نماید کہ برائے ہر چیزے رب النوعے است جداگانہ۔

یا اینکہ یکے[۵] را تعلیم دہد کہ ذاتِ من بکلّی منزّہ است۔ و از حلول و تجسم مبرّا۔ و دومین[۶] را بگوید۔ کہ میتواں شد کہ من در ہیکلِ انسانی حلول کردہ متجسم شوم۔ و سومین[۷] را بگوید۔ کہ من در پیکرِ جانوران ذلیل ترین حتی الخنزیر ہم حلول می کنم۔

و ہمبرین نسق یکے[۸] را بگوید۔ کہ بعث بعد الموت برحق است۔ و دیگرے[۹] را بگوید کہ بعث بعد الموت چیزے نیست۔ و ہمچنین یکے[۱۰] را بگوید کہ مردگان باز پس بدنیا نمی آیند۔ و دیگرے[۱۱] را بگوید کہ تناسخ حق است۔ یعنی انسان بعد از مُردن از قالبے بہ قالبے رفتہ بدنیا واپس می آید *

الغرض ایں امر امکان دارد۔ کہ خدا تعالیٰ حالات اقوام مختلفہ را در نظر داشتہ احکام مختلفہ صادر نماید۔ لیکن ایں امر ہرگز ممکن نیست۔ کہ واقعات و صداقتہا را بہ اقوام مختلفہ مخالفِ یکدگر بیان کند۔ امّا چوں در مذاہبِ مختلفہ موجودہ اختلاف صرف در احکام نیست۔ بلکہ در واقعات و صداقتہائے دائمی نیز اختلاف است۔ لہٰذا نسبت ایں مذاہب مختلفہ نمیتواں گفت۔ کہ ایں ہمہ راہ ہائے اند بسوئے خدا تعالیٰ

اعتراض دوم برعقیدۂ ہنود بدیں طور وارد می شد۔ کہ ایں مردم از یک جانب

---

[۱] مجوس [۲] نصاریٰ [۳] ہنود [۴] چینیاں [۵] اہل اسلام [۶] نصاریٰ [۷] ہنود [۸] اہل اسلام [۹] بعض قبائل یہود [۱۰] اہل اسلام [۱۱] ہنود۔

مذہب خود را از دیگر مذاہب افضل قرار میدہند۔ واز جانب دیگر قدامت مذہب خود را بیان می کنند۔ پس عقلِ سلیم باور نمی کند۔ کہ خدا تعالیٰ اوّل دینِ افضل را نازل فرمودہ بعد ازاں مذاہب ادنیٰ را نازل کند۔ ہرگاہ انسان در ابتدائے حالتِ خود استعداد قبول مذہب اعلیٰ واکمل میداشت۔ پس باوجود ترقی کردنِ او درعلوم وفنون خدا تعالیٰ را بہ نازل نمودنِ دین ادنیٰ بروے کدام حاجت پیش آمد۔ لاریب ہماں دین از پسِ دیگر ادیان شرف نزول تواند یافت۔ کہ از ہمہ افضل واکمل واعلیٰ باشد۔ یا کم از کم مثلِ دین سابق باشد۔

الحاصل ایں دو اعتراض آنقدر سنگین بود کہ جواب آنہا از پیش کنندگانِ ایں عقیدہ بہم رسانیدن امکان نداشت۔ وایں ایراد ہمچنان برجائے خود قائم بود کہ آفریدگار عالم از ابتدائے آفرینش بجہتِ ہدایت بنی آدم کدام تدابیر را اختیار کردہ است۔ نصاریٰ بزعمِ خود ایں سوال را بریں طور حل میکردند۔ کہ خدا تعالیٰ بذریعۂ عیسیٰ مسیح ابن مریم ہمہ بنی نوع انسان را بجانب ہدایت دعوت دادہ است۔ بناءً علیہ برحق تعالیٰ اعتراضِ جانب داری یک قوم خاص عاید نمی شود۔ ولیکن ایں جواب نیز نادرست است۔ زیرا کہ بدیں جواب نیز ایں سوال حل نمیگردد کہ قبل از مسیح برائے ہدایت اہل دُنیا چہ تدبیر پیش گرفتہ بود۔ از تورات مستفاد می شود کہ تعلیم تورات برائے قوم دیگر نبود۔ وبعد از مسیح بقول نصاریٰ اگرچہ برائے جمیع مردم باب تعلیم الٰہی مفتوح شد۔ مگر قبل از مسیح برائے ہدایت مردمانیکہ لاتعد ولاتحصیٰ از دنیا گذشتہ اند۔ کدام سامان مہیا ساختہ بُود۔

الغرض ایں سوال بغیر جواب تسلّی بخش ہمچنان لاینحل باقی ماندہ بود۔ وایں خلجان

دل مردم را از اندرون کاواک ساختہ بود۔ کہ ناگاہ حضرت مسیح موعود علیہ السلام از قرآن کریم استدلال فرمودہ آں نقطۂ نگاہ مردم را کہ تازمان بعثتش در اذہان مردم مرتکز بود، تبدیل فرمود۔ وگفت کہ تعلیم قرآن مجید دریں خصوص این است کہ واِنۡ مِّنۡ اُمَّۃٍ اِلَّا خَلَا فِیۡہَا نَذِیۡرٌ (فاطر ع ۳) یعنی ہیچ قومے در دنیا نبود کہ رسول ما دراں نگذشتہ باشد۔ پس ازیں آیۃ ثابت است۔ کہ در ہر قوم و ہر ملک انبیاء مبعوث گشتہ اند۔ لہذا ما از روئے تعلیم قرآن حمید نمی گوئیم۔ کہ ہندوستان از انبیاء خالی بود یا چین از بعثتِ مرسلین تہی بود۔ یا در روس نبی نیامدہ است۔ یا پیغمبرے در ایران و افغانستان نہ برخاستہ است۔ یا در افریقہ رسولے برپا نشدہ است۔ یا براعظم یورپ از وجود انبیاء نا آشنا ماندہ است۔ یا امریکا از بعثتِ رسولان محروم بودہ است۔ ہمچنیں ہا وقتیکہ حالاتِ بزرگانِ گذشتہ ہر ملل ونحل را می شنویم از فضائل و کمالات شاں انکار نمی کنیم۔ و نہ بر تکذیبِ شاں جرأت میداریم۔ زیرا کہ مخبر صادق بما تعلیم دادہ است کہ در جمیع عالم انبیاء گذشتہ اند۔ و یافتہ شدنِ انبیاء و کتب و شرائع در دیگر اقوام ہرگز خلاف مذہب ما نیست۔ و نہ در راہِ دین ما سدے ہست۔ بلکہ دریں امر تصدیق دین اسلام است۔ آرے ما ایں عقیدہ میداریم۔ کہ خدا تعالیٰ نظر بحالت ہر زمانہ در اقوام مختلفہ انبیاء را فرستادہ است۔ و بعد ازاں چوں بمرور دہور از تجارب سنین و شہور و ترقیاتِ علوم و فنون اذہان بنی نوع انسان قابل قبول شریعت تامہ گردید۔ پس خدا تعالیٰ بواسطۂ حضرت محمد مصطفیٰ (بابی انت و امی یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم) برائے سائر اقوام عالم شریعتِ کاملۂ قرآن کریم را فرستاد۔ پس ہیچ قومے از ہدایت ربانی محروم نبودہ است۔ اما حالا محض اسلام راہ ہدایت است

وبس۔ چراکہ ایں دین دین بازپسین ومکمل است۔ پس چوں دین کامل آمد۔ ادیانِ سابقہ را منسوخ کردہ شد۔ وعلامتِ منسوخ گشتن آں ادیان این است کہ خدا تعالیٰ اکنون حفاظت آں ادیان فروگذاشتہ است۔ زیراکہ درانہا ہمیشہ دستبرد وتصرفِ انسانی جاری است۔ وحالا قاطبتہً از صداقت خیلے دُور افتادہ اند۔ وصورت اصلی آنہا مسخ شدہ است اگرچہ بہ اعتبارِ صورتِ آغاز خود آں ہمہ راست بُودہ اند۔ امّا بلحاظِ صورت موجودہ و حالت حاضرہٗ خود باطل اند۔

حضرت اقدس انار اللہ بُرہانہ این نقطۂ حقیقت را کہ فراپیشِ نظرِ عالم داشتہ آنچنان است۔ کہ ہیچ عاقل را ازیں انحراف ورزیدن ممکن نیست۔ زیراکہ اگر کسے ایں اصل را تسلیم نہ کند۔ پس ناگزیر مبتلا گردد۔ بہ ایں عقیدۂ سخیفہ کہ خدا تعالیٰ بعض بندگان را ہدایت فرمودہ است۔ وبعض را بغیر عطا کردنِ مُہیّا ساختنِ سامان ہدایت مہمل گذاشت است۔ نعوذ باللہ من ذالک۔ وعقل سلیم وذہن مستقیم ہرگز ایں امر را تسلیم نمی تواند کرد۔

واگر پیروانِ دیگر مذاہب ایں اصل را تسلیم نمایند۔ ناچار قائل گردند کہ دین اسلام راست است۔ وبغیر اتباع او چارہ نیست۔ زیراکہ اسلام از جملۂ مذاہب مذہب آخری است۔ وبہ ایں وجہ نیز کہ اسلام ایں اصل صحیح وراست را در نظر عالمیان جلوہ دادہ است۔ ایں حربۂ قویّہ آنچنان نیز است کہ فرقۂ نوتعلیم یافتہ وکسانیکہ وسیع الخیال اند۔ خواہ بہ مذہبے تعلق داشتہ باشند یا نہ بغیر تاثیر پذیرفتن ازیں عقیدہ محفوظ نتوانند ماند۔ چراکہ اگر ایں اصل را از دست گذاشتہ آید۔ لامحالہ انکار خدا لازم آید۔ وہمچنین ایں مردم نمی توانند کرد۔ واگر ایں اصل را قبول کردہ آید۔

پس ناگزیر اسلام را نیز قبول کردن واجب بشود۔ و برائے ایشان غیر ازیں ہیچ چارہ نیست۔ پس مطمحِ نگاہ بنی آدم را کہ پیش ازیں بغایت باریک و نہایت تاریک بود حضرت مسیح موعودؑ تغیر دادہ بہ جہت غلبۂ اسلام یک سامانے یقینی کہ ہر کس برای العین مشاہدہ نماید۔ بہم رسانیدہ است۔

حربۂ چہارم کہ حضرت اقدسؑ برائے غالب نمودنِ اسلام بعمل آوردہ و بذریعۂ آں تمام مباحثِ خلافِ اسلام را تبدیل ساختہ وہوش وحواسِ پیروان جملہ مذاہب باطلہ را پراگندہ ساختہ این است۔ کہ حضرت اقدس ماتحت ہدایت ہائے ہادی برحق علم کلام را کہ در دہر رائج بود۔ تغیرّے عظیم دادہ آنچنان اُصول وضوابط مقرر فرمودہ است۔ کہ کہ ہرگز خصم انکارِ آں نتواند کرد۔ و نہ مطابق آں در مقابلۂ اسلام پائے تواند افشرد۔ واگر ایں اصول را ردّ کند۔ دست از حیاتِ خود می شوید۔ و اگر قبول میکند۔ باز ہم جانِ خود را می سپارد۔ الغرض نہ صورت قرار دارد۔ و نہ راہِ فرار و نہ در مقابلۂ آں ہیچ سامانِ حفاظتش بنظر می آید ؎

قبل از بعثتِ حضرت اقدسؑ طریقِ تنقید و مباحثہ ایں بود کہ ہر فریق بر مخالفِ خود ہر چہ دلش میخواست۔ اعتراض و ایراد وارد میکرد۔ و بہ نسبتِ خود ہر چہ میخواست میگفت۔ و ایں ظاہر است۔ کہ چوں میدانِ مناظرہ وسعت گرفتہ غیر محدود شود۔ نتیجۂ آں ہیچ بر نمی آید۔ ہر گاہ چند سواران اسپانِ خود را بدوانند۔ پس ظاہر است کہ آنانکہ بموجب قواعد اسپ دوانی اسپان را جولان می دہند۔ از میان ایشان خیلے بہ آسانی معلوم میتواں کرد۔ کہ فلاں کس سبقت بُردہ است۔ و اگر از میان ایشاں یکے بجانب غرب و دیگرے بجانب شرق اسپ خود را بتازد۔ و ہمچنین ہر کسے بغیر طرف

معین اسپ را بدو اند - لابد تشخص کردنِ ایں امر دشوار گردد - کہ کدام شہسوار بازی بُردہ است - دریں صورت بر اسپ دوانی آں شاہ سواران رائے صحیح قائم کردن مشکل میگردد -

ہم بریں نسق در تحقیقِ مذاہب تاوقتیکہ حدے معین نشود - ہرگز کسے رائے خود را قائم نتواند کرد -

پیش ازیں ایں رسم جاری بُود - کہ ہر کسے را کہ ہر امرے مستحسن بنظر می آمد خواہ در کتابے خواندہ باشد یا نہ - بجانبِ مذہبِ خود منسوب میکرد - کہ ببینید کہ تعلیمِ مذہب ما چہ قدر برتر و نیکوست - گویا بہ ایں طریق در بارۂ اصل مذہب بحث کردہ نمی شد - بلکہ بر بنائے خیالاتِ ذاتیہ بحث کنندہ گان فریقین گفتگو می بود - و چنین مباحثات نتیجہ ہیں میداد - کہ طالبان حق را ہیچ موقعۂ فیصلہ حاصل نمی شد -

حضرت اقدسؑ ایں طریق مباحثہ را بوضاحت تمام غلط ثابت کرد - و فرمود - کہ اگر کتابے از جانب خدا برائے ہدایت بندگان آمدہ است - بجہتِ ہر مقصدے کہ ما نسبت تسلیم کردن آں مردم را تکلیف می دہیم - لابد باید کہ در آں کتاب موجود باشد - و لازم است کہ دلائل آں مقصد را کہ میخواہد کہ مردم قبول نمایند - در خود داشتہ باشد زیرا کہ اگر کتاب خدا نہ در خود دعویٰ دارد - و نہ دلیل - بلکہ از ہر دو خالی است - یا ازیں ہر دو یکے را ندارد - بہ مردم چہ فائدہ می رساند - و اگر دعویٰ ہم ما از خود پیش کنیم - و دلیل آں نیز از ذہن خود پیدا کنیم - پس ازاں کتابِ خدا ما را چہ نفع می رسد - و مذہبِ ما چگونہ استحقاق دارد - کہ ما آنرا مذہب آلٰہی بگوئیم - پس دریں صورت آں دین را ما برائے خود وضع کردہ ایم - و ہیچ منت خدا نسبتِ دین بر ما

نباشد۔ بلکہ احسانِ ما بر خدا است۔ کہ ما برائے دین وے دعوی ہا را تجویز کردہ ایم وباز از برائے ہر دعوی دلیل از جانب خود وضع ساختہ ایم۔ لہذا و ارائے ہر مذہب را لازم است۔ کہ در اثنائے تحقیقاتِ مذہبیہ ایں امر را ملحوظ دارد کہ ہر دعوی کہ از طرف مذہب خود پیش کند۔ آں ہم از کتاب آسمانی او باشد۔ و ہر دلیلے کہ بر و آرد۔ او ہم از ہماں کتاب ماخوذ باشد ۞

ایں اصل کہ راس الاصول است۔ آنقدر قوت و شوکت در خود دارد کہ بجز پیروانِ قرآن مردم ادیان دیگر را ہرگز ہیچ دعوی مذہب خود از کتب خود بپایۂ ثبوت رسانیدن ممکن نیست۔ و انکار ایں اصل نیز از ایشان صورت امکان ندارد۔ زیراکہ اگر گویند کہ ما ہمچنین نتوانیم کرد۔ پس معنی آں لابد ایں باشد۔ کہ مذہبِ شاں آں مذہب نیست۔ کہ در کتابِ سماویِ ایشان بیان شدہ۔ چراکہ اگر آں مذہب ہماں است پس سبب چیست۔ کہ از کتابِ سماویِ خود آں دعوی را برنمی آرند۔ و اگر دعوی از کتاب برمی آرند۔ پس چرا کتابِ شاں بر دعوی خود دلیل پیش نمی کند۔ ہرگاہ خالق الارض والسّمٰوات دل و دماغ انسانی را چناں آفریدہ است۔ کہ او بغیر حُجت ہیچ امر را تسلیم نمی کند۔ پس خدا تعالی چرا در وقتِ بیانِ امور ایمانیہ دلائل پیش نمیکند کہ بمددِ آں انسان آنہمہ اُمور را تسلیم نماید۔

الحاصل پیروانِ مذاہبِ باطلہ نہ ایں اصل را ردّ می توانستند کرد۔ زیراکہ معنی ردّ غیر ازیں نیست۔ کہ مذہبِ شاں ناقص و ردّی است۔ و نہ او را قبول می توانستند کرد۔ چراکہ اے شاہ والاجاہ! جناب والا ایں سخن را شنیدہ تعجب خواہند فرمود۔ کہ چوں از روئے ایں اصل امتحانِ دیگر مذاہب کردہ شد۔ مثلِ روز روشن

ثابت شد۔ کہ تقریباً از ہر یک صد دعاوی آنہا نزد آنچنان بود۔ کہ در کتب الہامیہ ایشاں یافتہ نمی شد۔ و آنقدر دعاوی کہ از کتب ایشاں برمی آمد۔ ازاں میان تقریباً ہمہ بے دلیل و برہان بود۔ گویا خداوند تعالیٰ تعلیم امرے دادہ و او را بہ انسان حوالت کرد۔ تا او بوکالتِ خود باثباتِ آں دعویٰ اعانتِ کتاب خدا نماید +

پس حضرت اقدس ثابت کردہ است کہ پیروانِ مذاہبِ باطلہ از دلِ خود چند سخنان وضع کردہ یا ازیں و ازاں سرقہ نمودہ بسوئے کتابِ خود منسوب می کنند۔ و بجہت فوقیتِ مذہبِ خود طرح مباحثات و مناظرات می اندازند۔ و اوقاتِ مردم را ضائع می کنند۔ چراکہ اگر ایشان سخنانِ خود را ثابت ہم نمایند۔ غیر ازیں ہیچ نتیجہ نہ برآید کہ خیالاتِ شان متعلق آں مسئلہ صحیح است۔ مگر ایں نتیجہ برآمدن ممکن نیست کہ مذہب شاں بر راستی است۔ چراکہ آں امر در کتاب مذہبی ایشان یافتہ نمی شود۔

حضرت اقدس اولاً ایں امر عظیم را مضبوط نمودہ بعد ازاں بپایۂ ثبوت رسانید کہ قرآن کریم ہمہ اصول اسلام را خود پیش میکند۔ و برائے اثباتِ آں دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ نیز از پیش خود میدہد۔ چنانچہ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام صدہا مسائل متعلق ایں خصوص از قرآن کریم ظاہر نمود۔ کہ دعاوی نیز از قرآن مجید بود۔ و بر آں دعاوی دلائل ہم از فرقانِ حمید بود۔ و سخن خود را چناں بکرسی ثبوت نشاند کہ دشمنان اسلام در میدانِ مناظرہ سپر انداختند۔ و پیش ایں حربۂ قویہ چناں سراسیمہ گشتہ اند۔ کہ تا ایں زمان ایشاں را حیلۂ بہم نہ رسید است۔ و انشاء اللہ تا روز قیامت بہم نہ رسد کہ خود را و مذہب خود و کتاب ہائے خود را ازیں حملۂ اسلام بسلامت دارند۔

الحاصل ایں علم کلام کہ حضرت اقدس وضع فرمودہ است۔ و بنائے مباحثات و

ومناظرات براں نہادہ آنچناں متین ومضبوط است ۔ کہ مذاہب باطلہ را انکارِ آں متعذر است وبہ اقرارِ آں باطل را تائید نمودن متعسر ۔ وہر قدر کہ مسلمانان ایں حربہ را در مباحثاتِ مذہبیہ استعمال کنند ۔ ہماں قدر ادیانِ باطلہ پیشِ آں فرار را بر قرار نیکو دانند ۔ وپیروانِ آں مذاہب را ضعفِ ادیانِ خود آشکارا گردد ۔ وبنی آدم نظارۂ لیظہرہ علی الدین کلہ بچشم خویش مشاہدہ نمایند ؎

حربۂ پنجم کہ حضرت اقدس براعدائے اسلام بزورِ تمام راندہ ۔ وبہ آں اعلامِ مذاہب باطلہ سرنگون افتادہ واسلام را بذریعۂ آنچناں شوکت ونصرت وغلبہ حاصل آمدہ ۔ کہ اعدے را گنجایشِ انکار نماندہ این است ۔ کہ آنحضرت بہ تحدی تمام وقوتِ مالا کلام بپیش روئے اعدائے اسلام این امر را بپیش فرمودہ است ۔ کہ غرضِ اعلیٰ وغایتِ اسنیٰ از بجا آوردنِ اعمال واحکامِ مذہب با خالق خود تعلق حاصل کردن است ۔ وہماں مذہب صادق ودریں زمانہ پسندیدۂ حضرت باری عز اسمہٗ تواند بود ۔ کہ پیروان خود را باخدائے عزّ وجل پیوندے کرامت فرماید ۔ وآثارِ آں تعلق وپیوند را ظاہر وہویدا نماید ۔ زیرا کہ می بینیم ۔ کہ در کائناتِ عالم یک کوچک ترین چیزے را ہم یک اثر خاص حاصل است ۔ اگر کسے انگشتِ خود را بر اخگر نہد ۔ یا اگر احدے در قربِ آتش بنشیند ۔ البتہ انگشت او مثل انگشت می سوزد ۔ وجسم او حرارتِ آتش را محسوس میکند آب را کہ می نوشیم ۔ معاً حرارتِ اندرونی را فرو می نشاند ۔ علاوہ براں آثارِ بشاشت وطراوت بر چہرۂ انسان آشکارا می کند ۔ واگر غذائے مقوی میخوریم ۔ در بدنِ ما فربہی وتازگی وقوت پدید می آید ۔ واگر ورزش می کنیم ۔ جسم مضبوط وتوانا بشود ۔ ہمچنین در ادویہ نیز تاثیرے ہست کہ گاہے منفعت وگاہے مضرت می رساند ۔ پس مقام

حیرت و تعجب است۔ اگر تعلق با خدا داشتن سربسر بے اثر ثابت شود۔ از کثرت سجود
در پیشانی کلف نمایان شود۔ مگر غیر ازینکہ بینی بر خاک سودہ شود منفعتے دست نہ دہد
از روزہ داشتن شکم بہ پشت چسپد۔ واز زکوٰۃ و صدقات مال روئے بکمی نہد۔ اما ہیچ
تغیرے درونِ سینۂ ما پدید نیاید۔ وازین اعمال شاقہ ہیچ نتیجہ برنہ خیزد۔ اگر حال بریں
منوال است پس فائدہ از تعلق باللہ چیست۔ وانسان را بداں چہ حاجت است
از تعلق ما بایک حاکمے کہ درجۂ ادنیٰ دارد۔ ایں علامت ظاہر می شود کہ ما را در مجالس
مردم عزت بہم می رسد۔ و متعلقان و زیر دستان او حرمتِ ما نگاہ میدارند۔ آں حاکم
سخن ما را می شنود۔ و تکلیفاتِ ما را دور میکند۔ و التجائے ما را می پذیرد۔ و ہر کوچک و
بزرگ را این امر مشہود و محسوس میگردد۔ کہ ما در نظرِ آں حاکم مقبول و معزز و محترم ہستیم
لیکن بر عکس ایں آں چیزے کہ ہیچ نشانے ندارد۔ آں یک تعلق باللہ ہست۔ کہ نہ
اثرِ آں در نفسِ ما پدید می آید۔ و نہ بر تعلقاتِ ما ظاہر میشود۔ ما ہمچناں حالت میداریم
کہ پیش از عبادات و ریاضات میداشتیم ؎

غرض حضرت اقدس بدیں دلیل ثابت کردہ است۔ کہ مذہبِ زندہ ہماں است
کہ دراں ایں علامت مشہود و محسوس باشد کہ پیروِ آں را تقربِ خدا حاصل شود۔ و آثار
قربِ خدا در ذاتِ او پدید آید۔ پس لازم است کہ پیروانِ ہر مذہب بجائے اینکہ
بر یک دیگر حملہ آورند۔ و باہم مناظرات کنند۔ ثبوتِ زندگی مذہبِ خود دہند و با خدا بودن
خود را بواقعاتِ خود بہ اثبات رسانند۔ و از مذہبِ خود آنچناں اشخاص را بمیدان آرند
کہ بر دین و مذہبِ خود عمل کردہ با خدا تعالیٰ تعلقے بہم رسانیدہ و جامِ وصال از دست
ساقی ازل در کشیدہ باشند۔ پس ہر مذہبے یا دینے کہ برایں معیارِ صداقت آثار

کامل العیار بر آید۔ آں را برحق باید دانست۔ واگر برایں معیار صادق ثابت نگردد۔ پس آں مذہب را یک جسم بے جان شمردہ از پیش خود دُور باید انداخت۔ زیراکہ مُردہ بارِ دیگرے نہ بردارد۔ بلکہ او خود بار دوشِ دیگران است۔ وا ہمچنین مذہب مُردہ و دین افسردہ بجائے منفعت رسانیدن باعثِ نقصان و وبالِ جسم وجانِ پیروان خود است۔ ہم دریں دُنیا سبب رسُوائی و ہمدران جہان باعثِ عذاب عظیم ونار جحیم است ؞

ایں دعویِ حضرت اقدس آنقدر روشن بُود کہ برائے یک انسان ذی فہم رد کردن آں مشکل بُود۔ باشاعتِ ایں دعویٰ برخرمن دعویٰ پیروان مذاہب شتیٰ صاعقہ افتاد و در فکرِ حفظِ آبروئے مذاہب و ناموس ادیانِ خود ہا حیران وسرگردان گشتند ؞

باز حضرت اقدسؑ بہ تحدی تمام اعلان نمود۔ واشتہار داد کہ اینچنین آثار زندگی مذہب در مذہبِ اسلام یافتہ می شود۔ و برایں معیار صرف مذہب اسلام کامل العیار است۔ ومذاہبِ دیگر برایں معیار ہرگز راست نمی برآیند۔ واگر کسے برخلافِ ایں اصل دعویدار است۔ او را واجب است۔ کہ در مقابلِ من بیاید۔ و صدق اسلام واثر او را وتعلق باللہ را در وجود من بہ بیند۔ مگر باوجود ترغیب و تحریص غیرت ہیچکس بر مقابلۂ آں حضرت انبعاث نہ پذیرفت۔ و در مبارزتِ آں جری اللہ فی حلل الانبیاء احدے از خانہ بر نیامد۔ وچگونہ کسے می آمد۔ اگر ہیچ خیرے اندرون او می بود۔ بمقابلہ آں پہلوان اسلام می استاد۔ از برائے غوغا کردن وشور برپا نمودن وحلق خود دریدن حیلے مردم آمادہ می گردند کہ مذہبِ ما راست است۔ مگر ثبوتِ تعلق باللہ ور وانمودنِ نشان پیوند محبتِ خدا در اختیار کسے نیست۔ محبوبِ

ذاتِ خداوندی بُودن بہ جائے خود کسانے راکہ تعلقِ عارضی ہم با خدا حاصل نباشد ایشان چہ ثبوتِ تعلق باللہ توانند داد۔

حضرت اقدس نصاریٰ و یہود و مجوس و ہنود را بلکہ سائرِ مذاہبِ باطلہ را صلائے ایں دعوت در داد۔ مگر ہیچکس بہ جہت برداشتن ضربِ ایں حربہ جانستان در مواجہ نہ ایستاد۔ در مواقع مختلفہ و بذرائع متعددہ حضرت اقدس پیروانِ مذاہبِ باطلہ را تحریص فرمود۔ مگر ہیچ صدائے از ایشان برنخاست۔

یک دفعہ لارڈ بشپ پنجاب را دعوت دادند کہ در مقابلِ ما آمدہ نسبت قبولیتِ دُعا نشانے از ما بہ بینید۔ و بجانبِ آں سرگروہ قسیسان نگاشتند۔ کہ در کتبِ سماویۂ شما مرقوم است۔ کہ اگر بقدرِ حبۂ خردل در دل شما ایمان باشد و شما کوہ را بگوئید۔ کہ از جائے خود زائل بشو۔ البتہ زائل گردد۔ و در کتابہائے ما نیز وعدۂ نصرتِ مومنان و قبولیتِ دُعاہائے شاں مرقوم است۔ پس باید کہ ایستادہ شوید۔ و بجہت امرے معین در مقابلۂ من دُعا کردہ بہ بینید۔ کہ حضرت مجیب الدعوات واہب البرکات دُعائے آں اشخاص راکہ مطابقِ احکامِ اسلام زندگی میگذرانند۔ در وقتِ مقابلہ قبول می کُند۔ یا دُعائے انہا راکہ بر تعلیم مسیحی عمل پیرا ہستند۔

مگر با وجودیکہ مرۃً بعد اولیٰ و کرۃً بعد اخریٰ لارڈ بشپ را دعوت دادند۔ او آنچنان سکوت ورزید۔ کہ دم درکشید و خاموشی او بحدِ حیرت رسید۔ حتیٰ کہ بعض جرائد زبانِ انگلیسی زبانِ طعن ہم بروے کشودند۔ کہ پادریان ایں قدر مواجب کثیرہ میگیرند آما در وقتِ مقابلہ دم درکشند۔ گویا کہ می میرند۔ مگر نہ دعوتہائے مخالف و نہ طعنہ ہائے موالف لارڈ بشپ را بر سرِ مقابلہ آمادہ ساخت۔ و بہ بہانہ ہا و افسانہا ایں پیالۂ تلخ

راازخود دفع کرده روزگارِ خود گذرانید ؛

حضرت اقدس علیہ السلام باہمچو دعوتہائے متحدیانہ دشمنان اسلام راعلی التواتر والتوالی خیلے دعوتہا دادند۔ مگر ہیچ کس درمقابلِ ایشاں نہ ایستاد ؛

ایں حملۂ حضرت اقدس آنچناں است۔ کہ ہر صاحب عقل وہر دانائے ذی شعور ازاں متاثر می شود۔ وہر قدر کہ پیروانِ مذاہب شتیٰ از بے اثر بُودنِ مذاہبِ خود و زندہ بودن و پُر تاثیر بودنِ مذہبِ اسلام آگاہی کماہی یابند۔ ہماں قدر صدق اسلام براذہان وعقول ایشان منکشف گردد۔ زیراکہ مردم درمباحثات و مناظرات ازپیش خود سخنہا ساختہ حق راتوانند پوشید۔ و راست رادروغ و دروغ راراست قرار توانند داد۔ امادر مقابلۂ مشاہدات وظہور تاثیرات ہیچ عذرے وبہانۂ نتوانند پیش آورد۔ بالآخر دلہا صیدِ صدق وراستی می گردند ؛

وایں حملہ کہ حضرت اقدس بکار برد است۔ انشاء اللہ العزیز در ہر مقام و در ہر میدان بواسطۂ خدام آنحضرت بجہت اظہار حقانیت دین اسلام خیلے قوی بلکہ قوی تر وباثر تر ثابت گردد ؛

بلکہ بہ نزدیک ہر عقلمند مذہبِ اسلام باایں حربہ عقلاً و درایتہً غالب شدہ است وآیۂ لیظھرہٗ علی الدین کلہٖ درنظرِ اہل بصیرت باشان وشوکتِ خود جلوہ گر گردیدہ است اگرچہ نتیجہ مادّی وظاہری آں بعد چندے پیدا شود ؛

خلاصۂ مرام اینکہ ایں پنج حربہ کہ حضرت اقدس برسر اعدائے ملت اسلام راندہ است بطور انموذجے پیش کردہ ام کہ ازاں معلوم تواند شد۔ کہ خدمتے کہ برائے حضرت مسیح موعودؑ منجانب اللہ معین ومقرر بود۔ بواسطۂ ذاتِ عالی صفات حضرت بہ احسن وجوہ بہ انجام

رسیداست ؛

بفرضِ محال اگر حضرت میرزا صاحب مسیح موعود نیستند۔ اندرین صورت یک سوال پیدا می شود۔ کہ حالا کدام خدمت باقی ماندہ است کہ بذاتِ مسیح موعود تخصیص دارد۔ تا او بعثت یافتہ بہ انجام برساند۔ آیا اینکہ با تیغ تیز مردم را در دین اسلام داخل نماید پس کسانیکہ از خوفِ شمشیر مسلمان گردند۔ دین اسلام را از ذاتِ ایشاں چہ فائدہ حاصل آید۔ و خود ذاتِ ایشان را ازیں کہ مردم را جبراً بہ اسلام در آرند۔ چہ منفعت برسد۔ اگر امروز دولِ نصاریٰ در نشۂ طاقتِ خود بدمست شدہ خواہند۔ کہ مردم را بہ کیش عیسوی در آرند۔ خیال باید کرد۔ کہ در دل ما مسلمانان نسبت ایشاں واین حرکتِ ایشان چہ خیال پیدا شود۔ ظاہر است کہ ما این فعل ایشان را خیلے ناپاک بد انیم پس اگر ہمیں فعل را مسیح موعود کند۔ چگونہ از اعتراض آنچہ بر خود نہ پسندی بر دیگراں مپسند۔ معاف ماند۔ پس بازورِ شمشیر مردم را در اسلام داخل کردن یقیناً برائے اسلام خیلے بے برکت و مضر ثابت گردد نہ با منفعت۔ بلکہ این حرکت ہر شریف الطبع حریت پسند را از اسلام متنفر نماید۔ لہذا برائے تیغ رانی و شمشیر زنی ضرورتِ بعثتِ مسیح نیست۔ بلکہ کارش بجز ازین نباشد۔ کہ بدلائل نیرہ و مشاہداتِ بینہ اسلام را بر ادیانِ دیگر غالب نماید۔ پس حضرت اقدس بحول اللہ و قوتہ کارِ مسیح را یعنی اسلام را بتائید مشاہدات و اظہار دلائل و براہین بر کل مذاہبِ باطلۂ عالم غالب ساخت است۔ الغرض اکنوں ازیں کار چیزے باقی نماندہ است۔ کہ کدام مسیحے یا مسیح یا مہدئے تشریف آوردہ آنرا بہ اتمام رساند۔ لہذا لاریب ذاتِ حضرتِ اقدس مسیح موعود و مہدی معہود بود۔ زیراکہ کارے کہ برائے مسیح موعود مقدر بود۔ بانجام رسانید

دریں مقام شاید کسے اعتراض کُند۔ کہ ہر گاہ کہ دلائل و براہین بجہت غلبۂ اسلام
بر ادیان باطلہ پیش از بعثت حضرت مسیح موعود موجود بُود۔ پس چہ طور دانستہ شود۔ کہ
حضرتِ اقدس اسلام را بر ادیانِ دیگر غالب گردانیدہ است۔
لیکن دانا میداند۔ کہ ہر چند شمشیر قاطع موجود باشد۔ مگر تا وقتیکہ پائے یک شمشیر زن
سلاحشور در میان نباشد۔ دشمن بقتل نمی رسد۔ زیرا کہ دشمن آنگاہ مقتول یا مغلوب گردد
کہ یک تیغ آزمائے قوی بازو بمیدان آمدہ آں شمشیر را بکار بُرد۔ پس بیگیان اسلام نیز
ہمیں حالت میداشت۔ کہ تیغ قاطع دلائل و براہین دراں موجود بود۔ ولیکن محض
ہمیں نبود۔ کہ مردم فن تیغ زنی را نمیدانستند۔ بلکہ از موجود بودن تیغ ہم آگاہی
نمیداشتند۔ ایں کار کارِ حضرتِ اقدس بُود۔ کہ از خدا تعالیٰ الہام یافتہ و فہم قرآن
حاصل نمودہ دلائلِ غلبۂ اسلام را کہ باایں جزو زمان تعلق میداشت۔ استنباط نمود
و باز آں دلائل را بہ مقابلہ مذاہب باطلہ استعمال فرمود۔ و دیگر مردم را نیز استعمال
آں بیاموخت۔ پس بہ بعثتِ مبارکہ آں حامی حق و ماحی ناحق دین اسلام را غلبۂ قوی
دست داد۔ ورنہ نحویکہ بغیر گولہ انداز آزمودہ کار سر دادنِ توپ برائے فوج
خود بسا اوقات مضرت می رساند۔ ہم برین منوال قرآن کریم ہم بغیر موجود بودن
یک عارفِ کامل برائے مُسلمانان بے منفعت بلکہ باعث مضرت ثابت شدہ بُود۔
و از غلط استعمال نمودن مفہوم قرآن مُسلمانان خود در دام ہلاکت اُفتادہ بُودند۔
لیکن چوں حضرت اقدس دعوی انا المسیح و انا المہدی فرمود۔ بہ مجرد ایں دعویٰ از ال
کلامِ معجز نظام آں آثار و انوار و برکات ظاہر شد کہ چشم دشمنان خیرہ و روئے ایشاں
تیرہ گردید۔ و پیش آں براہین قاطعہ دشمنان اسلام را تاب مقابلہ نماند۔ در مقابل

اسلام استادن وحملہ بردن یک طرف برائے ایشان دفاع نمودن از جانب مذاہب خود ممتنع گشت۔ حتیٰ کہ بعضے از دشمنان نزد حکام استغاثہ کردند کہ جبراً حضرت اقدس را ازیں مقابلہ باز باید داشت ؛

لہٰذا چوں روز روشن بے وہم وگمان یقین باید کرد۔ کہ اکنون اسلام بر ادیان باطلہ غالب شدہ مثل ثعبان مبین آنہمہ را بدم درکشد۔

دلیل پنجم

تجدیدِ دین

دلیلِ پنجم برصدق دعویٰ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام این است کہ آنحضرت اصلاحِ حالتِ اندرونی اسلام برنگے نمود است۔ کہ بر ذمہ مہدی ومسیح واجب بُود است۔ پس ازان بہ ثبوت پیوست۔ کہ حضرتِ ایشاں ہماں مسیح موعود وہماں مہدی مسعود است۔ کہ برائے اُمتِ محمدیہ مقدر شدہ بُود۔

بخیالِ من بغیر این ملایان سادہ لوح کہ بہ سببِ مناظرات ومباحثات شکار ضد وتعصب گشتہ اند۔ جملہ تعلیم یافتگان تسلیم نمایند۔ کہ دریں جزو زمان اسلام آں اسلام نماندہ است کہ در عہدِ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم شعار صحابہ بُود۔ ودلِ ہر کس احساس میکند۔ کہ در اسلام نقصے پیدا شدہ است ؛

یا زمانہ بود کہ قرآن کریم نسبتِ آں میفرماید :۔ رُبَمَا یودّ الذین کفروا لوکانوا مُسلمین ۔ یعنی بسا اوقات کفار بہ آرزو خواہند۔ کہ کاش ما مُسلمان می بودیم ۔ دست بریں چنین تعلیمات عمل میکردیم ۔ یا حالا آں زمانہ برسر رسید است۔ کہ اسلام محل اعتراضات

ہر کہ و مہ گردیدہ است۔ اغیار را از روے چہ تسلی حاصل آید۔ چوں خود از مسلمانان گروہ تعلیم یافتہ بہ نسبت اکثر مسائلِ آں شکے و شبہتے میدارند۔ اگر یکے بر تعلیمِ اُصولی آں اعتراض دارد۔ دیگرے بر تعلیمِ اخلاقی آں حرف میگیرد۔ برخے را بر تعلیم علی آں تردد است و بعضے را نسبتِ معاد شک و شبہت است۔ یقینے و وثوقے کہ اسلام پیشتر ازیں در دل مُسلمانان پیدا میکرد۔ اکنون پیدا نمی کند۔ و بدیں وجہ مردم از بہر اسلام آمادۂ آں جانفشانی ہا و قربانیہا نیستند۔ کہ در ایام سابق بہرِ آں مستعد می بودند۔ پس دریں صورت لامحالہ از سہ امر بالضرور یکے را تسلیم باید کرد۔ یا اینکہ نسبتِ تاثیراتِ اسلام ہر چہ بیان کردہ می شود یا می کنند۔ زیادہ از یک داستانِ باستان حقیقتے ندارد۔ محض حسن ظن پیشینیان نسبت پیشینیان است۔ و زیادہ ازیں چیزے نیست۔ یا لابد ایں امر را قبول باید نمود۔ کہ بر احکام اسلام ہیچ کس عمل نمی کند۔ یا اینکہ در فہمیدنِ حقیقت اسلام یک تغیرے پدید آمدہ است۔ کہ بسبب آں بروے عمل کردن فائدہ ندارد و ایں سخن آخری صحیح است۔ زیرا کہ اثر اسلام کہ در زمانۂ پیشین نمایان شدہ بود۔ آں محض بذریعہ روایات ثابت نیست۔ بلکہ در چار دانگ عالم کہ اسلام را اشاعت و ترقی دست داد است۔ شاہدِ آں اثرات است کہ بوجہ عمل براں احکام پیروانِ آں را نصیب گشتہ بُود۔ و ایں ہم نیست کہ دریں ایام ہیچ کس بر احکام اسلام کاربند نیست۔ چرا کہ دریں زمانہ نیز بعض مردم براں معنی اسلام کہ در اذہانِ خود فہمیدہ اند بصدقِ دل عمل می نمایند۔ چنانچہ خیلے کساں از یشان در چلہ ہا آنقدر سختی می کشند۔ کہ جانِ خود را ہلاک می سازند۔ امّا ہیچ اثرِ منفعتِ ایشان ظاہر نمیگردد۔ پس صرف یک امر باقیماندہ است کہ آں موجود نیست۔ و ہماں امر رُوح و روانِ اصل

اُصول اسلام است۔ یعنی مفہوم اسلام در دلِ مردم مبدل شدہ است۔ وحسب پیشخبری مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام یوشك ان یاتی علی الناس زمان لا یبقی من الاسلام الا اسمہ ولا یبقی من القرآن الا رسمہ (مشکوٰۃ کتاب العلم) اکنوں صرف نام اسلام باقیماندہ است۔ ومسلمانان بوجہ بُعد زمانہ نبوی مغز وحقیقت اسلام را مبدل ساختہ اند۔ وہیئت موجودہٗ اسلام در متبعین خود از پیدا کردنِ آں ترقیات وتاثیرات وتبدیلات قاصر است۔ کہ در زمانہ سابق میکرد۔ درہیئتِ موجودہ خود در دل پیروانِ مذاہب دیگر اثرے پیدا نمی تواند کرد اگرچہ گاہے بطریق شاذ آثار محو شدہٗ او دل سعید الفطرتی را بجانب صدقِ خود مائل می سازد۔ مگر بطور یک قاعدہ وقانونے مستمرہ حالا آں تاثیر کہ قبل ازیں دراں موجود بود۔ خمود پذیرفتہ است۔ کلام رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نیز تصدیقِ ایں معنی میکند۔ کہ فرمودہ است۔ ستفترق اُمتی علی ثلث وسبعین ملۃ کلھم فی النار الا واحدۃ قالوا من ھی یا رسول اللہ (صلی اللہ علیہ وسلم) قال ما انا علیہ واصحابی (مشکوٰۃ باب الاعتصام بحوالہ ترمذی) یعنی زمانے آید۔ کہ امتِ من بر ہفتاد وسہ فرقہ متفرق گردد۔ ازاں میاں بجز یک فرقہ ہمہ در دوزخ روند۔ صحابہ پُرسیدند۔ یارسُول اللہ نشان آں فرقہ چیست۔ فرمود آنانکہ بر روشِ من وصحابہٗ من باشند۔ وہمچنیں ارشاد کردہ است۔ خذوا من العلم قبل ان یقبض العلم۔ وقبل ان یرفع العلم قیل یا رسول اللہ کیف یرفع العلم وھذا القرآن بین اظھرنا فقال ثکلتك امك وھذا الیھود والنصاریٰ بین اظھرھم المصاحف لم یصبحوا یتعلقون بالحروف مما جاءت بہ الانبیاء الا وان ذھاب العلم ان یذھب حملتہ ثلث مرات (کنز العمال جلد ۵ صفحہ ۲۰۸) یعنی

اے مردمان علم را تحصیل بکنید۔ قبل ازاں کہ علم از دنیا برداشتہ شود۔ راوی میگوید
عرض کردند یا رسول اللہ علم چگونہ برداشتہ شود۔ درحالیکہ قرآن پیش روئے ما باشد
فرمود مادرِ تو ترا گم کند۔ آیا نمی بینی۔ کہ پیشِ یہود و نصاریٰ کتبِ ایشان موجود است
اما ایشان تعلیمے کہ انبیاء آوردہ بودند۔ ہیچ تعلق ندارند۔ بشنوید و آگاہ باشید کہ علم
از دنیا برفتنِ علما می رود۔ و این سخن را سہ بار فرمود۔

ازین حدیث شریف ظاہر می شود۔ کہ امتِ محمدیہ نیز وقتے دریں حالت خطرناک
گرفتار گردد۔ کہ علم دین از میانِ مسلمانان برداشتہ شود۔ لیکن از بعض احادیث ایں
نیز ہویدا میگردد۔ کہ دراں اوقات یک جماعتے برنگِ صحابہ کرام رنگین باشد۔
و از حدیثِ دیگر معلوم میشود کہ آں جماعت کہ مثلِ صحابہ باشد۔ جماعتِ مسیح موعود
است۔ زیرا کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ ما نمیدانیم کہ اوّلین این
امت بہتر اند یا آخرین۔ پس مراد از ما انا علیہ واصحابی جماعتِ مسیح موعود است
و سزاوار نیز ہمین است۔ کہ مراد ازان جماعتِ مسیح موعود باشد۔ چراکہ ہیچ جماعت
بدرجۂ صحابہ نمی رسد۔ مادامیکہ صحبت یافتہ یک مرسلے نباشد۔

ملخص اینکہ از احادیث مذکورۃ الصدر واضح میگردد۔ کہ چوں علم دین از امتِ
محمدیہ رفع گردد۔ خدائے تعالیٰ دوبارہ بواسطۂ مسیح موعود آں را قائم فرماید۔ پس
برائے مسیح موعود بودن کسے ناگزیر است۔ کہ اصل تعلیم اسلام را قیام بخشد۔ و علوم
صحیحۂ قرآن مجید را بیان نماید۔ و اگر چنین نکند۔ مسیح موعود بودن او محال است۔ و
آنکس کہ در آخر زمانۂ پُر فتنہ ہا تعلیم اسلام را از خیالاتِ مردم امتیاز دہد و خوبیٔ
تعلیم اسلام را بر بنی آدم با دلائل و براہین آشکارا نماید۔ و نمونۂ ما انا علیہ واصحابی

بپیشِ چشم مردم وانماید۔ لاریب مسیح موعود ہمان است۔ دغیر او کسے نیست و چون
این امر ثابت شد۔ برائے تنقیدِ دعویٰ مدعیٔ مسیحا بودن این معیار ہم برما ہویدا شد
کہ بانگاہِ غائر بنگریم۔ کہ آیا فی الواقعہ اسلام از سرتا پا درین ایام صورت اصلی ما انا علیہ
واصحابی را واگذاشت است یا نہ؟ دیگر اینکہ آیا این دعویدارِ مسیحا بودن درحقیقت
اسلام را در شکل اصلی ما انا علیہ واصحابی آوردست یا نہ؟ تغیّر پذیر رفتنِ اسلام
و دُور شدن او از حقیقتِ خود چنانچہ سابقاً مرقوم شد۔ ہرگز قابلِ انکار نیست۔
زیرا کہ ہیچ عقلمندے نیست کہ بر حالتِ مسلمانان نظر کند۔ و باز منکرِ آں باشد۔ و
کسے چگونہ ازین امر بدیہی منکر گردد۔ کہ فعل الٰہی آں را در پیش چشم خلائق ثابت کرداست
کہ دریں وقت مسلمانان از دائرۂ اسلام بیرون افتادہ اند۔ و صورتِ حاضرۂ
اسلام کہ مسلمانان را تسلّی وطمانینت نمی بخشد۔ خود بر حالتِ خود شاہدِ ناطق است کہ
صورتِ اسلام درین ایام تغیر قبول کرداست۔ والحال آں اسلام کہ وقت صحابہ
بود۔ نیست ❊

پس اکنوں صرف ایں سوال باقیماندہ کہ آیا حضرت اقدس میرزا غلام احمد اسلام
حقیقی را کہ بسبب حسن و جمال خود دلِ دوستان و دشمنان رابسوئے خود مائل میکرد
باز در دنیا قیام دادہ است یا نے؟ وآں مفاسد را کہ ملایانِ خود غرض و از حق
دُور افتادگان بطمع حطام دُنیوی وتعصب وخیالات در تعلیماتِ پاکیزہ اسلام
آمیختہ بودند۔ جدا کردہ است یا نے؟

برائے حلِ این مسئلہ چند امثلہ خیلے سہل وآسان بپیش جنابہٗ الامی آرم۔ کہ
از انہا ہویدا گردد۔ کہ مردم صورتِ اسلام را تا چہ درجہ تغیّر دادہ بودند کہ حضرت اقدس

صورتِ اصلی آنرا پیش چشم عالم باز جلوہ گر ساختہ است ؛
نقطۂ مرکزی اسلام کہ تمام مسائلِ دین گردِ آن دور می زنند۔ و اصل اُصولِ دینی کہ جمیع عقائد و اعمال باوے نسبتِ شاخ و برگ میدارند۔ ایمان باللہ تعالیٰ است و دیگر جملہ عقاید برائے تائید و جملہ اعمال برائے تثبیت این اصل است۔ و از اجزائے ایمان باللہ جزوِ اعظم ایمان بر توحید خداوندی است۔ رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ازان باز کہ دعوت بدین اسلام آغاز نمودند۔ تاآں زمان کہ مرفوع بہ رفیق اعلیٰ شدند داعی حق را لبیک اجابت فرمودند۔ اعلان تعلیم لاالٰہ الااللہ میدادند۔ صعوبتہائے ہر قسم را برخود برداشت کردند۔ اما از اظہار تعلیم توحید باز نماندند۔ حتیٰ کہ چوں وقتِ وصال فرارسید۔ دراں وقت اگر فکرے کہ در خاطر میداشتند۔ ایں بود۔ کہ تعلیمیکہ بعد قربانیہائے بیشمار قائم شداست۔ از صفحۂ عالم حک نشود ؛
اے بادشاہ ذی جاہ! دل یک مُسلمان بیتاب و زہرہ اش ہمہ آب میشود۔ و جگرش پارہ پارہ و ہوش از سرش آوارہ میگردد۔ وقتے کہ در کتبِ احادیث و سیر و تواریخ میخواند۔ کہ آں جانِ جہان و روح روان انس و جان علیہ صلوٰۃ اللہ المنان در مرض الموت کہ از شدتِ مرض بدنِ مبارکش از سرتا پا غرقِ عرق می شد۔ و بیماری بر اعصاب ہمایونِ او اثر خود ظاہر می کرد۔ کرب و درد بدیں خیال بر وجود مسعودش می افزود۔ کہ مبادا مردم بعد از انتقالِ من ایں تعلیمِ توحید را فراموش کنند۔ و در شرک و ضلالت مُبتلا گردند۔ دراں وقت صعب رنج و تعبِ نفس خود را فراموش کردہ بود۔ و در فکرِ اُمّت از راست بچپ و از چپ بر راست غلطیدہ میفرمود:۔
لعن اللہ الیھود والنصاریٰ اتخذوا قبور انبیاءھم مساجد (صحیح بخاری باب مرض النبیؐ)

یعنی لعنت کند خدائتعالیٰ بر یہود و نصاریٰ کہ قبور انبیاء خود را سجدہ گاہ ساختہ اند
مُراد آں پیغمبر رب العباد از ارشاد نمودن ایں کلمات این بود کہ خبردار اے اُمّت
من بر خلافِ آں تعلیم کہ من عمرِ خود دراں صرف کردہ ام۔ زینہار بعد وفاتِ من قبر مرا
نباید کہ بپرستید۔ و سبقِ توحید راکہ از من گرفتہ اید۔ ہرگز فراموش نکنید ؂

ایں کرب و اضطراب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حالت مرض الموت و ایں
محبّت توحید یک واقعۂ ایست۔ خیلے درد افزا۔ کہ ہیچ کدام محب آنحضرت صلعم
ازین واقعۂ دردناک اثر پذیرفتہ ہیچ گاہ قریبِ شرک رفتن نمی توانست ؂

مگر اے بادشاہ والا فر گاہ چشم بکشا و نگاہ فرماکہ درین جزو زمان اکثرے
ازاں میان کہ خود را مُسلمان شہرت می دہند۔ و آرزو دارند۔ کہ ایشان را مُسلمان
گفتہ شود۔ علی الاعلان برخلاف فرمان آں سرتاج پیغمبران عمل می کنند یا نہ؟ سیزدہ[۱۳۰۰]
صد سال قبل ازین کدام مُسلمان ایں وہم در دل میداشت۔ کہ روزے علم بردارانِ
اسلام بر گورِ مُردگان سجدہا کنند۔ و روبسُوئے مزاراتِ بزرگان خود آوردہ نماز
گذارند۔ و انسانان را عالم الغیب انگارند۔ و اہل اللہ را مالک قدرت خداوندی
پندارند۔ و از مُردگان مُرادہائے خود طلبند۔ و بر قبور ہدایا و نذور آرند۔ و نسبتِ
پیرانِ خود اعتقاد دارند۔ کہ ایشان ہرچہ خواہند۔ از خداتعالیٰ بپذیرانند و ایشانرا
ہر جا حاضر و ناظر دانند۔ و بنام غیر اللہ قربانی ہا کنند۔ و برتر از ہمہ اینکہ لاف زنند
کہ این ہمہ کارکہ می کنیم۔ عین تعلیم رسُول کریم است صلی اللہ علیہ وسلم۔ و از مشرق تا
بہ مغرب و از جنوب تا شمال بہ ہر مقامیکہ مُسلمانان سکونت میدارند۔ ارتکابِ ایں ہمہ
اعمال ناشائستہ و افعالِ ناشائستہ را مستحسن میدانند۔ و حصّۂ کثیر و جمِ غفیرِ مُسلمانان

فعلے ازان افعال متذکرہ را مرتکب است۔ بحمد اللہ کہ سوز و گداز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را خدائے تعالیٰ قبول فرمودہ روضۂ مطہرہ اش را تا این زمان ازین بدعات سیّۂ محفوظ و مصئون داشتہ است۔ مگر بر مزاراتِ دیگر بزرگانِ اسلام دریں ایام از بُت خانہائے اہل ہنود ہیچ کمی از رسُوم مشرکانہ نمی باشد۔ اگر امروز آنحضرت صلعم تشریف آوردہ می دید۔ ہرگز اینچنین مردم را مسلمان نمی فہمید۔ بلکہ پیروانِ ملّتِ مشرکین میدانست ؛

شاید ملایانِ این زمانہ جواب دہند۔ کہ ایں ہمہ خیالاتِ جہال و مردم عوام کالانعام است۔ و علماء و خواص ازیں خیالات و بدعات بیزارند۔ مگر امر حق این است کہ حالتِ قوم بنظرِ اکثر افراد معتبر باشد۔ ہرگاہ حصّۂ کثیرِ مُسلمانان تابعِ ایں عقاید است۔ لہذا فیصلہ بر ہمیں سخن است۔ کہ امروز حالتِ مُسلمانان بلحاظ توحید در مغاکِ حضیض اُفتادہ است۔ و ایشاں اصل الاصول اسلام یعنی لا الٰہ الا اللہ را کہ جانِ اسلام است۔ بکلّی فراموش کردہ اند۔ علاوہ بریں ایں سخن نیز راست نیست کہ محض عوام الناس قائل ایں عقائد اند۔ بلکہ سجادہ نشینان و پیران و صُوفی مشربان و مشائخ عظام و علمائے کرام ایں زمانہ با عوام دریں خیالات متفق و متحد اند۔ و اگر بعضے بدل متفق نیستند۔ کم از کم حالتِ ایشان نیز آں قدر خراب است۔ کہ طاقت ردّ خیالات عوام در خود نمیدارند۔ و ایں نیز علامت ضعف ایمان است۔ بلکہ علامت آن است۔ کہ ایمان از دلہائے شاں محو شدہ است ؛

اگرچہ بعض فرقہائے مُسلمانان ادعائے آں می کنند کہ ما از شرک و بدعت تنفر میداریم۔ در روئے خود بجانب این اُمور نمی آریم۔ بلکہ بر آں اظہار ناپسندی و نارضامندی

کردہ ایشان را از ارتکاب چنین افعال و اعمال مشرکانہ کہ اسلام را ازاں آسیبے می رسد ممانعت می نمائیم۔ مگر تعجب این است۔ کہ خود ایشان نیز در شرک مُبتلا گشتہ اند۔ البتہ ایشان را از دیگران این قدر امتیاز حاصل است۔ کہ ہر ولی و نبی را شریکِ خدا نمیدانند الا حضرت عیسیٰ علیہ السلام را شریکِ خدا می پندارند۔ و او را بر آسمان زندہ میدانند۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را کہ افضل الانبیاء اند۔ زیر زمین مدفون تسلیم می کنند۔ امّا حضرت عیسیٰ علیہ السلام عیاذاً باللہ نزدِ ایشان از مدّتِ دو ہزار سال بر آسمان زندہ و پایندہ است۔ و خدا تعالیٰ موت را بدو راہے نہ دہد۔ حالانکہ در قرآن کریم صاف میخوانند کہ والّذین یدعون من دون اللہ لا یخلقون شیئًا وھم یخلقون اموات غیر احیاء وما یشعرون ایان یبعثون (سورہ نحل ع ۲) یعنی آنانکہ ایشان را بجز خدا میخوانند۔ چیزے نیافریدہ اند۔ بلکہ خود مخلوق اند۔ مُردہ اند نہ زندہ۔ و نمیدانند۔ کہ کے مبعوث گردند۔ و باز بچشمِ خود می بینند۔ کہ عیسائیان حضرت عیسیٰ علیہ السلام را معبودے پنداشتہ اند۔ مگر با ایں ہمہ خیالِ زندگی عیسیٰ علیہ السلام را از سر بدر نمی کنند و خود را با این عقیدۂ مشرکانہ موحد می گویند۔ و از خدا و رسول شرم نمیدارند ٭

ہمچنین این مردم بر خلاف شرک آواز بلند می کنند۔ مگر در دل یقین میدارند کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مُردگان را زندہ میکرد۔ و محی الاموات بُود۔ بجائیکہ خدا تعالیٰ میفرماید۔ کہ من خود ہم مُردگان را زندہ کردہ باز بدُنیا نفرستم۔ چنانچہ فرمودہ۔ وحرام علیٰ قریۃٍ اھلکنٰھا انھم لا یرجعون (سُورہ انبیاء ع ۷) یعنی آنانکہ وفات یافتہ اند درحقِ شان فیصلہ چنین صادر شدہ است کہ ایشاں در دُنیا واپس نگردند۔ و ہمچنین ارشاد کردہ است۔ من ورائھم برزخٌ الیٰ یوم یُبعثون (مومنون۔ رکوع ۶)

یعنی کسانے راکہ وفات پیش آمداست۔ درپسِ ایشان حجابے است مانع تاروز قیامت۔ یعنی قبل از روز قیامت زندہ کردہ نشوند۔

ایں مردم خودرا اہل حدیث میگویند۔ امّا ایں حدیث جامع ترمذی وابن ماجہ رابیاد نمی آرند۔ کہ عن جابر قال لقینی رسُول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم۔ فقال یاجابر مالی ارٰلک منکسراً قلت استشھد ابی وترک عیالاً ودیناً قال افلا ابشرک بمالقی اللّٰہ بہ اباک قلت بلیٰ یارسُول اللّٰہ قال ماکلّم اللّٰہ احداً قط الامن وراء حجاب واحیا اباک وکلمہ کفاحاً قال یاعبدی تمنّ علّی اعطک قال یارب تحیینی فاقتل فیک ثانیۃ قال الرب تبارک وتعالیٰ انہ قد سبق منی انھم لایرجعون (مشکوٰۃ المصابیح۔ باب جامع المناقب) یعنی جابر میگوید۔ کہ ملاقات کرد بامن رسُول خدا صلعم وفرمود۔ کہ چہ سبب است۔ کہ من ترا شکستہ حال می بینم۔ عرض کردم کہ والد من عبداللّٰہ درغزوہ احد شہید شدہ عیال وقرض گذاشتہ است۔ پس حضرت ارشاد فرمود۔ آیا ترا بشارت ندہم۔ بہ آں معاملہ کہ حق تعالیٰ با پدر تو سلوک کردہ است۔ گفتم بلے۔ یارسُول اللّٰہ صلی اللہ علیہ وسلم بفرمائید گفت کلام نہ کردہ است خدا تعالیٰ باکسے ہرگز۔ مگر از پسِ پردہ۔ وزندہ گردانید پدر ترا وتکلم کرد بااو بالمواجہ وگفت اے بندۂ من بخواہ از من ہرچہ میخواہی من ترا میدہم۔ عرض کرد۔ اے پروردگار من مرا زندہ گرداں تاکہ درراہِ تو دوبارہ کشتہ شوم۔ خدا تعالیٰ فرمود کہ حکم من جاری شدہ است کہ مُردگان بدُنیا واپس نمیگردند۔

ایں مردم نمی اندیشند۔ کہ کارے راکہ خود خدا تعالیٰ دریں دُنیا نمی کند۔ وآنچہ خاصۂ ذاتِ اوست۔ یعنی احیاءِ اموات آں از مسیح علیہ السلام در وجود آمدن چگونہ ممکن بود

ایشان لفظ اُحی الموتیٰ در سُورہ آل عمران دیدہ خیلے راہِ غلط رفتہ اند لیکن چوں ہمیں لفظ در شانِ رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم وارد شدہ کہ یا ایھا الذین اٰمنوا استجیبوا لِلّٰہِ وللرسول اذا دعاکم لما یحییکم (سُورۂ انفال رکوع ۳) یعنی اے مومنان سخن خدا و رسُول خدا را قبول کنید۔ ہرگاہ کہ شمارا برائے زندہ ساختنِ شما بخواند۔ ایں مردم میخوانند و میگویند۔ کہ دریں آیت از زندگی مُراد زندگی رُوحانی است۔ نہ زندگی جسمانی۔

پس میگوئیم کہ چوں لفظ احیاء در قرآن مجید در معنیٰ زندہ ساختن رُوحانی نیز مستعمل گشتہ است۔ و ایں نیز ثابت است۔ کہ مُردگان را زندہ کردن دریں عالم خلاف سُنّت الٰہی و مخالفِ مفہومِ قرآن کریم و فرمان حضرت رسالت پناہی و عقل سلیم است دریں صورت معنیٰ احیا در حق عیسیٰ علیہ السلام ہماں مُراد باید گرفت کہ مطابق کلام ہم از شائبۂ شرک باشد۔ لیکن از مردمان کہ خود را موحد میگویند اعتقاد می دارند کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مُردگان را زندہ می ساخت وہمچنین اعتقاد میدارند کہ پرندگان را می آفرید۔ حالانکہ در قرآن کریم می خوانند کہ غیر از خدا ہیچکس چیزے را آفریدن نمی تواند۔ کما قال اللہ تعالیٰ والذین یدعون من دون اللہ لا یخلقون شیئًا وھم یخلقون (سُورہ نحل رکوع ۲) یعنی کسانے را کہ بجز خدا تعالیٰ میخوانند۔ ایشان ہیچ چیز را خلق کردن نمی توانند۔ بلکہ ایشان خود آفریدہ شدہ اند۔ ثم قال اَمْ جعلوا لِلّٰہِ شرکاء خلقوا کخلقہٖ فتشابہ الخلق علیھم قل اللہ خالق کل شیءٍ وھو الواحد القھار (سورہ رعد رکوع ۳) یعنی آیا برائے خدا شریک می سازند آنان را کہ در زعم شان خالق اند۔ آیا چیزے خلق کردہ اند۔ مثلِ خلق خدا۔ پس نگاہ شان

مخلوقِ خدا و مخلوقِ شر کارشاں متشابہ شدہ است۔ بگو اے رسُول خدا تعالیٰ خالقِ کل اشیاء است۔ و او واحد است وہمہ اشیاء در قبضۂ تصرف اوست۔ وایضاً قال انّ الذین تدعون من دون اللہ لن یخلقوا ذباباً ولو اجتمعوا لہٗ (سورہ حج ع۱۰) یعنی آں کسانے راکہ شما بجز خدا میخوانید۔ ہرگز یک مگس را آفریدن نمی توانند۔ اگرچہ ہمگنان بجہت آفریدن آں باہم جمع شوند۔ ظاہر است کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام نیز منجملۂ آں کسانے است کہ مردم نصاریٰ ایشاں را بجز خدا تعالیٰ میخوانند۔

الغرض باوجود اینکہ این امر در قرآن مجید در آیاتِ متعددہ بوضاحت تمام عیان است کہ بجز خدا تعالیٰ ہیچ کس برآفریدن چیزے قدرت ندارد۔ واگر کسے ایں قدرت میدارد۔ پس ہمانا او معبود است۔

معنی آیۃ انّی اخلق لکم من الطین کھیئۃ الطیر آنچنان می کنند کہ برخلاف قرآن ومتضاد تعلیم توحید است۔ ودر دل خود نمی اندیشند۔ کہ یک لفظ لغتِ عرب در خود چندیں معانی مختلفہ میدارد۔ پس در ترجمہ آں معنی را اختیار باید کرد کہ مخالفِ دیگر نصوص صریحۂ قرآنیہ نباشد۔ ومناسبِ شانِ انسانی باشد۔ وآں معنی کہ مخالف محکمات قرآنیہ باشد۔ نباید کرد۔ بلکہ آں معنی اختیار کردہ آید۔ کہ مطابق شان خداوندی بود۔ وباوجود ادعائے موحدیت ملوث بشرک نگردند۔ ایں آں عقائد خطرناک اند کہ دریں زمانہ در مسلمانان چہ در علماء وچہ در جہلاء وچہ سُنّی وچہ شیعہ چہ مقلد و چہ غیر مقلد سائر و دائر اند۔ وباوجود موجود بودنِ این عقائدِ باطلہ ہیچ کس نمی تواند گفت۔ کہ مسلمانان بر مضمون لا الٰہ الا اللہ قائم اند۔ بے شک کلمہ لا الٰہ الا اللہ بر زبان جمیع فرقہائے اسلام جاری است۔ امّا بسببِ عقائد مذکورۂ بالا از مفہوم

ومغز درحقیقت آں ہماں قدر دُور افتادہ اند کہ مُشرکانِ دیگر اقوام۔

پس بنظرِ دفعِ ایں ضلالت حضرت اقدس مسیح موعود علیہ السلام آنچناں تعلیم موحدانہ پیش کرد است۔ کہ قائم کنندۂ جلالِ ایزد متعال است۔ و انسان برآں ایمان آوردہ دلش از محبتِ خدا و رسُولِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم پُر می گردد۔ واز آتشِ شرک بکُلی محفوظ میشود۔ و در توحید مقامے حاصل میکند۔ کہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم برآں فائز گشتہ بُودند ؛

حضرت اقدس انار اللہ برہانہ ایں عقائدِ فاسدہ را بدلائلِ صحیحہ شرعیہ باطل ثابت کردہ تعلیم داد است۔ کہ خدا یکے است۔ از قبرے یا صاحب قبرے یا از پیرے یا از فقیرے مُراد طلبیدن یا بر قبور ہدایا و نذور آوردن یا پیشِ کسے سجدہ بُردن یا بہ پائے کسے در افتادن زندہ باشد یا مُردہ یا کسے را مالکِ قدرتش دانستن یا عالم الغیب خیال کردن نبی باشد یا ولی۔ یا بغیر خدا بر نام کسے جانورے را ذبح کردن یا بنام کسے نذر و نیاز دادن یا چیزے را برائے خوشنودی کسے صدقہ دادن یا نسبتِ کسے گمان بُردن کہ ہرچہ خواہد۔ خدا تعالیٰ بپاس خاطر او بر منظور کردن مجبور می گردد۔ ہمہ شرک و الحاد است۔ و مومن را ازاں خیلے اجتناب باید کرد ؛

ہمچنین حضرت اقدس ایں امر را بہ اثبات رسانیدہ است کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مثل انبیائے دیگر وفات یافتہ زیر زمین مدفون است۔ و مانند دیگر رُسولان مُردگان رُوحانیت را زندہ می ساخت۔ امّا در نفسِ او تاثیر زندہ کردنِ مُردگانِ جسمانی و جان بخشیدنِ بے جانان ہرگز نبود۔ و ہیچ کسے را باذن اللہ و بلا اذن اللہ حیاتِ جسمانی دوبارہ نہ دادہ است۔ چرا کہ قادر علی الاطلاق صفاتِ ذاتیۂ مخصوصۂ خود را

بہ ہیچ بندۂ عطا نفرمودہ است۔ و کلامِ او تعالیٰ بالصراحت مخالفِ امکانِ تحقق ایں صفات در مسیح یا در احدے دیگر است۔ و کسانیکہ شرک را اشاعت دادن شعارِ خود ساختہ اند۔ ہمچنیں سخنانِ بے حقیقت می تراشند۔ کہ خدا تعالیٰ صفتِ خالقیتِ خود را بفلاں نبی یا ولی بخشیدہ است۔ و طاقت خود را بدو ارزانی داشتہ۔ و نیز گویند کہ آں معبودِ شاں از حق تعالیٰ جُدا گشتہ بر عالمے جُداگانہ حکومت می راند ؛

پس حضرت مسیح موعودؑ بہ تعلیمے کہ مطابقِ قرآن حکیم و حدیث رسُول کریم و موافق عقل سلیم است۔ ظلمتِ شرک را کہ ظلمِ عظیم است۔ از صفحۂ عقاید خلقِ کثیر زدودہ و بکلی از طبائع خلائق حاک نمودہ۔ و مُسلمانان را آں راہ راست کہ از مدّتِ مدید گم کردہ بُودند۔ وانمودہ است۔ و بہ ایں طور کارے را بہ انجام رسانید است کہ بذمۂ مسیح در بعثتِ ثانی او معین و مُقدّر شدہ بُود ؛

بعد از ایمان باللہ۔ رکن دوم از ارکانِ اسلام ایمان بالملائکہ است۔ کہ مُسلمانان آں را از سر تا پا مسخ نمودہ بُودند۔ چنانچہ بعض مردم را ایں عقیدہ بود کہ از ملائکہ گاہے گناہے صادر ہم میشود۔ و گاہے ایشان بر افعال الٰہی اعتراض ہم وارد میکنند۔ چنانچہ در واقعۂ خلق آدم اعتراض ملائکہ را بہ ایں صورت پیش می کنند۔ کہ گویا رو بروئے حق تعالیٰ بر سرِ پا ایستادہ بر منشار و حکم او اعتراض می آرند۔ حالانکہ مقولۂ شاں این است ۔ نحن نسبح بحمدك ونقدس لك یعنی ما ہرگز قدرت نداریم کہ بر احکام و افعال الٰہی حرف گیری و نکتہ چینی کنیم ؛

ہمچنین قصۂ ہاروت و ماروت را آنچنان دلخراش بیان می کنند۔ کہ از شُنیدن آں حیرت دست مید ہد کہ حق تعالیٰ دو فرشتگان را بہ لباسِ انسان بدُنیا فرستاد۔

وہر دو بر زنے فاحشہ شیدا گشتند۔ و بہ آخر بپاداشِ اعمالِ زشتِ خود در چاہے سرنگون آویختہ شدہ اند۔ نعوذ باللہ من ہذہ الھفوات والخرافات ؛

وہمچنین ایں قصہ را وضع کردہ اند۔ کہ ابلیس معلم ملائکہ و استاذ ملاءِ اعلیٰ بود۔ و فرشتگان را درس میداد۔ و بعضے بہ نسبتِ ملائکہ عقیدہ میدارند۔ کہ گویا آنہا مثل انسان جسم مادی میدارند۔ و ازیں سو بہ آں سو حرکت می کنند و مثلِ مردم میدوند۔ عزرائیل گاہے برائے قبض کردن جانِ کسے بہ مشرق می رود و گاہے بہ مغرب می رسد۔ و برخلافِ ایشان بعضے از وجودِ ملائکہ انکار میدارند و وجودِ شان وہمی می پندارند و تشریح آیات قرآنی بدیں طور می کنند کہ ملائکہ مراد از قوتہائے الٰہی است۔ و بہ ایں درجہ دلیر شدہ اند کہ علی الاعلان برخلافِ احادیث و قرآن سخنانِ ناشائستہ برزبان جاری می کنند و میگویند ؎

ز جبریلِ امین و روحی قرآنے نمیخوانم ؛ ہمہ گفتارِ محبوب است قرآنے کہ من دارم

بلکہ بر وجود ملائکہ نیز اعتراض می آرند۔ و وجود ایشان را برخلافِ قدرتِ خداوندی می انگارند۔

حضرتِ آفریدگار تعالیٰ شانہٗ بہ فضلِ خود حضرت مسیح موعودؑ را بعثت عطا فرمود کہ ایں اعتقادات خلافِ منشاءِ اسلام را ردّ نمود۔ و اعتقاداتِ صحیحہ را اشاعت داد۔ و از ذات ملائکہ اعتراضات مندفع ساخت۔ و بدلائل قاطعہ و حجج ساطعہ ثابت کرد۔ کہ ملائکہ ہرگز بر افعال الٰہی اعتراض نہ کردہ اند و نمی کنند۔ و نہ مرتکب گناہے گشتہ اند۔ و نمیگردند۔ و در شانِ ارفع ایشان ایزدِ منان فرمودہ است کہ لا یعصون اللہ ما امرھم و یفعلون ما یؤمرون (سورہ تحریم ۱۴) یعنی ملائکہ

خلاف ورزی حکم الٰہی نمی کنند۔ وہرچہ بدیشان حکم دادہ می شود۔ بجائے می آرند۔ پس آں صنف مخلوق کہ حق تعالیٰ ایشاں را باطاقت ہائے اطاعت و فرمانبرداری مجبول نمودہ است۔ چگونہ در ارتکاب جرائم و معاصی و در عشق زنان فاحشہ ملوث گشتن از ایشان ممکن است۔ و چہ طور خدا را فراموش ساختہ در ملاہی و مناہی اُفتادہ مبتلا بعذاب الٰہی بُودن از ایشان صورت امکان دارد۔ واگر ایشان مُبتلائے گناہان میتوانند شد۔ پس چگونہ حق تعالیٰ مردم را تکلیفِ ایمان آوردن برایشان دادہ است۔ زیراکہ معنیٔ ایمان آوردن غیر ازین نیست۔ کہ بر ہرچہ ایمان آرید سخن اورا پذیرا کنید۔ و براں عمل نمائید۔ اما بنی آدم را براں صنف مخلوقات کہ صدورِ عصیان از ذوات ایشان ممکن است حکم ایمان دادن ایں معنی دارد۔ تا خود را بورطۂ ہلاکت انگند ؛

نیز حضرت اقدس اثبات فرمود است۔ کہ ملائکہ وجود رُوحانی دارند۔ از جائے بجائے دیگر نقل و حرکت نمی کنند۔ و نہ مثل مردم می دوند۔ بلکہ چنانکہ آفتاب بجائے خود ماندہ روشنی خود بدیگر جا می رساند۔ ایشان نیز بر مقام خود بودہ احکام خدا را بجا می آرند۔ و بمعونتِ طاقتہائے کہ بذمۂ آنہا اطاعتِ ملائکہ کردہ شدہ است۔ ہمہ کارہا می کنند۔

ونیز ایں خیالِ باطل را ہم ردّ فرمود۔ کہ ابلیس اُستادِ ملائکہ یا جلیسِ ایشاں بود۔ زیراکہ او یک رُوحِ خبیث بُود۔ کما قال اللہ تبارک وتعالیٰ وکان من الکافرین (بقرہ ع ۴) یعنی دلِ او از ابتدا منکر بود۔

وحضرتنا اقدس ایں خیال غلط را نیز از میان برداشت۔ کہ وجود ملائکہ ذہنی است باطاقتہائے چند را ملائکہ میخوانند۔ بربنائے مشاہدہ وتجربۂ خود وجود ملائکہ را اثبات نمود

وجہالتِ منکرانِ وجودِ ملائکہ راظاہر فرمود۔ زیراکہ اوّلاً ایشان خود تسلیم می کنند۔ کہ خدائے تعالیٰ برائے مددِ چشمانِ سر آفتاب و انوارِ دیگر را آفریدہ است۔ وحسِ بصر را رویت اشیاء بغیر وجودِ آفتاب یا نورِ دیگر متعذر است۔ وہمچنین حسِ سمع بجہت حصول آواز محتاجِ ہوا است۔ تاہوا آواز را بگوش نہ رساند۔ حسِ سمع را ادراکِ اصوات متعسر است۔ وباوجودِ ایں امداد و وسائط ہیچ حرفے بر قدرتِ تامہ الٰہی نمی آید اَمّا دربارۂ اُمورِ رُوحانیہ میگویند۔ کہ اگر بجہتِ سر انجام دادنِ آنہا وسائط و وسائل را آفریدہ است۔ پس بر قادر بُودنش حرف می آید۔ حضرت اقدسؑ ازیں عقیدۂ ایشاں ہم بر ایشان الزام قائم کردہ وبہ اقرار خود ایشان ایشان را ماخوذ ساخت است۔ وبالتشریح وبالتصریح باز نمودہ کہ آفریدگار تعالیٰ شانہ وسائط را برائے این غرض پیدا نہ کردہ کہ خود احکامِ خود را با بندگان رسانیدن برا و دشوار است بلکہ بدیں غرض وسائط را مخلوق فرمودہ است کہ بندہ بغیر آں وسائط بر شنیدنِ کلام خدا قدرت ندارد۔ وانسان در شنیدن کلام خدا محتاج آں وسائط و وسائل است۔ بلکہ آنہمہ وسائط در سائر ترقیات رُوحانی وجسمانی ممد و معاون بنی نوع انسانی است ؛

الغرض حضرت اقدسؑ آں خرابیہا را کہ در خیال مردم نسبت رکن دوم اسلام پیدا شدہ بُود۔ با دلائل قویہ اصلاح فرمود۔ ووجود ملائکہ را بہ آں صورت زیبا پیش مُسلمانان وانمود۔ کہ خدا ورسُول فرمودہ بود۔

رکن سوم اسلام ایمان بکتب منزلہ من السمار است دربارۂ ایں رکن رکین ہم در ایمان مُسلمانان تزلزل افتادہ بود۔ نسبت جمیع کتب سماویہ عموماً ونسبت مصحفِ مجید خصوصاً

خیالات عجیبہ میداشتند۔ فی الحقیقت در اسلام بلحاظِ ایمان آوردن قرآن کریم اصل الاصول است۔ در کتب سابقہ تکلیفِ ایمان علی السبیل الاجمال بنا بر اصل وقل اٰمنت بما انزل اللہ من کتاب است۔ ورنہ آنہا نہ دریں زمانہ موجود اند ونہ در صورت موجود بودن معمول بہ مسلمانان ہستند ❊

عقاید یکہ مسلمانان نسبت قرآن کریم میدارند۔ آں را دیدہ حیرتے دست میدہد کہ انسان را از ہوش می برد۔ وایں حیرت محض ازیں وجہ است کہ ما بر مسیح موعودؑ ایمان آوردہ بر اصل حقیقت اطلاع یافتہ ایم۔ ورنہ ما نیز مثل دیگراں دریں اعتقاد غلط مبتلا می بودیم ❊

یک گروہ مسلمانان را خیال است کہ قرآن مجید عملاً بعد از وفات نبی کریمؐ معاً از دُنیا برداشتہ شدہ وحصہ کثیر آں نعوذ باللہ از دُنیا مفقود گشتہ۔ وآنچہ بین ایدی الناس موجود است۔ نزد بعضے آں نیز از تصرفات انسانی محفوظ نیست۔ وبعضے ایں خیال را اگرچہ بسختی ردّ می کنند۔ وایں عقیدہ را کفر قرار می دہند۔ اما خود نیز ہمچو قسم بسے عقاید بس خطرناک پیش می کنند۔ کہ قرآن کریم اگرچہ جملہ در بین الدفتین موجود است مگر بعض حصۂ او منسوخ شدہ است۔ وذریعۂ منسوخ بودنش ایں قرار می دہند۔ کہ بسا آیات کریمہ اش مخالفِ آیات دیگر است۔ لہذا یکے ازاں ناسخ ودیگرے منسوخ است۔ نتیجۂ ایں قول شاں ایں برآمد کہ مثلاً کسے را در بعض آیات اختلاف بنظر آمد ودیگرے را در بعض دیگر۔ پس ایں کس ازیں آیات بعض را منسوخ قرار داد۔ وآں کس از انہا بعض دیگر را۔ ازیں طریق بقرآن محض ہمیں نقصان نرسید است کہ از قرآن حصۂ معتد بہ منسوخ قرار دادہ شدہ است۔ بلکہ ایں اثر خطرناک نیز بوقوع رسیدہ است

کہ در طبائع بعض مردم ایں خلجان پیدا گردیدہ کہ چوں از قرآن مجید بعض آیات منسوخ العمل است۔ وخدا ورسول تعیین نفرمودا ست۔ کہ کدام آیہ منسوخ وکدام منسوخ نیست پس بریں کتاب چگونہ اعتبار و اعتماد تواں کرد۔ ہر کسے کہ حصۂ از قرآن کریم از بہر خود پسندید۔ آنکس آں حصہ را اصل قرار دادہ دیگر حصہ اش را منسوخ شمرد۔

و دیگر عقیدۂ خطرناک کہ متعلق کتب سماویہ علی الخصوص فرقان حمید پیدا شدہ است این کہ معاذ اللہ ایں کلام پاک ہم از دست بُرد شیطان محفوظ نماندہ است۔ چنانچہ گفتہ می شود۔ کہ شیطان در بعض احیان در الھام ووحی الٰہی دخل داد است۔ واز آیہ کریمہ وما ارسلنا من قبلک من رسولٍ ولا نبیّ الّا اذا تمنّیٰ القی الشیطان فی امنیّتہٖ۔ ایں نتیجہ برآوردہ می شود۔ کہ در وقتِ نزول وحی والہام بر ہر پیغمبرے شیطان دخل وتصرفِ خود پیدا کردہ است۔ ودرآں وحی از جانبِ خود لفظے یا فقرۂ را اضافہ نمود است۔ کہ آں فقرہ از وحی الٰہی نبود است۔ ومحض بر بیانِ ایں عقیدہ اکتفا نا کردہ اند۔ بلکہ ایں ہم میگویند۔ کہ بارے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم سورۂ نجم را میخواند۔ چوں بہ آیہ افرایتم اللّٰت والعزّیٰ ومنوٰۃ الثالثۃ الاخریٰ رسید شیطان بر زبانِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایں کلمات را رواں ساخت۔ تلک الغرانیق العلیٰ واِن شفاعتھن لترتجیٰ۔ یعنی ایں بُتان کہ مثلِ زنانِ حسین گردن دراز ہستند۔ بشفاعتِ ایشان امیدوار تواں بود۔ چوں کفار ایں الفاظ را از زبان مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شنیدند۔ ہمہ بسجدہ در افتادند۔ بعد ازاں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را معلوم شد۔ کہ ایں الفاظ از تصرف شیطان بر زبانش جاری شدہ بُود۔ خیلے افسوس خورد۔ نعوذ باللہ من ذٰلک۔

ہرچند بعض علماء ایں افسانہ را سراسر خلافِ واقعہ و ناقابل برداشتِ یک مومن صحیح الاعتقاد پنداشتہ اند۔ مگر داستانیکہ ایشاں برائے تسلی خاطر خود وضع ساختہ اند آں نیز حیرت افزا است۔ و آں این است کہ میگویند۔ کہ شیطان ایں فقرات را بر زبانِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ جاری نساختہ بود۔ بلکہ مشابہ آواز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آواز برآوردہ مردم را در غلط فہمی انداختہ بود۔ چراکہ از استماع ایں کلمات بفہم سامعین ایں خیال پیدا شد۔ کہ ایں کلمات را آنحضرت صلعم فرمودہ است۔ الغرض آں بے اعتباری را کہ از شنیدنِ ایں کلمات متعلق آیاتِ قرآن پیدا میشود۔ بدیں طور دور می کنند۔ کہ خدا تعالیٰ می فرماید:۔ فینسخ اللہ ما یلقی الشیطان ثم یحکم اللہ ایتہ واللہ علیم حکیم۔ یعنی خدا تعالیٰ آمیزش شیطانی را دور ساختہ آیاتِ خود را قائم میکند۔ و او تعالیٰ دانندہ تر و صاحبِ حکمت است ؛

لیکن ازیں جواب کسے را ہیچ تسلی دست نمی دہد۔ زیراکہ اگر شیطان در کلام الٰہی تصرف میتواند نمود۔ پس چہ ثبوت است۔ برانیکہ آیہ ینسخ اللہ ہم از القاء شیطان نیست۔ و شاید کہ شیطان برائے مطمئن ساختن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایں کلمات را گفتہ باشد کہ ہر کلامیکہ از جانب شیطان می باشد آں را محو و نسخ کردہ میشود تا بقیہ آں کلام شیطانی کہ از نسخ و محو محفوظ ماند آنرا کلام الٰہی خیال کنند ؛

بعض مردم قرآن کریم را چنداں ساقط الاعتبار و بیقدر قرار دادہ اند کہ بعض احکام صریح و صاف آں را تابع احادیثِ ضعیفہ بلکہ موضوعہ ساختہ اند۔ و بہ بہانۂ اتباعِ سُنّت کلام خدائے عز و جل را تابعِ خیالاتِ بعض مردم ہوا پرست و بدسیرت

گردانیدہ اند۔ پس اگر قرآن کریم نعرہ زناں بباناگِ بلند ہم امرے را ردّ کردہ باشد اما در کدام حدیث (اگرچہ آں حدیث ضعیف ترین باشد) آں امر مذکور باشد دریں صورت ہم حدیث را بر قرآن کریم مقدم داشتہ مثبتِ آں امر می شوند۔ و اگر قرآن کریم اثبات امرے فرمودہ باشد ولیکن در حدیثے آں امر را رد کردہ شدہ باشد وحی الٰہی را پسِ پشت می اندازند وبیان حدیث را ہر چند کہ ضعیف باشد۔ صحیح می پندارند۔

وبعض گستاخان با کلامِ الٰہی ایں سلوک می ورزند کہ آنرا خیال رسول کریم صلعم قرار می دہند واز کلامِ خدا بودنش انکار می کنند اگرچہ بازبان اقرار میدارند کہ ایں کلام خداست مگر تشریح آں بدیں گونہ می نمایند کہ در دل صافی آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خیالاتیکہ برمیخاستند چوں آں خیالات بتائید خدا تعالیٰ می بودند بدیں لحاظ آنرا کلام خدا گفتن مضائقہ ندارد۔ ورنہ در حقیقت الفاظ آں ساختہ و پرداختہ رسول کریمؐ اند۔ ومیگویند کہ ازانجا کہ الفاظ محتاج بہ لبؒ زبان می باشند و ذاتِ حق تعالیٰ ازیں پاک است۔ بنائً علیہ کلام او سبحانہ در الفاظ نازل نتواں شد نعوذ باللہ من ذالک ٭

وبعضے ازانہا بکلام اللہ ایں سلوک روا داشتہ بلکہ فیصلہ دادہ اند کہ قرآن مجید را ترجمہ نباید کرد۔ وبہ ایں طور ذرائع رسانیدن کلام الٰہی را بہ عوام بند می سازند۔ و مخاوق را از فہم کلامِ خدا باز میدارند وبہ ایں روش ذمہ وار اشاعتِ الحاد و بیدینی گشتہ اند ٭

وبعضے با قرآنِ مجید ایں سُلوک مرعی داشتہ اند کہ میگویند کہ قرآن کریم یک کتابے است مجمل کہ بعض اُمورِ ضروریہ در وے بہ اشارات بیان کردہ شدہ است لیکن ہیچ مسئلہ

ازاں ثابت کردن ممکن نیست ❖

وبعضے بامصحفِ مجید بدیں نوع سلوک نمودہ اند کہ قرآن کریم ازسرتاپا بتقدیم وتاخیر مملو است وتاوقتیکہ درالفاظ وآیات تقدیم وتاخیر نہ کردہ شود مقصدِ صحیح ازاں بفہم نمی رسد۔

وبعضے قرآن کریم را ارشیخند مجالس ساختہ اند کہ آں قصص وحکایات راکہ عقلِ سلیم باور نمیکند وفطرتِ انسانی ازاں نفرتے دارد جملگی بقرآن کریم بازبستہ اند وازاں قصص ومضامین کہ متعلق قرآن کریم بیان می کنند مضمونے یاقصۂ یافتہ شود یانشود وباوجود آنکہ الفاظِ قرآن کریم خلافِ آں بیان بفرماید۔ بازہم مضمون راتابعِ قصصِ اسرائیلیاں می کنند۔ وآں قصص راتفسیرِ کلامِ الٰہی قرار میدہند۔ وازمنسوب کردنِ آنہا بہ بزرگانِ پیشین ہم باکے ندارند ❖

وبعضے ازیں خرافات تجاوزکردہ بامصحفِ ربانی ایں سلوک می کنند کہ میگویند۔ آیات کتاب اللہ ترتیب ندارد۔ وقرآن کریم جملہ نامربوط است۔ کہ بدون ہیچ ترتیبے وربطے واقعات مختلفہ ومتفرقہ رادرآں بیان کردہ شدہ است۔ گویا نزدِ ایشاں قرآن کریم سخنِ شخصے است کہ دیوانہ وارحرفِ نامربوط می زند ۔ وسخنہائے بے ترتیب بیان میکند۔ الغرض بزعم ایشان قرآن مجید نہ حاویِ مضمون خاص است ونہ ترتیب خاص را ملحوظ نظر دارد۔ تعالیٰ عما یصفون ❖

دریں جزوِ زمان بعضے بلکہ جمیع اہل اسلام نسبتِ وحی آلٰہی وکلام کبریائی ظلمے تجویزکردہ اند۔ کہ میگویند۔ قبل ازیں کلام آلٰہی نازل کردہ می شُد اماالکنوں نازل شدنِ او ممکن نیست۔ گویاحالاصفتِ اوتعالیٰ معطل گشتہ است۔ اکنوں می بیند ومی شنود

مگر کلام نمیکند (نعوذ باللہ من ذالک)

الحاصل ہر کسے بجائے خود تا توانست سعیِ خود در پارہ پارہ کردن کلام آلہی بعمل آوردہ است۔ و حُسن و جمالِ فرقان حمید از چشم مردم پنہان نمودن روا داشتہ است و نام اینچنین سعی ہا را خدمتِ قرآن گذاشتہ است۔ و الحال نتیجۂ ایں کوشش ہا و سعی ہا ایں حاصل شدہ کہ خیلے ابنائے آدم را از قرآن کریم تنفر پیدا گردیدہ و اثر و تعظیم آں از دلہا بدر رفتہ است۔

اے بادشاہ والا جاہ! حضرت مسیح موعودؑ بعثت یافتہ و ایں جملہ عیوب را دور ساختہ و بدلائل حقہ ثابت کرد کہ قرآن کریم آخرین ہدایتے است از ہدایتہائے حق جل و علا و واضح فرمود کہ قرآن حمید از نسخ محفوظ است و ہر چہ بین الدفتین است قابلِ عمل مسلمانان است و ہیچ حکمش مخالفِ حکمِ دیگر نیست کہ قابلِ نسخ پنداشتہ شود۔ ہر کہ دراں اختلاف می بیند قصورِ فہم اوست و از بے علمی خود آنرا بجانب قرآن کریم و ذکر حکیم منسوب میکند۔ ہرگز تغیر دراں راہ نیافتہ است ہر نقطش و ہر حرفش ہمچنان بحال خود است کہ بر رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نازل شدہ بود۔ محض ہمین نیست کہ دراں ہیچ تغیرے واقع نشدہ بلکہ در مضامین آں تصرف بکار بردن یا لفظے را تقدیم و تاخیر دادن یا حرفے را دراں افزودن یا آیتے را ازاں خارج نمودن ہرگز صورت امکان ندارد۔ زیرا کہ حافظِ حقیقی حفاظتش را بذمہ خود گرفتہ آنچنان سامان حفاظت بہم رسانیدہ است کہ بعضے ازاں رُوحانی است و بعضے جسمانی تا از دستبردِ انسانی در حفظ و امان باشد۔ دراں نسخ قرار دادن ہم غلط است۔ و دراں تغیر و تبدیل فہمیدن خواہ اقل ما یکون باشد ہم بر وے تہمت است۔ او محفوظ است و ہموارہ محفوظ خواہد ماند۔ و ایں سخن کہ پارۂ از قرآن کریم از دُنیا برداشتہ شدہ است۔ بر خدا تعالیٰ الزام قائم کردن است۔ و معنیٔ اش غیر ازیں

چیزے دیگر نیست۔ کہ آں بازپسین ہدایت وآخرین کتاب کہ ہادی مطلق بجہت اصلاح کل عالم نازل کرداست۔ یک روز آں خدمت را کہ بجہت آں نازل کردہ شدہ بود بجانیاورد۔ ومعنی تسلیم کردن تغیر در قرآن کریم این است۔ کہ برائے دوام این کتاب خدا ساقط الاعتبار گشت۔ واگر تغیر در کلام اللہ راہ یافتے۔ لاجرم برائے ہدایت دنیا شارعے دیگر وشریعتے جدیدہ نازل شدے تا اہل عالم بدون ناموس کامل نماند۔

الغرض بدیں نسق حضرت مسیح موعود ثابت نمود۔ کہ قرآن مجید جملۃً وکلاً از تصرف ومس شیطانی پاک است۔ وہرگز شیطان را در کلام الٰہی دخل دادن ممکن نیست وہمچنیں دخل وتصرفِ شیطان برزبانِ نبی صورت نمی بندد۔ ونہ التباسِ آواز شیطان بہ آواز پیغمبر ممکن است ✧

وبربنائے تجربۂ خود وانمود کہ چوں من کہ غلام متبع رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہستم کلامیکہ برمن نازل میشود از ہر شک وشبہ مُبرا می باشد۔ پس چگونہ صورت امکان دارد کہ آں کلامِ خداوندی کہ بر سید المرسلینؐ نازل می شد علی الخصوص فرقانِ حمید کہ الی الابد قانونِ ہدایت است اثرِ تصرفِ شیطان راگو برائے آنے باشد بازمانے قبول میکرد ✧

حضرتِ اقدس مُسلمانان را تعلیم داد کہ قرآن کریم کلام الٰہی است بالیقین و خدا تعالیٰ خود وعدہ فرمودہ کہ من محافظِ کلامِ خود ہستم۔ وایفائے آں وعدہ در رنگے اعجاز فرمودہ کہ دشمنان ومخالفانِ قرآن نیز اعتراف بکمالِ حفاظتِ او میدارند۔ پس بمقابلۂ قرآن کریم حدیث را مقدم داشتن سراسر گستاخی است۔ بلکہ عمداً قرآن کریم را رد نمودن است۔ حدیث ہرگز مخالفِ قرآن مجید نیست زیراکہ رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم مخالفِ کلام خدا

هرگز نه گفت است۔ و تدوینِ حدیث آنچنان هرگز محفوظ نیست۔ چنانکه تدوین قرآن کریم محفوظ است۔ لہٰذا قرآن کریم را تابع حدیث ساختن سراسر تحکم است۔ بلکہ حدیث را ماتحت قرآن کریم باید داشت۔ و اگر بالفرض در ہر دو مطابقت نباشد۔ پس حدیث را کہ متغیر شدنش از دست بُرد تصرفِ انسانی عمداً یا سہواً امکان دارد ترک باید داد ؛

و نیز در جواب آنانکہ میگویند۔ جملہ علوم دین ما را از احادیث حاصل شدہ فرمودند کہ علاوہ از قرآن و حدیث یک اصلِ دیگر ہم است۔ و آں سنت است۔ یعنی تعاملِ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم آنچہ خود بداں عمل فرمودہ و بعمل خود آنرا بصحابہ تعلیم نمودہ و صحابہ بغیر واسطہ کسے بچشم خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را براں عمل پیرا دیدہ و آں روش را از حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرا گرفتہ و باز خود ایشاں براں کاربند شدہ اند۔ و برائے آں حاجتِ کدام حدیث قولی نیست۔ حتیٰ کہ ملیونہا مسلمانان را ملیونہا مسلمانان بر آں اعمال نبویہ عامل دیدہ از ایشاں آموختہ اند۔ و از ایشاں پسینیاں آموختہ اند۔ از پسینیاں پس پسینیاں و ہلم جرا الیٰ یومنا ہذا۔ ایں سنتِ سنیہ گاہے مخالفِ قرآن کریم نمی تواند شد۔ البتہ احادیث کہ آں روایاتِ زبانی ست آں گاہے مخالفِ قرآن کریم ہم می باشد۔ و در آں شکوک و شبہات را گنجائش می باشد۔ پس آں چوں مخالفِ قرآن کریم باشد لائق پذیرفتن نیست در صورتِ موافق قرآن بودن بالراس والعین قبول باید کرد۔ زیرا کہ از قبیل شہادت تاریخی است۔ و شہاداتِ تاریخیہ را بلا دلیل و برہانِ قوی و بدون وجہ موجہ رد کردن بسیار حصہ صداقتہا را از دست دادن است ؛

و نیز حضرت اقدس لنوبیت ایں خیال را ثابت فرمود است کہ قرآن کریم الفاظ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم بودہ است۔ و ثابت کرد است کہ فرقان مجید لفظاً کلامِ

حضرتِ بیچون ست۔ حضرت رسُول اکرم محض رسانندۂ وحی آلہی بود۔ نہ واضع الفاظ ومعانی او۔ وایں وسوسہ ہرگز صحیح نیست۔ کہ کلام محتاج لب وزبان وحروف و الحان می باشد وخدا تعالیٰ ازلب و زبان وصوت والحان پاک است۔ زیراکہ ایں قیاس مع الفارق ست۔ ہرگاہ ذاتِ بیچون لیس کمثلہٖ شیءٌ است۔ پس نسبتِ ذاتِ اوتعالیٰ فیصلہ نمودن بہ اندازہ طاقتہائے انسانی جائز نیست۔ اگر کلام بے لب وزبان صورت نہ پذیرد پس باید کہ ہیچ کارے وہیچ چیزے بغیر وسیلۂ دست مادی کہ مرکب است ازاستخوان وپوست وگوشت واعصاب ساختہ نشود۔ لہذا بریں قیاس بعقیدہ شان اوتعالیٰ خالق ہم نباید کہ باشد۔ وچوں خداتعالیٰ ایں ہمہ کائنات را بغیر دست ہائے مادی آفریدہ است۔ بریں طریق بغیر لب وزبان مادی بایک بندۂ خود نسبتِ مرضیاتِ خود بذریۂ الفاظ تکلم می کند۔ وبربنائے تجربات خود حضرتِ اقدسؑ وانمود کہ ایں وہم محض است کہ نابلدان شاہراہ الہام راپیش آمد است۔ ورنہ بارہا اللہ تعالیٰ خود بہ الفاظ بامن تکلم فرمودہ است۔ وچوں بامن درالفاظ کلام میکند۔ پس با رسُول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کہ سید ولد آدم است۔ واز ہمہ مقربین درگاہ الٰہی درمدارج بالاتر است۔ چگونہ کلام بہ الفاظ خود نہ کردہ است ازاں کس کدام جاہل ترست۔ کہ باوجود جہالت ونادانی خود دراں امر دخل میدہد۔ کہ ازحدعلمش خیلے بالاتر است۔ ونادان بودہ پردۂ رازہائے خداتعالیٰ رابعقل خود کشادن ہوس می نماید ؎

وہمچنین حضرت ایشان بطلانِ ایں خیال نیز بہ پایۂ ثبوت رسانیدہ اند کہ کلام خدا را درزبانِ دیگر ترجمہ کردن ناممکن است۔ زیراکہ اگر مفہوم قرآن راتا بہ خلق رسانیدہ

نشود ایشاں از حلال و حرام و ما یجوز و مالا یجوز چگونہ آگاہ گردند و بغیر آگاہی از محرمات و منہیات چہ طور باز مانند۔ و بر حسن و خوبی قرآن چساں اطلاع بہم رسانند۔ لاریب بغیر متنِ قرآن ترجمہ را علیحدہ اشاعت دادن مثل تراجم تورات و انجیل یک جرم است چراکہ ازیں فعل مردم را از الفاظ و متنِ قرآن بُعدے پیدا آید۔ و یکن کہ در حالتِ ترجمہ در ترجمہ روزے اصل حقیقت قرآن را از دست دہند۔ اما برائے مردمانے کہ عربی نمیدانند ترجمۂ قرآن اگر تحت متنِ قرآن باشد نعمتے عظیم است۔ و ایں از بس ضروری ست۔ بلکہ لابد است۔ کہ زبان عربی را در مردم چنداں رواج دادہ آید۔ کہ مردم قرآن کریم را در اصل زبان فہمیدہ برکاتِ معانی آں حاصل نمایند کہ از تراجم مُیسر آمدن مشکل است۔ و لازم است کہ ہر کہ و مہ کم از کم ترجمہ آنقدر پارۂ کلامِ مجید را بیاموزد کہ او را درِ نماز خواندن لابدی است ٭

و نیز حضرت اقدسؑ ایں خیال را کہ قرآن کریم یک کتابے است مجمل و در آں صرف چند اُمور دین در پیرایہ اشارات بیان کردہ شدہ است۔ بدلائل قاطعہ ردّ فرمود ست و ثابت کرد است۔ کہ مثلِ قرآن مجید دیگر کتابے جامع و مانع در چار دانگ عالم یافتہ نمی شود۔ و ایں کوتاہ نظریِ مردم است۔ کہ بروے غور و تدبّر نمی کنند۔ و آں طہارت حاصل نہ کردہ اند۔ کہ بدون آں القائے مطالب او بر دل مردم نمی شود۔ چراکہ حق تعالیٰ فرمودہ است۔ لا یمسّہ الا المطھّرون۔ پس کوتاہی فہم خود را بہ جانب حضرتِ قرآن نسبت دادن ظلم صریح ست ٭

حضرت اقدسؑ در ثبوتِ ایں دعویٰ جملہ مسائل را از آیاتِ کلام اللہ استنباط نمودہ ظاہر کردہ است۔ کہ برائے جمیع مقاصد ترقیات انسانی کتابِ خدا یک دستور العمل ست

وہمچنیں ہر اعتراض کہ دشمنان اسلام بر قرآن مجید وارد کردہ بُودند۔ از قرآن کریم تردید آں فرمودہ بپایۂ ثبوت رسانید۔ کہ دربارۂ علوم رُوحانیہ و دینیہ و اخلاقیہ ہیچ کتابے مفصل تر و واضح تر از قرآن مجید نیست۔ الفاظ مختصر و معانی بیشمار در خود دارد۔ بحرِ ذخّار حقائق و معارف را خدا تعالیٰ از حکمتِ کاملۂ خود در کوزۂ جائے دادست کہ ہر آیتِ آں حاوی ہزار ہا مطالب اسنیٰ است۔ و مضامین ہوش افزایش رفع شکوک و اوہامِ ہر زمانہ و ضرورتہائے ہر زمانہ را کفایت می کُند ؛

حضرت اقدسؑ ایں خیال را نیز ردّ فرمود۔ کہ قرآن کریم از تقدیم و تاخیر مملوا ست و آشکارا نمود۔ کہ ہر لفظِ او بہ مرکز خود ہمچو نگین در نگین دان نشستہ است۔ کہ از انجا پس و پیش حرکتش دادن ممکن نیست۔ مردم بسببِ کوتاہی نظر و کمی فہم خود دراں مقام تقدیم و تاخیر می انگارند۔ والّا ہر لفظے کہ در جائے نہادہ شدہ است۔ آں لفظ در ہماں جا درست می نشیند۔ و از نشانیدن او در ہماں جا آن خوبی پیدا می شود کہ خدا تعالیٰ پیدا کردن او میخواہد۔ و خیلے از اں مقاماتِ قرآن کریم را کہ مردم نسبتِ آنہا بہ سبب کمی علم خود در گرداب تقدیم و تاخیر اُفتادہ بُودند۔ تفسیر و تشریح فرمودہ صحتِ مضمون ہماں ترتیب قرآنی را ثابت کردند۔ و بہ ایں طور ازالۂ وسوسۂ آں مردم نمودند ؛

و نیز حضرت اقدسؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام نسبتِ آں قصص اسرائیلی کہ آنہا را در بیان محکم قرآن کریم مخلوط کردہ شُدہ است۔ جرح فرمود کہ اینچنین چرا کردہ شد۔ و وا نمود کہ محض مشابہت پیدا شُدن در بعض واقعات ثابت نمی کند۔ کہ در نفس الامر ہر دو واقعہ باہم یکے است۔ و اگر قرآن مجید بعض واقعات را بطور مغائر از بیانِ افسانہ

نویسان بیان میفرماید۔ پس آں ہمیں معنی میدارد کہ قرآن کریم واقعات را در صورتے کہ آں را افسانہ طرازاں و روایہ نویساں بیان می کنند۔ قبول نمی نماید۔ و نیز فرمود۔ کہ قرآن کریم کتاب افسانہ ہا نیست۔ و نہ غرض او داستان نویسی است۔ بلکہ ہر چہ از واقعات گذشتہ بیان فرمودہ است۔ آں بیان نیز از سر تا پا نسبت زمانہ آیندہ پیش خبری ہا است وغرض از بیان آنہا ایں است۔ کہ ہمچو واقعہ در زمان آیندہ با رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یا با فردے از افراد اُمتش نیز پیش می آید۔ بناءً علیہ در تفسیر آنہا قصص یہود را داخل نمودن اصل مُدعائے قرآن کریم را گم کردن است۔ قرآن کریم بر کتبِ سابق بطور شاہد نازل شدہ است۔ نہ کتبِ سابق بر وے بطور شاہد است تا آنچہ میفرماید۔ برخلافِ او از کتبِ سابقہ شہادت طلب نمائیم۔ کار ما این است کہ تفسیرِ مطالب قرآن را بجائے اینکہ از بیرون تجسس بکنیم در نفسِ قرآن تفحص نمائیم

حضرت اقدس ؑ ایں امر را نیز بہ پایۂ ثبوت رسانیدہ است کہ قرآن کتابے ست خیلے مربوط و مضبوط ہرگز مضامین دراں پراگندہ نیست بلکہ از آغاز بسملہ تا والنّاس در ہمہ آیات و سُور تہا ترتیبے و نظامے ست طبعی و اعلیٰ۔ کہ ہر کس را کہ بر آں آگہی دست دہد از غایت مسرّت بوجد می آید۔ و در مقابل از ترتیبِ کتابے دیگر آں لُطف حاصل نتواند کرد۔ کسانیکہ مضامین قرآنی را بے ترتیب پنداشتہ اند یا قرآن کریم را یک مجموعۂ مضامینِ متفرقہ انگاشتہ اند در نفس الامر از معارف و حقائق ایں کتاب چشم خود دوختہ اند۔ و بہرہ نیندوختہ اند و بر نادانی خود ناز داشتہ و بر بے علمی خود علمِ اعتماد برافراشتہ اند وحضرتِ اقدس ؑ بر ترتیب و نظم مضامین مصحفِ مجید خیلے مثالہا بیرون کشیدہ و یک جہان را بر محاسن ترتیب قرآنی آگاہی بخشیدہ اند

ونیز ایں خیالِ سخیف را کہ قبل ازیں خدا تعالیٰ با بندگانِ خاصِ خود کلام میفرمود
واکنوں باکسے ہمکلام نمی شود بدلائل نیرّہ ونیز با تجربہ ومشاہدہ خود باطل قرار دادہ
است۔ وانمودہ کہ تعطل ہیچ صفتے از صفات باری تعالیٰ صورت امکان ندارد۔
ہر گاہ او تعالیٰ حالا ہم مثل سابق می بیند ومی شنود۔ پس سبب چیست کہ اکنوں از حرف زدن
وکلام کردن باز ماندہ است۔ شریعت چیزے دیگر است۔ ومجرد وحی ومکالمۂ آلٰہی
چیزے دیگر پس وحی او تعالیٰ محض ذریعۂ اظہار رضائے اوست۔ واز منع شدنش
معنی غیر ازیں نمی بر آید۔ کہ راہ ہائے اظہار رضائے آلٰہی بر بندگان بستہ شدہ است
کلامِ خدا ہرگز بند نمی تواند شد۔ مادامیکہ نوع انسان در دُنیا باقی ست وتا وقتیکہ
بعض مردم در حصول رضائے او باصدقِ دل کوشش کنند۔ وبر تعلیمِ اسلام عامل
باشند۔ کلام آلٰہی ضرور نازل شود ؏
الحاصل متعلق کتبِ سماوی وقرآن کریم ہر قدر کہ غلط فہمی ہا در عُلمائے ایں زمانہ
شائع وذائع بود۔ کہ بہ آنہا ایں رکن رکینِ اسلام را انہدام پیش آمدہ بود حضرت
اقدسؑ آنہمہ را ردّ فرمود۔ وباز آں را بر بنیادِ اصلی خودش قائم نمود۔ وعظمتِ
حقیقی وحقیقتِ تحقیقی کلام رب العزّت را ثابت فرمودہ طبائع طالبان را بسوئے
آں مائل وراغب ساخت۔ واز چہرۂ نورپاشِ نیّرِ قرآن حجب کم فہمی ہائے عُلماء
را برانداخت۔ وچشم نظارگیان از اشعہ انوار او خیرہ ونظر حاسداں از فرطِ نوراو
تیرہ شد۔ حتیٰ کہ بعض مخالفاں کہ قدرے انصاف در دل میداشتند تجلیاتِ آں را محسوس
کردہ حرباوار حیران تجلیاتِ آں آفتاب آلٰہی گشتند۔
رکن چہارم اسلام ایمان آوردن است بر رسُولانِ خدا علیہم الصلوٰۃ والسلام

مردمانیکہ از حقیقت دُور و از صداقت مہجور اند۔ بریں رکن اعظم نیز رنگ آمیزی ہائے عجیب کردہ بُودند۔ و بعضے از کم خردان بر تبدیلِ صورتش اکتفا ناکردہ ہیکل رُوح افزایش را چناں بدنما ساختہ بُودند۔ کہ دلہائے دوستان ہم از محبت انبیاء خالی و دلہائے بیگانگان از نفرت پُر گشتہ بود۔ و ہیچ شکے نیست کہ ہر قدر سبّ و شتم بہ نسبت رسُول کریم صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ دریں جزو زمان بر زبانِ مخالفان جاری است۔ ہمہ بر ذمۂ ایں مردم ناعاقبت اندیش است۔ کہ خود را مُسلمان میگویانند۔ نہ بر ذمۂ قومے دیگر۔ عیسائیان و دیگر مخالفینِ اسلام بنا بر افتراہائے خود چنداں اعتراض بر ذاتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وارد نمی کنند۔ ہر قدر کہ بر بنائے آں روایات اعتراضات پیش می نمایند کہ خود از مُسلمانان مروی است واز قبیل مسلمات مُسلمانان گشتہ است وایشان آنہا را بطور لطائف در مجالسِ وعظ بر زبان می آرند و بر منابر می خوانند۔ آہ! آہ!! دلِ یک مسلمانِ غیرتمند آں وقت پارہ پارہ می شود۔ چوں می بیند کہ یک دشمن اسلام با یک حربۂ کہ آنرا دستِ خود یک مُسلمان وضع ساختہ پردۂ ناموسِ طہارتِ سیّد الاتقیا امام الانبیاء را بزعمِ باطل خود چاک می سازد۔ درحقیقت او پردۂ نفاق منافقے را می کشاید۔ مگر بظاہر فہمیدہ می شود۔ کہ عیوبِ اخلاق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را عیان و نقائص مذہب اسلام را بیان می کند۔

بعثتِ انبیاء بجہت آں ست۔ کہ در دُنیا تقویٰ و طہارت را قائم فرمایند و خلق را بجانبِ افعالِ حسنہ ہدایت نمایند۔ مگر مُسلمانانِ زمانۂ فیج اعوج آں عیوب را بذواتِ انبیاء منسوب نمودہ اند کہ از شُنیدنِ آں زہرۂ یک مومن مخلص آب و جگر او کباب میگردد و از حضرت آدم علیہ السلام تا سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم گناہانِ

ہر نبی و مُرسل را بر شمردہ کتب خود را از گند آگندہ اند ؛

نسبت جناب ابو البشر علیہ السلام بدیں گونہ گناہ را ثابت می کنند کہ واضح ترین حکم آلہی را پسِ پُشت انداختہ است۔ و با ہوائے نفس در ساختہ است و حضرت نوح علیہ السلام را نیز صاحب عمل غیر صالح یعنی گنہگار قرار دادہ اند۔ کہ با وجود ممانعت برائے پسرِ نا اہل خود از خدا دُعا کرد۔ و حضرت ابراہیم علیہ السلام را کاذب قرار میدہند کہ معاذ اللہ سہ بار دروغ بیفروغ گفتہ بود۔ و حضرت یعقوب علیہ السلام را گنہگار ثابت می نمایند۔ کہ پدرِ خود را بر بسترِ مرگ فریب داد و لباسِ برادر خود پوشیدہ پیشِ اسحٰق آمد۔ و دُعائے برکت خواستہ نبوت حاصل نمود۔ سُبحان اللہ بفریب ہم نبوت حاصل می شود۔ و نسبتِ حضرت یوسف علیہ السلام آنچہ خرافات نوشتہ اند کہ از دیدنِ آں مُوئے بر بدنِ انسان راست می شود۔ و ہمچنین گفتہ می شود کہ یوسف علیہ السلام در عہدِ طفولیت ارتکاب سرقہ ہم کردہ بُود و بارے بجہت داشتنِ برادر نزد خود فریبے ہم کردہ ۔ و ہمچنین بر حضرت موسیٰ علیہ السلام ایں الزام قائم می کنند کہ او مردے را بلا وجہ قتل کردہ مرتکبِ گناہِ کبیرہ گردیدہ و باز بفریب و حیلہ مالِ مردم را فرا گرفتہ با قومِ خود از مصر گریخت۔

و نسبتِ داوٗد علیہ السلام گفتہ می شود کہ برائے گرفتنِ زن شوہرش را بر جنگ فرستاد تا قتل شد و زنش را در حبالۂ نکاحِ خود آورد۔ و در بارۂ حضرت سلیمان علیہ السلام نگاشتہ اند۔ کہ بر لبِ یک زن مشرکہ عاشق بود و شیطان رجیم بروے آنچنان غلبہ و مکنت یافت۔ کہ او را از تختِ شاہی بر طرف کردہ بر جایش خود حکمران گشت ۔ و حکومت کردن آغاز کرد و محبتِ مال

بر طبعِ او آں قدر غالب بود۔ کہ در معائنۂ اسپاں چناں غافل شد کہ آفتاب غروب گشت و نمازِ عصر را فوت کرد ؛

و نسبت ذاتِ سرورِ کائنات فخرِ موجودات رُوحنا فداہ کہ گردنِ ایں مردم زیر بارِ احسان او خم است۔ و ہر مُوئے بدنِ شان در تحتِ انعام اوست۔ از جملہ انبیاء زیادہ تر حملہ ہا بکار بُردہ اند۔ و ہیچ پہلوئے حیاتِ مقدسۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را نگذاشتہ اند۔ کہ برآں اعتراض وارد نہ گردد۔ بعضے از ایشان میگویند کہ حضرت میخواست کہ داماد خود علی مرتضیٰ را خلیفۂ خود مقرر نماید۔ مگر از خوفِ مردم نتوانست۔

و برخے از سوانح نگاران می نویسند کہ روزے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دختر عمۂ خود زینب را دیدہ شیفتۂ حسن و جمالش گردید۔ پس حق تعالیٰ از زید طلاقش دہانیدہ در نکاحِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در آورد۔ چنانچہ در معالم التنزیل است۔ و ذالک ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم زوج زینب من زید فمکثت عندہٗ حیناً ثم ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اتی زیداً ذات یوم لحاجۃ فابصر زینب قائمۃً فی درع و خمار و کانت بیضاء جمیلۃ ذات خلق من اتم نساء قریش فوقعت فی نفسہ و اعجبہ حسنہا فقال سبحان مقلب القلوب وانصرف فلما جاء زید ذکرت لہ ففطن زید فالقی فی نفس زیدٍ کراھیتہا فی الوقت فاتی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فقال انی ارید ان اٰفارق صاحبتی قال مالک ارابت منہا شیئاً قال لا واللہ یارسول اللہ ما رایت فیہا الا خیراً ولکنہا تتعظم علیّ بشرفہا

تو ذيني بلسانها فقال له النبى صلى الله عليه وسلم امسك عليك زوجك وتخفى فى نفسك مَا اللّٰهُ مُبۡدِيۡهِ ۔ اے تسر فی نفسك ما الله مظهره اى كان فى قلبه لو فارقها اتزوجها ۔ قال ابن عباس فى حبها وقال قتادة ودّ طلاقها ۔

یعنی جناب رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم زینب را با زید نکاح کرد ۔ و تا یک مدت زینب نزد او بود تا آنکہ یک روز رسول خدا صلعم بخانہ زید برائے یک ضرورتے تشریف برد ۔ زینب را در پیرہن دیجر ایستادہ دید ۔ و زینب خیلے سفید اندام و خوش گل و در زنانِ قریش بدرجۂ اتم نیکو اندام بود ۔ در دلِ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم جائے کرد ۔ و حُسن و جمالِ او خیلے خوش آمد ۔ بر زبانش جاری شد پاک ذات است آنکہ دلہا را میگرداند ۔ و از انجا باز گردید ۔ چوں زید بخانہ آمد زینب ایں سخن را بدو بیان کرد ۔ زید دانست ۔ پس ہماں وقت در دلِ زید کراہت از جانب زینب افتاد ۔ و نزدِ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ عرض کرد کہ میخواہم زنِ خود را از خود جدا کنم ۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود تو از وچہ چیز دیدۂ ۔ گفت من واللہ از و بغیر از خوبی چیزے ندیدہ ام ۔ ولیکن او بباعثِ شرافت خود بر من خود را بزرگی می دہد ۔ و بزبانِ خود مرا ایذا می رساند ۔ حضرت فرمود ۔ زنِ خود را پیشِ خود بدار ۔ و در تفسیر آیۂ وتخفی فی نفسک مَا اللّٰہُ مُبۡدِیۡہِ ۔ یعنی اے نبی تو در جانِ خود پوشیدہ میکنی چیزے را کہ خدا آں را ظاہر کردن ارادہ دارد ۔ می نویسد کہ در دل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بود ۔ کہ کاش زید زینب را طلاق دہد و من بنکاحِ خود در آرم ۔ و ایں سخن را بحضرت ابن عباس منسوب میکند کہ حضرت محبت زینب را در دل خود میداشت ۔ و قتادہ می گوید کہ آنحضرت طلاق زینب را در دل خود دوست میداشت ۔ نعوذ باللہ من ذٰلک ؞

ہمچنین نسبتِ فدتہ حفصہ می نویسد :۔ کما قال المفسرون وکان رسُول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقسم بین نسائہ فلما کان یوم حفصۃ استاذنت رسُول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فی زیارۃ ابیہا فاذن لہا فلما خرجت ارسل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم الی جاریتہ ماریۃ القبطیۃ فادخلہا بیت حفصۃ فوقع علیہا فلما رجعت حفصۃ وجدۃ الباب مغلقاً فجلست عند الباب فخرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ووجہہ یقطر عرقاً وحفصۃ تبکی فقال ما یبکیک فقالت انما ابکی لانک اذنت لی من اجل ھذا ادخلت امتک بیتی ثم وقعت علیہا فی یومی وعلی فراشی ما رایت حرمتہ وحقاً ماکنت تصنع ھذا بامرأۃ منہن فقال رسُول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ھی جاریتی احل اللہ لی اسکتی فہی حرام علیّ التمس بذلک رضاک فلاتخبری بھذا امرأۃ ۔ (معالم التنزیل)
مُفسرین می گویند۔ کہ رسُول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم درمیان ازواج خود روزہا تقسیم کردہ بُود۔ در روزے از روزہائے خود حفصہ از رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم بجہتِ دیدن پدر خود اذن طلب نمود۔ رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم اورا اذن داد۔ وچوں حفصہ برفت۔ رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم یکے را بجانبِ کنیزِ خود ماریہ قبطیہ فرستادہ طلب نمود۔ و در خانۂ حفصہ داخل کردہ باوے مشغول مقاربت شُد۔ دربین این حالت حفصہ واپس آمد۔ و دروازۂ حجرہ رابستہ یافتہ نزدیک دروازہ بنشست ۔ چوں رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم از خانہ برآمد عرق از روئے مبارکِ او می چکید حفصہ بنا کرد بگریستن۔ رسُول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ گریہ چرا میکنی ۔ گفت بجہت اینکہ تو مرا برائے این کار اذنِ رفتن دادی وکنیز خود را در خانۂ من طلب کردہ

در روز نوبت من باز بر بستر من بادے مباشرت نمودی و حق حرمت مرا نگاه نداشتی و با ہیچ زن از زنان خود گاہے اینچنین حرکت نکردی رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ایں کنیز من است خدا تعالی وے را بر من حلال ساختہ است پس او را بر خود حرام میکنم من برای کار خوشنودی تو میخواہم باید کہ زنے را ازین خبر ندہی۔ و بعضے ازیں ہم تجاوز کردہ نسبت بذات فخر الرسل صلی اللہ علیہ وسلم اتہام بستہ اند کہ آنحضرت صلعم گاہ گاہ از تہ دل میخواست کہ در تعلیم احکام اسلام سامحتے و مسابلتے پیدا شود و آنچنان تعلیمے نازل گردد کہ مشرکان مکّہ نیز قبول نمایند و دران تعلیم جذبات و احساسات ایشان ہم ملحوظ باشد

ایں ہمہ آں خیالات و اعتقادات است کہ در مسلمانان بہ نسبت ذات مقدسہ انبیاء سائر و دائر است و بعض مردم را اعتقاد ازین ہم تجاوز کردہ بداں درجہ رسیدہ است کہ از طرز معاشرت انبیاء علیہم السلام درگذشتہ بر روش دینیہ ایشان نیز حملہ کردہ اند و میگویند کہ انبیاء در حقیقت محبّان وطن بودہ اند چوں بنظر غائر معلوم کردن کہ مردم بغیر تسلیم نمودن عقیدۂ روز جزا و سزا و بہشت و دوزخ از حدود اخلاق و تمدن تجاوز می نمایند بر نیت نیک مردم را مناسب وقت احکام دادہ اند و دعوی الہام و وحی محض برائے ترہیب و ترغیب بود تا مردم از رذائل متخلی و بہ فضائل متحلی گردند و بوجہ نیت نیک کہ میداشتند و بسبب پیش کردن تعلیم اخلاق کہ بدرجۂ غایت مستحسن بود۔ ذات ایشان واجب التعظیم و التکریم است و با وجود اینچنین عقائد داشتن این مردم خود را مسلمان میدانند و میخواہند کہ مردمان دیگر نیز ایشان را مسلمان بگویند:

حضرت اقدس مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام چنانکہ دیگر عقائد فاسدہ را ردّ فرمودہ منہج قویم و صراط مستقیم کشاد نمود۔ ہمچنان دربارۂ این خیالات نیز مسلمان را و مردم دیگر اقوام را بر تعلیم صحیح دین اسلام آگاہی بخشید و فرمود کہ انبیاء در دنیا بجہت قائم کردن صلاح و سداد بعثت می یابند۔ بناءً علی ہذا خود ذات ایشان برائے اصلاح حال مردم نمونۂ نیک میباشد پس اگر انبیاء نمونۂ نیک بودندے بہ بعثت ایشان چہ حاجت بود و چرا از آسمان صرف کتاب الٰہی نازل نکردہ شد

غرض از بعثتِ انبیاء ہمین می باشد کہ مردم ایشان را بر فرمانِ آلٰہی عمل پیرا دیدہ از تصویرِ عملی ایشان معنی سخن خدا را دریابند و از قوّتِ قدسیۂ آں مقدسان طاقتے حاصل کردہ بر جذباتِ نفسانیہ خود غالب آیند۔

حضرتِ اقدس نور اللہ برہانہ عالمے را تعلیم دادہ است۔ کہ آں خیالاتِ باطلہ کہ مردم دربارۂ ذواتِ مقدسۂ انبیاء علیہم السلام میدارند۔ سببِ آں محض لاعلمی و کم فہمی است۔ ایں مردم در فہمیدنِ کلامِ خدا غور و خوض بکار نمی برند و بلا تحقیق سخنہائے بے معنی خود را پرواز دادن می گیرند۔ جملہ انبیاء علیہم السلام از صغائر و کبائر معصوم اند و ذاتِ ایشان نمونۂ زندہ صدق و راستی و وجود ایشاں وفائے متجسم می باشد۔ ایشان مظہرِ صفاتِ آلٰہی می باشند۔ و بہ حسن و خوبی خود بجانب قدوسیت و سبوحیتِ حق تعالیٰ عزّ اسمہ اشارہ می کنند۔ در نفس الامر وجود ایشان یک آئینۂ مصفا می باشد۔ کہ در چنیے از احیان بدکاران دراں صورتِ مکروہ خود را دیدہ ہمچوآں زنگی کہ در آئینہ روئے زشتِ خود را دیدہ پنداشت۔ کہ آئینہ زنگار خوردہ است زشتیِ روئے خود را باداں منسوب می کنند۔ نہ آدم نافرمانِ حکمِ آلٰہی بود۔ نہ نوح گناہے کردہ است۔ نہ ابراہیم حرفِ دروغ گفتہ است۔ نہ یعقوب برادر خود را فریب دادہ است نہ یوسف ارادۂ بد در دل آورد۔ نہ دزدی کرد۔ و نہ ہیچ کس را فریب داد۔ و نہ موسیٰ خونِ ناحق ریخت و نہ داؤد زنِ شخصے را غصب کرد۔ و نہ سلیمان در عشق مشرکہ فرض خود را از دست داد۔ و نہ در محبتِ اسپاں از نماز غفلت ورزید۔ و نہ سید المرسلین مرتکب گناہ کبیرہ و صغیرہ گردید۔ ذاتِ پاکش از جملہ عیوب منزّہ و از ہمہ گناہان محفوظ و مصئون و معصوم بود۔ آنکس کہ عیبِ آں شہنشاہِ رسل بیان می کند۔ خود را و جانِ خود را ناپاکتر وامی نماید۔ ایں ہمہ افسانہا کہ بہ نسبتِ ذاتِ اطہر و اقدس فخرِ رسل

در کتب تفاسیر سادہ لوحاں نگاشتہ اند۔ روایاتِ بعض منافقین است۔ کہ پیشِ قواعد جرح و تعدیل ہرگز راست نمی شود۔ سوانح تمام حیاتِ بابرکات سرورِ انبیاء صلی اللہ علیہ وسلم از ہمچو روایات پاک و بے لوث است۔ و ہر قدر سخنان کہ ازیں قبیل بہ نسبت سرورِ کائنات یا نسبت دیگر انبیاء علیہم السلام مشہور است یا در بعض کتب حدیث و سیر یا در بعض تفاسیر مسطور است ہمہ یادگار اتہامات منافقین است و یا در تفسیر کردن آیات قرآن بخلاف اصل معنی و مراد آں پیدا شدہ است۔

سیدنا حضرت مسیح موعود علیہ التحیۃ و الثناء از مصحفِ مجید بدلائل نیرہ بکمال توضیح ثابت نمودہ است کہ فی الحقیقت ہمچو خیالات نسبتِ انبیاء علیہم السلام داشتن خلاف تعلیم اسلام ست۔ والحق سخن راست این است۔ کہ ایں گونہ خیالاتِ واہیہ از پرستاران کلیسیا در مسلمانانِ سادہ لوح رسیدہ است۔ نصاریٰ بجہت اثبات الوہیتِ مسیح طریقے اختیار کردہ بودند۔ کہ خود را مسلمان وانمودہ و۔ رمیان مسلمانان تعبیہ شدہ عیب شماری انبیاء می کردند تا مسلمانان را معلوم شود۔ کہ از جملہ عیوب و ذنوب صرف ذاتِ ابن مریم پاک و منزہ است ؀

بنائے علیہ از انسانیت بالا تر طاقتے میداشت۔ و دیگر جملہ انبیاء انسان بودند لہذا بعض ذنوب از ذاتِ ایشان سر بر زد است۔ و ہستیٔ مسیح چوں از انسانیت برتر بود۔ بدیں وجہ ہیچ معصیت از ذات او صادر نشدہ است۔ و ازین است کہ مسلمانان ہم عیوب انبیاء را بر شمردن آغاز کردند۔ حتیٰ کہ نسبتِ ذات ستودہ صفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز بعض اتہامات روایت کردہ اند۔ اما منجملہ انبیاء محض ذات حضرت مسیح را مبرا از صدور گناہ قرار دادند۔ بلکہ والدۂ ماجدہ اش مریم را نیز معصوم عن الخطاء دانستند ؀

پس آیا ایں ہمہ برائے ثبوتِ ایں امر کافی نیست۔ کہ ایں جملہ افسانہائے دروغ و قصہ ہائے قابل نفرت در مسلمانان از مکرِ عیسائیاں داخل شدہ است۔ و مسلمانان نیز ایں اثر بدرا یا بباعث صحبتِ ایشاں فرا گرفتہ اند یا بعض شریر الطبع عیسائیاں خود را بہ تصنع در مسلمانان تعبیہ نمودہ ایں چنیں اباطیل و اکاذیب را در مسلمانان سادہ طبع شائع و ذائع ساختہ اند۔ کہ آنہا را ابتداءً مورخان و محدثان ما بہ سبب دیانتداری مشہورۂ خود با روایاتِ معتبرہ یک جا کردہ اند۔ تا روایات موافق و مخالف ہر دو قسم بمردم برسد۔ مگر بعد ازاں ناخلفاں نسل آیندہ کہ از نور نبوت بہرہ نداشتند۔ آں ہمہ وساوس شیطانیہ را باوجود خلاف تعلیم قرآن بودن باور نمودند۔ و نیز آں روایات صحیحہ متعلقہ عصمتِ انبیاء کہ بجہت قطع نمودن ایں وساوس خنجر بُراں بود است۔ از دست دادند ﴿

مگر الحمد للہ علیٰ ذالک سیدنا مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام پردہ از خبث ایں روایات برانداخت۔ و باز از سرِ نو مرتبۂ صحیحہ انبیاء علیہم السلام را پیش چشمان خلائق نمایاں ساخت و حفاظت عزت و عظمت آں ماموران بارگاہِ ربّ العزت کرد۔ علی الخصوص شان والا و طہارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را نہ صرف بطور ذکر و قصہ بلکہ باں دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ ثابت نمود۔ کہ دشمنان را مجالِ دم زدن باقی نماند۔ برخے از کلام حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام اندریں باب ؛۔

در دلم جوشد ثنائے سرورے	آنکہ در خوبی ندارد ہمسرے
آں دلِ روشن کہ روشن کردہ است	صد درونِ تیرہ را چوں اخترے
بر لبش جاری ز حکمت چشمۂ	در دلش پُر از معارف کوثرے

خواجۂ و مر عاجزاں را بندۂ ٭ بادشاہ و بیکساں را چاکرے
آں ترحمہا کہ خلق از وے بدید ٭ کس ندیدہ در جہاں از مادرے
از شرابِ شوقِ جاناں بیخودے ٭ در سرشں بر خاک بنہادہ سرے
روشنی از وے بہر قومے رسید ٭ نورِ او رخشید بر ہر کشورے
آیتِ رحماں برائے ہر بصیر ٭ حجتِ حق بہر ہر دیدہ ورے
ناتواناں را برحمت دستگیر ٭ خستہ جاناں را بہ شفقت غمخورے
آفتاب و مہ چہ مے مانند بدو ٭ در دلش از نورِ حق صد نیّرے
آں شرابِ معرفت دادش خدا ٭ کز شعاعش خیرہ شد ہر اخترے
شد عیاں از وے علی الوجہ الاتم ٭ جوہرِ انساں کہ بود آں مضمرے
ختم شد بر نفسِ پاکش ہر کمال ٭ لاجرم شد ختم ہر پیغمبرے
مجمع البحرین علم و معرفت ٭ جامع الاسمین ابر و خاورے
چشمِ من بسیار گردید و ندید ٭ چشمۂ چوں دینِ او صافی ترے
سالکاں را نیست غیر از وے امام ٭ رہبر داں را نیست جز وے رہبرے
اے خدا بر وے سلام ما رساں ٭ ہم برادرانش ز ہر پیغمبرے
جائے او جائیکہ طیرِ قدس را ٭ سوزد از انوار آں بال و پرے
ہر رسولے آفتابِ صدق بود ٭ ہر رسولے بود مہرِ انورے
ہر رسولے بود ظلِّ دیں پناہ ٭ ہر رسولے بود باغِ مثمرے
گر بدنیا نامدے ایں خیلِ پاک ٭ کارِ دیں ماندے سراسر ابترے
ہر کہ شکرِ بعثِ شاں نارد بجا ٭ ہست او آلائے حق را کافرے
آں ہمہ از یک صدف صد گوہر اند ٭ متحد در ذات و اصل و گوہرے

اوّل آدمؑ آخر شاں احمدؐ است
اے خناسِ آنکس کہ بیند آخرے

انبیاء روشن گہر ہستند لیک
ہست احمدؐ زاں ہمہ روشن ترے

آں ہمہ کانِ معارف بودہ اند
ہر یکے از راہِ مولیٰ مخبرے

ہر کہ را علمے ز توحید حق است
ہست اصلِ علمش از پیغمبرے

آں رسیدش از رہِ تعلیم ہا
گو شود اکنوں ز نخوت منکرے

ہست قومے کج رو و ناپاک رائے
آنکہ زیں پاکاں ہمے پیچد سرے

دیدۂ شاں روئے حق ہرگز ندید
بس سیہ کردند روئے دفترے

شور بختی ہائے بخت شاں ببیں
نا ز بر چشم و گریزاں از خورے

چشم گر بودے غنی از آفتاب
کس نبودے تیز بیں چوں شپرّے

چوں بروزِ ابتدا تقسیم کرد
در میانِ خلق از خیر و شرے

راستی در حصۂ او شاں فتاد
دیگراں را کذب شد آبشخورے

قول شاں اینست کاندر غیر شاں
آمدہ صد کاذب و حیلت گرے

لعلِ تاباں را اگر گوئی کثیف
زیں چہ کاہد قدرِ روشن جوہرے

طعنہ بر پاکاں نہ بر پاکاں بود
خود کنی ثابت کہ ہستی فاجرے

ما ہمہ پیغمبراں را چاکریم
ہمچو خاکے اوفتادہ بر درے

ہر رسولے کو طریقِ حق نمود
جانِ ما قرباں براں حق پرورے

رکنِ پنجم اسلام۔ ایمان بر بعث بعد الموت و بہشت و دوزخ است۔ بجہت ہدم بنیان این رکن رکین نیز مسلمانان با دل و جان سعی ہا کردہ اند۔ نہ صرف این قدر بود کہ دلہائے

شاں از بعث بعد الموت یقیناً بکلی منکر گشتہ بُود (زیراکہ اگر ایشان بر وجود قیامت یقین مید اشتند۔ ہرگز تعلیم دین را بدیں نمط کہ بنظر می آید۔ پس پشت نمی انداختند) بلکہ علانیہ ہم خیالات عجیب و غریب متعلق حشر و نشر در مردم انتشار یافتہ بُود۔ تصویر جنت و نعمائے او کہ در اذہان مسلمانان مرتسم شد است بخوبی نشان می دہد کہ اصل مفہوم بہشت بریں از ذہن ایشان بدر رفت است۔ و چیزے کہ از جنت در خیال شاں باقی است محض یک مقام عیش و عشرت و یک جائے ہوس رانی است گویا بخیال ایں مردم انساں دریں دار دُنیا بہ جہت ایں غرض آفریدہ شد است کہ چند روز در ینجا محنت و مشقت بر خود گوارا کردہ بداں مقام برسد کہ از انجا ہمہ اشیاء خوردنی و نوشیدنی و پوشیدنی و صحبت با زنانِ خوش گل دست دہد۔ چوں ایں لذات جسمانی و اسباب ہوس رانی حاصل شد۔ پس ہمہ نعمت اورا میسر آمد۔ حالانکہ خدائے تعالیٰ در قرآن مجید فرمود است۔ وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون یعنی اصل غرض از خلق بنی آدم عبادت خدا است۔ تا انسان آں حالت را اختیار کند۔ کہ نقش صفات الٰہیہ را در ذات خود نشاند۔ زیراکہ معنی عبودیت تذلل و پذیرفتن نقش معبود است۔ پس ایں خیال کہ انسان در پنجاہ یا شصت سالہ زندگی آں کارے راکہ او برائے آں پیدا کردہ شدہ بُود سر انجام دادہ باز حیات غیر فانی را در نا و نوش و خورد و پوش و عیش و کامرانی و عشرت جاودانی مثل بہائم صرف کند کمال نادانی است۔ و ہمبریں نمط متعلق جہنم ایں خیال داشتن کہ آں ارحم الراحمین کفار را تا زمانیکہ نہایت ندارد درونِ آتش سوزاں بدارد۔ و مثل یک حاکم قسی القلب گاہے بر حالتِ زار شاں نگاہِ ترحم نکند۔ نیز غلط است ؛

حضرت اقدسؑ ایں ہمہ خیالاتِ سخیفہ را ردّ نمودہ است۔ و بدلائل قاطعہ و حجج ساطعہ و معجزات باہرہ اوّلاً ایمان مردم بر وجود بعث بعد الموت قائم کرد است۔ و بے ثباتی دارِ ناپائدار دنیا و برتری و خوبی ہائے حیات اخروی را مثل روز روشن پیش دوست و دشمن ثابت فرمود است۔ و ہمچنیں آں خیالاتِ لغو را کہ بہ نسبت جنت جاگزین خاطر مردم بود ردّ نمود است ؛

و ایں وہم را نیز رفع کرد است۔ کہ خیلے کساں میگویند۔ نعمائے جنت محض بطریق استعارہ در قرآن کریم بیان شدہ است۔ بہ پایہ ثبوت رسانید است کہ جنت را وجود حقیقی است۔ و ایں خیالِ غلط را نیز از میاں برداشت است کہ بعض مردم را پیش آمدہ بود کہ جنت مثلِ دنیا یک مقامے است کہ سامانِ عیش و نشاط بہ پیمانۂ وسیع تر از دنیا در آنجا مہیّا ست۔ مسیح موعود با ادّلہ و براہین وا نمودہ است۔ کہ در حقیقت نعمتہائے مادی ایں دنیا با نعمائے اخروی عقبیٰ اختلاف تمام میدارد۔ و در حقیقت نعمتہائے مادیہ عقبیٰ متمثلاتِ عبادات دنیا است یعنی عباداتِ دنیا در عقبیٰ صور جسمیہ قبول کنند۔ گویا روح اینجا در آں جا مجسم شود۔ و روح آنجا یک روحِ جداگانہ باشد۔ کہ خیلے اورا ترقی و برتری حاصل آید۔ ہمچناں کہ بہ نسبتِ قوائے روحانیہ یک نطفہ قوائے روحانیہ آں انسان کہ ازاں نطفہ وجود پذیرد اعلیٰ و برتری باشد ؛

و ہمچنیں اثبات فرمود است کہ عذاب دوزخ را کہ مردم انجام پذیر نمیدانند و میگویند۔ کہ نہایت زمانی برائے آں نیست۔ ایں اعتقاد خیلے نادرست است بلکہ لابد وقتے انجام پذیرد و صورت اختتام گیرد ادابدیت یعنی زمانِ او

تا مدتہاے دراز طول گیرندہ است۔ اما غیر مجذود ہم نیست۔ بلکہ آخر کار منقطع گردد۔ زیراکہ حق تعالیٰ نسبت رحمتِ کاملۂ خود میفرماید "رحمتی وسعت کل شئٍ" از شانِ رافت و رحمتِ او بعید است کہ بندہ عاجز را در عذابے گرفتار سازد کہ آنرا انتہائے و غایتے نباشد۔

چوں آں ذاتِ رؤف و رحیم در قرآن کریم و ذکر حکیم نعیم جنت را "عطائً غیر مجذوذ" و "اجرٌ غیر ممنون" میفرماید۔ و نسبتِ عذابِ جہنم ایں الفاظ را استعمال نفرمودہ است پس ضرور است کہ دراں ہر دو فرقے باشد۔

پس بندہ چرا شرائط بیان فرمودۂ حضرت حق سبحانہٗ تعالیٰ را واگذارد خصوصاً درحالیکہ خود رسولِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم تفسیر مطالب قرآن حکیم بایں الفاظ مبارک بیان میفرماید۔ یأتی علی جہنم یوم ما فیہا من بنی اٰدم احد تخفق ابوابہا[1] (کنز العمال صفحہ ۲۴۰) یعنی بر جہنم آں روز فرا رسد کہ از بنی آدم احدے درمیان او نباشد۔ و دروازہائے او برہم زدہ شوند۔ پس با وجود موجود بودن ایں تفسیر کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بزبانِ حقائق ترجمان خود بیان فرمود است۔ کسے را چہ اختیار است کہ در رحمتِ خدائے رحمٰن و رحیم حدے معین نماید۔

علاوہ ازیں ارکان خمسۂ ایمان کہ بیان شد در حصۂ اعمال ہم خیلے تغیرہا واقع

---

[1] قال ابن مسعودؓ فی ھذہ الاٰیۃ لیاتین علی جہنم زمان لیس فیہا احد و ذالک بعد ما یلبثون احقابا۔ وعن ابی ہریرہ مثلہ (حادی الارواح لابن قیم صفحہ ۳۲۴ و تفسیر دُرِّ منثور جلد ۳ صفحہ ۳۵۰) یعنی عبد اللہ بن مسعود رضؓ در تفسیر ایں آیہ می گوید کہ بالضرور بر جہنم آں زمان بیاید کہ در وے ہیچ کسے نباشد۔ و ایں حالت بعد ازاں پیدا شود۔ کہ "تا زمانہائے دراز دراں درنگ کشند۔ و ابو ہریرہ رضؓ نیز مثل ایں حدیث روایت کردہ است۔ ۱۲

شدہ بُود۔ بعض براباحت زور زدہ بُودند و عقیدۂ شاں بریں نہج بُود کہ ہرگاہ کسے لا الٰہ الّا اللہ محمد رسول اللہ بگوید۔ بعد ازیں ہرچہ خواہد بکند ویقین میداشتند کہ اگر ما گناہ بکنیم باز نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ شفاعت کدام کس کُنند۔

و در بعض افراد ایں خیال سرایت کردہ بُود کہ شریعت مقصود بالذات نیست بلکہ آں بمنزلہ کشتی است برائے رسیدن تا بخدا۔ چنانچہ شاعرے میگوید ؎

شرع کشتی آرزو گرداب و دانش بادبان ❊ حق تعالیٰ ساحل و عالم ہمہ دریاستے

و چوں انسان خدا را دریافت پس چہ ضرورت است کہ بیکار در کشتی نشستہ وقتِ خود را ضائع کند۔

و بعضے ازاں میان ایں خیال میداشتند۔ کہ احکام شریعت در حقیقت برائے اُمور باطنیہ بمنزلۂ نشانات ظاہری ہستند۔ وقتِ بعثت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حالتِ ابتدائے تمدن زمانہ بُود۔ واکثر بنی نوع انسان وحشی بُودند۔ بناءً علیہ بجہت اصلاح حال کافۃ الناس برائے عمل نمودن بر اُمور ظاہریہ تاکید شدید خیلے ضرورت میداشت۔ و حالا زمان علم وکمال است۔ و مردم از حلیۂ فہم و دانش محلّی گشتہ اند۔ لہذا بپابندی رُسوم ظاہریہ ضرورتے نماندہ است۔ اگر شخصے روشِ پاکیزہ دارد و خدا را در دل یاد می کند۔ و درد قوم و ملک و غم ابنائے جنس درونِ سینہ می دارد و غربا را معونت می کند و در خور و نوش احتیاط می ورزد و در کار و بار قومی مشغول می ماند۔ نماز و روزہ و حج و زکوٰۃ او ہمین است ❊

و بعضے برانند کہ تفحص باید کرد کہ سرورِ عالم کدام قسم ازارے یا سراویلے یا قمیصے یا جبۂ زیب تن میفرمود تا ہماں قسم لباس را اختیار باید کرد۔ علیٰ ہذا القیاس اگر آنحضرت

موئے سر دراز میداشت۔ برمانیز واجب است کہ باتباع سنت نبوی موئے سر را دراز داریم۔ بعض میگویند۔ کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم مثلِ ما یک مردے بودہ است۔ ہیچ حق او بر ما ثابت نیست۔ کہ ما پابندی حکم او کنیم۔ ہر چہ در قرآن کریم وارد است ہماں بر ما حجت است وباقی ہمہ باطل است ٭

بعض مردم سخن را بدیں گونہ می رانند کہ فلاں فلاں بزرگ ہر چہ فرمودہ است خلافِ آں امر دیگر ہرگز قابل تسلیم نیست۔ بر ما فرض است کہ مثل کوراں تقلیدِ بزرگان خود بکنیم وبس۔

ایں ہمہ امور کہ بیان کردہ شد متعلق اُصولِ دین است باقی ماند جزئیات۔ درآں ازیں ہم بیشتر ظلمت وتاریکی است۔ بعضے آموختن زبان غیر را کفر می دانند وبعضے تعلیم علومِ جدیدہ را منافی ایمان واسلام قرار می دہند۔ بعضے نسبت جواز ربا کہ دربارۂ آں آیہ فاذنوا بحربٍ من اللہ ورسولہ وارد است۔ فتاویٰ می نگارند۔ علاوہ بریں در نماز وروزہ وحج وزکوٰۃ آنقدر اختلاف واقع شدہ است کہ حقیقتِ ہر امر زیر پردۂ اختلافات مخفی ومحتجب گشتہ است

اُمور محقرہ را اصل الاصول اسلام قرار دادہ می شود۔ وبرخلافِ آں اگر از زبان کسے حرفے برآید باوے نزاع وستیز می کنند بعض کسانیکہ خود را مُسلمان می گویند انگشتہائے برادرانِ دینی خود را در جوشِ ایں امر شکستہ اند۔ کہ ہنگام تشہد چرا انگشتِ شہادت را برداشتہ است وہمچنیں در دہانِ قرآن خوانان از جوشِ تعصب بہ پادائشِ ایں جرم نجاست انباشتہ اند۔ کہ آمین بالجہر چرا گفتہ است

الغرض حصۂ عملی اسلام نیز مثل حصۂ اعتقاد صید تغیرات وفسادات شدہ بود ٭

حضرت اقدس مسیح موعود علیہ السلام دریں حصۂ عملی نیز اصلاح فرمود۔ از یک جانب طریق اباحت را باطل ثابت کرد و بیان نمود کہ شفاعت برائے آں مردم است۔ کہ از گناہ پرہیز کنند۔ اما گاہے بوجہے من الوجوہ ارتکاب آں کردہ باشند و بعض کوتاہی ہا در ایشاں بماند۔ پس آں کوتاہی ہا را شفاعت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم تدارک فرماید اما شفاعت برائے ایں نیست کہ مردم بہ اُمید شفاعت مداومت بر کبائر نمایند و دل خود را خوش کنند کہ بشفاعت نبوی از پرسش جملہ معاصی باز مانیم۔ و نمیدانند کہ شفاعت بجہتِ زدودن و حک نمودن گناہان است نہ برائے اشاعتِ عصیان۔

ہمچنین اثبات فرمودہ کہ ہر چند شریعت مقصود اصلی نیست۔ اما عبودیت بلاشک و شبہ مقصود اصلی است۔ پس خدا تعالیٰ برائے ہر کارے تا ہر وقتیکہ امر فرمودہ است۔ آں را تا آں وقت بجا باید آورد۔ قرب خدا چیزے محدود نیست کہ گفتہ آید۔ کہ اکنوں قربِ خدا حاصل شدہ است۔ پس ضرورت عبادت نماندہ است۔ ہر گاہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم روحنا فداہ کہ انسانِ کامل و خیلے نبی عظیم الشان بود تا وقتِ وفاتِ خود ہموارہ ایاك نعبد و ایاك نستعین اھدنا الصراط المستقیم خواندہ باشد و ہمیشہ در دعا ربّ زدنی علما گفتہ باشد دیگر کسے را چہ رسد کہ دعویٰ نماید کہ من تا منزل مقصود رسیدہ ام وحالا مرا ضرورت عبادت باقی نماندہ است۔ ایں نوع مردم ذات بیچون و بیچگون خداوندی را مثلِ ساحلِ دریا محدود می انگارند و بے دینی خود را در پردۂ دینداری پنہان میدارند

و ہم بریں نمط ارشاد کرد است کہ احکام اسلام برائے تکمیل فضائل نفسانیہ و روحانیہ انسان است۔ و در ہر زمانہ و برائے ہر شخص خواہ بادشاہ باشد یا فقیر مسکین

باشد یا امیر خیلے منفعت رسان است و بغیر بجا آوردن آنہا حصول ترقیاتِ روحانیہ ممکن نیست و فرمود کہ ایں غلط محض است کہ دریں زمانہ بر احکام شرع عمل کردن ضروری نیست و نیز ثابت فرمود کہ ایں خیال سراسر بے بنیاد است.
کہ می گویند کہ بر جائے آں احکام اعمالِ دیگر تجویز کردن ممکن است۔

وہم بریں طریق حضرت اقدس واضح نمود است کہ یک چیز مشروعات است یعنی عبادات وسنن۔ و دیگر رواج ملک و دستور قوم است پس علاوہ از عبادات و سنن در امورے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حسبِ رواج ملک و دستور قوم عمل نمود است مردم را مجبور گردانیدن تکلیف مالایطاق بلکہ ظلم است۔ خود صحابہ کرام رضی اللہ عنہم در چنین امور باہم اختلاف میداشتند۔ و دریں اختلافات یکے بر دیگرے زبانِ طعن دراز نمی کرد ؎

وحضرت اقدس خیالاتِ باطلۂ آں سفہا را نیز رد فرمود است کہ میگویند کہ رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم فداہ امی وابی ہمچو ما مردم بود و واجب نیست کہ ما نیاش کنیم۔ پس دریں خصوص حضرتِ اقدس ارشاد کرد است کہ انبیا علیہم السلام در فہمیدن کلام خدا ملکۂ خاص میداشتند کہ دیگران را میسر شدن غیر ممکن است۔ بناءً علیٰ ہذا قبول کردنِ تشریح و تفسیر ایشاں در کلام الٰہی بر ہر مومن فرض است۔ ورنہ ایمان سلب می شود۔ و نیز سخافتِ ایں قولِ ظاہر نمودہ است کہ میگویند کہ ہر چہ فلاں امام یا بزرگ فرمود است، واجب التسلیم است۔ و فرمودند کہ برائے کسانیکہ مادۂ اجتہاد ندارند بجہت سہولت ضروری ست۔ کہ یکے را از ائمۂ ہدیٰ کہ بر علم و زہد و تقویٰ او اعتماد داشتہ باشند۔ مقتدائے خود سازند لیکن معنی آں ایں نیست۔ کہ

ہر کس کہ بذاتِ خود فہم خداداد و علمِ لدنی داشتہ باشد او نیز اقتدائے آں امام کند واگر کورانہ تقلیدِ او نماید گنہگار گردد۔ بلکہ بر ہر صاحبِ علم واجب است کہ ہر مسئلہ را کہ از نصوصِ قرآنیہ وحدیثیہ دریابد درآں مطابقِ علمِ خود عمل نماید۔

وحضرتِ اقدس بطلان ایں خیال راکہ اُمورِ دنیوی را دینی قرار دادہ آید۔ ثابت کردہ فرمودہ است کہ زبانہا کہ در مردم رائج است ہمہ از جانب خداست وہر زبانِ مفید را ضرور باید آموخت وہر قدر علوم کہ برائے اصلاح وترقیِ حالتِ جسمانی واخلاقی وعلمی وتمدنی وسیاسی ورُوحانی مفید باشد تعلیم وتعلم آنہا ہرگز معصیت نیست۔ بلکہ ضروری ست ودر بعض حالات کہ برائے خدمتِ دین آموختہ آید موجب ثواب است ؎

سخن کز بہرِ دیں گوئی چہ عبرانی چہ سریانی ❊ مکان کز بہرِ حق جوئی چہ جابلسا چہ جابلقا

وحضرتِ مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام مُسلمانان را از لعنتِ سود گرفتن نیز پرہیز کردن آموخت وبیان فرمود است کہ ممانعتِ سود بر حکمتہائے عظیمہ مبنی است آنرا بغرضِ فوائدِ محقرۂ دنیویہ تبدیل نباید کرد۔

ہمچنین بیان فرمودہ است کہ مسائلِ دین بر دو قسم است یکے اصول ودیگر فروع اُصول از قرآن کریم ثابت شدہ است ودرآں ہیچ کدام اختلاف راہ نتواند یافت۔ واگر کسے طالبِ دانستن وفہمیدنِ آں باشد بسہولت میتواند آموخت ومسائل فروعیہ را دو حالت است۔ یکے آنکہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم امرے را بطریق خاص بجا آوردن فرمودہ است وبغیر آں طریق بطریقے دیگر کردن منع نمود است۔ دریں صورت ہماں طریق را اختیار باید کرد کہ رسول کریم روحنا فداہ حکم داد است۔ صورتِ دیگر آنست

که دو روایات یا زیاده از دو از حضرت سیّد المرسلینؐ مروی باشد و بعض گروہ مسلمانان بروایتے و بعضے دیگر بہ روایتِ دیگر علی الدوام عمل پیرا بودہ باشند۔ پس نسبتِ آں طرق یقین باید داشت کہ ہمہ از رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مروی است و سنتِ اوست۔ زیرا کہ اگر چنین نمی بود چگونہ ممکن بود کہ از صحابہ یک گروہ طریقے اختیار میکرد و گروہ دیگر طریقِ دیگر را ترجیح میداد ؀

اصل سخن این است کہ رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم در بعض امور اختلاف طبائع را ملحوظِ نظرِ مبارک داشتہ بچند طریق اجازتِ عملِ آں داد است یا بذاتِ خود امرے بجہتِ سہولتِ مردم بچند طریق بعمل آوردہ است تا در دلِ مردم شکے نماند کہ کردن یا ناکردنِ آں واجب است۔ چنانچہ در رفع یدین آمدہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم گاہے بعمل آوردہ است و گاہے ترکِ آں فرمودہ است و ہمین حالت آمین بالجہر است کہ بعض صحابہ آمین بالجہر کردہ اند و بعضے نہ کردہ اند۔ و سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم ہر دو طریق را پسند فرمودہ است و ہمچنین در نماز دست بر دست نہادن است کہ گاہے بر صدر و گاہے زیرِ ناف بستہ است۔ پس ہر کسے را کہ با ہر طرزے مناسبت باشد۔ باید کہ بر آں عمل نماید ولیکن باید کہ بر دیگران کہ بر روایاتِ دیگر عمل دارند حرفے نگیرد زیرا کہ او نیز بر سنتِ نبوی عمل پیرا است و بر رخصتِ شرعی عامل است ؀

الحاصل ایں اصول را قرار دادہ حضرت اقدسؑ آنہمہ اختلافات و فتنہ ہا را کہ در مسلمانان بود و بوجہِ آں نوبت بخونریزی می رسید رفع فرمود و در جماعتِ خود نمونہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم را باز زندہ نمود۔

ایں انموذجے است از اصلاحاتِ حضرت مسیحِ موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ تفصیل آنرا

کاغذ شُتر بار درکار است۔ پس من برہمیں قدر اکتفا می کنم۔ جناب والا ازیں میتوانند فہمید کہ حضرت مسیح موعود ہمہ نقائص راکہ در عقاید و اعمال پیدا شدہ بود دُور کرد است و دین اسلام را باز بر شکل اوّل پیش مردم آورد است۔ کہ بوسیلۂ آں حالا باز دلہائے دوست و دشمن را از کف بردن آغاز کرد است و قوت قدسیہ او باز تاثیراتِ خود را آشکارا کردن گرفتہ است ❊

اے بادشاہ والا جاہ! ہمیں قدر نقائص و خرابی ہا کہ بالا ذکر یافت (کہ فی الحقیقت مُشتے نمونہ از خروارِ آں مفاسد است کہ دریں زمانہ در مُسلمانان یافتہ می شود) از مطالعۂ آں بر جنابِ والا آشکارا گردد کہ باوجود موجود بُودنِ کتابے محفوظ من اللہ مثلِ قرآن مجید زیادہ ازیں مفاسد در اسلام پیدا شدن صورتِ امکان ندارد۔ و اگر زیادہ ازیں مفاسد پیدا شدن ممکن است۔ پس آں وقتے صورت تواند گرفت کہ نعوذ باللہ قرآن کریم از دنیا مفقود گردد و یا صورتش تبدیل پذیرد ولیکن ایں ہر دو امر از قبیل ممکنات نیست۔ لہذا غور باید فرمود کہ ہر گاہ اکنوں در اسلام مفاسد بمنتہائے خود رسیدہ است۔ اگر مسیح موعودؑ دریں زمانہ مبعوث نگردد باز دیگر کدام وقت بعثتِ مسیح موعودؑ موزون باشد؟ و چوں حضرت اقدسؑ اصلاح ایں تمام مفاسد نمود است و از جملہ شر و فتن حفاظت اسلام فرمودہ است۔ پس برائے آمدنِ دیگر کسے چہ حاجت باقیماندہ است ہر گاہ حضرت اقدسؑ آں ہمہ کارہا کہ بہ مسیح موعودؑ مقدر بود با حسن وجوہ انجام دادہ است باز در مسیح موعودؑ بودن شاں کدام شک و شبہ باقی است ظاہر است کہ چوں آفتاب بنصف النہار بر سمت الراس عالمیان برسد از وجود او انکار کردن دیدہ و دری رابکوری فروختن است۔ ہمچناں بموجود بُودنِ ایں دلائل واضحہ در ثبوت دعویٰ حضرتِ اقدسؑ چگونہ گنجایش انکار صورت می بندد؟

دلیل ششم

نصرت الٰہی

دلیل ششم بر صداقت حضرت مرزا غلام احمد علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ آں ہم در حقیقت
بر دلائل بیشمار مشتمل است نُصرت آلہی است۔ ہر مامور و ہر مُرسل از محبوبانِ بارگاہِ
صمدیّت می باشد۔ پس صداقتش بہ پایۂ ثبوت نہ رسد تا وقتیکہ معاملت و سلوک حق تعہ
با وے ہماں ساں نباشد۔ چنانکہ قبل ازیں با محبوبانِ خود عادت او بود است پس
اگر شخصے دعویٰ مامور بُودن کند و معاملۂ ایزد تعالیٰ با وے مثل محبوبانِ خود نباشد
بے شک آں کاذب است۔ زیرا کہ ناممکن است کہ حق تعالیٰ شخصے را خلیفۂ خود کردہ
مبعوث نماید و با وے ہیچ نمونۂ محبّتِ خود ظاہر نسازد و اعانتش نفرماید۔ ہرگاہ
کہ یک بادشاہ کسے را نائبِ خود تجویز کردہ بجائے می فرستد۔ لامحالہ معونتِ او می کند
و ہموارہ بجانبِ او نگاہ متوجہ میدارد و چوں او را ضرورتے پیش می آید بجہتِ
نُصرتِ او سامانِ ہر قسم مُہیّا می سازد۔ پس حضرت قادر علی الاطلاق کہ خزائن او
لاتعد و لاتحصیٰ است و علمِ غیب میدارد۔ ممکن نیست کہ مامور خود را نُصرت ندہد
و اگر احدے دعویٰ ماموریّت کند و خدا تعالیٰ تائید او بفرماید و آثارِ تائیدِ ایزدی
بظہور رسد و در ہر کار اعانتِ خداوندی شاملِ حالش باشد و در ہر امر نصرت الٰہی
او را روئے دہد۔ پس او در دعویٰ خود ضرور صادق و راست باز است۔ زیرا کہ
ہمچناں کہ ممکن نیست کہ حضرتِ حق جل و علا راستبازے را ترک کند۔ ہمچنیں صورتِ امکان
ندارد کہ منتقمِ حقیقی یک کذابِ شریر را کہ درپئے اضلال بندگان او باشد مواخذہ نفرماید

بناءً علیٰ ہذا ایں امر خیلے خلاف عقل و دانش است کہ ہادی برحق ہمچو شخصے را اعانت بفرماید۔ و برروئے وے ابواب رحمت و نصرت خود بکشاید۔

در مصحف مجید است :۔ کَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلِیْ اِنَّ اللّٰهَ قَوِیٌّ عَزِیْزٌ (سورہ مجادلہ ع ۳) یعنی خدا تعالیٰ بر ذات خود واجب گردانیدہ است کہ او تعالیٰ و رسولان او ہموارہ غالب می مانند و بے شک او تعالیٰ توانا و غالب است۔ ازیں آیہ کثیر الہدایۃ معلوم شد کہ او تعالیٰ برائے اظہار قوت و غلبۂ خود و انبیائے خود یک قانون غیر متبدل قرار دادہ است کہ ہرگاہ رسولان او مبعوث شوند۔ ایشاں را بر جمیع موانع تبلیغ رسالت غلبہ کرامت میفرماید و ظاہر است کہ اگر ایشاں را غلبہ دست ندہد۔ مردم را در عزت و قوت او شبہتے پیدا گردد ٭

و ہمچنیں فرمودہ است :۔ اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِیْنَ اٰمَنُوْا فِی الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا وَیَوْمَ یَقُوْمُ الْاَشْهَادُ (سورہ مومن ع ۶) یعنی ما بالضرور رسولان خود را و کسانے را کہ بر ایشاں ایمان آوردہ اند۔ دریں جہان و در آں جہان نصرت می دہیم۔ و در دیگر آیہ وارد است :۔ وَلٰکِنَّ اللّٰهَ یُسَلِّطُ رُسُلَهٗ عَلٰی مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ (سورہ حشر ع ۱) یعنی حق تعالیٰ رسولان خود را بر ہر کس کہ میخواہد تسلط می بخشد و او تعالیٰ بر ہر شے قادر است۔ ازیں آیات بیّنات ہویدا می شود کہ خدا تعالیٰ رسولان خود را غلبہ می بخشد و در دنیا و آخرت مدد می کند۔ خواہ بسبیل جسمانی و روحانی خواہ محض بطور روحانی ٭

و ایں امر نیز از قرآن کریم ثابت میگردد کہ اگر کذابے دعویٰ ماموریت و رسالت می نماید او را خدا ہم دریں دنیا بعقوبت می رساند و او از ہلاکت ہیچ گاہ سلامت

نمی ماند کما قال لو تقول علینا بعض الاقاویل لاخذنا منہ بالیمین ثم لقطعنا منہ الوتین۔ یعنی اگر رسول دانستہ بر ما سخنے دروغ می بست۔ البتہ ما بازوئے راستش می گرفتیم و رگِ جانش می بُریدیم۔ یعنی بر روئے چنین کس باب نصرت بند نمودہ ہلاکش می کنیم و ہمچنین فرمودہ است:۔ ومن اظلم ممن افتریٰ علی اللہ کذبًا اوکذب بایاتہٖ انہ لا یفلح الظلمون یعنی واز آں کس کدام ظالم تر است کہ بر خدا تعالیٰ دانستہ دروغ می بندد یا آنکہ او آیاتِ اورا تکذیب می کند۔ جز ایں نیست کہ ظالمان کامیاب نمیگردند۔ ازیں آیہ وافی ہدایہ معلوم شد کہ کامیاب گشتن ظالمان امکان ندارد۔ پس ایں مجرم حضرت باری تعالیٰ کہ از ہمہ ظالمانِ رُوحانی ظالم تر است چگونہ کامیاب گشتن او ممکن است ؎

از آیاتِ صدر واضح می شود کہ خدا تعالیٰ عز اسمہٗ دو قانون جاری فرمودہ است یکے آنکہ رسولان و مامورانِ خود را نصرت می دہد و غلبہ می بخشد۔ دیگر اینکہ کسانیکہ دانستہ بر خدا تعالیٰ افترا می کنند۔ ایشاں را از جانبِ خدا ہیچ نصرت نمی رسد بلکہ برعکسِ آں روئے ہلاکت می بینند۔ لہذا ہر چہ ما عقلاً ثابت کردہ ایم۔ قرآن کریم نیز تائید آں می کند بلکہ آنرا یک سُنت الہٰیہ قرار میدہد۔

چوں بمعیارِ ایں سنت آلہی و قانون غیر متبدل ازلی بر دعویٰ حضرت اقدس ؑ غور می کنیم، صداقتِ ایشاں بر ما چوں آفتاب نصف النہار واضح و لائح میگردد و کامیابیٔ حضرتِ اقدس ؑ را دیدہ ہیچ شکے و شبہتے باقی نماند کہ لاریب حضرت اقدس ؑ مُرسل و فرستادۂ خدا است علیہ الصلوٰۃ والسلام ؎

قبل ازیں کہ دیدہ شود کہ حضرت اقدس ؑ را از بارگاہِ آلہی چہ نصرتہا و تائیدہا

حاصل شدہ است۔ بریں امر نگاہ کردن ازبس ضروری است کہ ایشان در ذیلِ کدام حالاتِ دعویٰ فرمودہ بُودند یعنی آں سامان چہ بود کہ برائے کامیابی ممد و معاونِ حال ایشاں می توانست شد۔ دوئم اینکہ در راہِ آنحضرت چہ موانع و عوائق موجود بُود سوم اینکہ دعویٰ ایشاں از کدام قسم بود۔ یعنی آیا دعویِ شان ازاں قبیل بود کہ در خود گنشتے بجہت گرد کردنِ مردم میداشت کہ نظر برآں سامانہا ظاہری اُمید کامیابی تواں داشت ؂

جواب سوال اوّل این است کہ ہرچند حضرت اقدس فردے از افراد دودمانِ محترم و خاندانِ مکرم بُود (و انچنین مُعزز بُودنِ ایشاں برائے منصبِ ماموریت ناگریز ہم بود زیراکہ ماموران الٰہی ہمیشہ از دودمان ہائے والاشان بودہ اند و حق تعالیٰ ہیچ مُرسل را از میان اراذل الناس مبعوث نفرمودہ است تا شرفا را ایمان آوردن بر ایشاں شاق نگردد) امّا خاندانِ حضرت اقدس وجاہتِ دنیویہ و شوکتِ قدیمۂ خود را تا یک حدِ معتدبہ از دست دادہ بُود و اگرچہ عشیرۂ ایشاں در قبائلِ اقوامِ خود منکسر الحال تر نبود ولیکن بمقابلۂ شان و شوکت و حکمرانی پارینہ خود یک خاندانے بود بے نوا۔ زیراکہ اکثر حصص ریاست و جاگیر ایشاں تلف شدہ بُود۔ ریاست در عہدِ سکھاں ضبط شدہ بُود و جاگیر بوقت قیام سلطنت انگلیس در پنجاب ملحق بعلاقہ سرکاری گردانیدہ شد پس حضرت اقدس را بلحاظ مال و حشمت تفوقے حاصل نبود کہ گفتہ شود مردم بنظرِ اغراض و مقاصدِ دنیویہ خود گردِ آنحضرت گرد آمدن اختیار کردہ بُودند ؂

اگرچہ در بدو حال والد ماجد ایشاں بجہتِ تعلیم معلمے مقرر کرد۔ لیکن آں تعلیم بمقابلِ تعلیم مروّجہ حال کالعدم بُود۔ بناءً علیہ حضرت ممدوح در وطنِ مالوفہ خود

ویا خارج ازاں در قطار ہائے علماء ایں دیار محسوب نمی شدند۔ پس نظر بریں امر نیز نمیتوا
گفت کہ بسبب علامۂ زمان بودنِ آنحضرتؑ طلبۂ علوم گرد حضرت حلقہ زدہ بودند و بسبب درس
و تدریس حضرت را شہرت دست دادہ بود۔

ہمچنین حضرت ایشان در سلک سجادہ نشینان و صوفیان نیز منسلک
نبودند و نیز از دست شیخے یا مرشدے پیرے یا فقیرے خرقہ خلافت ہم حاصل نکردہ
بود تا گمان کردہ شود کہ ایشان را بذریعۂ مُریدان و مسترشداں اینقدر فتوحات و کامیابی
و شہرت دست داد است و بر کدام منصب حکومت ہم متمکن نبودند کہ مردم آں را
مد نظر داشتہ برائے حصول مطالب و مارب خود پروانہ وار گرد شاں میگردیدند۔
بلکہ در عینِ عنفوانِ شباب برنگ مردمِ تارک الدنیا از اقارب و اجانب کنارہ کش
و خلوت گزین بودند۔ حتیٰ کہ بوجہ عزلت گزینی اکثر مردم قرب و جوار ہم بہ حضرت ایشان
تعارف نمیداشتند۔ حضرت ایشان را با کسانیکہ تعلق خاطر بود آں چند نفر مساکین و چند
بچۂ یتیم بودند۔ حضرت از طعام خود بر آں بے نوایاں و فاقہ کشاں بذل می کردند
و یا خود ناخوردہ ایثار می نمودند و خود روزہ میداشتند یا ازاں میاں بعضے بجہت
تحقیقات مذہبی می آمدند۔ دیگر با ہیچ کسے تعلق خاطر نبود و مردم را نیز ضرورت
ملاقات ایشاں کمتر پیش می آمد ÷

جواب سوال دوئم ایں است کہ در راہِ مقصد حضرت مسیح موعودؑ ہر سدے
بلیغ و مزاحمتے وقیع کہ وقوع آں در دُنیا خیال کردن ممکن است حائل و مانع بود۔
حضرت اقدسؑ دعوےٰ ماموریت می داشتند و تصدیق ایں دعوےٰ موجب زوال آں
حکومت بود کہ گروہ علماء و ملایاں را از صدہا سال بر مردم حاصل بود۔ ازیں جہت

ایں گروہ را با ذاتِ حضرت طبعاً مخالفتے پیدا شد۔ زیرا کہ در ترقی کارِ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام صورت تنزل اقتدار خود و در افزایشِ جاہش نقصانِ وجاہتِ خود میداند۔ و قاطبۃً علماء میدانستند کہ اگر شخصے علوم حقہ از جانب خدا فرا گرفتہ بجہت اصلاح حال اُمت محمدیہ ایستادہ گردد لامحالہ قیاسیاتِ ما را ہیچ وقعتے در دل متبعانِ ما نماند۔

ہمگی سجادہ نشینان دشمنِ جانِ حضرت بُودند زیرا کہ از اشاعتِ صداقتِ دعویٰ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام مُریدان از دستِ ایشاں بدر می رفتند و بجائے شیخ المشائخ و پیر و مُرشد بودن خود دستِ ارادت بدستِ دیگرے دادن بر ایشاں واجب می شد۔ دریں حالت مُریداں از ایشان روگردان می شدند و در نذر و نیاز نقصانے راہ می یافت و در آزادیہائے کہ آں را حق خود دانستہ بودند ہم خلل می آمد

طبقۂ امرا نیز بذاتِ حضرت مسیح موعود مخالفتے پیدا گشتہ بود، زیرا کہ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام بجہتِ احکام شریعت تاکید بلیغ می نمود۔ و بر طبع ایں ہوا پرستان آں خیلے شاق بود۔ زیرا کہ آں گروہ عادت بہ اینچنیں قیود شرعی نمیداشتند بلکہ ہمچو پابندی ہا را وبالِ جان می پنداشتند و چوں حضرت اقدس اُمرا را تعلیم ہمدردی بنی نوع انسان میداد۔ لاجرم در دل ایشاں ایں وسوسہ افتاد کہ از اثر ایں تعلیم حالت غلامی کہ در اکثر طبائع عوام عادت ثانی شدہ است۔ روزے از دُنیا دور شدہ نظر مردم وسعت گیرد و داب بیجائے تحکم زوال پذیرد۔

اہل مذاہب دیگر نیز عدوئے جان و عزت و آبروئے آں مسیح زمان بودند۔ زیرا کہ ایں شپرہ طینتان در شخصیت آں برگزیدۂ بارگاہ صمدیت یک جوہر رخشان

می دیدند کہ در پرتو آں ہلاکتِ مذہبِ خود معائنہ می نمودند و ہمچناں کہ گوسپندے از رویت شیر شرزہ می لرزد جمیع افرادِ مذاہب باطلہ بر خود می لرزیدند و سعیہا میکردند کہ فتنۂ بروئے کار آرند تا آں وجود مسعود را از سطح زمین بردارند زیرا کہ نسبت مسیح موعود و مہدی معہود حکام نیز مخالف حضرت ایشان گشتہ بودند۔ زیرا کہ ایں طبقہ ہم از نام مسیح موعود و مہدی معہود ہراساں بود و از روایات مشہورہ دیرینہ متاثر شدہ وجود شخصے را کہ ایں نامہا داشتہ باشد مرادف و ہم معنیٔ انتشارِ فساد می دانستند و ہر چند کہ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام اظہار وفاداری نسبت اہل حکومت میفرمودند اما برائے حکام آں حرفہا تسلی بخش نبود۔ چرا کہ ایں امر را ایشاں بروقت گذاری و موقع شناسی محمول می ساختند و گمان میکردند کہ ہر گاہ ایں جماعت را فوت دست دہد۔ ممکن است کہ ایں ہمہ وعدہ ہائے وفاداری را بیک سو نہد ٭

عوام کالانعام را ہم دل خوش نبود کہ رویہ حضرت برائے ایشان دلکش نبود اولاً ایں صنف وضیع پیش پائے سروران خویش سر می سودند و در اتباع اوامر و نواہی علماء یا مشائخ یا امراء یا قسیسان یا برہمنان مذاہب خود بودند و ہر چہ ایشاں میفرمودند برآں آمنا و صدقنا گفتہ عمل می نمودند ٭

ثانیاً بوجہ معتاد بودن بر پابندی رسوم قدیمہ طبیعت ایشان مشاق بود۔ لہذا تعلیم نائب رسول را ایک امر جدید تصور کردہ ترک الف و عادت بر طبع ایشان شاق بود۔ در زعم خود دعویٔ حضرت ایشاں را یک امر مستحدث فی الاسلام و موجب تفرقۂ عظیم بہرِ انام می شمردند۔ پس ازین جہت بنا بر اشارۂ پیشوایان و نیز بباعث جہالتِ خود راہ مخالفت می پیمودند۔ ازیں جمیع گروہ ہا و طبقہ ہائے مختلفۂ مردم ہر کدام

گروه برائے تباہی و ہلاک حضرت ایشان بطورے کہ توانست سعی بلیغ بکار برد و بقوت تمام جد و جہد نمود۔ علمائے فحول فتاویٔ کفر نگاشتند و تا مکہ مکرمہ و مدینہ منورہ هم بجہت توقیعات علماء آں دیار رفتند و حسب عادت مستمرۂ خود حیلے عجیبہ و غریب و وجوہات کفر تلاش نمودند و مردم را بر مخالفت حضرت اقدس برانگیختند ؛

صوفیا و مشائخ طریق حضرت مسیح موعودؑ را خلاف طرقِ مروجۂ خود بیان کردہ و مردم را از لاف ہائے تقرب الٰہی و معرفتِ خود ترسانیدہ عوام الناس را باز داشتند و بجہتِ ایں مدعا اشاعت افسانہ ہائے کاذبہ و ارادۂ کرامتہائے پُر از مکر و فریب ہم دریغ نداشتند تا مردم در حلقۂ بیعتِ آں حضرت ایشان داخل نگردند۔ حتی کہ بعضے ازانہا با مُریدانِ خود ایں ہم گفتند کہ اگر ایں مُدعی ماموریت نزدِ خدا صادق ہم باشد ما گناہِ ایمان نیاوردنِ شما بر گردن ہائے خود خواہیم برداشت۔ پس شمارا ہیچ فکر نباید کرد و ہیچ غم نشاید خورد و بدیں گونہ جہال را گمراہ و تباہ کردند ؛

اُمرائے ایں دیار و امصار ہم بوجاہتے کہ میداشتند در خلاف ایں سلسلہ تخم عناد در دل عوام می کاشتند و اہل مذاہب باطلہ ہم بر تخریب سلسلہ عالیہ و ہلاکت بانی سلسلہ با مُسلمانان متفق گشتہ سعی وافر بعمل می آوردند۔ ارباب حکومت اقتدار خود را بکار بُردہ مردم را ترسانیدہ سعی در باز داشتنِ شاں تگاپو می کردند۔ عوام الناس ہم بامداد و دلبستی پیشوایانِ خود از حضرت اقدسؑ خط و برید و قطع تعلقات نمودند۔ الغرض بر خلاف حضرت اقدسؑ چہ اقارب و چہ اجانب چہ مُسلم و چہ غیر مُسلم بر نقطۂ عداوت یک جا و برائے فروغ کار ہنگامہ بر پا گشتند ؛

جواب سوال سوم این است کہ تعلیم مسیح موعودؑ ہم بر وفق میلان طبائع مردم

وہمرنگ حالاتِ زمانہ آنچناں نبود کہ اگر موافقت با خیالاتِ اہل زمانہ میداشت
لاجرم کسے صورتِ امکان ایں معنی می پنداشت کہ ترقی کارِ حضرت بتوفیق یزدانی
نبود۔ بلکہ بوجہ موافقت با خیالاتِ اہل زمانہ داشتن وحسب مراداتِ مردم بودن
تعلیمش ترقی نمود است و مردم مطابق مرام و موافق احساساتِ خویش دیدہ
قبول کردہ اند۔ خیالات مطابق حالات زمانہ دو نوع می باشد۔ یکے آنکہ مطابق
خیالات حصۂ کثیر آبادی باشد۔ دوم آنکہ اگرچہ مخالف خیالات اکثر مردم باشد
اما مطابقت و موافقت بہ آں خیالات دارد کہ نتیجہ علوم دنبویۂ آں زمانہ باشد۔
اشاعت خیالات اوّل الذکر سہل است وثانی الذکر اگرچہ در نخست روئے
مخالفت بیند۔ مگر بباعث نتیجۂ علوم جدیدہ بودن دیر یا زود جائے خود در دل
ابنائے زمانہ گزیند و ہمراہ ترقی آں علوم فروغ پذیرد و خود بخود اشاعت گیرد
اما خیالات مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام با ایں ہر دو قسم مخالفت صریح میداشت
زیرا کہ حضرت اقدس[ع] مردم را بجانب آں تعلیم دعوت میداد و ابواب آں علوم بر روئے
ایشان می کشاد کہ مطابق خیالات رائج الوقت نبود۔ بلکہ استیصال بعض رسوم
مخالف شریعت می نمود و بآں خیالات نیز موافقت نداشت کہ بذریعہ علوم جدیدہ
شیوعے میداشت۔ بنائے علیہ آں جری اللہ را با ہر دو[۲] فریق معارضہ روئے داد
ہم با کہنہ خیالان رسوم قدیمہ و ہم با نو نیازان علوم جدیدہ اتفاق مقابلہ افتاد۔
دلدادگان روشِ قدیم آں محی رسوم دین را یک ملحد می پنداشتند و شیفتگان
علوم جدیدہ حضرت اقدس[ع] را یک مردِ تنگ خیال و معاونِ رجعت قہقرے
می انگاشتند ؎

حضرت اقدسؑ از یک طرف برخلاف حیاتِ عیسیٰ علیہ السلام وقصص وروایاتِ باطلہ و برعکس اوہام عوام نسبتِ ملائکہ ونسخ فی القرآن و دار نعیم و جحیم و برخلافِ تنگی در اعمال شرعیہ بشدتِ تمام وعظ می نمود واز طرفِ دیگر نسبت پابندی شرعِ متین لفظاً ومعنیً حرمتِ سُود و اثباتِ وجود ملائکہ و فوائد دعا وحق بودنِ جنّت و نار و ثواب وعذاب و نزول الہام بالفاظ مقررہ وحق بُودن معجزات وکرامات تلقین میفرمود۔ نتیجہ اش این بود کہ تعلیم حضرت اقدسؑ ہمرنگ خیالات کدام فریق ازین ہر دو گروہ نبود۔ پس این ہم نمی توان گفت کہ تعلیم حضرت اقدس چونکہ با خیالات رائج الوقت یا متوقع البشوع ومترقب الانتشار مطابقت مبدأ نشئت ازین جہت مقبول طبائع مردم گردید

خلاصہ مرام اینکہ نہ حالت ذاتیہ حضرت ازان قبیل بود کہ دعویٰ شان پذیرا گردد۔ ورنہ آنچنان ہموار نہ قدم بر گلزار بود کہ دروازہ حصول مطلب واگردد۔ وچیزے کہ پیشکشِ مردم میکردند آنقدر خوشگوار نبود کہ مردم را خود بخود بجانب او رغبت پیدا می شد و تعلیم حضرت ترجمان خیالات مردم ہم نبود کہ در طبائع باآسانی پذیرا می شد۔ پس باوجودِ این ہمہ مخالفتہا و مزاحمتہا کامیابی کہ حضرت ایشان علیہ السلام در کارِ خود نروسئے نمود است۔ محض نتیجہ فضلِ ربانی وموہبتِ یزدانی ونصرت الٰہی بود است نہ نتیجہ اسباب مادیہ وطبعیہ۔

بعد بیانِ این حالات حالا من ذکر کامیابی ہائے حضرت اقدسؑ را بیان میکنم قبل ازین بوجہ احسن واضح ولائح گردید است کہ حق در قرآن کریم این سُنّت مستمرہ خود بیان فرمودہ است کہ او سبحانہٗ وتعالیٰ متقوّل علی اللہ را کہ (دیدہ ودانستہ بر حق تعالیٰ افترا می بندد) مہلتِ دراز عطا نمی فرماید ؛

اما چوں بجانب حالِ فرخی مآل حضرت می نگریم مثل صبح صادق بر ما ظاہر و باہر میگردد کہ بعد از اشاعت الہاماتے کہ حضرت اقدسؑ دراں دعویٰ مصلح بودنِ خود را اعلان فرمودہ بود۔ قریباً چہل سال زندگانی نمود و ہر گونہ از خدا تعالیٰ نصرت می یافت پس اگر یک مفتری علی اللہ ہم ایں قدر مہلت می تواند یافت و از تباہی و ہلاک محفوظ و مصون داشتہ نشود و نصرتِ حق تعالیٰ برو سایہ افگن می باشد۔ ازیں لازم می آید کہ عیاذاً باللہ معیارے کہ حق تعالیٰ خود در قرآن کریم بیان فرمودہ است۔ کہ ولو تقول علینا بعض الاقاویل لاخذنا منہ بالیمین غلط و باطل است و علاوہ بریں بر دعویٰ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نیز حرف می آید۔ بلکہ دعویٰ رسالتِ آں فخر المرسلین ہم بے ثبوت می ماند و اگر چنیں نیست و ہرگز چنیں نیست پس لابد محفوظ ماندنِ حضرتِ اقدسؑ از ہلاکت تا ایں قدر مدتِ دراز بعد از اشاعت الہاماتِ خود دلیلے است بیّن بر ثبوتِ ایں مدّعا کہ حضرتِ اقدس لاریب مامور من اللہ و فرستادۂ خدا است ؂

در بدوِ اشاعتِ الہاماتِ خود خیلے کم کساں از نام و نشانِ حضرت آشنا بودند۔ اما بعد از شیوع الہامات باوجود کمال مخالفتِ مخالفانِ ہر مذہب و ملت آنچناں عزتے و شانے حضرت اقدس را حاصل شد کہ الآن دشمنان ہم ناگزیر باعزت و تعظیم نامِ شاں بر زبان می آرند و در اندک روزگار مردم زمانہ حضرت ایشان را پیشوائے بزرگ یک قومِ سترگ تسلیم کردند۔ حتیٰ کہ حکومت برطانیہ در اوائل ایام بسببِ ظنِ بد مخالف بود۔ اکنون با خیلے عزت و احترام نامِ حضرت را یاد می کنند۔ بلکہ اسمِ مبارکش در اطراف و اکنافِ عالم و بہ اقصیٰ

کنارِ دُنیا با حسن احترام تمام بر زبانہا جاری است و حضرتِ حق سُبحانہٗ عم برہانہٗ حضرت اقدسؑ را قومے عطا فرمودہ است کہ در محبتِ آلہی و عشق رسالت پناہی صلی اللہ علیہ وسلم جان عزیز را قربان کردن باعثِ فخر خود میدانند۔ اہل فرنگ کہ دشمنِ اسلام بودند بعضے از انہا بہ یمن تبلیغ خدام حضرت مسیح موعودؑ ایمان آوردہ در محبتِ خدا اور رسُول آنچنان سرشار گشتہ اند کہ منجملہ آنہا یکے بجانب من نوشتہ است کہ " باحسان حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام مرا دولتِ نعمت اسلام نصیب شدہ است و آنقدر اثرِ آں دردِل خود می بینم کہ تا در شب بر رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم و بر مسیح موعود درود نمی خوانم مرا خواب در نمیگیرد " ظاہر است کہ اگر حضرت مسیح موعود مفتری علی اللہ می بود باوجود موجود بودنِ مخالفتِ مردم ایں عزت و احترام ذاتِ ایشان را ہرگز حاصل نمی شد۔

در ابتدائے ایام دعوی حضرت مسیح موعود یے یار و غمخوار یکہ جانِ تنہا بود باآنکہ علمائے ایں دیار و مشائخ کبار و دیگر پیشوایان قوم و برہمنان و پادریان و اُمرا و عوام و حکام وقت نیز سعیہا کردند کہ مردم بجانبِ حضرت مائل نشوند باز ہم فرادیٰ فرادیٰ مردم شرف بیعت حاصل کردند۔ از غربا و اُمرا و علما و صوفیہ و ہنود و نصاریٰ از ہندوستان و دیگر ممالک در سلکِ بیعتش در آمدند و سلسلۂ مُریدانش آنقدر وسعت گرفت کہ در ہنگام وفات حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام جماعت احمدیہ از دائرۂ "ہزارہا" در گذشتہ تا بحدِّ لکوکہا" رسیدہ بود و بحول اللہ و قوتہ در ترقی روز افزون است۔ حتیٰ کہ خود در مملکت آں شاہ والاجاہ ہم (باآنکہ دو مخلصِ ممتاز ایں سلسلۂ عالیہ را از فتوائی غلطِ علما محض بجرم اختلافِ مذہبی

بقتل رسانیده شده بُود) ایں جماعت رُو بہ ترقی است و تقریباً در ہر علاقہ افغانستان کم و بیش مردم ایں جماعت موجود اند و علاوہ ازیں جماعت در عرب و ایران و روس و مصر و در ممالک شمالی و جنوبی و غربی افریقہ و در آسٹریلیا و امریکہ و یورپ و مستعمراتِ دیگر خادمان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم موجود ہستند و یوماً فیوماً سلسلۂ عالیہ در ترقی است۔ یک بالغ خرد ناقد نظر تواند دانست کہ چند افراد از قومے کہ بر سر حکومت باشد در اطاعت فردے از قومِ زیر دست و محکوم خود بہ ارادت دلی و صدقِ نیت در آمدن و علی الخصوص بجانب دینے کہ نسلاً بعد نسلٍ عناد و تعصب نسبتِ آں در دل داشتہ باشند۔ بہ میلانِ طبع گرویدن جز بہ نصرتِ الٰہی ممکن نیست ؎

بارہا دشمنان ارادۂ قتل حضرت اقدس کردند و خواستند کہ زہر در طعامش کنند و افتراہا بستہ خصومت ہا بعدالت بُروند۔ ہندوان و عیسائیان و مسلمانان باہم متفق شدند و داوری ہا کردند تا مسیح ثانی را نیز مثلِ مسیح اوّل بر دار کشند۔ اما بفضلہ تعالیٰ از ہر حملۂ ایشاں محفوظ و معصوم ماند۔ بلکہ حق تعالیٰ بابِ نصرتہائے روز افزون بر رویش کشود و نصرت بر نصرت افزود و چوں برائے اشاعتِ اسلام و تجدید ملت مبعوث گشتہ بُود بجہت ایں ہر دو کار حق تعالیٰ آں برگزیدۂ خود را یک جماعتے از مخلصین کرامت فرمود و اموال ہم داد حتیٰ کہ دریں وقت تخمیناً پنج لک روپیہ ہر سال بر اشاعتِ دینِ متین و تجدید مراسم شرع مبین و تبلیغِ اسلام و احیائے سُنّتِ خیر الانام علیہ السلام صرف میگردد۔ جریدہ ہائے متعددہ بغرض اشاعتِ اسلام از پنجاب و بنگال و سیلون و ماریشس و امریکہ جاری شدہ است و ہزارہا کتب

در تائیدِ دعویٰ حضرت تصنیف گردیده وخدائے تعالیٰ دلہائے مردم را برائے تائیدِ دعویٰ مسیح موعودؑ می کشاید و ہزارہا مردم اندکہ ایشاں را بذریعۂ رُویائے صادقہ وکشف والہام صداقتِ مسیح موعودؑ مبرہن شدہ است۔ باآنکہ در بدوِ حال در مخالفت می کوشیدند۔لیکن باز جان نثار و از تہِ دل خدمتگذار گردیدند ؛

الغرض با وجودِ موجود بودنِ سامانِ مخالف از ہر جانب و مخالفتِ اقارب و اجانب و با وجود ضعف و ناتوانی ہر قسم و ندرتِ کار حضرتِ ایشان در دعویٰ مسیح موعود بودن کامیاب و بر اعدائے خود مظفر و منصور شدند و سلسلۂ عظیم را در دنیا قائم نمودند و جماعتے راکہ مثلِ صحابۂ کرام رضی اللہ عنہم اجمعین از بدعات مجتنب و گروہِ شیدائیان اشاعتِ اسلام و شیفتگانِ سنتِ خیر الانام صلی اللہ علیہ وسلم در پسِ خود گذاشت است ۔ خلاصۂ کلام اینکہ حضرتِ باری عزّ اسمہٗ در ہر رنگ چہ بلحاظ عزت وچہ بلحاظِ مال و دولت وچہ بلحاظِ اقتدار و قوت وچہ بلحاظ رعب و شوکت اعانت حضرت فرمودہ است ؛

اگر این قانون کہ حق تعالیٰ در کلام پاکِ خود بیان فرمودہ است کہ مامور صادق را از جانبِ امداد می رسد و مفتری علی اللہ خائب و خاسر و ہلاک می گردد راست است (و در حقیقت راست است واز خدا تعالیٰ کدام کس صادق است) پس در صداقت مسیح موعودؑ ہیچ شکے و شبہتے نمی ماند واگر با وجود موجود بودنِ این دلیل در صداقت ایشاں شبہ کردن جائز است پس یک سوال پیدا می شود کہ از برائے صداقتِ دیگر انبیاء چہ ثبوت است ؟

تشریحِ این مقصد باز وا نمودن ضروری میدانم کہ مطلب من ہر گز این نیست کہ

حضرت مسیح موعودؑ بدیں وجہ صادق است کہ اوّلاً منکسر الحال بود مگر بعد از اں نائل رتبۂ بلند وعزت ارجمند گردید۔ زیرا کہ اینچنین واقعات خیلے مردم را پیش آمدہ است نادرشاہ در بدو حال چیزے نبود باز برتبۂ شہنشاہی رسید۔ نابلیون در ابتدا ایک مرد حقیر بود آخر کار فاتح دنیا شد۔ مگر با ایں ہمہ کامیابی ایں مدعا ثابت نمی شود کہ ایشان پسندیدگانِ الٰہی و برگزیدگانِ جنابِ احدیت بودہ اند زیرا کہ اینہا ہیچ دعویٰ مامور من اللہ بودن نکردہ اند۔ بلکہ مرادِ من ایں است کہ (اوّل) حضرت اقدسؑ دعویٰ کرد کہ من از جانبِ خدا مامور گشتہ ام۔ اگر دریں دعویٰ افترا علی اللہ کردہ بود وعمداً مردم را در غلطی می انداخت۔ پس دریں صورت خائب و خاسر بودنش ضروری بود (دوم) بجہتِ ترقی دنیویہ با حضرتش ہیچ سامانے نبود (سوم) بر مخالفتِ حضرتِ ایشان عالمے برپا گردیدہ بود و بوقتِ دعویٰ ہیچ جماعتے یا دوے یارے نبود کہ بتواں گفت کہ بمددِ آں جماعت امید ترقی میداشت (چہارم) مسیح موعودؑ آں امر را پیشِ مردم کردہ بود کہ نوخیالان و کہنہ خیالان ہر دو مخالفت بہ آں میداشتند (پنجم) باوجودِ عوائق و موانع کامیاب شدن و یک جماعتِ عظیم ایستادہ نمودن و عقاید خود را از مردم تسلیم کنانیدن و از حملہ ہائے دشمنان محفوظ ماندن و تائیداتِ الٰہی شاملِ حال بودن بر صداقتِ حضرتِ اقدسؑ دلیلے است روشن کہ ہیچ کدورتے در خود نمیدارد۔

الغرض ایں امورِ خمسہ کہ بالا ذکر یافتہ برائے کاذبے و افترا پردازے جمع آمدن خلاف سُنّتِ خدا است و ہرگاہ ایں امورِ خمسہ در کسے جمع آید لاریب او مامورِ حضرتِ باری ست و در دعویٰ خود صادق است ورنہ بجہتِ ہیچ صادقے

ہیچ ثبوت نمی ماند ؎

البتہ اگر شخصے دعویٰ ماموریت اللہ بودن ندارد۔ خواہ بایں طور کہ ہیچ دعویٰ نہ کردہ باشد، ہمچونادرشاہ ونابلیون کہ در کارہائے خود کامیاب گشتہ اندیا ادّعائے کردہ باشد، مگر مُدعی ماموریت اللہ بودن نباشد بلکہ مدعی امرے دیگر باشد مثلاً کسے دعویٰ خدائی کند یا دیوانہ باشد۔ اینچنین کسے بدیں معیار سنجیدہ نشود وہمچنین اگر شخصے نسبتِ دیگر کسے ایں عقیدہ میدارد کہ او ہرچہ میگوید از خدا میگوید، پس اینچنین اشخاص در مفہومِ لو تقوّل علینا بعض الاقاویل داخل نیستند۔ فرقۂ شیخیہ ہمچو عقیدہ میداشت می گفت کہ در دُنیا در ہر وقت آنچنان مردم می باشند کہ ترجمانی رضائے مہدی می کنند و رضائے مہدی رضائے خدا است پس ہرچہ برزبان آنہا جاری شود یا ہرچہ در دل ایشان می گذرد ہمہ از جانبِ خدا است محمد علی باب وبہاء اللہ بانیانِ فرقہ ہائے بابیہ وبہائیہ ازیں فرقہ بُودند۔ اینچنین اشخاص ہرگاہ عقیدۃً در دل میدارند کہ ہرچہ می گویند از طرفِ خدا میگویند بنابراں در تعریفِ متقوّل نمی آیند ومستوجبِ آں سزا و پاداش نیستند کہ برائے متقولان مقرراست کہ دانستہ افترا می کُنند وبرخدا دروغ می بندند ؎

ہمچنین ترقی عارضیٔ آنکس راکہ وجاہت ذاتی او مردم را بسُوئے وے کشاں کشاں می آرد یا جماعتے پشت گرمیٔ او می کُند یا او خیالاتِ عوام الناس را ترجمانی می کند یا بسُوئے علوم جدیدہ مردم را میلان دہد یا مردم بوجہ خاص از مخالفتِ او باز ماندہ باشند و او نائلِ پایۂ رتبۂ اعلیٰ میگردد کامیابیٔ او دلیل بر ماموریت اللہ وصادق بودنش نتواند بُود ؎

دلیلِ ہفتم

تباہئ دشمنان

دلیلِ ہفتم بر صداقتِ دعوئ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ آں نیز بر دلائلِ بیشمار شامل است تباہئ دشمنان است۔

حق تعالیٰ دشمنانِ حضرتِ اقدسؑ را بلا استثناء و بغیر ذریعۂ سعی انسانی ہلاک و تباہ نمودہ است۔ ما می بینیم کہ اگر کسے محبوبانِ ما را آزار دہد ما مقابلۂ او می کنیم و او را بکیفرِ کردار می رسانیم و ہر کسیکہ در کارِ ما مزاحمتے کند و یا مانعِ کار میگردد او را از راہ برمیداریم۔ پس خدائے ذوالعزت والجبروت کہ ماموران خود را بجہت ہدایت بندگان خود می فرستد۔ ہر کسیکہ خار در راہ ایشاں کارد غیرتِ حق آنرا از پیش راہ بردارد و ہر کہ بدیشاں ستیزد آبروئے خود بریزد۔ اگر او تعالیٰ اینچنین نکند ہیچکس یقین نکند کہ تعلق ایشاں با خدا است و خدا را بدیشاں ماجرا است و ایشان محبوبان درگاہِ عزت و تربیت پذیرفتگانِ عصمت اند بلکہ دعوئ ماموریت مشتبہ ماند حتیٰ کہ احدے بدیں گونہ سخن راند کہ ہرگاہ یک بادشاہ کج کلاہ کہ شوکتش محدود و تناہی طاقتش مشہود است۔ آنرا کہ در کار فرمانبردار او مزاحمت می رساند۔ رسوا میگرداند۔ پس ایں خیالِ پست نسبتِ آں ذوالجلال چگونہ تواں بست کہ بجہتِ ماموراں خود غیرت ندارد و ایشان را مہمل واگذارد تا ہر کسکہ تواند در کار تبلیغ مزاحمت برساند۔ ثبوت ایں مدعا از آیاتِ کلام اللہ بالتصریح است کہ ایں مطالبۂ عقلِ ما صحیح است

چنانچہ می فرماید کہ مکذبان ماموران آلہی را لابد بطش شدید پیش می آید :۔ ومن اظلم ممن افتریٰ علی اللہ کذباً او کذب بایٰتہٖ انہ لا یفلح الظالمون ۔ کدام کس ظالم تراست ازانکہ برخدا افترا نماید یا نسبت آیات او بتکذیب پیش آید تحقیق ہر دو ظالمانند کہ در حصول فلاح در مانند۔ این آیہ وافی ہدایہ شاہد این مُدعا و مثبت این معنی است کہ مکذب آیات اللہ مثل مفتری علی اللہ روئے کامیابی نہ بیند بلکہ در پس زانوے حسرت نشیند ۔ ❊

وبجہت آنکس کہ منکر ماموراست ۔ ہمچنین آیہ دیگراست :۔ ولقد استھزیٔ برسل من قبلک فحاق بالذین سخروا منھم ماکانوا بہٖ یستھزؤن قل سیروا فی الارض ثم انظروا کیف کان عاقبۃ المکذبین (انعام ۱۴) یعنی اے سیّد ولد آدم سرور عالم قبل از تو با رسولان استہزاء کنندگان وبال تمسخر دیدہ و مرارت جزائے استہزاء چشیدہ اند ۔ بگوے در دُنیا بگردید و انجام مکذّبین را بنگرید ۔ این مضمون صداقت مشحون در اکثر آیات بیّنات مذکور و مسطور است کہ خلاصۂ آنہمہ این است کہ کسانیکہ با انبیاء پرخاش کنند پردۂ خود فاش کنند ۔ ہلاک وہمسر خاک گردند رُسوائے کوچہ و بازار و عبرت روزگار شوند مطابق سنّت قدیمہ خود رب ودود با مسیح موعود نیز الہام فرمود :۔ انی مھین من اراد اھانتک کسیکہ اہانت تو نماید خدا او را رسُوا فرماید ۔ برحسب عادت مستمرہ و برطبق خاص این وعدۂ مشتہرہ آنچہ خدائے غیور با اعدائے حضرت مبرور سلوک نمودہ باعث حیرت ناظرین و عبرت سامعین بودہ ❊

(اوّل) پیشوائے فرقۂ اہل الحدیث مولوی محمد حسین بٹالوی با حضرت اقدس ؑ

تعارف قدیم میداشت وتخم مودت در دل خود می کاشت برکتاب براہین احمدیۂ حضرت تقریظے نگاشتہ و درآں نسبت خدمت دینیۂ حضرت اعتراف کامل داشتہ بلکہ آں خدمت اسلام را بے نظیر قرارداده و برجملہ کتب کلامیہ سابقہ فضیلت نہاده۔

ولے چوں حضرت اقدس ؑ دعویٰ مسیح موعود بُودنِ خود را اشاعت داد مُلاّئے مذکور را ایں خیال درسر افتاد کہ تقریظے کہ بر براہین احمدیہ نوشتہ ام۔ تار وپودِ عجب برائے رداۓ حضرت رشتہ ام۔ ایشاں بوجہ آں در پندار افتاده پایہ خود را بالا تر نہاده اند پس آں ملا در غم وغصہ بدیں غایت رسید کہ چوں مار بر خود پیچید خاک در دیدۂ مودت انباشت و در جریدۂ خود نگاشت۔ ایں کس (یعنی حضرت) بر تقریظ من نازیده وخود را بالا کشیده۔ من او را برداشتہ ام حالا بزیر اندازم وکار دعویٰ او را درہم وبرہم سازم۔ بعد از نگارش ایں گذارش کمر ہمت چست بست و بر راحلۂ سیاحت نشست۔ صعوبتِ سفر گزید واز یک کنار ہندوستان تا بکنارِ دیگر دوید تا ہر کجا ملائے بود فتویٰ کفر بجہتِ حضرت ؑ ازو حاصل نمود و براں نیز اکتفا ناکرده شرح مزید وتفصیلے عجیب براں افزود کہ نہ محض ایں شخص بلکہ مُریدان او نیز بے دین اند ومستوجب نفرین اند۔ ہر کسے کہ بدیشان خویشی جوید درپس کفر خود می پوید وآنکہ جواب سلام ایشان گوید غضب خدا بجہت خود می جوید الغرض ایں فتویٰ را اشاعت داد و در کل اطراف ہندوستان فرستاد۔ بزعم خود دانست کہ ایں حربہ سررشتہ کار حضرت خواہد گسست مگر آں بیچاره از کجا آگاہی میداشت کہ قبل ازیں جبریل ؑ امین بپاس عزت مرسلین ؑ چہ صدا برافراشت۔ ولقد استہزئ برسل من قبلک فحاق بالذین سخروا منہم ما کانوا بہٖ

یستھزؤن۔ واکنون نیز ملائکہ مقربین بجہتِ نائب خاتم النبیین بر آسمان بریں چہ ندائے رب العالمین را بآواز بلند می سرایند۔ انی مھینٌ من اراد اھانتک یعنی آنکہ او طرح اہانتِ تو می اندازد غیرتِ من او را خوار می سازد۔

اے بادشاہ والا پائے گاہ! بر اشاعت آں فتویٰ مدتے نگذشت۔ کہ آں ملا از اعزاز خود محروم گشت ورنہ پیش از اشاعت فتویٰ چندان حرمت میداشت کہ ہر کس او را علامۂ زمانہ می انگاشت در دار الصدر لاہور کہ مصر جامع آزاد خیالان پنجاب و مرکز اولو الالباب است۔ چون اتفاق عبور او می افتاد تا مدنظر ہر وضیع و شریف بجہت احترام او برپا می ایستاد و شہرتِ علم و کمال او را شنیدہ و وجاہت او را در مسلمانان دیدہ مردم مذاہبِ دیگر نیز تکریم او واجب می شمروند و شرط تعظیم بجا می آوردند بہر جا کہ می رسید صدائے مرحبا می شنید۔ حتیٰ کہ صاحب منصبان دولت انگلیس مثلاً نائب السلطنت ہند احترامش و پذیرائی سلامش می کرد۔ امابعد از شیوع آں فتویٰ بغیر پیدا شدن ہیچ سبب ظاہری عزت او روئے بکمی نہاد واحدے درخدمتِ او نمی استاد۔ بالآخر نوبت بہ اینجا رسید کہ ہر کہ و مہ از وے روئے خود پیچید۔ ہماں فرقہ اہل الحدیث کہ او را بیہقی وقت می پنداشتند۔ او بے حرمت او را بگذاشتند۔ این سخن از کسے نشنیدہ ام بلکہ برای العین دیدہ ام کہ بیک بینی و دوگوش بار سفر نیمے در بغل و نیمے بر دوش۔ بر اسٹاسیون ریل این سو و آنسو می دوید و پشتش ازان بار گراں می خمید۔ در ہجوم مردم برائے حصول بلیت را خزید۔ از یکے تنہ و از دیگرے دوش خورد و ازاں اژدہام عام بدقت تمام اُفتان و خیزان جان بسلامت برد۔ دریں حالت

رنج و درد کسے پروائے حالش نکرد ؛

ہمچنین در بٹالہ کہ مسقط الراس او بود۔ آنقدر خوار و بے اعتبار بچشم عوام الناس
بود کہ اہل بازار از و بیزار بودند و در دست او چیزے فروختن را انکار می نمودند
چراکہ در خریداری چیزے اندک سخت لجاجت ورد و بدل بیش از حاجت
می کرد۔ چوں محبتِ زر بر دلش غالب بود در نفقہ و کسوت فرزند و زن مضائقہ
می نمود۔ اقارب ہمچوں اجانب از رویت او می رمیدند۔ و خوئے بدش را دیدہ
دامن از ملاقات او می کشیدند۔ حتیٰ کہ یک فرزند دلبند او از تنگدستی خود و
خستِ پدر تنگ آمدہ از دین اسلام برگشت و بکیش نصاریٰ داخل شدہ از
دین متین مرتد گشت۔ الغرض آں ملائے نامدار ہمہ آبروئے خود برباد داد و
در عناد مرسل رب عباد بر روئے خود در نکبت کشاد۔ در دم واپسین با ناکامی
و نامرادی ہر قسم جان بداد و بر صداقت مضمون آیہ قل سیروا فی الارض
ثم انظروا کیف کان عاقبۃ المکذبین مُہر نہاد۔ فاعتبروا یا اولی الابصار
و نمونہ دیگر ہلاکت چراغ دین ساکن جموں است کہ خیلے عبرت مشحون است۔

ایں کس در بدو حال با حضرت جری اللہ ارادت میداشت و تخم مودت
در زمین سینہ می کاشت۔ اما من بعد چوں مسیلمہ کذاب بدعویٰ اصلاح گردن
افراخت و برخلاف حضرت رسالۂ چند شائع ساخت۔ انجام کار چوں از
اشاعت رسائل مرادش دست نداد۔ دہن بجہت دعائے بد کشاد۔ و
خواست کہ آں دعا را اشتہار سازد و پردہ از کار خود بر اندازد۔ مضمونش
چنین بود کہ اے معبود! وجود ایں مسیح موعود فتنہ از برائے دین اسلام و

باعث خوف خواص و عوام است تو ایں را از میان بردار و زندہ مگذار۔ چراکہ مردم رامی ترساند۔ بحر فیکہ بر زبان می راند کہ طاعون بسبب انکار من نازل شدہ است و زلازل متواترہ در نتیجۂ تکذیب من باہل دنیا واصل شدہ است تو بجہت اثبات تکذیب او طاعون و زلازلہ را دور ساز و بش بروضیع و شریف پردہ از روئے کذب او براندازہ۔ الحاصل ایں دعا را نگاشتہ برائے چاپ زدن بمطبع فرستاد و مواخذۂ آلہی بے ہیچ درنگ غل گراں بر گردنش نہاد۔ ہنوز کاتب نقش برداشتہ بر سنگ نہ چسپاندہ بود کہ ہماں طاعون بجانب عشیرۂ او توجہ نمود۔ اوّلاً دو پسرانش لقمۂ دہان اجل گشتند و آں بخت برگشتہ را در سوز و گداز بگذاشتند بگذشتند پس زنِ بدکردارِ آں نابکار باپاس فاسق ناہنجار رو بفرار نہاد۔ و برروئے آں سوگوار درفرقت و حرقت بکشاد تا خود نیز در حسرت و اندوہ مبتلائے طاعون و بسان بلعم بن باعور بر ثانی کلیم اللہ دعائے بدکردہ ملعون درگاہ خدائے بیچوں شد۔ بروقت مردن شکایت باری بر زبانش جاری بود کہ خدا مرا بگذاشت و دشمن خود پنداشت برجائے کلمۂ شہادت شہادت صداقت قل سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبۃ المکذبین ادا کرد و برمرسل خدا دعائے بدکردہ نار دوزخ را برائے جان ناتوان خود استدعا کرد تا آں کسکہ داند داند و آں کسکہ نداند بداند کہ مخالفت اموران آلہی ثمر تلخ ببار می آرد و بے کیفر کردارنی گذارد ❊

علاوہ از چراغ الدین جمونی خیلے کساں با مثیل مسیح مقابلہ و دُعائے مُباہلہ کردند مگر دیر یا زود در بطش آلہی گرفتار گشتند و نامراد از سرِ دُنیا گذشتند منجملہ مولوی غلام دستگیر قصوری است کہ نگارش حال او دریں مقام بجہت

تنبیہ خاص و عام از بس ضروری است آں عنود در گروہ احناف ملائے مشہور و
پیشوائے جمہور بود۔ برخلاف حضرت اقدسؑ از خدائے تعالیٰ مابین صادق و
کاذب فیصلہ بدعا خواست وصورتِ ایں معاملہ را بامباہلہ آراست۔ درچند ماہ
بمرض طاعون روئے ہلاکت دید و برائے مخالفان نمونہ عبرت گردید۔

ہم بریں نمط شخصے از رجال قصبۂ دولمیال پردہ مخالفت ساز کرد۔ وایں
حرف از زبان برآوردن آغاز کرد کہ نسبت مسیح موعود مرا الہام شد است۔ و
دراں الہام بدیں گونہ اعلام شد است کہ تابست وہفتم ماہ رمضان سنہ رواں
ہلاک گردد وقصۂ او پاک۔ بہ نزد جماعتِ احمدیہ مکتوبے فرستاد وایں
کشف خود را دراں بروز داد کہ اگر تا بست وہفتم ماہ رمضان سنہ یک ہزار وسہ صد
وبست یک مدعی ماموریت ہلاک و سرش ہمسرِ خاک نشد وروزش بآخر
نہ رسید وسلسلہ اش تباہ نگردید پس برائے برداشت نمودن سزائے ہر نوع
استادہ شوم و برائے روسیاہی دارین آمادہ۔ این اعلان بواہیر
مشاہیر آند یار مرقوم کردہ حوالہ جماعت احمدیہ نمود۔ ولیکن از مشیت ربانی
آگہ نبود۔ بحول اللہ تاریخ بست وہفتم رمضانِ آں سال بخیریت بگذشت۔
ومراد آں نامراد حاصل نگشت۔ اما چوں رمضان سال دیگر بر سر رسید در قصبہ
آں ملہم کذاب طاعون نمودار گردید۔ حال او بدیں نمط شد کہ اول زوجہ او سفط شد
من بعد چوں تاریخ بست وہفتم ماہ روزہ رسید خود نیز داخل بوار گردید یعنی در ہماں
تاریخ کہ بجہت حضرت مقرر کردہ بود خود ایں جہاں را پدرود نمود۔ دختر ے
در عقب گذاشت زیرا کہ اولاد نرینہ نداشت وسرگذشت او افسانہ گشت وانچنین امثال آنقدر

بسیار اند کہ از "صدہا" درگذشتہ تا "ہزارہا" درشمار اند۔ زیراکہ چوں ہزارہا معاندین پیش دلائل نیرہ حضرت سپر انداختہ وہوشش درباختہ بددعا کردہ اند وچوں بلعم خودرا مورد عتاب خدا نمودہ اند اما درسائر واقعات آنچہ حیرت انگیز است۔ ونزد اہل بصیرت تعجب خیز است این است کہ باعث ازدیاد ایمان اہل یقین است۔ منتقم حقیقی نشان ہلاکت وذلت مکذبین را بانواع بوقلمون واقسام گوناگوں نمایان ساختہ۔ آنکہ ہلاک کاذبے درحیات صادقے معیار صداقت پنداشت خدا تعالیٰ باوے ہمیں معاملہ مرعی داشت کہ ہادم اللذات درحیات آں صادق ومصدوق اورا ہلاک وپیوند خاک کرد۔ وآنکہ مردن کاذبے راپیش از صادقے معیار صداقت ندید۔ بلکہ فریق کاذب را بمعیار مہلتِ دراز یافتن سنجید اورا مسیلمہ وار پروانہ مہلت رسید۔ چنانچہ مولوی ثناء اللہ امرتسری نمونہ ایں مثال وشاہد ایں مقال است۔ ایں کس چوں در مخالفت نائب خاتم النبیین از گلیم خود پائے بیرون نہاد۔ حضرت اقدسؑ بموجب فمن حاجك فيه من بعد ما جاءك من العلم فقل تعالوا ندع ابناءنا وابناءكم ونساءنا ونساءكم وانفسنا وانفسكم ثم نبتهل فنجعل لعنت الله على الكاذبين [۱] دعوت مباہلہ داد۔ مگر او درمباہلہ سلامت جان خو ندید۔ لہذا روئے ازاں درہم کشید حضرت ہرچند اورا برسر غیرت آورد اما او دریں میدان پائے نیفشرد۔ حضرت

[۱] پس آنکہ باتو ازیں پس کہ تراعلم رسیدہ است دریں معاملہ حجت کند۔ بگو بیائید تا پسرانِ خودرا وشما پسران خویشتن را و مازنان خودرا وشما زنان خویشتن را و ما مردمان خودرا وشما مردمان خویشتن را طلب داریم باز زاری کنیم۔ ولعنت خدا بردروغ گویان نمائیم ۱۲۔

دعائے نوشتہ در روزنامہ شائع نمود کہ مستدعی فیصلہ سماوی بود و اعلان فرمود کہ ثناء اللہ را باید کہ لب بجیلہ نکشاید و ایں دعا را در جریدۂ خود مشتہر نماید۔ کہ کاذب در حیاتِ صادق بمیرد تا جہاں از شر او آسایش گیرد۔

اما مولوی مذکور از نوشتن ایں حرف قطعاً فرار و روش دیگر اختیار کرد کہ من بایں کار تن نمی دہم و گردن زیر ایں بار نمی نہم۔ بعقیدۂ من ایں معیار راز نگِ صداقت نیست و پذیرفتن آں بغیر از حماقت نیست۔ زیرا کہ خدا کاذب را نیز مہلت می دہد و رسن عمرش را در درازی می نہد۔ مسیلمہ نہ مرد و مصطفےٰ جان خود بخدا بسپرد۔ چوں غلط بودن او صریح است۔ پس چگونہ باور کنم کہ ایں معیار صحیح است۔ بناءً علیٰ ہذا اعلان او ایں نتیجہ داد کہ خدا تعالیٰ حسب عقیدۂ او رسن عمر او را در طوالت نہاد تا مثل مسیلمہ بعد از انتقال حضرت زندہ ماند۔ و بروز مصطفےٰ بر نقش پائے آقائے نامدار خود در حیات کذاب ثانی جنبیت عزم برقبۂ آسمان بجہاند۔

پس حیات ہر روزۂ ملا ثناء اللہ امرتسری در خیرہ سری برنظیر مسیلمہ کذاب بودن یک دلیلے است ساطع و ہر ساعت زندگانی او بر مثیل مصطفےٰ بودن مسیح موعود بُرہانے است قاطع۔ الحاصل ایزد تعالیٰ اعدائے آنحضرت را در ہر رنگ حسب آرزوے خود شاں ہلاک و رسوا گردانید است و بموجب عقیدت بکیفر کردار رسانید است۔ ہر آنکہ ایں معیار را تسلیم نمود کہ کاذب در حیاتِ صادق روئے ہلاکت می بیند و فتنہ او از پا نشیند او مثل ابوجہل پیش روئے صادق و مصدوق روئے ہلاکت دید۔ و آنکہ ایں اعتقاد خویش را پیش کرد کہ کاذب

مہلت یافتہ درپس صادق زندہ می ماند و بسان مسیلمہ کذاب بعد وفات آں جانشین اصدق الصادقین زندہ ماندہ رسوائے جہانیان گردید و درمیان دشمنان آں ظل رسول۔ ہم مثالِ ابوجہل عیان و ہم نمونہ مسیلمہ نمایاں شد و بجہت مسیح موعود و مہدی معہود سنتہ لسنتہٖ درجہ فنافی الرسول از حق آشکار و برائے ثبوت آں در مکذبین مثلیت ابوجہل و مسیلمہ کذاب نمودار شد

و ایں امر نیز حضرت باری تعالیٰ ثابت فرمود کہ ایں ہمہ سامان از تصرفات الٰہی بود و ایں جملہ امور متضاد یعنی حیات یکے و وفات دیگرے کہ از پردۂ خفا چہرہ کشود ہرگز مبنی بر اتفاقات نبود و لو فرضنا اگر بر اتفاقات می بود ہرگز بر وفق مراد و حسب معیار مسلمہ خود او روئے نمی نمود۔ علاوہ ازیں ہلاکت کہ در نتیجہ مباہلہ یا دعا بد شمناں رسیداست بطرق دیگر نیز زمرۂ معاندین و مکذبین روئے تباب و خسران دیداست ؛

در زمانہ حضرت خداتعالیٰ عذاب گوناگون از آسمان نازل نمود و مردم را در مصائب بوقلمون مبتلا فرمود۔ حتی کہ از ہر نفس منفوسہ بے اختیار ایں صدائے بلند شد کہ اینچنین تباہی و خرابی و بربادی و ویرانی قبل ازیں کے برائے ساکنان سطح زمین باعث گزند شد۔

ایں مقام متحمل تفصیل آں نیست۔ زیرا کہ ذکر آں غیر از تطویل نیست و آں قدر ایں امر ہویداست کہ ہر ملک و ہر قوم شاہد ایں مدعا است از طاعون یا ہیضہ۔ انفلوئنزا یا زلزلہ، قحط یا جنگ کدام ملک یا شہر۔ قریہ یا دہ مصون و کدام قوم یا قبیلہ یا فخذ یا عشیرہ مامون ماند است۔

اجناس عذاب کہ دریں روزگار کافۃ الناس را واصل شدہ وانواع عقاب که درین زمانہ بنی نوع انسان را حاصل شده بعضے ازاں ہا ایں طور ہم می بود که ہر کہ بر حضرت اقدس اتہامے بست حق تعالیٰ او را بہماں تہمت مبتلا و گرفتار می فرمود۔ چنانچہ ہر کہ گفت دعویدار مسیحائی مبروص است خود مبتلائے برص شد و آنکہ از زبان برآورد کہ مدعی مہدویت موہوص است خود گرفتار وہص شد و ہر کہ گفت کہ حضرت اقدس بمرض طاعون فوت شد یا وفات یافت اینچنین شخص بصد حسرت و زاری ہمیں نقد زندگانی باخت ؎

دکتور عبد الحکیم مغرور نسبت حضرت پیش خبری نمود کہ بموت شاں بمرض ذات الصدر خواہد بود۔ خود بمرض سل بمرد و جان بمالک دوزخ سپرد۔ الغرض ہر کہ بر مامور خدا افترا بست خود در آں روز بد مبتلا بنشست۔ آنچناں و آنقدر آیات قہر و غضب را خدائے قہار بتائید مرسل خود آشکار فرمود کہ ہر کہ از تعصب وعناد خالی الذہن شدہ براں غور وافر نمود۔ او را بر قدرت خداوندی و شدید العقاب بودنش ایمان کامل واصل و یقین تام حاصل شد و بر تسلیم نمودن ایں حرف مجبور گردید و بے اختیار بحالت اضطرار ایں سخن از زبان او تراوید کہ حضرت اقدس بالضرور در دعویٰ ماموریت راستباز بود ورنہ سبب چیست کہ حق تعالیٰ برائے ذات وے ایں قدر غیرت نمود و اکنون نیز بکار می آرد برائے مکذبین او اینچنین ثمرات تلخ ببار آورد و حالا ہم ببار می آرد۔

دلیل ہشتم

(سجدہ ملائکہ)

از قرآن کریم ثابت است کہ خلاق عالم چوں ابوالبشر را پیدا نمود و ملائکہ را امر سجدہ او فرمود۔ سجدہ عبادتے است مخصوص بجہت آفریدگار و بغیر او پیش کسے سزاوار نیست۔ زیرا کہ بغیر او ہیچکس مالک اقتدار نیست۔ خواہ کسے دارائے شوکت فخیم یا صاحب عزت عظیم باشد۔ حتیٰ کہ در پیش انبیا بلکہ برائے سرور اصفیا نیز روا نیست۔ الغرض ہیچکس لائق سجدہ بجز خدا نیست و محض ہمیں نیست۔ کہ سجدہ پیش غیر اللہ ناروا است بلکہ سراسر خطا است گناہش عظیم و انجام کار و باش بس وخیم است و مرتکب آں از قرب خدا دور و از فضل خدا مہجور است پس از سجدۂ آدم آں سجدہ مراد نیست کہ داخل عبادت است بلکہ مراد ازان محض اطاعت است و ایں سخن مردود و ایں عقیدہ بے گمان مطرود است۔ کہ در شرائع پیشینہ سجدہ لغیر اللہ جائز بود و در ازمنہ دیرینہ انسان پیش پائے اکابر خود سر بر زمین نیاز می سود و جبہۂ خود را با خاک می آود۔ مگر شریعت محمدیہ آں را ناروا قرار دادہ است۔ ازان باز ایں رسم بد از خدا پرستان بر افتادہ است لاریب سجدۂ لغیر اللہ ازان اعمال نیست کہ در شرایع سابقہ گاہے جائز بودہ باشد و خدا آں را بغیر ذات خود برائے دیگرے امر فرمودہ باشد۔ بلکہ در نفس الامر توحید الٰہی ہموارہ اصل الاصول عبادات بودہ است و ہیچ گاہ غیرت خداوندی شرک را بسند نفرمودہ است در توحید آں وحید گاہے تغیر راہ نیافتہ است

بفرض محال اگر در ابتدائے آفرینش سجدہ بسوئے غیر خدا جائز بود۔ و گاہے خدا آں را یک عمل نیک تصور می نمود و بعد از مدت دراز حرام قرار دادہ و نامش شرک نہادہ شد۔ پس ابلیس پر تلبیس حق دارد کہ بر ذاتِ خدا اعتراض آرد کہ ہرچہ قبل ازیں پیش فراست وکیاست من ناروا بود۔ انجام کار شدت خدا را ہماں اولیٰ معلوم نمود و بہ ترک آں فعل ناروا ارشاد فرمود۔ من ہم ہمیں عذر می داشتم و مناسب می پنداشتم کہ سجدہ لغیر اللہ فعل بے جاست و پیشِ آدم کہ غیر خدا است۔ سر سودن و بینی بخاک آلودن ناروا است پس از من نشود کہ خدا را گذاشتہ سر را مشرکانہ خم و سجدہ پیشِ آدم کنم و خود را در شرک رسوائے عالم کنم ورنہ از سجدۂ تو کہ خلاق منی مرا انکار و پیش درگاہ تو جبہہ سائی بر من دشوار و بر سر من بار نہ بود۔ پس من بکدام دلیل مورد عتاب و مستحق عذابم۔

الحاصل در ہیچ صورت و در ہیچ حال و در ہیچ زمانہ سجدہ لغیر اللہ نہ جائز بود و نہ جائز است و نہ جائز باشد۔ زیرا کہ در لغتِ عرب معنی سجدہ چنانکہ عبادت است ہم براں نسق معنی اش انقیاد و اطاعت نیز است۔ صاحب لسان العرب می نویسد :۔ کل من ذل وخضع لما امر بہ فقد سجد یعنے ہر کسے را کہ بکارے حکم دادہ شود و او ازاں کار سر نہ کشد بلکہ پیش او گردن نہد براں کس بجہت ادائے ایں معنیٰ لفظ سَجَدَ اطلاق می یابد۔ پس معنی سجدہ دریں آیہ غیر ازیں نیست کہ فرشتگان را حکم اطاعت شد و فرمان بُردن ملائکہ بجہت مردم این است کہ زمرۂ ملائکہ در کاروبار ایشان امداد دہند و ایں حکم اعانت برائے حضرت ابوالبشر خصوصیتے ندارد۔ بلکہ ہر نجیبے کہ رو باصلاح امت

می آرد۔ فرشتگان را از درگاہ خدا براعانت او حکم جاری گردد۔ بلکہ اگر نسبت شخصے ملائکہ را اینچنین فرمان دادہ نہ شود۔ آں شخص ہرگز مامور من اللہ نہ باشد۔ در سوانح حیات بابرکات مفخر موجودات سرور کائنات علیہ الصلوات والتحیات واقعات کثیرہ بنظر می آید و نقاب از رُخ این امر عابری کشاید کہ ملائکہ در کار روحنا فداہ اعانت دادہ اند و عقدہ ہائے مالاینحل را کشادہ اند۔ در غزوۂ بدر در دل کفار دہشت انداختند و مشتِ سنگ ریزہ دست مبارک را بادصرصر ساختند ؁

در جنگ احزاب صولت بردو ہوائے سرد آتش شرربار ہر سردار کفار را خاموش ساخت و خیمہ و خرگاہ ہر شریر شیطان نظیر را از پا درانداخت چوں زن یہودیہ از خبث باطن زہر در طعام کرد ملائکہ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم را ازاں اعلام کرد۔

فرشتگان بذریعہ اجرائے قوانین طبیعی اظہار اطاعت انبیاء می نمایند و گرہ از کارہائے سربستہ می کشایند۔ ایں جواہر مجردہ بجہت اسباب طبیعی سبب اولین اند و نخستین محرک قوائے باطنی ہمیں اند۔ پس درآں مواقع کہ مابین پیغمبران و منکران مقابلہ یا مقاتلہ پیش می آید ایں زمرۂ ارواح طیبہ در نصرت پیغمبران قوانین طبیعی را در تائید ایشان می گمارند۔ ازیں جہت است کہ اگرچہ اسباب ظاہریہ بادی الرائے یکسر مخالف حالاتِ انبیاء بنظر می آیند و لیکن درانجام کار نتائج مفیدہ در حق حضرات ایشان می برآیند و ہماں نتائج مفیدہ دلیل صداقت و وجہ ثبوت رسالت می شوند و عقلا آں نتائج غیر مترقبہ را دیدہ محو حیرت می گردند ؁

این اعانت ملائکہ منجانب اللہ حضرت مسیح موعودؑ را علی الوجہ الاتم حاصل بود۔
و یوماً فیوماً نصرت و تائید شان می افزود۔ این کارکنان کبریائی در تائید آں
برگزیدۂ بارگاہ عزت بانواع گوناگون و بہ اسباب ترقیات بوقلمون آنچہ از مشکلات
و معضلات پیش می آمد ہمہ را رفع می نمودند و ظلمت و کدورت از آئینہ روزگار
شاں می زدودند۔ قوانین طبیعیہ را بعمل می آوردند و جملہ مزاحمات را از پیش
می بُردند۔ قضارا شبے در اطاق خواب حضرت چند مسلم و چند ہنود مشغول استراحت
و سرگراں از نشئۂ خواب غفلت بودند کہ بیک ناگاہ چشم مبارک حضرت اقدس
باز شد و در خاطر مقدس یک اضطراب خاص آغاز شد کہ ہمانا شہتیر بام ارادہ شکستن
و سقف خانہ بنائے از پا نشستن دارد ولیکن در ظاہر حالت ہیچ علامت پدیدار
و ہیچ اثر شکستگی در و دیوار و فرد افتادن سقف و بام نمودار نبود۔ البتہ یک
تک تکِ خفیف بعد تامل فراوان بگوش می رسید کہ گویا یک کرمک بس
ضعیف چوب را باہستگی می بُرید۔ آں بختیار بخت بیدار آنجملہ را کہ اندر آن خانہ
بودند، بیدار ساختہ فرمودند۔ بدر تازید و خانہ را بپردازید۔ مگر آں گراں سراں
خواب گران بر سخن حضرت قدرے پیچ و تاب خوردند و بر غلبہ وہم گمان بردند۔
ہوشیار ناگشتہ باز بے ہوش و از نشاء النوم اخوالموت مدہوش شدند مگر بعد یک ساعت
حضرت از راہ ترحم آں آفت برسر رسیدگان را ہوشیار ساختند تا طوعاً و کرہاً ازاں
اطاق بدر تاختند و گلہ آغاز نہادند و لب بشکایت کشادند کہ محض بربنائے
توہم در آسایشِ ما خلل انداختہ و خانہ را پرداختہ اند۔ حضرت اقدسؑ را خاطر آگاہ
آگاہ ساخت و خدا در دلِ ایشان انداخت کہ سقف خانہ محض در انتظار

برآمدنِ من برجاو منزلِ بالا تا خروج من برپاست۔ ہمین کہ از اطاق پائے بیرون نہم بے ہیچ درنگ سقف از پائے نشیند و بام سرا روئے پستی بیند۔ ازیں جہت جملہ تن دادگان خواب نوشین را بیدار و ہوشیار ساختہ حکم محکم دادند تا از زیر سقف بیرون روند و از خانہ بدر شوند۔ سپس از خوابگاہ قدم برداشتند ہمیں کہ برزینہ گذاشتند سقف اطاق بزیر نشست و بر سطح زمین نقش بست حاضراں چوں آں حالت غیر متوقع دیدند انگشت بدنداں گزیدند۔ محو حیرت و ممنون احسان حضرت شدند کہ بطفیل وجود ایشان زندگانی از سر و لباس حیات تازہ در بر گرفتہ اند ؛

ہمچنین شافی علی الاطلاق در بعض حالت امراض در عالم مکاشفات بعض ادویہ را بصورتِ انسانی متمثل ساختہ پیش روئے حضرت می فرستاد تا آں دوا از نام و نشان و خواص و منافع خود آں مسیحائے علل زمانہ را خبر میداد و پُر ظاہر است کہ جملہ ادویہ از اقسام اجسام بے ارواح است متمثل ساختن آں بہ پیکر انسانی کار فرشتگان رُوحانی است کہ کار تاثیرات و خواص ادویہ در ذمۂ ہمت ایشاں توکیل و منافع و مضار اشیاء در دست ایشاں تحویل است چنانچہ یکبار آنحضرت[۲] بیمار و سخت ناچار شدند۔ از استعمال ادویۂ یونانی و دکتوری ہیچ فائدہ دست نداد طبیعت بضعف و ناتوانی روئے نہاد۔ در حالت مکاشفہ شکلے بصورت انسان نمودار و راز عالم مثال آشکار شد۔ حضرت دراں حالت بجانب روئے او دیدند و نامش را پرسیدند۔ عرض کرد۔ " خاکسار پیپرمنٹ "۔ چوں سر از بالین خواب برداشتند۔ دوائے پیپرمنٹ طلب داشتند۔ از استعمال آں

شفلئے عاجل واصل وصحت کامل حاصل شد۔

بارہا اعدا بر قتلِ آں جانشین مصطفےٰ مردم را فرستادند و وعدہ ہائے زر کثیر دادند و مبلغ خطیر در انعام نہادند۔ امایا قبل از رسیدن آں بدسگالان حضرت را از خداوند منعام اعلام و نسبت ایشان الہام می شد یا کافی المہمات مثل کفار بد دُدل آں گروہ رعب می افگند و سینہ پر کینۂ آنہا اندیشان را از وسواس می آگند واکثر بر جائے قتل کردن خود مقتول یعنی بسان سیدنا عمر بر دست حضرت اقدس توبہ کردہ پیش درگاہِ ربانی مقبول می شدند تا یک حالت خرق عادت ہویدا می گردید و وعدۂ واللہ یعصمک من الناس بانجاز می رسید۔

از جملہ نشانہائے عظیم الشان اعلان حضرت اقدس متعلق انتشار وبائے طاعون است کہ خیلے عبرت مشحون واعجاز مقرون است۔ انشاءاللہ آئندہ بیان و تفصیلِ آں عیان گردد کہ چگونہ مطابق پیش خبری حضرت آں مرض مہلک نمودار و چساں موافق اعلام۔ صورت مرگا مرگیٔ عام دریں دیار پدیدار گردید۔ الحال محض صورت یک مکاشفہ می نگارم و کیفیت یک پیش خبری در معرض بیان می آرم کہ حضرت آفریدگار طاعون الیم را در پیکر یک پیل جسیم و صورت دژخیم بعالم رُویا بر مامور خود ظاہر ساخت کہ انسان از رویت آں شکل مہیب زہرہ می باخت۔ دیدند کہ در اطراف عالم می تازد و بہر جانب طرح تباہی می اندازد و در ہر جا شورشہا انگیختہ و خونہا ریختہ در پیش روئے حضرت باادب می نشیند و فروتنی می گزیند و تاویل ایں رُویا ایں بود کہ ملائکہ طاعون را حکم بتائید حضرت اقدس دادہ شدہ است۔ چنانچہ در تائید ایں رُویا الہام الٰہی بدیں گونہ

نزدل اجلال آراست کہ "آگ ہماری غلام بلکہ غلاموں کی غلام ہے" یعنی
آتش غلام ماست بلکہ غلام غلامان ماست وحضرت اقدس اعلان دادند و
در اطراف ملک اشتہار فرستادند کہ حق تعالیٰ بر ما ہویدا نموداست وبشارتِ ہذا
القا فرموداست کہ پیروان جماعت ما نسبتاً از بلائے وبائے طاعون مامون و
بسلامت مقرون باشند۔ درسنوات آیتہ واقعات خطرناک پیش آیند و موکلانِ
وباجان مردم را ربایند۔ اگرچہ در جماعت نیز بعض حادثات روئے نماید مگر
آنہا ہماں طور باشند۔ چنانچہ کہ درعہد مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در مقابلہ
کفار بعض مسلمانان شہید می شدند۔ اما کفار بہ نسبت مسلمانان خیلے بیشتر می مُردند۔
وہمچنین اعلان فرمود کہ نسبت بہ دیگر قُریٰ وامصار قادیان از طاعون
دارالامان باشد و گزلکِ تیزِ ایں مرض جانگزا مثل دیگر مواضع نقوش نفوس
ایں قریہ را چوں حروف غلط از صفحۂ بیوت بکلی نہ تراشد وبسیارے از قصبات
چوں کفِ دست ویران گردد مگر مدینۃ المسیح آبادان ماند۔ خاصہ در دولت سرائے
مسیح قطعاً حادثہ طاعون صورت نگیرد حتیٰ کہ موشاں کور ہم نمیرد۔

بعد از اشاعت ایں اعلانات آتش طاعون آنچناں شرارۂ شرارت در خانہائے
بلاد ہندوستان بریخیت کہ دودِ آہ از دودمانہا برانگیخت۔ در ہر سال چندلک
نفوس ہلاک شدند۔ مگر با ایں ہمہ جماعت احمدیہ ہر کجا کہ بود حضرت حق حفاظتش
فرمود۔ حضرت اقدس نظر بر فضل خدا گماشتند وجماعت را از عمل تلقیح طاعون
باز داشتند۔ دکتوران زمانہ باہم متفق شدہ عمل تلقیح را بہترین علاج قرار
دادند۔ لیکن کارگر نیافتہ ناچار بر غیر مفید بودنش اقرار دادند۔ ازیں جماعت

معدودے چند کہ بر انگشت تواں شمرد۔ دراں وبا بُمردند باقی بحول اللہ و قوتہ باوجود حملات متواترۂ آن آفت جان بسلامت بُردند۔ چوں دیگر طوائف انام در بہر از وہام ایں وبائے عام جماعت احمدیہ را مامون ومصون دیدند۔ در دل اندیشیدند کہ جرثومۂ ایں وبا چرا از خون ایں گروہ پرشکوہ باز می ماند و بدیگراں گزندمی رساند۔ ہزار ہا زن و مرد بمشاہدۂ ایں حال حیرت مآل توشۂ تعصب را بیک گوشہ نہادند و دست ارادت در دست حضرت دادند۔ بلکہ تعداد کثیر ایں جماعت آں فرہمندان ایزدی ہستند کہ ایں نشان درخشان بدیدہ بصیرت دیدہ ایمان آوردہ و عیال و اطفال خود را بسان ذاتِ خود بغلامی ایں سلسلہ سپردہ اند آرے ایں صیانت یک امر حیرت انگیز و کار تعجب خیز است کہ جراثیم طاعون از کجا آگاہی یافت کہ از خون ایں جماعت روئے باید برتافت و در رگ و ریشہ اندام منکرین بجذب مقناطیسی و قوت الکتریسی باید بشتافت۔

آخر آں کرمک حقیر منکرانِ مسیح موعودؑ را چگونہ بشناخت کہ در ہر حملہ ہزارہا نفوس را از پا در انداخت وآں جرم صغیر خردبینی را کہ خبرداد کہ مابین مومن و کافر فصل باید نہاد۔ چنانچہ خیلے نادر بود کہ ایں بلا از جماعت احمدیہ کسے را در ربود تا چند سال علی التواتر وبائے طاعون باوجود تکاثر در ملک نمودار و مرگا مرگی عام پدیدار گشتن و افراد جماعتِ ما نسبتاً محفوظ و از صحت و تندرستی محظوظ ماندن و دیگراں را بروز سیاہ نشاندن ظاہر می نماید و زنگ ریب از آئینہ یقین می زداید کہ ملائکہ بفحوائے رویائے (آتش غلام ماست بلکہ غلام غلامانِ ماست) جراثیم طاعون را در نصرت حضرت و خدام حضرت مامور داشتند وآں حیوانات

موذیہ را برائے گزیدنِ بقین ندارندگان می گماشتند۔ تاآں گروہ یفعلون ما یؤمرون حق اطاعت آدم ثانی ادا میکردند۔ زیراکہ خدمت تائید مرسلین بر ذمۂ ملائکہ مقربین قرار یافت است ؛

درقادیان این وبائے جان ربائے نسبت با مصار دیگر کمتر روئے نمود و بزودی سند فع واز قصبہ مرتفع شد و در مقامات دیگر زیادہ از دہ سال دمار از روزگار زن و مرد برآورد و بسا خاندانہا را در خاک بسپرد و بہ شبستان عصمت یعنی بیت الشرف حضرت عجب نمونہ اطاعت از ملائکہ بظہور پیوست کہ ہر متنفس بظل حمایت آلہی نشست۔ باوجود حملہ ہائے پیاپے سہ سالہ در قرب جوار دولت سرا و مسجد اقصیٰ در بعض بیوت ہنود عنود و کاشانہ ہائے مسلمانان یہود سیرت اموات طاعون واقع گردید کہ نوبت بخانہ ویرانی رسید۔ امّا در بیت الرسالت کہ متجاوز از صد نفر دراں سکونت می داشتند۔ باوجودیکہ طبقۂ پائیں و منزل زیرینش را چندان قابل صحت نمی پنداشتند۔ محض ہمین نیست کہ درآں مکان میمنت بنیان موت واقع نگردید۔ بلکہ بجان موشِ ناتوان ہم صدمہ نہ رسید۔ حالانکہ طاعون در جائیکہ بار خود می کشاید۔ اوّلاً ہوش از جان موش می رباید۔ الغرض این نشان درخشان موجب ازدیاد ایمان است کہ اگر ملاء اعلےٰ بر نصرت مامور من اللہ مامور نمی بودند این واقعات حفظ دامن چساں روئے می نمودند۔ زیراکہ امور طبیعیہ تحت تصرف ہیچ شاہنشاہے و فرمان پذیر ہیچ کجکلاہے نیست ؛

ڈکٹوران طب جدیدہ و اطبائے طبابت قدیمہ کہ شب و روز احتیاطہائے بلیغ

بعمل می آرند و قوانین حفظ ماتقدم را ملحوظ میدارند۔ ہموارہ در جستجوئے علاج کافی می گشتند باز ہم صید این بلائے بیدرمان می گشتند۔ مردم رستاقات کہ از امصار و قریٰ دور در صحرائے پر فضا سکونت میداشتند ہیچ نفع ازاں آب و ہوائے روح افزا بر نداشتند۔ بلکہ کسانے کہ بر تلقیح مادۂ طاعون منجانب دولت انگلیس مقرر بودند و مردم را بر تطعیم ایں مادہ آمادہ می نمودند۔ از طاعون مامون نماندند و دست از زندگانی برافشاندند۔ اما آنانکہ حریم دار الحرمت را ماوئی و ملجائی خود ساختہ بودند۔ دل خود را از غم ایں وبا پرداختہ بودند بے آنکہ تن بہ تلقیح دہند یا بازو پیش تطعیم نہند و یا آنکہ خیمہ از شہر برکنند و بر دامن صحرا بزنند و یا آنکہ رعایت سامان حفظ الصحت نمایند و باب حفظ ماتقدم کشایند از حملۂ ایں وبائے ہوش ربا در ہر کرت در کنف حمایت الٰہی سر ببالین راحت گذاشتہ می غنودند۔ حتیٰ کہ یک حیوان بے زبان نیز در آستان میمنت نشان اندران سالیان ہولناک بفضل ایزد پاک اثر مرگ قبول ننمود۔ حالانکہ تعداد سکان آں دار الامان بہ نسبت سکنۂ امکنۂ دیگر دراں اوقات از صادر و وارد یوماً فیوماً می افزود۔ بلکہ دراں آوان خیلے مردمان غیر ملت آں امن و امان ایں مکان را دیدہ اشد عائے بجہت رہایش می نمودند و ملتجی می بودند تا جائے پائے نہادن دراں سرا بدست آید و گرہ از خاطر مستمندشان بکشایند۔

اگر در قادیان طاعون حملہ می آورد و دیانمی آورد ۔ و از خانہ ہائے قرب و جوار بلکہ ملحقہ دیوار بدیوار جان مردم را می برد یا نمی برد یک معترض را حق ایں سخن حاصل می شد کہ آنچہ روئے نمود امر اتفاقی بود۔ مگر قبل از رسیدن ایں بلائے

وبائے جان ستائے ہوش ربا دعویٰ خود شائع نمودن ولب بایں گفتگو کشودن که (ملائکه در تائید ونصرت ماطوق غلامی در گلوے طاعون انداخته وآتش را غلام غلامانِ ما ساخته اند) و باز بر حسب دعویٰ ومطابق پیش خبری وبائے طاعون در قادیان نمودار گشتن و در خانمان ہمسایگان قریب مرگا مرگی پدیدار گشتن. و برطبق پیشگوئی انسانے بلکه حیوانے را در خانه خبر دہنده مطلق نرنجانیدن حتیٰ که جثۂ ناتوان آماده پذیرائی مادۂ طاعونی یعنی موش را نیز ایذا نرسانیدن برائے ارباب فہم وفراست واصحاب قیاس وکیاست ثبوتے است اظہر من الشمس وابین من الامس که خدائے ودود ملائکه را حکم کشتی مسیح موعود داده بود وبارِ فرمان فرمانبرداری آنحضرت بر گردن قوائے رُوحانیه نہاده بود وامر بر نصرت وحفاظت وتاکید بر تائید رفته بود. ازین جہت اسباب طبعیه که تحت تصرفِ جواہر مجرده اند در تشیید مراسم صیانت وحفاظت مزدور وار کار می کردند۔

مُؤیّد بُودنِ قوائے رُوحانیه ومشید بودن اسباب طبعیه در امور آں مامور از واقعات کثیره وسانحات خطیره بپایه ثبوت می رسد۔ اما برائے یک فطن لبیب امثله مذکور کافی وبجہت تامل فرمودن یک کیس اریب بس وافی است زیرا که ازاں بر خاطر یک طالب رشید حقیقت معجزات واضح وماہیت خوارق عادات لائح می گردد وآں پادشاہ والا جاه تواند فہمید وبمیزان کیاست خداداد خود تواند سنجید که ہر که را اینچنین نصرت خدائے ذوالجلال شامل حال واز فضل خدا حال او برین منوال باشد۔ کے کاذب تواند بود وکجا بر خدا افترا تواند نمود ؛

دلیلِ نہم

(انکشاف علوم سماویّہ)

دلیلِ نہم بر صداقت حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ آں ہم شامل بر خیلے دلائل است این است کہ بقدرتِ کاملہ خود بر حضرت اقدس فتح ابواب آں علوم فرمود کہ حاصل کردن آنہا از مقدرت انسانی بالاتر است۔

آرے غرض بعثت مرسلین ہمین است کہ مردم را تا آں سرچشمۂ زندگانی برسانند کہ بغیر سیراب گشتن ازان حیات رُوحانی برقرار نتواند ماند۔ یعنی بنی آدم را با حضرت احدیت کہ منبع ہمہ زندگی ہا است تعلق حاصل آید و این نعمتِ عظمیٰ بدُون حصول روحانیہ دست ندہد۔ قرب حق ہماں مرد کامل را میسر می آید۔ کہ معرفت کامل او را حاصل شود و ذرائع تقرب الی اللہ را نیک بداند و حق جل و علا بجانب باریک دربار یک علوم صفات خود او را رہنمائی کند و ہماں فرد الافراد بر امُور رُوحانیہ مردم را رہبری تواند کرد کہ حظ وافر ازان علوم داشتہ و بہرۂ متکاثر ازان رُسوم برداشتہ باشد۔ پس ما دامیکہ کسے حصۂ کامل از علوم نامحدود الٰہی در نیابد و حق تعالیٰ تربیت علمی او نہ فرماید۔ دعویٰ ماموریت او روئے قبولیت نمی بیند پس ہر گاہ بر صداقت دعویٰ مسیح موعود بدیں معیار نظر می گماریم و می بینیم کہ بر حضرت شاں حق تعالیٰ کدام کدام علوم نمودار است در قرآن کریم وارد است :۔ وعلم اٰدم الاسماء کلّھا یعنی علام الغیوب

آدم را علم جمیع صفات خود بخشید و ظاہر است کہ جمیع اقسام علوم در ذیل علم صفات الٰہیہ می آید۔ زیرا کہ حقیقت معرفت الٰہی جُز این است کہ علم صفات الٰہیہ بصورت مشاہدہ حاصل آید ؛

و این علم بہر ماُمورے کرامت کردہ می شود۔ چنانچہ حق تعالیٰ نسبت حضرت لوط علیہ السلام می فرماید :۔ ولوطاً اتیناہ حکماً وعلماً (انبیاء رکوع ۵) ونسبت داوٗد وسلیمان علیہما السلام فرماید :۔ ولقد اتینا داوٗد وسلیمان علماً (نمل ۳۶) ونسبت حضرت یوسف علیہ السلام فرماید ولما بلغ اشدہٗ اتیناہ حکماً وعلماً (یوسف ع ۳) ونسبت حضرت موسیٰ علیہ السلام می فرماید :۔ ولما بلغ اشدہ واستویٰ اتیناہ حکماً وعلماً وکذٰلک نجزی المحسنین (قصص ۲) ونسبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود است :۔ وعلّمک مالم تکن تعلم وکان فضل اللہ علیک عظیماً (نساء ۱۷) یعنی حضرت ایشان را علمے آموخت کہ پیشتر معلوم ایشان نبود۔ و باز در ضمن تعلیم ایں دُعا کہ رب زدنی علماً (طٰہٰ ۶) اظہار وعدہ آموختن علومے دیگر ہم فرمودہ۔ پس ازیں آیات ثابت شد کہ حق تعالیٰ ہر ماُمور من اللہ را علمے خاص کرامت می فرماید۔ چنانچہ ہمچو قسم علم بحضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم ارزانی شد۔ فرق صرف ہمین است کہ ماُموران گذشتہ را از حق تعالیٰ بطریق موہبت محض علم باطنی دادہ می شد۔ ولیکن مسیح موعودؑ را حضرت باری بہ اتباع مطاع و آقائے خود علیہما الصلوٰۃ والسلام علم باطنی و علم ظاہری ہردو بخشید یعنی ہم علم رُوحانی ارزانی فرمود۔ و ازیں ہردو آنقدر بہرہ وافر بخشید کہ لا مثل لہ ولا نظیر۔ چنانچہ نہ در نفس علوم باطنیہ ہیچکس را

باراۓ مقابلہ اوست و نہ در بیان کردن آنہا تاب معارضہ اوّلاً انمو ذجے از کیفیت
علوم ظاہریہ حضرت را بیان می سازم۔ ایں اعجاز علم ظاہری قبل از مسیح موعودؑ
حق تعالیٰ محض بذریعہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ظاہر ساختہ بود کہ نظیر آں در انبیائے
ماسبق یافتہ نمی شود۔ در بارۂ آں وحی الٰہی کہ بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نازل
کردہ شد حق تعالیٰ میفرماید:۔ وان کنتم فی ریب مّما نزّلنا علی عبدنا فاتوا
بسورۃٍ مّن مثلہٖ وادعوا شہداکم من دون اللہ ان کنتم صادقین۔
(بقرہ رکوع ۳) یعنی اے محمدؐ (صلی اللہ علیہ وسلم) بکفار بگو اگر شمارا در بارۂ ایں کتاب
خلجانے پیدا شدہ پس عبارتے کہ ہم تابِ کدام یک سورہ قرآن کریم باشد
پیش کنید و بجز خدا تعالیٰ مددگاران و بزرگانِ خود را بطلبید مگر آگاہ باشید
کہ شمارا بریں کار ہرگز دسترس نخواہد بود۔ دریں آیہ خدا تعالیٰ قرآن کریم را در جملہ
اقسام محاسن بے نظیر قرار داد است کہ منجملہ آنہا یک حُسنِ ظاہری او ہم است
بر فصاحتِ قرآن کریم در بعض دیگر مقامات نیز حق تعالیٰ بندگانِ خود را متنبہ ساختہ
است۔ کتاب احکمت ایاتہ ثم فصلت من لدن حکیم خبیر (ہود) ایں
کتابے است کہ احکام آں را بر اساس محکم استحکام دادہ شدہ است و باز آنہا را
چنان واشگاف و آشکارا در سلک بیان درکشیدہ کہ بکمال بے نظیری و بے مثلی
رنگین و آراستہ است از طرفِ خدائے کہ حکمتہائے او را نہایتے نیست و از
واقعات باخبر است۔

یعنی حکیم بودنِ حق تعالیٰ میخواہد کہ کلام او ہم حکیم باشد و خبیر بودنش وا
می نماید کہ از آنجا کہ او خبر می دارد کہ زمانۂ علمی بر سر رسیدہ است بنابران

ضرورتِ اظہار معجزات علمیہ است۔ لہذا زبان قرآن کریم راہم بطور اعجاز مفصل ساختہ است کہ او خود توضیح مطالب خودش می فرماید و خود بر خوبیہائے خود شاہد است ؛

ازانجا کہ مجدد قرن چہار دہم مثل بدر کامل مظہر اتم شمس الانبیا رست و تلمیذ رشید و چہرہ افروز از نور خورشید والضحیٰ است ۔ بنا بران حق تعالیٰ ذات او راہم از فصاحت محمدیہ بہرہ وافر داد است و در کلام او اثرِ ہماں اعجاز ودیعت نہاد است۔ در صدر مذکور شد کہ حضرت اقدسؑ در ہیچ درس گاہ اعلیٰ ملکی یا ملّی تحصیل علم نمود است و نہ پیش ہیچ فاضل کامل زانوئے تلمذتہ فرمود است۔ البتہ در بدو حال یک معلمے را کہ از علوم رسمیہ فی الجملہ خبردار بود۔ والد ماجد ایشان برائے تعلیم ایشان مقرر فرمود تا سرسری بر نصاب درسیہ کہ بجہت صحبت مجالس برابنائے شرفا لازم است عبور بہم رسانیدند و نیز حضرت ایشان راہیچ گاہ اتفاق سیاحت خطۂ عرب یا دیگر ممالک ازین قبیل نہ افتاد و نہ در شہرے سکونت میداشتند کہ زبان سکنۂ آنجا تازی باشد۔ آں قدر استعداد کہ یک انسان از رہایش رستاقات حاصل تواند کرد۔ طبع آنحضرت را حاصل و آں مایہ سواد عربیت کہ از خواندن چند کتب دست دہد۔ بذات والا واصل بود۔

اما چوں آنجناب تقدس مآب بدعوئ ماموریت برخاستہ و طیلسان اصلاح کافۃ الناس بردوش مبارک آراستند۔ نخست از ہمہ نگاہ حساد بریں حالت افتاد و زمرۂ اعدا چشم بدیں جانب کشاد کہ شہرت باید داد کہ ایں مدعی ماموریت از زمرۂ علما نیست بلکہ صرف لیاقت مرزایانہ می دارد کہ در نوشتن و خواندنِ اُردو

فی الجملہ مہارتے بہم رسانیداست۔ چوں مردم بعض مضامینش را در جرائد دیدہ پسند بدہ اند۔ ازاں گمان برداست کہ من ہم چیزے ہستم و گردن بہ دعوائے ماموریت افراشتہ است و ازانجاکہ از علوم عربیہ دستگاہے ندارد۔ لہذا رائے او در امور دین قابل پذیرائی و حرف او در خورِ شنوائی نیست و این اعتراض را در ہر مجلس و در ہر جریدہ شہرت دادہ می شد و مردم بے خبر را در بدگمانیہا انداختند۔ مگر این الزام از سر تا پا محض اتہام بود کہ ذات حضرت سوادِ عربیت ندارد۔ زیرا کہ حضرت اقدس علیہ الصلوۃ والسلام را بر کتب درسیہ متداولہ رسمی عبور حاصل بود۔ البتہ این سخن راست است کہ دستِ عالمے نامور عمامۂ فضیلت بر سر اقدس نہ پیچیدہ بود و نہ سند تحصیل علم ہیچ مدرسہ مشہورہ بذات گرامی صفات رسیدہ بود۔ ازیں جہت نہ در شمار فضلا محسوب و نہ در قطار علماء منسوب می شدند

چوں این اعتراض در اقطاع ہندوستان اشاعت یافت و مولویانِ عناد پیشہ گاہ و بیگاہ اینچنیں سخنہا را شہرت دادن آغاز کردند۔ خدائے تعالیٰ در یک شب مامور خود را چہل ہزار مواد لغت عرب دفعۃً واحدۃً تعلیم داد۔ و این معجزہ عطا فرمود کہ در زبان عربی مبین کتابے فصیح و بلیغ تصنیف فرمودند و جہانے را حیرت بر حیرت افزودند و ملہم سداد وعدہ داد کہ در کلام تو آنچنان نظام فصاحت والتیام بلاغت باشد کہ علماء را معارضۂ آں ناممکن گردد اگرچہ احدے ازیشان برائے حصول این مدعا گرد ہمہ عرب و عجم بگردد۔ پس حضرت اقدس بالہام ربانی مضمونے بزبان عربی تحریر نمودند و باکتاب آئینہ کمالات اسلام شائع فرمودند و علمائے دیار و امصار را برائے معارضۂ آں دعوت دادند۔ اما از ہیچ سوئے

ہوئے برنخاست وہیچکس در معارضہ خود را نیارا راست وحضرت ایشان در قفائے یکدیگر متجاوز از بست کتب در عربی نگاشتند وپیش روئے علماء گذاشتند۔ بلکہ بابعض بقدر دہ ہزار کلدار انعام نہادند وعلمائے ملک را صلائے عام دادند اما چنان سررشتۂ ہمت ہر یکے گسست کہ یکے ہم جواب آں نگاشتن نتوانست بلکہ بعض کتب در مقابلہ بعض اہل عرب ہم نوشتند وایشان نیز از معارضہ آنہا عاجز آمدند وپشت دادہ راہ فرار اختیار کردند۔ چنانچہ یک کتابے بمقابلۂ سید رشید میرزا مدیر المنار نیز تصنیف فرمودہ مدیر مذکور را برائے معارضہ آں مخاطب نمودند مگر او تاب مقاومت نیاوردہ سپر انداخت وہمچنین بعض دیگر اہل عرب را دعوت مقابلہ دادند۔ مگر کسے را جرأت پیدا نشد ٭

علمائے ہند بدیں الفاظ صاف نسبت عجز خود اعتراف نمودند کہ ایں کتب تصنیف طبع حضرت ایشان نیست۔ بلکہ بعض عرب را پنہان از انظار مردم پیش خود داشتہ وتصنیف شاں را تصنیف خود شہرت دادہ اند۔ ازیں اعتراض بکمال وضاحت ہویدا شد کہ ایشاں ہم بر کمال فصاحت وبلاغت آں کتب مقدسہ قائل بودند۔ امّا دریں وہم افتادند کہ خود ذات حضرت مصنف ہیچ کتب نتواند بود بلکہ دیگر مردم نوشتہ بحضرت اقدسؑ می دہند۔ آں سلطان القلم بجہت ابطال ایں مقال اعلان دادند واشتہار فرستادند۔ شما ہم بجہت معارضہ من از علماء عرب وشام معونت جستہ اینچنیں کتب تصنیف کردہ بیارید۔ مگر باوجود تحریص متواترہ وتحریک متکاثرہ رگ حمیت احدے نہ جنبید وہیچکس از درون شبستان برسر میدان معارضہ نخرامید۔ وآں جملہ کتب تا ایں زمان لاجواب است۔

فاعتبروا یا اولی الالباب ﴿

علاوہ از تصنیف این کتب یکبار از جانب جناب کردگار آں جری اللہ فی حلل الانبیاء را الہام شد کہ ارتجالاً یک خطبۂ غرا در زبان عربی بر سر محراب و منبر علی رؤس الاشہاد بخواند۔ با آنکہ پیش ازان حضرت ایشاں ہیچ گاہ در زبان عربی تقریرے نہ کردہ بودند۔ روز دیگر کہ عید اضحیٰ بود۔ بنا بر ایں الہام بعد از دوگانۂ نماز عید بر سر منبر استادند۔ و زبان بخطبۂ عربی بکشادند کہ سلسلۂ آں طولے کشید۔ و حیرت مستمعان بانتہا انجامید۔ آں خطبہ الہامیہ چاپ زدہ در دست مردم است کہ ہوش عرب و عجم پیش سلاست و بلاغتِ او گم است ہر کہ غوامض اسرارش نظر می اندازد۔ در لجۂ حیرت فروماند و بے ساختہ کلمۂ تسبیح بر زبان راند ﴿

ایں معجزۂ علمی از قبیل معجزات بینات است کہ با چند وجوہ فایق تر از دیگر اصناف معجزات است زیرا کہ (اوّلاً) بر معجزات کہ اثر آں در دل و چشم بینندگان محدود باشد خیلے فوقیت میدارد (ثانیاً) زمرۂ معاندین نسبت لانظیر بودن آں ناچار حرف اقرار بر زبان می آرد (ثالثاً) ایں معجزہ تا قیام دنیا باقی بماند و چشم بصیرت را نور برساند و انشاء اللہ المستعان ایں خطبہ بہ اتباع قرآن بجہت سرکوبی مخالفان تا قیام قیامت قائم باشد۔ الغرض ایں نشانے است با استحکام و روشنی را بادۂ التزام ﴿

بعض معاندان پیش ایں معجزہ فوت انکار را بیکار و صداقتش را آشکارا دیدہ دام تزویر می کشایند و برائے مخلصی خود دابلہ فریبی دیگر بدیں گونہ

سخن می سرایند کہ اینچنین دعوی تحدی قرآن را می شکند و دعویٰ فاتوا بسورۃ من مثلہ را از بن بر می کند۔ زیراکہ مصحفِ مجید و فرقان حمید دعویٰ دارد کہ کلامش بے عدیل است و چوں کلام مسیح موعود در دعویٰ بے مثلیت کلام اللہ را مثیل است۔ پس دعویٰ قرآن باطل گشت۔ لہذا ازیں سخن ہتاکِ حرمتِ قرآن بدرجۂ کامل لازم می آید۔ اما ایں سخن از تعصب و عناد ناشی است۔ اگر عقل و انصاف میداشتند خود ایں اعتراض را پادر ہوا و دخل بے جا می انگاشتند زیراکہ باوجود صدور کلام بے مثل از مثیلِ مسیح دعویٰ قرآن ہمچنان برجاست۔ و رنگ معجزانہ و لامثل لہ بودنش زیادہ از سابق ہویدا بلکہ دوبالا است۔

ہر کمالے و فضیلتے عند التحقیق و پیش فکر دقیق متنوع بدو نوع است حقیقی و اضافی یعنی یکے آنکہ بلالحاظ چیزے دیگر در ذات و صفات خود اجلے و اشکارا بود و دیگر آنکہ بلحاظ چیزِ دیگر عیان و نمایان باشد۔ مثال ہر دو قسم فضیلت را قرآن کریم و ذکر حکیم در دو آیات بینات واضح و لائح فرمود است و ہر دو صنف را خود برہن و مبین نمود است۔ چنانچہ در حق بنی اسرائیل بیان اِنّی فضلتکم[1] علی العالمین را آراستہ است و در شان اُمّت محمدیہ اعلان کنتم[2] خیر امۃ اخرجت للناس را پیراستہ است۔ از یک جانب اُمّت بنی اسرائیل را بر عالمیان فضیلتے نہاد است و از جانب دیگر اُمّت محمدیہ را از سائر اُمم مزیتے داد است۔ در بادی النظر در مضمون ہر دو آیہ اختلاف بہ نظر می آید۔ مگر بہ تامل خبیر و فطن بصیر درمیان ہر دو ہیچ اختلافے نیست۔ زیراکہ قوم اسرائیل ہمرا

---

[1] شمارا بر عالمیان فضیلت دادم [2] اے اُمّت محمدیہ شما بلحاظ رسانیدن نفع بر دم از جملہ امتہا بہترین پیدا کردہ شدہ آید ۱۲۔

محض براہل زمان خود فضیلت حاصل بود و اُمّت محمدیہ را بر اوّلین و آخرین افضلیت حاصل است۔ پس ہمچنین تصانیف حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام نظر بکلام انسانی بے نظیر اند و قرآن کریم ہم نظر بکلام انسانی لانظیر لہ است و ہم نظر بہ کتب سماویہ دیگر کہ دراں تصانیف حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام و خطبۂ الہامیہ شاں نیز شامل است لاعدیل لہ ولا مثیل است۔ پس بمثیل و بنظیر بودن کلام اللہ حقیقی است و بے مثل و بے نظیر بودنِ زبان کتب مسیح موعود اضافی است۔ لہذا ایں معجزہ حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ اگرچہ از جہت بے نظیری بر مردم حجّت است۔ اما موجب منقصت شانِ والائے قرآن کریم ہرگز نیست چنانچہ قبل از گذارش این مقصد نگارش یافتہ است۔ ازین معجزہ شان معجزۂ قرآن کریم دو بالا گردیدہ است و تفصیلش این است کہ بے مثل بودن یک کلام راہم چند مراتب و مدارج است یکے اینکہ آں کلام بے نظیر ہرچند بر کلامہائے دیگر فضیلتے دارد اما درمیانِ او و کلامہائے دیگر از روئے فضیلت بُعد نہ باشد۔ پس اگرچہ اندریں صورت آں کلام را از کلامہائے دیگر افضل تواں گفت۔ اما کلام مفضول دریں امر قریب قریب بمرتبۂ کلام فاضل رسیدہ باشد۔ مثلاً درمیدان اسپ دوانی اسپان متعدد بجولان درآیند و خواہند کہ بریکدیگر سبقت بایند ہر اسپ کہ نخست از ہمہ برحد معین برسد در حقِ او تواں گفت کہ از ہمہ سبقت ربودہ است ولیکن آں سابق را از لاحق۔ بقدر باشتے یا ذراعے یا بدرازی رمحے یا زیادہ ازان سبقت حاصل باشد۔ پس ہمیں حالت کلام در بے مثل بودن است کہ آں کلام بے مثل بر دیگر کلامہا فضیلت

کمتر ہم می تواند داشت و فضیلت بیشتر نیز۔ وطریق دانستن این کمی وبیشی این است که درمیان افضل ومفضول کلامے دیگر را واسطہ تواں شمرد کہ آں نیز در ذاتِ خود بے مثل بود تا بمقابلۂ افضل حقیقی مفضول وبمقابلہ مفضول حقیقی فاضل باشد۔ پس تصانیف حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام بر دیگر کلامہا فضیلت خود را ثابت کردہ ظاہر نمودہ کہ قرآن کریم نہ صرف فی الجملہ از کلامہائے دیگر افضل است بلکہ بینہما بون بعید است۔ چراکہ آں تصانیف آں کلامہا را کہ پیشتر ازیں آنہا را بجہت تفاضل بمقابلۂ قرآن کریم آوردہ می شد خیلے فروتر انداخت ومعذلک خود آں تصانیف درتحتِ قرآن کریم ماند وبس یک خادم او ثابت شد کہ از و دانستہ می شود کہ قرآن کریم از دیگر کلامہا آنقدر سبقت ربودہ است کہ مابینِ او وآں دیگر کلامہا مسافت بعیدہ است۔ علاوہ از معجزۂ فصاحت کہ حق تعالیٰ بہ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام کرامت فرمود یک علم ظاہری بہ حضرت ایشان این عطا کردہ شد کہ بذریعہ وحی آلہی ایشان را اعلام کردہ شد کہ زبانِ عربی اُم الالسنہ است۔ وایں علمے بود بس عظیم الشان وعجیب وغریب۔ چراکہ دانشمندان فرنگستان بعد از تفحص بسیار براین نقطۂ خیال رسیدہ بودند کہ مادرِ جمیع زبانہا سنسکرت یا پہلوی است وبعضے ایں ہر دوؔ را خواہر یکدیگر مبدا نستند ومادر ایشان زبانے را قرار میدادند کہ اکنون دُنیا از وجود آں تہی است و نہ صرف ہمیں بود کہ اہل فرنگ بدیں گونہ خیال می داشتند بلکہ قوم عرب ؔ کہ زبان ایشان ہمیں زبان عربی است ہم ازین حقیقت غافل بودند واز تعلیم اردو باشا شدہ ام الالسنہ را در السنۂ دیگر ممالک می جستند۔ اندریں حال اعلام یافتنِ

حضرت ایشان از حق تعالی که اُم الالسنه عربی مبین است یک انکشاف فی بُو غیبی
حیرت افزا الما از تدبر فی القرآن نمایان شد که این انکشاف با تعلیم قرآن کریم
مطابقت تام می دارد۔ زیرا که آں کلام خداوندی که برائے ہدایت کافۃ الناس
نازل شدنی بود مے بایست که درآں زبان نزول یابد که از جہت اقدمیت خود
زبان جمیع اقوام و اجیال عالم باشد۔ چنانچه خداوند کریم می فرماید:۔ وما
ارسلنا من رسول الا بلسان قومه (ابراهیم رکوع ۱) یعنی و نفرستادیم
ہیچ رسول را از رسولان مگر در زبان قوم او۔ و جمله اقوام عالم مبعوث شد۔
پس بائستے که بر رسول کافۃ الناس صلی اللہ علیہ وسلم کلام الٰہی در ہماں
زبان نازل شدے که بنا بر ام الالسنه بودنش اورا زبان جمیع اقوام و امم تواں
گفت وچوں برآں سرور عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم کلام آلہی در زبان عربی نزول
یافت پس ثابت شد که ہمیں زبان ام الالسنه است۔

حضرت اقدسؑ در ثبوت این انکشاف حسب اعلام آلہی اُصول مدوّن
فرمودند که از آں ہمچو روز روشن ثابت شد که فی الواقع زبان عربی زبان الہامی
است و صرف ہمیں زبان صلاحیتِ آں دارد۔ که اورا بلقب ام الالسنه یاد کرده
شود و دیگر ہیچ زبان قابلیت ندارد که ام الالسنه قرار یابد ۔

حضرت اقدسؑ دریں باب ارادۂ نگاشتنِ یک کتاب داشتند۔ مگر افسوس که
از پیش آمد بعض موانع تکمیلش در معرضِ التوا افتاد و ناتمام ماند۔ اما ہر قدرے که دراں
کتاب نوشته شده است۔ آں حاوی جمیع مسائل اصولیہ این مبحث است که اگر ہر
یکے را ازیں اصول به بسط و تفصیل بیان کرده آید۔ ایں مدّعا یعنی اُم الالسنه بودن عربی

بوجہ احسن ذہن نشین جہانیان بنواں کرد۔ اگر خواستِ خدا بود۔ ارادہ دارم کہ در تحت اُصولے کہ حضرت اقدس تجویز فرمودہ اند۔ بر بنائے علمے کہ در آں کتاب مخفی است۔ کتابے تصنیف کنم کہ مثبت دعویٰ حضرت اقدس باشد۔ در تائید این مُدعا از علم اللسان مرتبۂ اہل فرنگ شواہد و نظائر بیان سازم و از جائیکہ اہل فرنگ باوجود عقل و فرہنگ مغالطہ خوردہ اند۔ پردہ براندازم۔ این تحقیق انیق و تدقیق رشیق یک نادر تحفہ ایست کہ نقطہ نگاہ عالمے را متبدل و دین اسلام را بذریعۂ خود تا شوکتے عظیم نائل سازد۔ وماتوفیقی الّا باللہ ؂

علاوہ ازین علوم ظاہریہ کہ حضرت حق مامور خود را عطا نمودہ بود۔ بہرۂ وافر از علم باطنی کہ ورثۂ انبیاء ست نیز کرامت فرمودہ بود کہ در مقابلۂ آں جملہ مخالفان عاجز ماندند۔ واحدے تاب معارضہ و یارائے مقابلہ نداشت۔

سابقاً مذکور شد کہ مسیح موعود شریعتے جدیدہ نیاوردہ بود۔ بلکہ بحسب پیش خبرہائے قدیمہ برائے خدمتِ دین و اشاعت آں مبعوث شدند و کار ایشاں اشاعت و تلقین علوم قرآنیہ بود۔ بعد از قرآن کریم ہیچ علمے جدید از آسمان نزول نتواند یافت ہمہ علوم در وے است و بعد از سید الثقلین فداہ ابی و امی معلمی جدید در دنیا نیاید و ہر کہ آید تجدید علوم او نماید و ہماں علوم را دوبارہ تازگی بخشد چنانچہ الہام مسیح موعود از ربّ ودود است ؎۔ کل برکة من محمد صلی اللہ علیہ وسلم فتبارک من علم وتعلم۔

الغرض چوں جملہ علوم در کتاب مبین مسطور و بین الدفتین محصور است اکنون ہر کہ بعثت یابد۔ ہماں علوم قرآنیہ خلق را بیاموزد و دلیل صداقتش ہمین باشد

کہ حق تعالیٰ او را در علوم قرآنیہ چنان بسطت ارزانی فرماید کہ اشد الالیان را بسوئے آں راہ نباشد بلکہ او را علم صفات الٰہیہ و علم منازل رُوحانیہ بخشیدہ آید ❖

پس اے بادشاہ جم جاہ! ما بینیم کہ خدائے تعالیٰ از رحمتِ خود حضرت اقدسؑ را از علوم قرآن آنقدر بہرۂ وافر عطا نمود است کہ اگر بگوئیم کہ در عہد ایشان حق تعالےٰ قرآن کریم را دوبارہ نازل فرمود است، ہیچ گونہ مبالغہ نباشد۔ بلکہ حقِ خالص و موافق فرمودۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد از جملہ علوم قرآنیہ نخستین من دراں شعبہ اش سخن می رانم کہ از اثر وے بطور بحث اصولی اسلام را چناں نصرت و تائید حاصل شدہ و در مقابلۂ ادیان مختلفہ مقام اسلام را آنچنان رفعتے و علوے دست داد کہ فاتح مفتوح گشتہ است و غالب مغلوب۔ و قرآن کریم کہ قبل ازین یک قالب بے جان پنداشتہ و یا یک جسدِ ناتوان انگاشتہ می شد۔ بعد قائم شدن آں اصول کتابے زندہ و جلال خود نمایندہ ثابت شد کہ مخالفان از رویت آں در ہراس اُفتادند و رُوئے بگریز نہادند۔

قبل از بعثتِ مسیح موعود ایں خیال بر طبع مُسلمانان استیلا یافتہ بود۔ و در ابنائے صدور عامۃ الناس موشک ایں وسواس لشتافتہ بُود کہ حقائق قرآنیہ و معارف فرقانیہ کہ بزرگان دین بیان فرمودہ یا تحریر نمودہ اند۔ بحد کمال رسیدہ و بانتہا انجامیدہ واکنون مافوق آں حرفے از زبان برآوردن یا بزبان قلم درآوردن صورت امکان ندارد و زیادہ جستجو فضول و نامعقول و پیش علما غیر مقبول است۔ بلکہ بیش الکس کہ خبر دارد۔ زیادہ تفحص نکات غریبہ بجہت قرآن ضرر دارد ❖

برخلاف عقیدۂ مردم زمانہ حال ایزد متعال حضرت اقدسؑ را ایں علم عطا فرمود

واعلام نمود کہ چنان کہ فعل خدا یعنی اشیائے مادی در خود اسرار بے نہایت میدارد قول خدا نیز معارف ایمانیہ وحقائق روحانیہ در خود بے غایت میدارد۔ ہرگاہ یک نمس کہ ارذل مخلوقات واذل موجودات در ہر زمانہ در تحقیقات جدیدہ طاقتہائے خود را نمایان می سازد کہ یک متبصر را در حیرت می اندازد و در علم اسرار ترکیب الاعضا وسعت خواص وافعال وتفاصیل عادات وکار وکردار واوضاع واطوار او یوماً فیوماً ظاہر گشتہ دماغ انسانی را از علم جدید آگاہی می رسانند۔ وہمچنین خاصیت ہائے جدیدہ وتاثیرات نباتات واشجار واحجار ہر روز عیان گشتہ یک پرتو نو بر معلومات انسانی می فشانند وتجارب را ترقی میدہد۔ وپایۂ معلومات را در وسعت می نہد پس چوں علوم وفنون ظاہر یہ تنبیہ قوائے عقلیہ وتنویر افکار وتشحیذ الاذہان می نماید وازان معلومات انسانی را ہر روزہ فزونی حاصل می آید۔ نظر برآں کلام الٰہی را محدود گفتن چگونہ زیباست۔ بلکہ عوذہ العقل این حرف سراسر خطاست۔ آیا کلام الٰہی مثل آں معدن است کہ مردم تا زمان محدود ازاں اخذ حقائق ومعارف می نمودند وزنگ شک وشبہ از آئینہ سینہ می زدودند۔ اکنون خزینہ آں بہ نفاذ رسیداست وظرف او کاواک گردیداست کہ ہرچند او را بکاوند چیزے دراں نیابند۔ حاشا وکلا۔ بلکہ باید کہ کلام الٰہی بہ نسبت اشیاء مادی کثیر المنفعت ووسیع المطالب باشد چوں علوم جدیدہ ہر روز روئے نما گردد۔ وعلوم فلسفیہ وطبیعیہ بکمال سرعت ترقی نماید وعلم طبقات الارض وعلم آثار قدیمہ وعلم جمادات وعلم نباتات و حیوانات وعلم افعال الاعضا وعلم ہیئیات وسیاست وعلم الاقتصاد وعلم معاملات

وعلم النفس و علم روحانیات و دیگر علوم قدیمہ یا آں علوم جدیدہ کہ تازہ دریافت
شدہ بمقابلۂ حالات ازمنہ سابقہ ترقی حیرت افزا حاصل نمودہ پس عقل کجا باور
می کند کہ جملہ علوم و فنون در نشو و نماست۔ مگر برخلاف آں ہمہ بر کلام الٰہی حالت
جمود و خمود طاری است کہ بجہت تدبر نمایندگان خود اثمار مقاصد جدیدہ و
مطالب تازہ بتازہ نمی بخشد؟ و آفتاب فیوض و برکات او چناں کہ سابق می درخشید
ایں زمان بر قلوب پیروان خود نمی درخشد!

دریں وقت ہر قدر کہ الحاد و بیدینی و دوری از حق و بعد از شریعت بنظر
می آید و نظر یک مومن را حیرت می افزاید۔ ہمہ نتیجۂ بالواسطہ یا بلا واسطہ اثرِ
علوم جدیدۂ طبیعیہ و ثمرۂ حصول فلسفۂ مغربیہ است۔ پس اگر قرآن کریم کلامِ خدا
است۔ بایستے کہ بمقابلۂ نتائج علوم جدیدہ آں حقائق و معارف را نمایاں سازد کہ
یا از اغلاط آں علوم پردہ بر اندازد و بدلائل حقّہ تسلی طالبِ حق نماید یا ثابت کند
کہ ہر شبہ کہ ناشی گشتہ محض نتیجۂ قلت تدبر یا ثمرۂ سوءِ تفکر است ورنہ در حقیقت
شک و شبہ نسبتِ کلام خدا پیدا شدن ہرگز صورتِ امکان ندارد و ہیچ کس
بر حقائق او شبہ پیدا کردن نیارد :

حضرت اقدس علیہ الصلوٰۃ والسلام بدلائل قاطعہ و براہین ساطعہ بپایہ ثبوت
رسانیدہ است کہ در قرآن کریم ذکر تمام ترقیات و حالات ایں زمانہ موجود است
حتی کہ بعض جزئیات ایں دور آخرین نیز دراں مرقوم و مسطور است۔ مگر زمرۂ
مسلمانانِ گذشتہ کہ وجودِ شاں بہ زمانہ ما تعلق نمیداشت۔ آں اشارات کہ متعلق
زمانۂ ماست نفہمیدہ بلکہ آں را منسوب بزمانہ قیامت می انگاشت مثلاً در سورۃ تکویر

نشانہائے کثیر متعلق زمانہ حاضرہ بیان شُد است و پیش خبری ہا نسبت ایں آوان از جانب حضرت لسان عیان شُد است. چنانچہ می فرماید:۔ اذا الشمس کورت (۲) واذا النجوم انکدرت (۳) واذا الجبال سیرت (۴) واذا العشار عطلت (۵) واذا الوحوش حشرت (۶) واذا البحار سجرت (۷) و اذا النفوس زوجت (۸) واذا الموؤدۃ سئلت بای ذنب قتلت (۹) واذا الصحف نشرت (۱۰) واذا السماء کشطت (۱۱) واذا الجحیم سعرت (۱۲) واذا الجنۃ ازلفت ۔یعنی (۱) ہرگاہ کہ آفتاب پیچیدہ شود (۲) وہرگاہ ستارگان تاریک شوند (۳) وہرگاہ کوہہا را از مقام خود روان کردہ شود یعنی سامانے بہم رسد کہ بداں کوہہا از جائے خود برکندہ شود و درونِ آنہا راہہا بُریدہ شود (۴) ہرگاہ ناقہ آبستن دہ ماہہ معطل و بیکار گردد یعنی آں زمانہ فرارسد کہ بسبب ایجاد مراکب جدیدہ مثل کالسکہ بخار وغیرہا بجانب ناقہ ہائے خوش رفتار احتیاج کم پیش آید (۵) وہرگاہ اقوامیکہ از باعث ناواقفیت علوم قرانیہ مشابہ وحوش گشتہ اند در عالم پراگندہ و برپا شوند وازیں آیہ وافی ہدایہ ایں ہم ہویدا می شود کہ اقوام متمدنہ یورپ کہ تقریباً قبل از ششصد سال یا ہفتصد سال (در زمانے کہ اقوام ممالک ایشیا خیلے مہذب و ترقی پذیرفتہ بُودند) بباعث عُریان تنی و برہنہ پائی و حفاۃ و عراۃ بُودن در شمار وحشیان زمانہ محسوب می شدند، در دنیا منتشر گشتہ بر حکمرانی و جہانبانی دسترس حاصل نمایند و گوئے سبقت از اقوام ممالک ایشیا بربانید و ایں معنی ہم می تواند شد کہ در آں وقت کہ اقوام وحشی را ہلاکت فرارسد و محض نام شاں باقی ماند و بس و ایں محاورہ زبانِ عرب است

که می گویند حشرت الوحوش ای اهلکت و دریں جزو زمان ہمچنین بوقوع آمده که سکنۂ قدیم ملک آسٹریلیا و امریکا که ایشان را وحشی می گفتند۔ آنچنان بتدریج ہلاک گشته اند که اکنون از وجودِ بسیارے از ایشان نامے ونشانے باقی نمانده است۔
(۶) وہرگاه دریاہا شگافته ونہرہا ازانہا جاری ساخته شود۔ (۷) وہرگاه نفوسِ انسانی را باہم دگر صورت جمعیت دست دہد وآنچنان اسباب وتعلقات پیدا گردد که باشندگانِ اکناف عالم باہم جمع آیند وتمام عالم مثل یک قبیله بنظر آید چنانچه بواسطہ اختراع آلات جدیده مثل ٹیلیفون یا بذریعه سیم طلغراف مردم از دور نشسته باہم مشغول صحبت گروند یا بوسیلۂ سفر کالسکه بخار وانتظام بوسط کل دنیا مثل یک شہر گردیداست (۸) وہرگاه نسبتِ دختران زنده دفن کرده یا زنان زنده سوخته بازپرس کرده آید که بپاداش کدام جرم سنگین ایشان را ہلاک کرده شداست۔ یعنی اگرچه در مذہبے یا ملتے رسم زنده دفن کردن دختران یا رواج زنده سوختن بیوگان (که آں را درعرف ہنود ستی شدن می گویند۔ جائز ہم باشد۔ مگر قوانین حکومت آنچنان وضع گردد که مانع ایں رسم بد باشد وفتاویٰ جواز مذہبی پیش آں قوانین ہیچ وقعتے نداشته باشد۔ چنان که در زمان سابق در ملک ہندوستان رسم ستی نمودن زنان وکشتن دختر بچه ہا علاﷲ روا بود۔ بلکه براں فخر ومباہات می کردند۔ الحال قانون دولتی انگلیس آں رسم مذہبی اہل ہنود را جرم سنگین قرار داده است۔ لہذا آں روش بد ازین دیار کلّی برافتاد است۔
(۹) وہرگاه که صحائف وجرائد واخبارات وروزنامجات وکتب ورسائل واشتہارات واعلانات را باکثرت ووفرت اشاعت دست دہد۔ چنانچه

درین زمانہ کثرت آں را دیدہ عقل انسانی در حیرت می اُفتد (۱۰) و ہر گاہ از آسمان پوست بر کندہ شود یعنی نشر علوم سماوی بصورت پوست کندہ نمایان شود و ہم بذریعہ ارتقائے علم ہیأت و ہم بوسیلۂ جمیلہ اشاعت معارف ذ آنیہ و حقائق رُوحانیہ فرقانیہ بسا رازہائے سماوی از پردۂ خفا بمنصۂ ظہور جلوہ گر گردد (۱۱) و ہر گاہ دوزخ تافتہ برافروختہ شود یعنی بوجہ انہماک در علوم و فنون جدیدہ مردم از دین حق روئے خود برتابند و ایمان را پس پشت انداختہ چوں بہائم در سامان عیش و عشرت مستغرق گردند و برائے حصولِ مفادِ دنیوی باہم آتش حرب و ضرب و فساد و عناد بر پا کنند و برائے خود ہم در دنیا و ہم در عقبیٰ نار دوزخ برافروزند و دیگراں را نیز دراں بسوزند۔ (۱۲) و ہر گاہ جنت قریب کردہ شود یعنی درعین ایام ظہر الفساد فی البر والبحر رحمتِ خداوندی در جوش آمدہ بجہت نجاتِ خود سامانے بہم رساند کہ نُورِ ہدایت از سرِ نو بتابد و از ظہور پر نور مسیح موعود شجر ایمان باز بار و برگ تازہ بیارد و حسن و خوبی ہویدا و سامان حصول جنت بسہولت پیدا گردد ؛

پس با غور و افر نگاہ باید کرد کہ ایں جملہ علامات متعلق زمانۂ حاضرہ ہست یا نہ؟ و آیا ممکن است کہ یک عاقل از ہمہ علامات را برای العین مشاہدہ نمودہ باز بگوید کہ ایں ہمہ علامات متعلق این زمانہ نیست بلکہ متعلق بہ زمانۂ دیگر است یا بزمانۂ قیامِ قیامت تعلق میدارد۔ محض بر الفاظ اذا الشمس کوّرت و اذا النجوم انکدرت نگاہ را اقتصاد کردہ در اشتباہ اُفتادن

دراهِ غلط بیہودہ ہمہ را بر قیامت منطبق دانستن کجا جائز تواند شد۔ درحالیکہ تعلق دیگر آیات ایں سورہ ہرگز با قیامت معلوم نمی شود و ظاہر است کہ در روز قیامت چوں ہمہ اشیاء بیکار باشد پس خصوصیت ذکر معطل بُودنِ عشار چہ معنی دارد اگر گفتہ شود کہ بوجہ استیلائے فزعِ اکبر عشار معطل بماند۔ ایں جواب پاک عاقل را ہیچ تسلّی نمی دہد۔ زیراکہ چوں از ہولِ رستاخیز تعلقات پدر و مادر و خواہر و برادر و فرزند و دختر ہمہ گسیختہ گردد۔ پس وجہِ تخصیص تعطیل عشار چیست و تعطل آں چہ اظہار زیادتی فزع اکبر می نماید وہمچنیں ایں سوال پیدا می شود کہ دراں روز دریا ہا را چرا شگافتہ نہر ہا برآوردہ و انہار را چرا باہم آمیختہ شود و دراں وقت تفجیر و تسجیر بحار چہ منفعت دہد وہم بریں نمط ایں سوال نیز قائم میشود کہ خصوصیت ذکر سوال نسبت مَوْؤُدہ دراں مقام از برائے چیست۔ حالانکہ پرسشِ اعمال بعد از حشر و نشر اجساد باشد۔ نہ در وقتیکہ نظام کارخانہ عالم درہم و برہم گردد و ظاہر است کہ درہم برہم شدن کارگاہ عالم بوقت نفخۂ اولیٰ است و پرسشِ اعمال بعد نفخۂ ثانیہ بوقوع آید وہم بریں نسق در آیاتِ مابعد ذکرِ چیزہا ست کہ ازاں ثابت می شود کہ آں ہمہ حالات در دنیا واقع گردد۔ مثلاً واللیل اذا عَسْعَسَ والصُّبح اذا تنفّس یعنی قسم شبے کہ چوں بغایت تاریک شود و قسم بصبحیکہ چوں دم می زند یعنی طلوع می نماید لیکن چوں در اوّل سُورہ اذا الشمس کوّرت ذکر گرہ گشتنِ نور آفتاب آمدہ۔ پس صبح چگونہ پدیدار آید و شب چگونہ کوہان تاریکی خود را بلند بکند ؛

الغرض ایں ہمہ علامات و واقعات و حالات و کیفیات کہ دریں سُورہ مذکور شدا ست

با روزِ قیامت ہیچ گونہ تعلقے ندارد۔ بلکہ بے شبہ بحالاتِ زمانۂ حاضرہ آنرا مطابقت کُلّی است۔ گویا مرقع حالاتِ این زمانہ است کہ درین سُورۃ وا نمودہ شدہ است پس درین آیاتِ بیّنات پیش خبری ہا متعلق حالاتِ این دورِ موجودہ و بیان ترقیات مادیہ و کثرتِ آثام این ایام است و باز از حقیقت خداوندی آگاہی دادہ شدہ است کہ از خواندن آں ایمان مومنان تازہ می گردد و ہمہ اشواک شکوک و اوہام را از بُن برمی کند ❊

الغرض این مثال ازان اخبار دادہ ام کہ در قرآن کریم متعلق این زمانہ بیان آں ہا شدہ و آنہا را خود حضرتِ اقدسؑ در بعض کتب خود بابسط تمام بیان فرمودہ است و یا بعض خدام حضرت اقدسؑ موافقِ اُصولِ بیان فرمودۂ حضرتِ اقدسؑ از قرآن کریم اخذ نمود است در نہ پیش خبر ہائے مفاسد و حالات این زمانہ و معالجاتِ آں مفاسد خدا تعالیٰ در قرآن مجید باں کثرت و وفرت شرح دادہ است کہ سخت ترین معاندے ہم بر اعتراف این سخن مجبور میگردد کہ لاریب قرآن کریم کتاب آں علام الغیوب است کہ بروے حالاتِ زمانۂ ماضی و مستقبل مخفی و محتجب نیست۔ اما در بیان کردنِ تفصیل آنہا مدعائے اصل مضمون از دست می رود و خوفِ طوالتِ مکتوب است ❊

دوم علم اُصولی کہ متعلق قرآن کریم حضرت باری عزّ اسمہٗ حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام را عطا کردہ این است کہ در قرآن مجید ہیچ دعویٰ بغیر دلیل بیان نشدہ است۔ از قائم شدن این اصل بجہت انکشافِ علومِ قرآن یک باب جدید بر روئے طالبانِ حقائقِ قرآنیہ مفتوح شدہ است۔ چوں این

اصل را پیشِ نظر داشته در آیاتِ کلامِ الٰہی غور کرده شد ظاہر و باہر گشت
که آں صدہا بلکه ہزارہا حقائق که قبل از قیامِ ایں اصل محض از قبیل دعاوی بلا دلیل
فہمیده می شد واز جہتِ اثباتِ آنہا ہمیں حجت پیش گرفته می شد که حق تعالیٰ
چنین فرموده است۔ پس ہمیشاں تسلیم باید کرد و بس۔ امّا در نفس الامر آنہمه
حقائق و معارف با خود ہا دلائل و براہین حقیّت خود میداشت۔ پس نتیجه تفتیشِ
حضرتِ اقدسؑ این شد که فطرتِ انسانی که بوجهِ ترقی علوم و فنون بار تحکم
بر خود گوارا نمی کند و میخواہد که ہر امر را بمیزانِ عقل بسنجد۔ بذریعه ایں اصل تسلّی
یافته بجوشِ تمام آنرا تلقی کرد و بجائے اینکه آنرا بارِ گردنِ خود محسوس کند۔
احکامِ قرآنیه را باعثِ آسایش جاودانی خود خیال نمود و دانست که قرآن کریم
بطورِ غلّے در گردنِ انسان انداخته نشده است بلکه مثلِ یک راہبرِ واقفِ
نشیب و فرازِ راه ہمراهِ او کرده است۔ چنانچه حضرتِ اقدسؑ از قرآن کریم
در ثبوتِ باری تعالیٰ آنقدر دلائل قویه پیش فرمود که قوانینِ موجودهٔ علومِ طبیعیه
آں را ردّ نمی تواند نمود۔ چنانچه از اثرِ آں یک جماعتِ دہریه تعلیم یافته علومِ
جدیده بجانبِ خدا پرستی باز رجوع کرد و ہمچنین آں اعتراضات که بر وجودِ ملائکه
می آوردند۔ جوابِ آنہا از قرآن کریم داده شد و اثباتِ ضرورتِ نبوّت و
دلائل بر صداقتِ انبیاء علیہم السلام از آیاتِ قرآن مجید بیان فرمودند۔ ثبوتِ
قیامت و حشر و نشر نیز از قرآن کریم پیش کردند۔ ضرورتِ اعمالِ صالحه و فوائدِ آں
و نتائجِ خطرناکِ مناہی و ضرورتِ باز ماندن ازاں و ہمچنین دیگر مسائل ضروریه را
به آیاتِ بیّنات کلام اللہ ظاہر ساخته دلائل عقلیه و نقلیه بطور شواہد براں آورده

ثابت فرمودند کہ بر قرآن کریم از علوم و فنون جدیدہ ہیچ اثر نکوہیدہ وارد شدن صورتِ امکان ندارد۔ زیرا کہ ممکن نیست کہ فعلِ خدا با قولِ خدا مخالف بود۔ ہر کلامیکہ مخالفِ فعلِ الٰہی باشد۔ آں کلام خدا نیست و آنچہ کلام خداست با فعلِ خدا مخالفت ندارد۔ نتیجۂ بیان ایں علوم آں شد کہ دریں وقت محض جماعت احمدیہ از یک جانب بہ تحصیلِ علوم جدیدہ بکمال توجہ اشتغال دارد و از جانبِ دیگر بر جمیع عقاید اسلامیہ نہ بہ داعیۂ سیاسی و رعایت مصالح ملّی یا بنا بر تعصب قومی بلکہ بصدقِ تمام و خلوص مالا کلام و نہ تقلیداً بلکہ علیٰ وجہ البصیرۃ یقینے واثق میدارد و پیشِ دشمن و دوست بر صداقتِ آں ادلہ نیّرہ می آرد و دیگر جملہ گروہ ہائے مُسلمانان بسبب بے بہرہ بُودنِ ازیں علومِ حقّہ یا راہ انکار علوم جدیدہ ورزیدہ و اکتساب آنہا را کفر قرار دادہ اند۔ و بایں طور ایمان موہوم خود را از صدمۂ علوم جدیدہ محفوظ و مصون گردانیدہ اند و یا از اثر آں علوم جدیدہ متاثر شدہ علانیۃً و جہراً دین و ایمان را واگذاشتہ اند و در ظاہر از خوفِ مردم اظہار اسلام می کنند۔ اما در دل خود صد گونہ شکوک بر تعلیم اسلام می دارند ؎

علم اُصولی سوم متعلق قرآن کریم حضرت اقدسؑ را حق تعالیٰ ایں عطا فرمودہ است کہ ہر شکّے و شبہتے کہ عقل انسانی نسبت مصحفِ مجید پیش می آرد۔ جوابش در قرآن کریم موجود است و ایں مضمون را چندان وسعت و اہمیت دادند کہ عقل انسانی را در حیرت می اندازد و جوابِ ہر شکّے و شبہتے از قرآن کریم برآوردند نہ اینچنین کہ بایں سخن پناہ جستہ باشند کہ از انجا کہ قرآن کریم فلاں خیال را رد میکند آں خیال ناقابل پذیرائی است۔ بلکہ آں خیال را بہ آں دلائلِ قرآنیہ رد ساختند

کہ اگرچہ آنہا از قرآن کریم ماخوذ است لیکن از انجا کہ بر علم وعقل مبنی است۔ لہٰذا مردمِ ہر مذہب وملت بر تسلیم نمودنِ آں مجبور می گردند ؎

چہارم علم اُصولی قرآن کریم کہ از بارگاہِ صمدیت حضرت اقدس ؑ را کرامت شدہ این است۔ کہ ہرچند قبل ازین مسلمانان بالعموم بیان می نمودند کہ قرآن کریم از جملہ کتب سماوی افضل است لیکن ہیچ کس بہ ثبوت رسانیدن نمی توانست کہ بر کتب مقدسہ یا دیگر تصانیف او را کدام فضیلتے و مزیتے حاصل است کہ بوسیلۂ آں این کتابِ مقدس بے نظیر و بے مثل اعتقاد کردہ می شود حضرت اقدس این مضمون را بدلائلِ بیانِ فرمودۂ خود قرآن بداں وسعت وخوبی مبرہن نمودہ کہ از خواندنش دلِ انسان در وجد می آید ومیخواہد کہ بر سید السادات علیہ افضل الصلوٰۃ والتحیات باپاک جان نے بلکہ باصد ہزاران قربان گردد کہ خدائے تعالیٰ بہ طفیلِ ذات پاک او اینچنین تعلیم نادر بما عنایت فرمودہ است ؎

پنجم علم اُصولی کہ حضرتِ اقدس ؑ را من جانب اللہ مرحمت شدہ این است کہ قرآن کریم ذوالوجوہ والمعانی است۔ بطونے بسیار میدارد۔ انسان بہر عقل و بہر فہم کہ دارد بخواند مطابق استعداد وفہم وعقل خود تعلیمات حقہ را دراں خواہد یافت۔ الفاظ ہماں یک است۔ اما مطالب حقہ لاتعد وتحصیٰ است۔ اگر شخصے کہ در علم چنداں دسترسے نداشتہ باشد او را بخواند دراں تعلیمے مطابق ادراک خود بیابد کہ او را ایمان بداں آوردن ہیچ مشکل نباشد و اگر صاحبِ عقل و استعدادِ متوسط بخواند برحسب علم و فہم خود ازان فائدہ برمی گیرد و اگر صاحب عقلِ سلیم و مالک استعداد وسیع براں غور و تدبر نماید موافقِ ذہن رسائے خود

علوم عالیہ ازان حاصل می کند وانچنین نیست کہ مردم کم علم این کتاب را از فہم
استعداد خود بالاتر دانستہ دست ازان بردارند و یا صاحبانِ علوم و استعداد
بلند یک کتاب سادہ اش پنداشتہ دران سامان دلبستگی خود و اسبابِ ترقی علوم
رانیابند ؛

ششم علم اُصولی متعلق قرآن مجید کہ حضرت اقدس ؑ را دادہ شدہ است این است
کہ قرآن کریم و ذکر حکیم علاوہ علوم رُوحانی علوم مادی راکہ دانستنِ آں ضروری است
نیز بیان می نماید و انکشافِ آں علوم با ترقی زمانہ دوش بدوش درافزونی است
تا ایمان مردم ہر زمانہ ازان تازگی پذیرد۔

ہفتم متعلق قرآن مجید آن اُصول و ضوابط را حضرت باری عزّ اسمہٗ بامسیح موعود
تعلیم فرمودہ است کہ اگر یک دانشمند آں را پیشِ نظر دارد۔ بحول اللہ و قوتہٖ در تفسیر
نمودن آیات کریمہ از غلطیہا محفوظ تواند ماند و بعد آں بر انسان انکشافِ علوم تازہ
بتازہ نو بنو صورت می پذیرد و ہر بار کہ قرآن کریم را بخواند برائے وے موجبِ لذت
جدید و سرور مزید میگردد ؛

ہشتم علم اُصولی حضرت اقدس ؑ را متعلق قرآن کریم این عطا شدہ است کہ
خداوند تعالیٰ حضرت ممدوح را تمام مدارج ترقیاتِ رُوحانی از قرآن کریم تعلیم دادہ
است و آں علوم کہ قبل ازیں مردم بقوتِ عقل در دریافت کردنِ آں اکثر اوقات
غلطی کردہ اند حضرت موصوف را متعلق آں علم صحیح از قرآن کریم کرامت شدہ است
و خدا تعالیٰ حضرت ایشان را فہمانیدہ کہ تمام حالات رُوحانیہ ادنیٰ باشد یا اعلیٰ
در قرآن کریم بالترتیب بیان شدہ است کہ بران عمل پیرا شدہ انسان بخدا تعالیٰ

ببتواند رسید و ثمراتِ ایمان و ایقان و اعمال و افعال خود حاصل می تواند کرد ❊

این امر قبل ازین مردم را حاصل نبود۔ زیرا که ایشان را از آیات شتّٰی استدلال می کردند۔ مگر ہمہ مدارج رُوحانیہ را کہ قرآن یکجا نمودہ ایشان را معلوم نبود۔

نہم علم اُصولی حضرت اقدسؑ را چنین مرحمت شدہ است کہ قرآن کریم من اوّلہ الی آخرہٖ چہ سُور تہا و چہ آیات جملہ بہ ترتیب خاص نازل شدہ است ہر فقرہ و ہر جملہ و ہر آیت بر جائے خودش موزون و ترتیب صحیح و نظام ابلغ میدارد و ہیچ ترتیب بہتر ازین صورت نمی بندد۔ ترتیبِ دیگر کتب در مقابلۂ آن یکسر ہیچ است زیرا کہ در ترتیبِ کتب دیگر محض ہمیں یک امر ملحوظ نظر می باشد کہ مضامین متناسبہ یکے بعد دیگرے جمع کردہ آید۔ لیکن در ترتیبِ قرآن خصوصیتے دیگر است کہ دراں ترتیب مضامین نہ محض بلحاظ مضامین است۔ بلکہ بطرزیست کہ بجہاتِ مختلفہ ترتیبش فہمیدن ممکن است یعنی اگر مطالبِ مختلفہ را پیش نظر دارند۔ برائے ہر مطلبے در روے ترتیبے یافتہ می شود۔ این نیست کہ اگر صرف یک تفسیر کردہ آید ترتیبش برقرار ماند و برائے تفسیر دیگر در ترتیبش خلل واقع می گردد۔ بلکہ ہر قدر معانی صحیح کہ مطابق اصولِ تفسیر است۔ مراعاتِ آں ہمہ معانی دران مد نظر داشتہ شدہ است۔ ازین جہت بہر معنی کہ تفسیر کردہ آید در ترتیبش فرقے پدید نمی آید و این صفتِ مخصوص بغیر از قرآن مجید در ہیچ کلام یافتہ نمی شود و نیافتہ تواند شد۔

دہمچنین دہم علم اُصولی مسیح موعودؑ را این دادہ شدہ است کہ قرآن کریم مدارج نیکی ہا و بدی ہا کہ در قرآن کریم مدارج نیکاں و بداں بیان کردہ شدہ است

یعنی وانمودہ شدہ است۔ بہ بسط و تفصیل بیان کردہ وامی نماید کہ از کدام نیکی نیکی دیگر حاصل می آید و از کدام بدی بدی دیگر می زاید۔ بذریعۂ ایں علم عظیم الشان انسان در اصلاح اخلاق نفع بزرگ و فائدہ سترگ تواند برداشت۔ زیرا کہ بحصول ایں علم تدریجاً نیکوئی ہائے بسیار حاصل تواند کرد کہ قبل ازیں باوجود سعی وافراز حاصل نمودن آں قاصر بود و اکنون بوسیلہ جمیلہ آں علم از خیلے بدیہا اجتناب تواند ورزید کہ پیش ازین باوجود جدو جہد بلیغ پرہیز ازاں ممکن نبود۔ گویا حضرت اقدس یک معجزۂ عظیم الشان از قرآن کریم نمایان کردہ است کہ بر انسان سرچشمۂ ہر نیکی و بدی ہویدا می گردد کہ نفسِ انسانی بساحل آں رسیدہ آتشِ عطش خود را خاموش می نماید و طوفان تباہی خیز معاصی از جوش و خروش باز میدارد۔

یازدہم ایں علم دادہ شدہ است کہ سُورۂ فاتحہ خلاصۂ تمام مضامین قرآنی و برائے قرآن کریم بمنزلۂ متن است و جملہ مسائل اُصولیہ بالاجمال دریں سورۃ مندرج است و حضرت اقدسؑ ایں اصل را بالتفصیل در ضخیم تفاسیر خود بیان فرمودہ است و از بس مضامین لطیف و تازگی بخشِ ایمان ازیں سُورۃ اخذ نمودہ است و بذریعۂ ایں علم کارِ حفاظتِ دین اسلام خیلے آسان و سہل گردید۔ زیرا کہ ہر امرے کہ از تفصیل قرآن در فہم انسان نیاید دریں مجمل یک نظر انداختہ آں را می تواند و محض ہمچنین یک سورہ را پیش نظر داشتہ مقابلۂ تمام ادیانِ باطلہ تواند کرد و جملہ مدارج رُوحانیہ را تواند شناخت۔

الغرض این بیان بعض امثلہ اصولی بُود کہ بیان کردہ ام۔ علاوہ ازیں علم دوازدہم متعلق قرآن کریم حضرت اقدس را بطور تفصیل از بارگاہ خدا موہبت گردید

است کہ بذریعۂ آں تراجم آیات مختلفہ و معانی آں را بیان فرمودہ اند و متعلق ضروریاتِ زمانہ بدایاتِ قرآنی را وانمودہ اند کہ اگر آں ہمہ را بیان کردہ آید ایں عجالہ متحمل آں نتواند شد۔ بلکہ برائے آں مجلدات ضخیمہ بکار است۔

الحاصل ایں چشمہ ہائے علوم لدنی ایں مدعا را بپایۂ ثبوت می رساند۔ کہ حضرتِ اقدسؑ را باآں مبدأ فیوضِ کل کہ علیم و خبیر است و لا یحیطون بشیٍٔ من علمہٖ در شان اوست تعلقے خاص بود است زیرا کہ از طاقت انسان بیرون است کہ اینچنیں علوم لطیفہ و نازک را بعقلِ ناقصِ خود دریابد۔ ہر گاہ بذریعۂ آں علوم و آں اصول کہ حضرت اقدسؑ بیان فرمودۂ قرآن کریم تدبر می کنیم مارا در ہر آیتِ کریمہ بحر ہائے زخار ناپیدا کنار علوم متلاطم بنظر می آید۔

حضرتِ اقدسؑ بجانبِ مضمون آیہ کریمہ لا یمسّہ الّا المطھرون نگاہے انداختہ بارہا معاندان و مخالفان خود را متوجہ ساختہ است کہ اگر بزعم شما من کاذب ہستم پس سبب چیست کہ اینچنیں علوم باریک در باریک و نازک در نازک خدا تعالیٰ مرا عطا فرمودہ است و بار بار معاندانِ خود را دعوتِ مقابلہ دادند کہ اگر از شما عالمے یا شیخے یا پیرے با خدا تعالیٰ تعلقے میدارد باید کہ در مقابلۂ من استادہ شود و حقائق و معارفِ قرآن را بیان سازد و چناں باید کرد کہ شخصے ثالث بطریق قرعہ اندازی یک حصہ قرآن کریم را بر آوردہ حوالہ ہر دو فریق نماید و ہر دو تفسیر آں را کہ شامل بر معارف و معانی جدیدہ باشد بنویسد و باز مشاہدۂ ایں امر باید نمود کہ حضرتِ باری عزّ اسمہٗ مدد کدام فریق می نماید۔

امّا باوجودِ ترغیب و ترہیب و تحریص متکاثرہ ودعواتِ متواترہ ہیچ کس در میدانِ مقابلہ و مناضلہ پائے خود از خانہ بیرون نہ نہاد و چگونہ ممکن بود۔ زیراکہ مقابلہ حضرتِ اقدسؑ یک صعب ترین امرے بُود۔ حتیٰ کہ با خدامِ حضرتِ اقدسؑ در علوم قرآنی ہیچ کس مقابلہ نتواند کرد۔ چراکہ قرآن کریم درین وقت محض برائے ماست وبس واما بنعمتِ ربّک فحدّث۔

قبل از اختتامِ این مضمونِ نظمِ فارسی حضرتِ اقدسؑ کہ در مدح قرآن کریم است۔ ہدیۂ ناظرین می نمایم کہ حضرت اقدسؑ مردم را دران بجانبِ علوم قرآنیہ متوجہ ساختہ است۔ وہو ہذا:۔

از نورِ پاکِ قرآن صبحِ صفا دمیدہ	بر غنچہائے دلہا بادِ صبا وزیدہ
این روشنی ولمعان شمس الضحیٰ ندارد	وین دلبری وخوبی کس در قمر ندیدہ
یوسف بقعرِ چاہے محبوس ماند تنہا	وین یوسفے کہ تنہا از چاہ برکشیدہ
از مشرقِ معانی صدہا دقائق آورد	قدِ ہلالِ نازک زین نازکی خمیدہ
کیفیّتِ علومش دانی چہ شان دارد	شہدیست آسمانی از وحی حق چکیدہ
آن نیّرِ صداقت چون رو بعالم آورد	ہر بومِ شب پرستے در کنجِ خود خزیدہ
روئے یقین نہ بیند ہرگز کسے بدنیا	اِلّا کسے کہ باشد با رویش آرمیدہ
آنکس کہ عاشقش شد شد مخزن معارف	وان بیخبر زعالم کین عالمے ندیدہ
بارانِ فضلِ رحمٰن آمد بمقدمِ او	بدقسمت آنکہ از وے سوئے دگر دویدہ
میلِ بدی نباشد اِلّا رگے زشیطان	آن را بشر بدانم کز ہر شرے رہیدہ
اے کانِ دلربائی دانم کہ از کجائی	تو نورِ آن خدائی کین خلق آفریدہ

میلم نماند باکس محبوب من توئی بس
زیراکہ زان فغان رس نورت بمارسید۰

دلیل دہم
(اخبار اُمور غیبیہ)

دلیل دہم بر صداقتِ حضرتِ اقدس کہ آں ہم در حقیقت بر صدہا بلکہ ہزارہا دلائل مشتمل است این است کہ حضرت حق سُبحانہٗ تعالیٰ محض بموا ہبتِ خویش مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام را بکثرت ہرچہ تمامتر بر اسرار غیب الٰہی بخشیدہ است کہ ازان ثابت می شود کہ حضرت اقدسؑ فرستادۂ بارگاہ ایزدی است۔ خدا تعالیٰ در قران کریم می فرماید:۔ وَلَا یُظْهِرُ عَلٰی غَیْبِهٖۤ اَحَدًا اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ (سُورہ جن رکوع ۲) یعنی ایزد تعالیٰ و تقدس بر غیب بکثرت کسے را اطلاع نمی بخشد بجزُ رسُولے کہ برگزیدہ او باشد و معنی اظہر علیہ این است کہ او را بر غیب غلبہ دادہ است۔ پس ہر کسے کہ بر اُمور غیبیہ بکثرت اطلاع یابد و حیثش مثلِ آب مصفا بود و از کدورت و آلایش ہر قسم پاک و مُبرا باشد و او را از حق تعالیٰ نشان ہائے روشن دادہ آید۔ لاجرم او مامور و مُرسل حضرتِ بیچون است۔ جَلَّتْ آلَاؤُہٗ۔ و انکارِ او در حقیقت انکار قرآن کریم است۔ زیراکہ دراں این قاعدۂ معرفتِ مامور بیان شدہ است کہ کسے را بغیر از رسُولِ خود خدا تعالیٰ بر اُمورِ غیب بکثرت اطلاع

نمید ہد و نیز انکارِ جملہ انبیاء است علیہم السلام کہ ہموارہ در صداقتِ دعویٰ خود ہمیں دلیل راپیش کردہ اند ودر کتابِ مقدس نیز مسطور است کہ علامتِ نبی کاذب این است کہ ہر چہ او بگوید راست بر نیاید۔

ہر گاہ بہ این معیار دعویٰ حضرتِ اقدسؑ را می نمائیم۔ ما را صداقتِ آں انسانِ کامل ہمچواں روزِ روشن آشکارا میگردد کہ آفتابش بہ نصف النہار رسیدہ باشد۔ حضرتِ علام الغیوب بر ذاتِ شریفش بہ آں تواتر و کثرت اُمورِ غیب ظاہر نمود کہ بہ استثنائے سید الاولین والآخرین صلی اللہ علیہ وسلم در پیش خبر ہائے احدے از رسولانِ امم سابقہ نظیرش نبود است والحق کہ تعدادِ آں پیش خبرہا کہ حضرت اقدسؑ بیان نمودہ بایں کثرت و وفرت است کہ اگر آں پیش خبرہا واخبارات عن الغیب را تقسیم کردہ شود ہر حصۂ آں بجہتِ اثباتِ ثبوتِ چند انبیاء کفایت می کند۔

من ازآں جملہ ہ۔ دوازدہ پیش خبری ہا را بطورِ نمونہ پیش می کنم۔ ایں پیشخبری ہا کہ حضرتِ اقدسؑ بیان فرمودہ دبوقوع پیوستہ چندیں در چندین انواع است بعضے متعلقِ تغیراتِ جو السماء بعضے متعلق بہ اُمور مذہبی و بعضے متعلق بہ قابلیت ہائے دماغی و بعضے متعلق ترقی نسل انسانی است و بعضے متعلق قطع نسل آں و بعضے متعلق بہ تغیراتِ ارضی و بعضے متعلق تعلقاتِ دول۔ و بعضے متعلق بہ رعایا و حکام و بعضے متعلق بہ ترقیاتِ خود و جماعتِ خود و بعضے ہلاکتِ دشمنان و بعضے متعلقِ حالاتِ آیندہ دُنیا۔ الغرض بہ اُمورِ مختلف وانواع واقسامِ ایں پیش خبری ہا را تعلق بود است کہ فہرستِ اقسامِ آں نیز طولے می کشد

اکنون دوازدہ پیش خبری ہا کہ بوقوع آمدہ دریں عجالہ بیان می کنم و از ہمہ اوّل آں پیش خبری را می نگارم کہ بملک افغانستان تعلق میدارد۔

پیش خبری اوّل

متعلق شہادت صاحبزادہ عبداللطیف و مولوی عبدالرحمٰن شہیدانِ کابل و واقعات ما بعدِ آں

اے پادشاہ والا جاہ! حق تعالیٰ جسم و جان و دین و ایمان ترا در حفاظت خود دارد و از نتائج بدِ آں غلط فہمی ہا و غلط کاری ہا کہ در اقدام و از نکاب آں ذات ہمایوں را دخلے نبودہ است مصون و مامون دارد۔

چہل سال قبل ازیں حضرت مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام را منجانب اللہ الہام شدہ بود:۔ شاتانِ تذبحان وکل من علیہا فان۔ یعنی دو بز ذبح کردہ شوند و ہر کس کہ براں سرزمین بود و باش دارد لابد فنا گردد حالا ما می بینیم کہ موافقِ علمِ تعبیر الرؤیا از لفظ شاۃ دو چیز مرادی باشد یکے زنِ با انقیاد و دیگرے رعیتِ مطیع و منقاد۔ چونکہ فقرۂ آیندہ یعنی تذبحان با زنان ہیچ تعلق ندارد۔ زیرا کہ در معرض قتل آمدن کار مردان است نہ شیوۂ زنان۔ بنائٌ علیہ قیاسِ غالب مقتضی ہمین است کہ دو مرد دلاور پُر جگر مطیع و منقاد فرمان فرمائے خود بغیرِ صدور جرمے یا خطائے و شکستنِ قانونے یا آئینے کہ در پاداشِ آں قتل باشد ناحق و ناروا بقتل برسند و بعد ازاں براں دیار تباہی و مرگا مرگی روئے نماید و ہلاکتِ عظیمے براں سرزمین نازل بود

کہ الہام کلّ من علیہا فان دلالت براں میدارد ۰

دریں پیش خبری ہرچند نسبتِ سرزمینِ خاص یا شہرِ خاص اشارتے یا وضاحتے نبود مگر از فحوائے کلام و منطوق الہام مستفاد می شد کہ اوّلاً ایں واقعہ ہائلہ در ممالکِ مقبوضہ دولتِ انگلیس صورت پذیر نشود بلکہ در ملکتے بظہور آید کہ مردم دراں ملک باوجود اطاعتِ قوانینِ ملّی موردِ غضبِ عوام کالانعام گردیدہ بقتل ہم می رسند۔

دوم این کہ آں ہر دو مقتول از پیروانِ ایں ملہم من اللہ باشند ورنہ ملہم را نسبتِ مقتولانِ اطاعت کیش خبردادن وجہے ندارد۔

سوم ایں کہ ایں مقتولان بنا واجب قتل کردہ شوند و ایں قتل بپاداش ہیچ جرمِ سیاسی یا ملّی واقع نگردد۔ زیراکہ ذبح بُز ہرگز بکیفر کردار ناسزا نمی باشد

چہارم ایں کہ بباعثِ ارتکاب ایں فعل ناواجب براں سرزمین مرگ عام نازل گردد ۰

اے بادشاہ والا جاہ! ایں ہر چہار اُمور باہم متحد گشتہ ایں پیشخبری را از پیش خبرہائے معمولی خیلے بالا می برد و امتیاز تمام می بخشد و ہیچ کس یارائے ایں سخن ندارد کہ بگوید کہ ازانجاکہ دریں پیش خبری تعین ہیچ ملکے یا شہرے نیست لہٰذا مبہم است نے نے چنین نیست بلکہ اصل سخن ایں است کہ امور اربعہ مذکور بہم آمدہ عظمت و تعیین ایں پیشخبری را ثابت می کند۔ زیراکہ جمع آمدنِ ایں اُمور اربعہ بطریق اتفاق صورت امکان ندارد۔

بعد ازیں پیش خبری قریباً تا بست سال ہیچ سامانِ وقوعِ آں از پردۂ غیب

بمنصۂ ظہور ہویدا نشد۔ ولیکن پس ازاں کہ بست[۲۰] سال تمام بریں الہام بگذشت از خدا تعالیٰ سامانِ وقوع آں آشکار گشت و دستِ غیب پردہ از رُخِ واقعات کشود تا آں امرِ مخفی صورتِ ظہور پذیرفتہ حیرت بر حیرت افزود کہ بیک ناگاہ شخصے کتابے باخود از مصنفاتِ حضرت اقدس ؑ بملکِ افغانستان بُردہ بدست یک عالمے حقائق آگاہ باشندۂ دہِ سید گاہ ضلع خوست داد و بر روُئے او بابِ معرفت جدید کشاد۔ آں عالم از ساداتِ عظام آں دیار و معروف و مشہورِ روزگار بُود۔ رعایا و برایا و حکام و الامقام اورا بنگاہِ عزتِ واحترام می دیدند۔ بلکہ بعض اکابر آں ملک غاشیۂ تلمذ او بر دوش می کشیدند و بوجہ شرافتِ نسبی و فضیلتِ حسبی و جوہر دیانت ذات و مکارمِ صفات او بادے مودت و ارادت میداشتند و تخمِ محبتِ او در دل خود می کاشتند۔ بالآخر آں عالمِ باعمل را بعد تدبرِ وافر و غورِ متکاثر از مطالعۂ آں کتاب مستطاب از وجہِ تحقیق انیق نسبت حضرت اقدس ؑ بحدے اخلاص و عقیدت پیدا شد کہ در دلِ خود اندیشہ کرد کہ اینچنیں مالکِ دعاوی و براہین بجز ماموز من اللہ دیگر کسے نتواند بود۔ پس یک تلمیذ رشید را بجہت تحقیقاتِ مزید در دار الامان قادیان فرستاد و اورا اجازت داد کہ بعد از اطمینانِ تام از جانبِ وے بر دستِ حضرت اقدس ؑ بیعت بکند۔ نامِ آں تلمیذ مولوی عبد الرحمٰن بُود تلمیذ موصوف پیش حضرت اقدس ؑ رسیدہ بعد اطمینانِ کامل از جانبِ اُستاد خود صاجزادہ سید عبد اللطیف دست در بیعت دادہ و کتب مُصنفہ حضرت اقدس ؑ را باخود گرفتہ بجانبِ افغانستان مراجعت نمود۔ قبل از واقعۂ شہادت صاجزادۂ موصوف

مولوی عبد الرحمٰن چند بار بقادیان رسیدہ اقامت میکرد وازمطالعۂ مصنفات حضرت لذتِ رُوحانی می اندوخت وحقائق ومعارف قرآن می آموخت۔ چوں دلش از محبّت بادشاہِ وقت وابنائے ملکِ خود لبریز بود بے تابانہ ارادہ نمود کہ درشہر کابل رفتہ این نوید را بگوش ہوش بادشاہ جم جاہ امیر عبد الرحمٰن خان فرمانروائے افغانستان رسانیدہ عند اللہ ماجور ونزدیک بادشاہ سعی او مشکور گردد۔ امّا ہمیں کہ آں خیر اندیش شاہ ودرویش بپایہ تخت کابل رسید بعض بدلان سگان کوتاہ عقل وبدخواہانِ حکومت سخنان مخالفانہ ازطبع خود وضع ساختہ بدربار رسانیدند کہ این شخص از اسلام برگشتہ است وارتداد اختیار کردہ وواجب القتل است۔ بادشاہِ وقت بفتویٰ ملایان ناچار گشتہ حکم بقتلِ او داد وبجزائے محبتے کہ با بادشاہ وملک خود میداشت کہ او صعوبتِ سفر ہندوستان برخود گوارا کرد وباز بوقتِ مراجعت بوطن خود درخوست ناریسیدہ خواست کہ مژدۂ این تہنیت را کہ مسیح دوران ومہدیٔ آخر زمان درسرزمینِ قادیان ازجانبِ خدائے منان نازل شدہ است۔ اوّلاً ببادشاہ خود برساند وجائزۂ تحسین وآفرین حاصل نماید۔ درمژدگانی این نوید جاوید معاندان جامہ درگردنش پیچیدہ برزمین انداختند ونفس بندنمودہ شہید ساختند۔ انا للہ وانا الیہ راجعون۔

امّا چوں دریں واقعہ دستِ خدا کار می کرد۔ بنائً علیہ آنچہ شُدنی بُود شُد۔ زیرا کہ او تعالیٰ بست سال قبل ازیں واقعہ بحضرتِ اقدسؑ خبر دادہ بُود۔ کہ دو۲ کس وفاشعار از افراد رعیّت بے جرم وبے خطائے قانون شکنی قتل گردند لاجرم قضائے آلٰہی کار خود کرد پس بذریعۂ این قتل ازان دو۲ کس کہ نسبت قتلِ ایشان

خبر دادہ شدہ بود یکے بقتل رسید۔

امّا چوں بریں واقعہ یک یا دو سال بگذشت صاحبزادہ مولوی عبداللطیف طاب اللہ ثراہ وجعل الجنۃ مثواہ بہ ارادۂ حج از وطن مالوفہ برآمد و از انجا کہ با حضرت اقدسؑ بیعت کردہ بود۔ خواست کہ دریں سفر شرف ملاقات حاصل کردہ رہگرائے حرمین شریفین شود۔ چنانچہ بہ ایں ارادہ در قادیان رسیدہ وآنچہ بذریعہ کتب فہمیدہ بود باچشم سر بدید بلکہ اثر صحبت بیش از بیش یافت و بوجہ صفائی قلب بجانب رب البیت منجذب شدہ عزم حج البیت بر سال دیگر انداخت و بقادیان پائید۔ بعد چندے چوں بوطنِ مالوفہ خوست رسید، ارادہ کرد۔ تا بادشاہ را ازان نعمتِ عظمیٰ کہ دریں سیاحت حاصل کردہ بود ارمغانے پیش کش نماید۔ چنانچہ چار مکتوب بہ چار ارکانِ کابل بطور نوزہان فرستاد۔ بہ ورود ایں مکاتیب مردم بے بصیرت والدآں شاہ والاجاہ امیر حبیب اللہ خان را برخلافِ صاحبزادۂ موصوف اغرا نمودند و اتہامات و بہتانات افترا کردہ نسبتِ آں خیر خواہِ رعایا و بادشاہ حکم گرفتاری بنام گورنر خوست از دربار کابل حاصل نمودند۔ چوں سیدِ بے گناہ در دربار بادشاہ رسید۔ بفرمان شاہی سپردِ ملایان کردہ شد۔ اما ایشان ہیچ الزام بر ذاتِ او ثابت نتوانستند کرد۔ لیکن بعض حق ناشناسان کہ بمقابلہ نام ومفادِ سلطنت خواہشاتِ خود مدنظر میداشتند امیر صاحب را اشتعال دادند کہ اگر ایں سید را رہا کردہ آید مردم تحتِ امرِ او درآیند و جوش جہاد در دل رعایا جمود پذیرد و بحکومت انفصالے رسد۔ پس بجہتِ او فتویٰ سنگسار کردن دادند۔ امیر صاحب موصوف بخیال خود خیر خواہی کردہ وے را از ترغیبِ توبہ داد۔ مگر صاحبزادۂ ممدوح بہ پاسخ گفت کہ من حقیقتاً مسلمان ہستم از اسلامِ حقیقی کہ میدارم

توبہ کردہ چگونہ کافر شوم۔ باہیچ صورتے ازیں راہِ حق رابعہ مشقت و تفحص بسیار یافتہ ام نمی توانم گذاشت۔ ہرگاہ بادشاہ را از رجوع او یاس حاصل شد۔ روبروئے جم غفیر اورا از شہر بیرون بُردہ سنگسار نمودند ؎

واں سیدِ ذی وقار وفادار جان نثارِ بادشاہ و ملکِ خود شکارِ سازشِ چند خود مطلبان گردید و مردمِ خود غرض بدیں گونہ امیر صاحب را مغالطہ دادند کہ زندہ داشتن ایں سید سلطنت را خیلے زیان دارد۔ حالانکہ وجودِ چنین مرد راستی شعار و راست کار و دُرست کردار کہ جان خود را فدائے دین و مذہب کند برائے ملک و ملت ضروری بلکہ پناہے می باشد کہ حضرت باری عز اسمہٗ بطفیل اینچنین بندگانِ ستودہ صفات ہر آفت را از ملک و دولت دُور میدارد و خود غرضان ایں امر را کہ در حضور شاہ پیش کردند کہ اگر ایں شخص زندہ می ماند مردم در حصول ثواب جہاد خیلے تکاسل ورزند ولیکن ایں سخن بر زبان نیاوردند کہ ایں سید در سلکِ جماعتیکہ منسلک است عقیدہٗ شاں این است کہ زیر ہر حکومت کہ مستامنانہ زندگی دارند از دل و جان فرمان پذیر و کامل اخلاص باشند و بہ اشاعتِ عقائدش جملہ رعایا جان نثار بادشاہ شدہ از خانہ جنگی ہا و اختلافات دُور ماندہ باہم کمتر ستیزند و ہر جا کہ قطرۂ از عرقِ بدنِ بادشاہ بچکد در انجا خون بریزند۔ بلکہ برجائے آن ہمہ سخنہائے مخالفانہ عرض کردند اما حرفِ حق از زبان شاں نہ برآمد کہ ایں کس باآں سلسلۂ عالیہ تعلق میدارد کہ تعلیم او این است کہ از سازشہائے خفیہ احتراز کنید۔ رشوت نگیرید۔ دروغ مگوئید نفاق نورزید و برائے این اخلاق نہ صرف تعلیم دادہ می شود بلکہ بریں تعلیم عامل و پابند کردہ می آید و در صورت اشاعتِ خیالاتش حالت ملک و ملت آراستہ و پیراستہ شدہ قوم را ترقیات ہر قسم حاصل گردد۔ بادشاہ دریں امر غور وا فر بکار نبرد کہ ایں کس منکرِ آں جہاد است کہ بلا سندِ مذہبی

وبغیر دست اندازی قوم اجنبیہ در اُمور مذہبیہ بر اقوام غیر تاخت و تاراج کردہ آید۔ نہ منکر جہاد حقیقی و دفاعی است کہ خود جناب رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم عمل براں نمودہ است و ہمچنین این شخص منکر جہاد سیاسیہ ہم نیست کہ ہر قوم برائے بقا و قیام مفاد خود با دیگران می کُند۔

وبجانب این امر ہم توجہ نفر مود کہ عقیدۂ این قوم این است کہ با اقوام غیر کہ در اُمور مذہبیۂ مُسلمانان دست اندازی نمی کنند۔ بر نام جہاد جنگ و جدال نباید کرد تا بر اسلام اعتراض واقع نگردد۔ ہاں البتہ اگر بنظر فوائد سیاسیہ و حفاظتِ حقوق ملّیہ ضرورت جنگ پیش آید۔ دراں صورت با اقوام غیر جنگ بتواں کرد لیکن نامِ آں جہاد نیست زیرا کہ ہر فتحیکہ بروے نیکنامی اسلام را قربان کردہ شود از شکست بدر جہا بدتر است +

الغرض مردمِ صاحب غرض حالاتِ غلط پیش درگاہ سلطنت عرض نمودہ صاحبزادہ عبداللطیف را بلا وجہ شہید ساختند۔ و بہ این طور حصّہ اول پیشخبری کہ شاتان تذبحان بود۔ بوقوع انجامید کہ دو نفر این جماعت کہ بغایت وفادار و اطاعت گذار بودند۔ باوجودِ ہر گونہ مطیع و منقاد بودنِ بادشاہِ وقت ہمچو بُز بے گناہ ذبح کردہ شُدند۔

وحصۂ دیگر بعد از وقوع این سانحہ دراں ملک تباہی آورد و آثار كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ ہویدا گردید۔ و در وقوع آں ہیچ دیر نکشید۔ ہنوز بر شہادتِ آں سید مرحوم یک ماہ نگذشتہ بود کہ وبائے ہیضہ در کابل روئے نمود و بہ این کثرت دو فرت مردمِ ملک ہلاک شدند کہ بزرگ و کوچک از یں مصیبتِ ناگہانی در فزع اکبر افتادند و دلہائے مردم خوف زدہ شدہ و بالعموم سکانِ کابل محسوس کردند کہ این بلا از رجم آں سیدِ معصوم مظلوم بر سر مردم رسیدہ است۔ چنانچہ شخصے بے تعلق مسٹر اے فرنک مارٹن نام کہ تا چند سال در حکومتِ افغانستان بر عہدہ چیف انجنیر ممتاز

بُود۔ گواہی خود را در کتاب مسمیٰ بہ انڈر دی ابسولیوٹ امیر بیان کردہ کہ ایں وبائے
ہیضہ غیر مترقب بُود۔ زیراکہ بر دورہائے گذشتہ وبائے ہیضہ کہ در افغانستان واقع
شدہ بُود تا چار سال چنیں وبائے نمودار شدن متوقع نبود۔

لہٰذا ایں مرض ہیضہ منجانب اللہ یک نشان خاص بُود و عجب اینکہ حق تعالیٰ برائے
مزید تقویت ایں پیش خبری بصاحبزادہ عبداللطیف شہید نیز اطلاع ایں معنی
دادہ بود۔ چنانچہ قبل از شہادتِ خود با مردم گفتہ بود کہ من بعد از شہادت خود رے
می بینم کہ قیامتے متوجہ مردم شدہ است۔ الحاصل اثرِ ایں بلائے ہیضہ بر ہمہ خانہائے
کابل اُفتاد نہ غربا از حملۂ آں محفوظ ماندند نہ اُمرا۔ و نہ کسانیکہ ہر گونہ سامان حفظان
صحت مہیّا داشتند از دستبرد ایں بلائے جان ستان رستگار بُودند و کسانیکہ در رجم کردن
شہیدِ مرحوم دستے داشتند بہرۂ وافر ازاں بلائے عظیم حاصل نمودند و بعضے ازانہا
خود مبتلا گشتند و از بعضے قرابتیانِ عزیز ہلاک شُدند۔

الغرض بعد از مدّتِ بست سال ایں پیش خبری لفظاً بوقوع آمد و با نشانہائے
قہری شانِ مامور را ظاہر ساخت و بر اہل بصیرت ابواب ایمان و ایقان بکشاد۔

کدام کس میتواند گفت کہ ہمچنیں پیشخبری کار انسانی است و کدام انسان
درحالیکہ یک انسان ہم بروے ایمان نیاوردہ باشد۔ ہمچنیں خبر را قبل از وقوع واقع
بیان تواند کرد کہ بروے در زمان آیندہ مُریدان و معتقدان بکثرت گرد آیند و بسیار
مردم بروے ایمان آرند حتیٰ کہ سلسلہ اش بعد چندے در ممالکِ غیر شائع گردد و
باز دو مُریدش دراں ممالک محض بجرم ایمان آوردن بروے نہ بپاداشِ گناہ دیگر
شہید گردند۔ و بعد از شہادتِ ایشان خدا تعالیٰ دراں سرزمین بوجہ وبا دروازہ ہلاکت

کشاید و نمونۂ قیامت بر پا نماید و خیلے کساں ہلاک شوند۔ اگر ہیچ بندۂ اینچنین اخبار را پیش از وقت بیان میتو اند کرد۔ پس در کلام خدا و کلام بندہ ہیچ امتیاز نیست۔
دریں مقام از الۂ ایں شبہ لازم می نماید کہ ہرگاہ در الہام کل من علیھا فانٍ واقع شدہ یعنی ہمہ مردم آں سرزمین شربت ممات چشند پس می بایست کہ کل مردم کابل ہلاک می شدند و ظاہر است کہ ہمہ مردم شہر کابل ہلاک نشدند بلکہ بسیارے از ایشان زندہ ماندند۔ جوابش این است کہ لفظ کل گاہے بمعنی بعض نیز استعمال می شود و ضرور نیست کہ در ہر مقام ایں لفظ متضمن معنی جمع باشد۔ چنانچہ در مصحف مجید حق تعالیٰ مگس نحل را امر فرمودہ فکلی من کل الثمرات یعنی بخور از کل ثمرات۔ حالانکہ مگس شہد از ہر میوہ نمی خورد۔ بلکہ از بعض میوہ جات طعام خود حاصل می نماید۔ پس دریں مقام لفظ کُل افادۂ معنی بعض می دہد و ہمچنین نسبت ملکۂ سبا ارشاد شدہ است واوتیت من کل شئٍ یعنی اورا ہر چیز دادہ شدہ بُود۔ حالانکہ او از دنیائے وسیع بر علاقۂ بس مختصر حکومت میداشت پس دریں آیت نیز ہمین معنی است کہ خدا تعالیٰ ملکہ سبا را اکثر اشیاء عنایت کردہ بُود نہ کل اشیاء دُنیا حقیقت سخن این است کہ بسا اوقات لفظ کُل بر معنی عمومیت و اکثریت اطلاق می یابد و از کل افرادش حصۂ نمایان در وے شامل می باشد واین ہر دو امر در وبائے ہیضہ کہ بعد از قتل سیّد مرحوم در کابل رُونما شد موجود بود بر ہر متنفسے خوف و ہراس استیلا یافتہ بود و گروہِ کثیر دراں ہلاک شدند حتیٰ کہ یک باشندۂ مملکتِ برطانیہ کہ از حقیقتِ الہام ہیچ واقفیت نداشت آں حالات را بخصوصیّت در کتابِ خویش نگاشت ❊

اعتراضِ دیگر کہ وارد می شود این است کہ در الہام لفظ تُذْبَحَانِ واقع شدہ است واں دلالت میدارد بر بُریدنِ گلو۔ مگر ازیں دو شہدا، یکے بہ خبہ کردن و دیگر برجم نمودن شہادت یافت است پس ذبح بوقوع نیامدہ است۔ مگر ایں اعتراض از قلّت تدبر ناشی میشود۔ زیراکہ در کلامِ عرب ذبح بمعنی ہلاک کردن دربسیار مقام مستعمل شدہ است۔ چنانچہ در واقعۂ حضرت موسیٰ علیہ السلام وارد است یُذَبِّحُوْنَ اَبْنَآئَکُمْ یعنی پسرانِ شمارا ذبح میکردند۔ بحالیکہ از تاریخ ثابت است کہ فرعونیان پسران بنی اسرائیل را ذبح نمی کردند۔ بلکہ فرعون نخست قابلہ ہارا حکم دادہ بُود کہ اطفال را بمیرانند وچوں قدرے برسر رحم آمد حکم داد کہ بدریا اندازند۔ (کتاب المقدس خروج باب ۲۲ و اعمال الرسل باب ۷ آیہ ۹ ایضاً کتاب طالمود)

علاوہ بریں از لغت نیز مستفاد می شود کہ ذبح بمعنی ہلاکت است۔ چنانچہ صاحب تاج العروس در شرحِ قاموس می نویسد۔ الذّبح الھلاک (جلد ۲ صہ ۱۴۱)

پس ایں اعتراض کہ سید عبد اللطیف و مولوی عبد الرحمٰن ذبح نشدہ اند بلکہ بذریعۂ رجم وخبہ ہلاک گشتہ اند صحیح نیست۔ زیراکہ ذبح دراصل معنی ہلاکت میدارد۔ بہرصورتیکہ باشد وگلو بُریدن نوعے ازان است ؎

پیش خبری دوئم

نسبتِ انقلابِ سلطنتِ ایران

از جملۂ پیش خبری ہائے حضرتِ اقدس مسیح موعود علیہ السلام کہ کثیر التعداد است پیشخبری دوئم کہ ارادۂ بیان کردنِ آں میداریم متعلق بہلاکتِ ہمسایۂ آں بادشاہ عالیجاہ است

یعنی سلطنتِ ایران و بادشاہِ کجکلاہِ آں مرز و بوم۔

حضرتِ اقدسؑ را بتاریخ پانزدہم جنوری ۱۹۰۶ء الہام شد کہ (تزلزل در ایوانِ کسریٰ فتاد) الہام حسبِ عادتِ مستمرہ و مطابقِ معمولِ روزمرہ در جرائد و اخبارات و رسائلِ اُردو انگلیسیۂ ایں سلسلہ عالیہ شائع گردید۔ در وقتِ اشاعتِ ایں الہام حالتِ شاہ کجکلاہ و ایران بغایت محفوظ بود۔ زیرا کہ در سنہ ۱۹۰۵ء ایران مطالباتِ باشندگانِ ملک را پذیرفتہ اعلان قیام پارلیمان (پارلیمنٹ) دادہ بُود۔ ازیں جہت اورا در کلِ مملکتِ محروسہ قبولیتِ عام حاصل گشتہ بود و ہر کہ و مہ بر عطائے پارلیمان اظہار خوشنودی می نمود کہ بادشاہ بلا وقوعِ کشمکشے رعایائے ملک را حقوق نیابت بخشیدہ است و دیگر سلطنتہائے عالم نتیجۂ ایں تجربۂ جدیدہ کہ بغیر از جاپان برائے جمیع ممالکِ ایشیا یک امرِ عجیب و کارِ غریب بود بنگاہِ شوق و اُمید انتظار می کشیدند ولیکن ازاں نتائج خطرناک کہ بباعثِ ایں قسم حکومت دو عملی در اقوام نیم تعلیم یافتہ و ملکِ ناتجربہ کار پیدا شدن ممکن بُود ہیچ واقفیت نمید اشتند۔

دریں حال از حضرتِ اقدسؑ شائع شدن اینچنیں الہام کہ (تزلزل در ایوانِ کسریٰ فتاد) اگرچہ در نگاہِ عالمیان باعث حیرت می نمودند۔ مگر در نظرِ خالق الارض والسموات کہ آں کارہا کہ در چشم خلائق عجیب می نماید ہمہ سرسری است۔ مملکتِ ایران بر تازہ ترین آزادی خود شاد و شاہ مظفر الدین بر قبولیتِ خود مبتہج و مسرور بُود کہ در سنہ ۱۹۰۷ء شاہِ موصوف بعمرِ پنجاہ و پنج سالگی از دنیا رختِ رحلت بربست و فرزندش محمد علی میرزا بر تخت نشست۔ ہر چند محمد علی میرزا نسبتِ حکومتِ نیابتی و استحکام مجلسِ شوریٰ اعلان جاری کردے لیکن بعد چندے آں آثار در چشم عالمیان نمودار گردید کہ نسبتِ آں حضرتِ اقدسؑ را بذریعۂ الہام خبر دادہ شدہ بُود۔ چنانچہ بعد از گذشتن سالے از الہام در ملکِ ایران آثارِ فتنہ و فساد رُوے نمود۔

در میان بادشاه و پارلیمان مخالفت شدید پیداشد و بر مطالبات پارلیمان از جانب بادشاه
لیت و لعل آغاز گردید۔ بالآخر بتاکیدِ مجلس وکلاء بادشاه وعده کرد که او آں شخص را که در خیالِ افراد
مجلس مبدء فساد و عناد بُودند از دربار علیحده خواهد نمود و خود نیز اراده کرد که از طهران کوچ
نماید۔ دربین این تغیر مکانی مابینِ فوج کاسک که محافظِ بادشاه بُودند و حامیان قوم پرستان
اختلاف واقع شد و الهام دریا ینگ بایں گونه صورت وقوع یافت که ایوان دارالمبعوثین
بضرب گلولہائے توپ منهدم گردانیده شد و بادشاه پارلیمان را موقوف ساخت۔
ازین عمل بادشاه در تمام مملکتِ ایران سیلِ بغاوت طوفان فساد برپا کرد و در لارستان
و لاہیجان و اکبرآباد و بوشهر و شیراز و تمام سمتِ جنوبی ایران دلدادگانِ جمهوریت
حکام و عمالِ شاہی را معزول ساخته عنانِ حکومت بدستِ خود گرفتند و خانه جنگی
آغاز شد۔ چوں شاه دید که حالت نازک است۔ خزانه و اسباب را در ملکِ روس
فرستاده تمام ہمتِ خود در فرو کردنِ نائرهٔ بغاوت صرف کرد۔ امّا بجائے اینکه
فساد فرو نشیند دوبالا گردید و یوماً فیوماً رُو به ترقی آورد۔ حتیٰ که در ماه جنوری ۱۹۰۹ء
در اصفهان هم شگوفهٔ بغاوت بشگفت و سردارانِ بختیاری هم با قوم پرستان متحد شدند
و افواج شاہی را شکست دادند۔ این حالت دیده ہراس بر بادشاه مستولی شد و
بخوفِ تمام برائے حفاظتِ حکومتِ نیابتی عهدِ تازه بربست و بار بار اعلان کرد که حکومتِ
استبدادی فروغ نه دهد۔ مگر وعده آہی برنگردید و خوف و ہراس در ایوانِ کسریٰ زیاده تر پیدا شدن
گرفت تا انجام کار آں روز سیاه بر سر رسید که فوج کاسک نیز که بادشاه را بر آں بسیار ناز بود
بادشاه را تنہا گذاشته با زمرهٔ باغیان در پیوست و بادشاه با حرمِ خود از ایوانِ شاہی
برآمده بتاریخ ۵ ژولیه سنه ۱۹۰۹ء در سفارت خانه دولتِ روس پناه گرفت و بعد از اتمام دو نیم سال کامل

که الہامِ حضرت اقدس علیہ السلام که تزلزل در ایوانِ کسریٰ فتاد ظہور پذیر
گردید۔ و از ایران حکومت استبداد منقطع گشت۔ و تجربۂ جدید حکومتِ
جمہوریت که نتائج آن بخبر ذاتِ حق تعالیٰ ہیچکس نمیداند ہوید اگشت
ابرِ سیاہِ خوف و فزع و یاس و حرمان در ماہِ جون و جولائی ہر قدر که بر
ایوانِ کسریٰ غُوبیزد آں حالت را ہماں کس اندازہ تواند کرد که برأی العین
آں انقلاب را مشاہدہ کردہ باشد۔ و یا آں کس ازیں نیرنگی روزگار عبرت
حاصل می تواند کرد که او را از جانب خدا فوق العادت قوت تخیلہ عطا شدہ باشد
مگر برائے اہلِ بصیرت ایں نشان در ثبوتِ حضرت مسیح موعود دلیلے است
بیّن و آئینے است روشن۔ مگر آں مردم خیلے کم اند که ازاں فائدہ برگیرند

پیش خبری سویم

پیش خبری متعلق پادری آتھم که بذریعۂ آں بر جملہ عیسائیاں
عالم عموماً و بر عیسائیانِ ہند خصوصاً اتمامِ حجت شدہ است

مثال سویم از پیش خبری ہائے که حضرت مسیح موعود علیہ السلام برخلاف
نصاریٰ شائع فرمودہ است و از طرف اسلام بر ایشاں اتمامِ حجت نمودہ است
بیان می کنم۔

اے بادشاہ والا جاہ! امیدانم که ذاتِ ہمایوں ازیں حال کما حقّہ
واقفیت میدارند یا نه که مبلغانِ مذہب عیسویہ و واعظین آں گروہِ شنیعہ
چه قدر از روایاتِ غلط و عقائدِ غیر صحیحۂ بعض مسلمانان فائدہ برگرفتہ بر ذاتِ

مستجمع صفاتِ سیدنا و سید الثقلین نورِ الکونین سرورِ دو جہان صلی اللہ علیہ وسلم
سخت نزیں حملہ ہا بکار بردن را عادتِ خود کردہ اند۔ مگر شدت حملہ ہائے ایشان
بحدے کہ سی یا چہل سال قبل ازیں رسیدہ بود نظیر آں دریں جزو زمان نشان
دادن ناممکن است۔ حضرتِ اقدس بر زبان درازی ہائے از حد درجہ گزشتۂ
ایشاں نگاہ انداختہ و از خدا تعالیٰ توفیق یافتہ با قوت تمام مقابلۂ آں گروہ آغاز
کردند تا آنکہ ہمگی حملہ آوراں تاب آں نیاوردہ بر جائے خود قائم نماندہ راہِ فرار اختیار
کردند۔ و اکنوں گردِ آں طرزِ تحریر کہ دراں آواں اختیار کردہ بودند نمی گردند۔
کسے کہ درمیانِ ایشاں در گندہ دہانی و بدزبانی از اقرانِ خویش گوئے سبقت
بردہ بود شخصے ذی وجاہت عبد اللہ آتھم نام از صاحب منصبانِ دولتِ
انگلیس بود۔ بارے چناں اتفاق افتاد کہ مسلمانان و عیسائیاں خواستند کہ
درمیانِ حضرت اقدس و آتھم یک مناظرۂ مذہبی واقع گردد۔ در بینِ مناظرہ
ڈپٹی آتھم باوجود ادعائے کمالِ علم چوں غریقے کہ دست بہر خس و خاشاک
میزند خیلے دست و پا زد مگر کارے از پیش بردن نتوانست و درمیانِ خویش
و بیگانہ و دوست و دشمن اورا ذلت روزی شد۔ چوں در دورانِ مباحثہ ذکرِ
معجزاتِ ہم درمیان آمدہ بود مشیتِ الٰہی تقاضا کرد تا ایں مباحثہ از معجزہ
خالی نماند۔ لہٰذا حضرت اقدس را از جانبِ حق تعالیٰ الہام شد کہ صورتِ مباہلہ
اختیار باید نمود۔ چنانچہ حضرت اقدس طرز مباہلہ اختیار فرمودہ دربارۂ انجام آتھم
پیش خبری فرمودند کہ مضمونش اینست "ہر فریقے کہ ازیں ہر دو عمداً دروغ
را اختیار میکند و خدائے واحدِ قہار را گزاشتہ یک انسانِ ضعیف البنیان را خدا

یا پورِ خدا پنداشتہ است او بلحاظِ ہمیں ایام مباحثہ یعنی مقابلۂ یک روز یک ماہ بشمار آوردہ در مدت پانزدہ ماہ در ہاویہ بیفتد و او را ذلتے و نکبتے شدید پیش آید بشرطیکہ رجوع الی الحق نکند"۔

چوں کاغذ تحریر آخری مباحثہ از جانبِ حضرتِ اقدس بود حضرتِ ایشاں ایں پیش خبری را شامل آں تحریر نمودند و نوشتند کہ اگر ایں پیش خبری صورت وقوع یافت لابد ثابت گردد کہ رسول کریم صلعم (کہ نسبتِ ذاتِ مبارک ایشاں آتھم در کتابِ خود مسمّٰی بہ اندرونۂ بائبل نعوذ باللہ من ذٰلک لقبِ دجّال نوشتہ است) فرستادۂ خدا و رسولِ برحق است۔

دریں پیش خبری بیان دو امر شدہ بود۔ اوّل اینکہ فریقِ خدا دانندہ و خدا گویندۂ مسیح علیہ السلام یعنی ڈپٹی آتھم در مدتِ پانزدہ ماہ بوجہ ضد و تعصب و بدگوئی خود در قعرِ ہاویہ انداختہ خواہد شد۔ دوم۔ اینکہ اگر ایں فریق بجانب حق رجوع کند و بر گفتہ خود پشیمان شود و بر غلطی خود آگاہ گردد از عذاب محفوظ ماند۔ اگر فریق مخالف رجوع بسوئے حق نمیکرد و بر ضد و عنادِ خود قائم می ماند و ہلاک میگردید پیش خبری باطل میشد و اگر رجوع میکرد و در مدت پانزدہ ماہ می مرد باز ہم پیشخبری بطلان می پذیرفت۔ زیرا کہ ایں پیشخبری آگہی میداد کہ در علمِ الٰہی عمرِ آتھم از پانزدہ ماہ زاید است۔ و آتھم در پانزدہ ماہ دراں صورت خواہد مُرد وقتیکہ او بر ضد و عناد خود قائم ماند۔ و بتاملِ اندک معلوم میگردد کہ از ہر دو صورت پیشگوئی ہر دو پہلوئے صورت دوم از ہر دو پہلوئے صورتِ اوّل زیادہ شاندار است۔ زیرا کہ ہر دو پہلوئے صورتِ اوّل ایں بود کہ اگر آتھم بر ضدِ خود مستحکم ماند و در پانزدہ ماہ می میرد و بر ضدِ خود بودنش یک امرِ طبعی بود زیرا کہ او عالم نامور

گروہِ عیسائیاں و مصنفِ کتب متعددہ بود کہ در تائیدِ دین عیسویت و تردیدِ دین متین اسلام نگاشتہ بود۔ و در حیثیت عرفی دنیاوی نیز معزز و با وجاہتِ ظاہری بود و باحکام سلطنتِ انگلشیہ تعلقات و معرفتے میداشت۔ چراکہ خود نیز منصب یافتہ بود و در بشپ گرہی مذہبی حیثیتے میداشت کہ درین مباحثہ عظیم الشان از جملہ پادریان بوجہ سرآمد بودنِ ایشاں بالخصوص برائے مباحثہ منتخب شدہ بود و دیگر پادریانِ ذیعلم بطریقِ نیابت مددگارِ او بودند پس نسبت ایں چنیں شخصے ہمیں خیال پیدا می شد کہ او را بر دینے کہ میداشت یعنی بر عیسویت یقین کامل باشد۔ و بعد از مناظرہ مباحثہ قرار یافتنِ او و در مباحثہ آنقدر تائید و حمایت دینِ عیسوی کردن او اعتماد قوی بود کہ گاہے برائے طرفۃ العین ہم قوت معجزانہ مذہب اسلام را در دل خود جائے ندہد و برائے یک لحظہ انکارِ الوہیت ابن مریم نکند و ایں امر کہ اندریں صورت موت او در پانزدہ ماہ اگرچہ فی حد ذاتہ شانے میداشت مگر موتِ شخصے شصت و پنج سالہ یک شبہ پیدا میکرد کہ شاید پیمانہ عمر لبریز گشتہ بود۔

مگر بمقابلہ صورت متذکرہ بالا ہر دو پہلوئے صورت ثانیہ یعنی اینکہ اگر آتھم رجوع کند در مدتِ پانزدہ ماہ بہاویہ موت نیفتد زیادہ شاندار است و پہلوئے اولین ایں صورت کہ آتھم رجوع کند ازیں امر کہ او بر ضد خود قائم ماند زیادہ شاندار است و پہلوے دو یمین نیز کہ او تا پانزدہ ماہ بمیرد از در پانزدہ ماہ مردنش زیادہ با رفعت است۔ زیراکہ موتِ انسانے از دست انسانے دیگر نیز وارد میتواند شد مگر کسے را تا پانزدہ ماہ زندہ گزاشتن در اختیار کسے نیست۔

پس اگر صورت دو یمین پیشگوئی بوقوع مے آمد آں از وقوع صورت اولین زیادہ

باشوکت تر بود۔ وخدائتعالی کہ پیش قدرتِ او ہیچ امر ناممکن نیست پہلوے دوئمین را کہ زیادہ مشکل بود اختیار کرد یعنی حق تعالی رعب خود را در دلش انداخت۔ واوّل اثرِ ایں پیشگوئی ایں ظاہر شد کہ آتھم در عین مجلس مباحثہ دست بر ہر دو گوش خود نہادہ گفت کہ او رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم را دجال نمی گوید۔

بر شیوعِ ایں پیش خبری چشمہائے تمام ہندوستان بدیں سوئے نگراں بود کہ بہ بینیم کہ شتر بکدام پہلوی نشیند مگر خدا تعالی نخواست کہ مخلوق او در انتظار پانزدہ ماہ بماند پس متصلِ اشاعت ایں پیش خبری تصرف خود بکار آورد کہ در حالتِ آتھم قلق واضطراب پیدا گردید تا آنکہ در یک مقام قرارش نماند۔ وتغیرِ عظیم در حالش بیفتاد نخست کار و بارِ تصنیفِ کتب و رسالجات کہ در تائیدِ عیسویت می نگاشت وخود را ہموارہ در تردید اسلام مصروف میداشت بکلی واگذاشت۔ ظاہر است کہ ہمچو مبلغے ومصنفے را از کار و بارِ تبلیغ وتصنیف خود قطعاً دست افشاندہ خاموش نشستن سرسری نیست۔ بلکہ دلیلے است برایں کہ در دل او ایں احساس پیدا گشتہ بود کہ ہرچہ اسلام میگوید ہماں حرف راست است و دانست کہ در مقابلہ کردنِ اسلام راہ غلط رفتہ است۔ و نہ ہمیں کرد کہ خاموشی ورزید بلکہ در ہاویہ روحانی افگندہ شد یعنی دریں خیال کہ او دریں مقابلہ غلطی خوردہ است تا بحدے سراسیمہ وپریشان خاطر شدہ رفت کہ او را نظارہائے عجیب و غریب پیش آمدن شروع شد۔ چنانچہ بسا اوقات بدوستان وخویشانِ خود میگفت کہ او را مارہا بنظر می آمدند کہ برائے گزیدنش بر او حملہ می کردند۔ وگاہے میدید کہ سگاں برائے اذیت رسانیدن در عقبش می دوند وگاہے بخیالش می آمد کہ مردم نیزہ بردار بروے یورش کردند۔ حالانکہ نہ مار و سگ

ایں چنیں تعلیم دادہ بنتوانستند شد کہ عبداللہ آتھم را رفتہ بکنند۔ و نہ در ہندوستان عام آزادی اسلحہ است کہ مردم در رہ ہہائے شہرہا نیزہ گرفتہ ایستادہ می شدند تا آتھم را بکشند۔ اما در حقیقت ایں یک ہاویۂ بود کہ در دلش بہ ایں سبب پیدا شدہ بود کہ او از ایں امر پشیمان شد کہ چرا بر خلاف اسلام بر حمایت مسیحیت ایستادہ گشت۔ و ایں ہاویہ بہ بدلِ آں ہاویہ کبیر بود کہ اگر آتھم بر ضدِ خود قائم می ماند دراں انداختہ شدنی بود۔ و اگر فی الواقع ایمانش بر مسیحیت قائم می ماند و اسلام را ہمچناں باطل می پنداشت کہ قبل ازاں می انگاشت۔ دریں صورت چگونہ ممکن بود کہ در جہنم وساوس و خطرات می افتاد۔ و نوبت بہ اینجاگے میرسید کہ جانوران موذی مثل مار و مور را دشمن خود قیاس کند و خیال کند کہ سگان بر او حملہ می کنند۔ و اگر خدا را دشمنِ خود نہ پنداشتہ بود چگونہ تمام مخلوق خدا در نگاہِ او دشمن و مخالف می نمود۔ و کار و بارِ فرائضِ علیسویت را یک لخت پس پشت انداختہ از کجا در شہرہائے دور دست گریزاں و افتاں و خیزاں و بیقرار و بے یار و بے غمخوار حیران و پریشان و سرگردان دربدر می شد۔

الغرض شق دوم یعنی رجوع الی الحق کہ از شق اولین زیادہ مشکلتر بود و خدا در الہام ازاں خبر دادہ بود بہ عجیب تریں رنگے و روشن تریں حالتے جلوۂ ظہور نمود۔ یعنی آں وقت رسید کہ دل آتھم نسبت اعتقادِ الوہیتِ مسیح ابنِ مریم در شک افتاد و صداقت، سلام بر دلش نقش ثررت بست۔ آنگاہ دوم حصۂ خبر الٰہی بوقوع انجامید۔ یعنی باآنکہ خوف و ہراس او را بر بسترِ مرگ بے حس و حرکت انداختہ بود باز ہم خدا تعالیٰ او را از مُردن باز داشت و نیم جانش در قیدِ حیات محبوس ماند تا ایں فرمانِ حق راست آمد کہ اگر رجوع نماید از مُردن محفوظ ماند۔

ایں پیشخبری بزرگ برائے باز کردنِ چشمِ عالمیان کافی بود۔ اما اگر ایں واقعہ بخاموشی می گزشت بعد چندے جائے ایں سخن می بود کہ مردم میگفتند کہ آتھم ہرگز رجوع نکردہ بود و شمانہ تکلف و تصنع رجوع را بطرف او منسوب می کنید۔ پس برائے وضاحتِ مزید ایں پیشخبری خدا تعالیٰ گروہے را از میانِ عیسائیاں و مسلماناں برانگیخت کہ تا در حمایتِ یک مسیحی غوغا بپا کردند کہ آتھم نہ مُرداست و پیشخبری غلط برآمداست۔ در جوابِ ایں غوغا بمردم گفتہ شد کہ ایں پیشخبری در خود دو صورت داشت ازاں ہر دو صورت صورتِ ثانی بوضاحتِ تمام واقع گردیداست مگر افسوس کہ ہمہ انکار کردند و گفتند کہ آتھم ہرگز رجوع نہ کردہ۔ حضرتِ اقدس برایں حالت آتھم را دعوت داد کہ ہرچہ وکلائے تو یعنی بعض مسلمانان و عیسائیاں میگویند اگر در حقیقت راست است پس باید کہ قسم خوردہ اعلان بکن کہ دریں مدت در دلِ تو خیال صداقتِ اسلام و بطلانِ عقاید عیسویت پیدا نہ شدہ است۔ مگر آتھم از سوگند خوردن انکار کرد۔ و بغیر از سوگند یاد کردن اعلانے بنوشت کہ من اکنون نیز مذہبِ عیسویت را راست و حق میدانم۔ مگر قادرِ علی الاطلاق کہ تصرفش بر دل و دماغ مردم است درمیانِ ایں اعلانات ایں حرف نیز از قلمش برآورد کہ من مسیح را ہمچو دیگر عیسائیاں خدا نمی پندارم۔ و چنانچہ الفاظ الہام بالا نقل شدہ و مضمونِ پیشخبری ہمیں بود کہ ہر کہ بندۂ خدا را خدا پندارد در قعر ہاویہ سرنگون بیفتند و آتھم اقرار کرد کہ من مسیح را ہرگز خدا نمیدانم و از حضرت اقدس نسبتِ ایں مدعا بر آتھم تاکیداً زور دادہ شد کہ اگر او فی الحقیقت اندریں ایام نسبتِ صداقتِ مذہبِ خود متردد نگشتہ بود و یا احساسِ صداقتِ اسلام در دلش پیدا نشدہ بود

باید کہ اعلان آں بہ حلف بکند کہ من دریں ایام بر خیالات و عقائد خود بہماں حالت قائم ماندہ ام کہ پیش ازیں در دلِ من جاگزیں بود۔ پس اگر قسم بخورد و تا یک سال عذاب برو نازل نشود ما کاذب باشیم و متصل آں ایں اعلان نیز دادند کہ اگر آتھم قسم بخورد ما او را یک ہزار روپیہ انعام میدہیم۔ آتھم جواب داد کہ در مذہب عیسوی قسم خوردن جائز نیست۔ حالانکہ در اناجیل مرقوم است کہ حواریان مسیح اکثر قسم خوردہ اند۔ بلکہ در حکومتہائے عیسویہ ہیچ صاحب منصب را بغیر خوردن قسم و برداشتن حلف ہیچ منصبِ اعلیٰ و عہدۂ بلند حاصل نمی شود بادشاہان و ججانِ عدالت و ارکان پارلیمان و صاحبِ منصبانِ ملکی و مالی و سر عسکرانِ افواج و شاہدانِ مقدمات را ہمیشہ قسم دادہ میشود۔ بلکہ در عدالتہائے مسیحی ایں قانون است کہ قسم خوردن را صرف برائے مسیحیان مخصوص کردہ اند۔ و از اقوام دیگر در عدالتہا قسم گرفتہ نمی شود بلکہ در وقت شہادت صرف ہمیں ہیگویانند کہ من خدا را حاضر و ناظر دانستہ گواہی میدہم پس ہرگاہ نزد عیسائیان قسم خوردن صرف حق عیسائیان است و بس۔ بنا براں عذرِ آتھم بسیار نامعقول بود تا کہ از بارِ قسم خوردن وارہد زیرا کہ او خیلے نظارہائے ہیبت ناک را پیش ازیں بچشم خود دیدہ و خیلے ترسیدہ بود و آں ہمہ نظارہ ہائے او را یقین میدادند کہ اگر قسم بخورد لامحالہ ہلاک گردد و حقیقتِ قسم ناخوردنِ آتھم زیادہ تر بوضاحت برما ہویدا می شود ہرگاہ ما نگاہ می کنیم کہ عیسائیان را ہیچ منصبے مذہبی بغیر از حلف برداشتن منجانبِ دولتہائے ایشان میسر نمی گردد و صاحبِ منصبانِ مذہبِ پراٹسٹنٹ را کہ آتھم باآں تعلق میداشت دو گونہ قسم خوردن واجب میباشد یکے بجہت ہمیشہ ہوادار ماندن از بہر کلیسیا و دیگر برائے وفادار بودن بجہت سلطنت خود۔ چوں ایں سخن را

کہ مذکور شد حضرتِ اقدس بجانبِ آتھم بذریعۂ اشتہار چاپ زدہ فرستاد۔ او در جواب سکوت اختیار کرد۔ حضرتِ اقدس رقمِ انعام را بندریج افزایش دادہ تا چہار ہزار روپیہ رسانید و فرمود کہ باید بے انتظارِ گذشتنِ سالِ تمام رقمِ انعام را قسم خوردہ بدست آرد۔ اما چوں آں حالت را کہ بروے در ایامِ پانزدہ ماہ طاری گشتہ بود میخواست کہ از نگاہِ قومِ خود پوشیدہ دارد ازیں جہت قسم خوردن نتوانست ناچار از قسم ابا کرد و بخاموشی ایام خود را گزرانید۔ و نوشتنِ مضامینِ تردید اسلام را و بازبان تبلیغ دینِ مسیحیت نمودن را بکلی موقوف کرد۔ ازیں حالتِ او صداقت پیشخبری زیادہ واضح تر گشت۔ و خداتعالیٰ بایں طریق از دشمنِ اسلام اقرارِ رجوع از عقیدۂ الوہیت مسیح کنانید۔ و باوجود آنکہ در ہماں مباحثہ کہ دران پیش خبری کردہ شدہ بود در یک پرچۂ بحث خیلے زور بر اثبات الوہیت مسیح زدہ بود و جمیع صفاتِ الٰہیہ را بزعم خود در مسیح ثابت میکرد مگر باز ہم حق تعالیٰ خیالاتش را کہ دربارہ صداقت اسلام در دل میداشت از اوضاع و اطوارش کہ در مطالبۂ قسم اختیار کرد بظہور آورد۔

و نوع ایں پیشخبری با شوکت و عظمتِ خود در رنگیست کہ یک سعید الفطرت را ازاں ترقی ایمان حاصل میگردد۔ و تجلی الٰہی را بچشم خود معائنہ می نماید۔ زیرا کہ در دلِ شخصے اشد ترین مخالفِ اسلام و اعدائے عدوِ دینِ متین و سرگروہِ قومِ نصاری کہ برخلافِ اسلام از جانب ایشاں مناظر و مباحث مقرر شدہ بود و تمام عمرِ او در تائیدِ عیسویت و تردیدِ اسلام صرف گشتہ بود بیکبار خیالاتِ صداقتِ اسلام را مرتسم ساختن و شکوک در عقائدِ منتمرّۂ او پیدا نمودن و بہ تبدیلِ خیالاتش تا پانزدہ ماہ او را

زندہ داشتن از طاقتِ بشری خارج است۔

پیش خبری چہارم

بحق ڈوئی متوطن امریکہ۔ ازیں پیشخبری کہ در حقِ ڈوئی مدعی امریکہ است بر عیسائیانِ کل دُنیا عموماً و بر اہلِ امریکہ خصوصاً اتمامِ حجت شدہ است

اکنوں یک پیشخبری دیگر را کہ بذریعہ آں عموماً بر نصارائے کل دنیا و بالتخصیص بر عیسائیان دیارِ مغرب حجت تمام شدہ است ذکر می نمایم۔ الگزنڈر ڈوئی نام شخصے در امریکہ خیلے مشہور و معروف بود مسقط الراس و منبت الاقدامِ خویش اگرچہ سرزمین آسٹریلیا میداشت ولیکن بعد ازاں در ملکِ امریکا اقامت گزیدہ در ۱۸۹۲ء مواعظ مذہبی آغاز نمود۔ و در اسرعِ اوقات بسببِ ایں دعوی کہ او را بغیر دادن دوا طاقتِ شفا بخشی حاصل است قبولیتِ تمام پیدا شد و در ۱۹۰۱ء دعوی کرد کہ او برائے آمدِ ثانیِ مسیح بمنزلۂ ایلیاست و برائے رفت و روبِ راہش مبعوث گشتہ است و چوں بسببِ ظاہر شدن علاماتِ بعثتِ مسیح کسانے را کہ بہ مذہبِ عیسوی تعلق دارند انتظارِ آمدِ ثانیِ مسیح بدرجۂ غایت است۔ بناءً علیہ او را بہ سببِ ایں دعوی عروج کامل حاصل شد۔ و در امریکا قطعہ زمین خریدہ دراں شہرے صیحون نام آباد کرد و منادی داد کہ مسیح دریں شہر نازل گردد۔ جماعتِ متمولینِ آں دیار بہ امیدِ اینکہ از ہمہ اول مسیح را بہ بینند۔ دراں شہر قطعاتِ اراضی خریدہ مکانہائے سکونتی قیمتی لکھوکہا روپیہ تعمیر کردند۔ و او دراں شہر مثلِ بادشاہانِ ذی شوکت بسر می بردو

مریدان و معتقدانش در مدتِ قلیل از یک لک تجاوز کردند۔ و در تمام بلادِ مسیحیہ برائے تبلیغ کار خیلے منادی کنندگان را پیشِ خود جمع کرد۔ چوں با دینِ اسلام عداوتے شدید میداشت۔ ہمیشہ برخلافِ ایں دینِ متین سخت کلامی می کرد۔ بالآخر در ۱۹۰۲ء اعلان داد کہ اگر مسلمانان دینِ عیسوی را قبول کنند فبہا ورنہ ہمہ ہلاک شوند۔ چوں حضرتِ اقدس را ازیں معنی خبر حاصل شد عجالۃً یک اشتہار شائع فرمودند و فضیلتِ اسلام دراں ثابت کردہ نوشتند کہ برائے صداقتِ کیشِ عیسوی ملیونہا نفوس اہلِ اسلام را ہلاک ساختن چہ ضروری است۔ مرا کہ حق تعالیٰ مسیح موعود ساخت است بر تو واجب است کہ با من مباہلہ کنی تا خدا تعالیٰ درمیانِ صادق و کاذب فیصلہ بفرماید و مردم را نیز ازیں فیصلہ مددے و سہولتے دست دہد۔ ایں اشتہار منجانب حضرت اقدس در ۱۹۰۲ء بہ ایں کثرت در دیار یوروپ و امریکا شائع و ذائع گردید کہ قریبًا تا یک سال در جرایدِ یوروپ و امریکہ بر ایں اشتہار رائے زنی ہا کردہ شد۔ و اکثر اہل الرائے بہ نظرِ غائر دراں میدیدند و ازاں میان چہل اہلِ مطابع کہ بہ ایں مناظرہ و مقابلہ خیلے دلبستگی میداشتند جرائدِ خود در اتحوشن ازیں مضمون در ہندوستان میفرستادند۔ از کثرتِ اشاعتِ اینقدر جرائد و صحائف اندازہ بتواں کرد کہ زیادہ از دو ملیون نفوس را ازیں مقابلہ آگاہی حاصل بود۔ امّا ڈوئی بجوابِ اشتہار نہ پرداختہ بر اسلام دُعائے بد کرد و حملہ ہائے سفیہانہ آغاز نمود۔ بالآخر بتاریخ چہاردہم فروری ۱۹۰۳ء در جریدۂ خود ایں سخن شائع نمود کہ من از خدا تعالیٰ درخواست کردہ ام کہ بزودی آں روز فرا برسد کہ اسلام را از صفحۂ دُنیا بردارد۔ و ایں نیز تحریر نمود کہ اے خدا دُعائے مرا قبول کن و اسلام

راہلاک سازد۔ باز بتاریخ پنجم ماہِ اگست ۱۹۰۳ء ہنگامیکہ صیحون آن داغِ بدنمائے انسانیت راکہ اسلام نام میدارد غیراز ہلاک کردن مگذارد۔ حضرتِ اقدس دانستند کہ ایں دشمنِ اسلام از عنادِ خود باز نمی آید ہمدریں سال یک اشتہار کہ نامش بدیں عنوان است (پیش خبری نسبتِ ڈوئی وبگٹ) شائع فرمودند۔ ودراں اشتہار نگاشتند کہ مارا حق تعالیٰ بجہت قائم کردنِ توحید و نیست کردن شرک مامور نموداست و اطلاع داداست کہ اگر ڈوئی در مقابلۂ من صراحتہً یا کنایتہً بامن مباہلہ بکند بحسرتِ تمام بموجودگیِ من در غم واندوہ مبتلا گشتہ داخلِ جہنم گردد۔ وحضرت اقدس ایں ہم نوشت کہ ما اورا قبل ازیں ہم دعوتِ مباہلہ دادہ ایم و او تا حال بجوابِ آں التفات نکردہ است۔ اکنوں اورا مہلتِ ہفت ماہ برائے دادنِ جواب میدہیم و بالیقین بداند کہ بر شہرِ صیحون او آفتے نازل گردد۔ حضرت اقدس در آخرِ کار بلا انتظار جوابِ ڈوئی دُعا کردند کہ اے خدا ایں داوری را فیصل بنما و دروغ بانی ڈوئی وبکٹ را بر مردم فاش بفرما۔

ایں اشتہار بکثرتِ تمام در ممالکِ مغرب اشاعت یافت و در جرائدِ امصار مشہورہ مثلاً گلاسکو ہیرلڈ و انگلستان۔ نیویارک۔ کمرشل۔ ایڈورٹائزر امریکا و یوروپ وغیرہ شائع گردید و ملیونہا مردم را براں اطلاع حاصل شد۔

طالع ڈوئی بوقت شائع شدنِ ایں اشتہار بر عروجِ کمال بود و تعدادِ پیروانش ترقی افزوں میداشت و اکثر معتقدانش متمول و ذی ثروت بودند کہ تخمیناً در سر ہر سال سی لک روپیہ بطور نذر و تحایف پیشکش او میکردند۔ و جملے کارخانہ جات را مالک بود و قریباً شش کروڑ روپیہ نقد در خزانہ میداشت۔

واز بعضے نواب وامراء علماء وفضلاء زیادہ پیشش بود۔ وآں قدر تنومند و تندرست ونوانا بود کہ صحت و تندرستی خود را یک معجزہ قرار میداد ومیگفت کہ من بحکمِ خود دیگراں را صحت و توانائی بیتوانم بخشید۔ الغرض از ہر جہت صحت ومال وکثرتِ دولت وخدم وحشم پیشِ خود میداشت۔

بعد از شائع شدنِ اشتہار حضرت اقدس اکثر مردم از وسوال میکردند۔ کہ چرا جواب اشتہاراتِ حضرت اقدس را نمیدہی۔ او در جواب میگفت کہ مردم میگویند کہ چرا جواب فلاں فلاں سخن را نمیدہی۔ آیا شما خیال میدارید کہ (من جوابِ کرمے چند ویا مورچہ ہائے ناتواں بدہم) اگر پائے خود بر ایشاں بگذارم آنہا را پامال توانم کرد۔ مگر من ایں ہا را موقع میدہم تا از نگاہِ من دُور تر رفتہ چندے زندگانی بکنند۔

بسا اوقات انسان از بے شعوریِ بزعمِ خود کار دانائی میکند اما در حقیقت آں کار از راہِ نادانی از و سرزدہ باشد۔ ہمبریں طریق ڈوئی نیز باوجودیکہ از مقابلہ پہلو تہی میکرد در مقابل ایستاد و اورا ہیچ معلوم نشد۔ باوجودِ اینکہ حضرتِ اقدس او را نوشتہ بود کہ اگر اشارۃً نیز در مقابلہ بایستد باز ہم بدرد و اندوہ وحسرت وحرمان در روزگار حیاتِ من ہلاک شود ولیکن ڈوئی حضرتِ اقدس را یک ضعیف کرمے یا موچۂ ناتوانے قرار داد و نیز بہ ایں ادعائے کہ اگر پائے بروئے نہم او را پامال می سازم۔ خویشتن را مقابل گردانید وکلمۂ سابقۂ الہیہ را بر خود وارد نمود۔ سرکشی وتکبرش بر ایں حد اکتفا نکرد بلکہ بعد چندے ذکرِ حضرت اقدس بر زبان آوردہ در شانِ رفیعش کلمۂ بیوقوف مسیح محمدؐ از دہان بر آورد۔ وگفت اگر من بر روئے زمین پیغمبرِ خدا

نیستم پس ہیچکس پیغمبر نیست۔ و بتاریخ پنجم دسمبر ۱۹۰۳ء علی الاعلان برسر مقابلہ سینہ سپر کرد و اعلان داد کہ فرشتۂ خدا با من گفت است کہ تو بر دشمنِ خود غالب می آئی گویا بمقابلۂ پیشخبری حضرت پیش خبری ہلاکتِ ایشاں بیان کرد۔ و ایں مقابلۂ او کہ اولاً اشارۃً شروع شد و آہستہ آہستہ بجانب صراحت منجر شد زود بار آور گردید۔ و بعد ازیں حملۂ آخریں چوں در مقابل ایستاد۔ حضرتِ اقدس برخلافِ او چیزے در جرائد نوشتن و کلمۂ از زبان برآوردن موقوف فرمود و بحکم فانتظروا انہم منتظرون چشمِ انتظار بر فیصلۂ الٰہی کشادند۔

آخر خدا ایکہ بطشِ او بتدریج است ولیکن خیلے شدید است دستِ خود را دراز کرد و پایش را کہ بر مسیح محمدی نہادن آرزو میداشت بمرض فالج شل گردانید۔ و طاقتِ پائے بر مسیح خدا نہادنِ او را خدا کے میداد۔ بلکہ او را یارائے آں نماند کہ پائے خود را راست بر زمین نہد۔ غضب اللہ الواحد القہار در صورتِ فالج بروے بریخت و بعد چندے افاقت روئے داد۔ مگر بعد از دو ماہ ۱۹ دسمبر ۱۹۰۳ء آں مرض مہلک حملۂ دیگر بکار برد و بقیہ طاقتش را نیز چوں رشتہ بوسیدہ بگسیخت۔ و چوں خیلے ضعیف و نحیف و ناتوان و ناچار گردید کارِ خود را بہ نوابِ خود سپردہ در جزیرۂ کہ آب و ہوایش بجہتِ مفلوجان مفید بود سکونت اختیار کرد۔ مگر خدا او را آنجا نیز نگذاشت و بطشِ الٰہی ارادہ نمود کہ ہمچناں کہ ڈوئی مسیح محمدی را کرمے گفتہ بود مثلِ یک کرمِ مزبلہ در نظرِ مردم حقیر نماید۔ و مال و متاعیکہ بروے فخر و مباہات میداشت و بہ پندارِ آں اینقدر جرأت و جسارت و تکبّر و غرور پیش گرفتہ بود سرمایۂ ذلّت و رسوائی او گرداند۔ چنانچہ صورتِ حال چناں واقع شد کہ بیمار شدن و بہ جزیرہ رفتنش

دردلِ مریدان او شبہتے افتاد کہ او دعویٰ میکرد کہ من بیماراں را نہ بدعا بلکہ بحکم خود شفا میدہم حالا کدام امر واقع شد است کہ خود بریں مرض جانکاہ مبتلا گشتہ است کہ ازاں صورت رہائی نمی بیند۔ پس در غیبت او در جستجوئے ایں راز شدند و در نہاں خانہ اش کہ کسے را دراں بار نمیداد تفحص کردند۔ بکثرت قرابہ ہائے شراب خانہ خراب دیدند۔ و زن و فرزندش گواہی دادند کہ آں عیسائی نزد او پنہاں از نظرِ آں نصرانیاں بکثرتِ مالا کلام شرب الیہود میکرد۔ مگر در ظاہر مریدان و معتقدان خود را بشدت تمام ازاں باز میداشت۔ و اجازت ہیچ مسکرے نمیداد حتیٰ کہ از تمباکو نوشی نیز منع میکرد۔ و زنِ ڈوئی بیان کرد کہ من در ایام غربتِ او ہمراز و دمساز او بودم مگر اکنوں حالاتِ بد او را دیدہ خیلے افسوس میخورم کہ بغیر از من با زن دیگر تعلق ناجائز میدارد و برخلافِ دیانتِ مسیحی ایں مسئلہ اختراع کردہ است کہ در یک وقت چند زن در پیش خود داشتن نیز جائز است۔ و بایں حیلہ زن دیگر کردن ارادہ میدارد۔ و تحریراتِ آں زن کہ در جواب خطوطِ ڈوئی نگاشتہ بود پیشِ مردم گذاشت۔ ازیں سبب غیظ و غضب مردم زیادہ تر گشت۔ و چوں فردِ حسابِ جمع و خرچ برگرفتند ظاہر شد کہ پنجاہ لک روپیہ غبن کردہ است و زیادہ از لک روپیہ دخترانِ دوشیزہ و نوخاستہ را برائے کارِ بد در خفیہ سوغات و تحائف فرستادہ است۔ بنابراں از جانبِ جماعتِ او را پیغامِ تلغراف دادند کہ جملہ اراکینِ مجلس بہ اتفاقِ ہمدگر بر اسراف و تبذیر و ریاکاری و غلط بیانی و بددیانتی و تصرف بیجا و غصب و زور و کلامِ مبالغہ آمیز شما اعتراض میدارند لہٰذا خود را ازیں منصب معزول پندارید۔

ڈوئی این التزامات را تزدید کردن نتوانست۔ انجامِ کار ہمہ مریدانش مخالف شدند۔ ناچار استدعا کرد کہ مریدان را یک نظر بہ بیند تا بیک حیلہ ایشانرا بجانبِ خود مائل سازد۔ آخر بدین تصور باطل متوجہ صیحون شد۔ مگر بغیر از چند نفر معتقداں و پیروان او تا استناسیون بجہتِ استقبال بیرون نیامدند و اکابرِ جماعت بحال او اصلاً ملتفت نشدند۔ از کم توجہی ایشان خیلے تنگ آمدہ روئے بعدالت آورد۔ لیکن از انجا نیز بر بیت المالِ قوم او را قبضہ میسر نشد و صرف قدرے قلیلے برائے قوت لا یموتش دہانیدہ شد۔ و بیکسی او بہ حدے رسید کہ پیش خدمتانِ حبشی بر دوشہا برداشتہ نعش نیم جان او را از جائے بہ جائے می بردند و در نہایت پریشانی و سرگردانی روزگارِ خود را بسر می برد۔ در دورِ بخش رادیدہ دو چار نفر از رفیقانش کہ ہنوز او را ترک نکردہ بودند مشورہ کردند و بر بیچارگی او نظر کردہ شخصے از رفیقانش مشورہ داد کہ روئے بد کنورانِ نامور آوردہ علاج و دوائے ڈاکٹری بکند۔ مگر او بہ این وجہ از علاج انکار میکرد کہ مردم میگویند قبل ازین دیگراں را از علاج منع میکرد و اکنون خود بجانبِ علاج محتاج گردیدہ است آخر وقتیکہ منجملہ لکہا مریدان محض دو صد نفر باقی ماندند و از جانبِ عدالتہا نیز ناکام و نامراد ماند۔ و مرض شدت گرفت۔ تحملِ آں نیاوردہ دیوانہ شد۔ روزے چند مرید بغرضِ استماعِ وعظِ او رفتند۔ دیدند کہ بر ہر عضوِ خود لتہ ہائے کہنہ بستہ است و میگوید نام من جبری است۔ و تمامتِ شب با شیطان در ستیز و آویز بودم و درین جنگ سر عسکرِ افواج شیطان کشتہ شدہ است۔ و او خود ہم زخم خوردہ بر روئے زمین پلاس وار ہمین افتادہ است۔ ہمہ مردم ازین سخنانِ بے سروپائے

دانستند کہ کارش بہ دیوانگی رسیدہ است۔ ناچار او را تنہا گذاشتہ سرِ خود گرفتند
و بتاریخ ۸ ماہِ مارچ ۱۹۰۷ء الفاظِ پیشخبری ہفت ماہہ حضرتِ اقدس کہ ڈوئی
در نگاہِ من بحسرتِ تمام و اندوہ و حرمان مالا کلام دُنیائے فانی را گذاشتہ بقعرِ جہنم
نشیند لفظاً لفظاً بوقوع پیوست۔ یعنی ہماں ڈوئی کہ خود را پیغمبرِ خدا وا می نمود بحسرت
و اندوہ تمام ناکام و ناشاد و نامراد جانِ خود بداد۔ وقتِ مُردنِ او صرف چار نفر
بر بالینِ سرش بودند۔ ہمگی سرمایہ اش قریباً سی۳ روپیہ بود۔

اے بادشاہِ عالی پایگاہ! ہیچ موتے با حسرت و یاس زیادہ ازیں ممکن
نیست۔ بالیقین ایں واقعہ ایست عبرت انگیز و سانحہ ایست حیرت خیز۔ و برائے
اہلِ یوروپ و امریکا نشانے است رخشاں۔ چنانچہ بسیارے از جرائدِ اہل
فرنگ ایں امر را تسلیم کردہ اند کہ پیشخبری نبیٔ ہندوستان بہ اتمام رسید و بر تسلیم
صداقتِ ایں پیشخبری مجبور گشتہ اند۔ و نام چندے ازاں جرائد مع کیفیت مرقومہ
ایشاں ہدیۂ ناظرین می نمایم۔

ڈنول گزٹ جریدۂ امریکا می نگارد۔ اگر احمدؐ و پیروانش بریں پیشخبری کہ چند
ماہ می گذرد کہ بصحتِ تمام بوقوع آمدہ فخر و مباہات کنند بر ایشاں ہیچ الزام
عائد نتواند بود۔ ۷ جون ۱۹۰۷ء۔

"ٹرتھ سیکر جریدۂ امریکا می نویسد" حالاتِ ظاہرہ خلافِ تا دیر زندہ
ماندنِ دعوت دہندہ بود۔ مگر او گوئے سبقت ربود۔ یعنی عمرِ حضرتِ اقدس از عمرِ
ڈوئی زیادہ بود و او نسبتِ ایشاں قوی تر و جوان بود۔

روزنامہ بوسٹن ہیرلڈ نام کہ از امریکا شائع می شود رقمطراز است کہ "بعد

موتِ ڈوئی شہرتِ نبی ہندوستان بلندی پذیرفتہ است۔ آیا ایں راست نیست کہ او پیشخبری موتِ ڈوئی کردہ بود کہ ایں در زندگی او یعنی مسیح محمدی واقع خواہد شد و موتش باخیلے درد و حسرت خواہد بود۔ عمر ڈوئی شصت و پنج سال بود و عمر پیشخبری دہندہ ہفتاد و پنج سال"

الغرض ازیں جرائد و اقتباسات آنہا نتیجہ می برآید کہ بر دلہائے جرائد نگاران و روزنامہ نویسانِ قومِ مسیحی و دہریہ اثرے قوی ازیں پیشخبری پیدا گشتہ بود۔ و از نتائجِ حیرت انگیزش خیلے متاثر شدہ بودند حتیٰ کہ ایں اثر را از درج کردنِ جرائد و روزنامہائے خویش باز ماندن نتوانستند۔ پس ایں امر یقینی است کہ ہرگاہ ایں نشانِ شوکت اقتران پیشِ چشمِ دانشمندانِ یوروپ و امریکا بزور ہرچہ تمامتر گزاشتہ آید ایشاں شہادتِ بسیارے از اہلِ جرائدِ ملک و قوم و مذہب خود را دیدہ از صداقتِ آں انکار کردن نتوانند۔ بلکہ لابد تسلیم کنند کہ دینِ اسلام از جانبِ خدا است۔ و مجبوراً عقائدِ دینِ عیسوی را ترک گفتہ در قبول اسلام ہرگز تامل نہ نمایند بلکہ یقین کنند کہ بغیرِ داخل شدن در اسلام ہیچ انسان نجاتِ خود حاصل نتواند کرد لہٰذا در پذیرفتنِ دینِ متینِ محمدیہ و ایمان آوردن بر سید المرسلین صلعم و بر خادمِ او مسیح موعود علیہ السلام دریغ نوازند۔ چنانچہ بحمدہٖ آثارِ آں حالا ظہور پذیرفتن آغاز کردہ است و در امریکا دریں وقت زیادہ از ہفت صد کس در جماعت احمدیہ داخل گشتہ درود بر سرورِ کائنات صلعم می خوانند۔ (اللھم زد فزد ولا تنقص)

پیشخبری پنجم

این پیشخبری حضرتِ اقدس نسبت لیکھرام پشاوری است

که بوجۂ آں بر تمام ہنود اتمامِ حجت شده است

حالا من ازاں پیشخبری ہائے حضرتِ اقدس که بر ہنود برائے اظہار
صداقت اسلام کرده شده بودند یک پیشخبری را بیان می کنم۔ و این پیشخبری
یکے ازاں پیشخبری ہاست که بروقت خود وقوع یافته دلہائے لکوکہا مردم
را لرزانیده و صداقت اسلام را در قلوب متمکن ساخته و صدہا اشخاص
ازاں پیشخبری ہا متاثر شده ظاہرًا ایمان آورده اند و برابر مسلمان شده
میروند۔

تفصیلِ این پیشخبری بدین منوال است که از چہل یا پنجاه سال یک
فرقۂ جدیده درمیانِ ہندواں سر برافراشته است که خود را آریه سماج می
گویند۔ این قوم حالت خرابِ مسلمانان این زمانه را که ظاہر است۔ دیده تدبیرے
اندیشیدند که مسلماناں را ہندو باید کرد۔ و بجہت حصولِ این مقصد پیشوایان
این قوم ہمیشه برخلاف دین متینِ اسلام طومار ہائے بدزبانی و گنده دہانی
شائع میکرد لیکن منجملۂ ایشاں شخصے بود لیکھرام نام که نسبت اسلام و شارع
علیه السلام در اعتراضات گنده نوشتن و شائع ساختن از ہمه بدزبانی تیز و
ہرزه درائے تر بود۔ حضرت اقدس با وے بارہا گفتگو فرمودند و او را قائلِ صداقت
اسلام گردانیدند لیکن چندانکه حضرتِ اقدس او را بملاطفت بجانبِ صداقت ا

اسلام ترغیب دادند۔ او ہماں قدر در تعصب و عناد ترقی نمود و آیاتِ کریمہ را بوجہ قساوتِ قلبی و خبث طبع آنچناں ترجمہ کردہ و چاپ زدہ شائع می کرد کہ خواندن آں بر انسانِ شرافت منش خیلے ناگوار می آمد بہ نزدیکِ آں بدباطن در دُنیا بدترین کسے آں بود کہ مستجمع تمام فضائل روحانی و جامع جمیع کمالاتِ انسانی بوداست صلعم۔ و از ہمہ بدترین کتابے آنست کہ مخزنِ ہمہ علوم و گنجینۂ خصائل کمالات است۔ ظاہر است کہ نورِ آفتاب بینائی چشمِ بیمار را آسیب میرساند۔ پس حال او نیز ہمبریں قیاس بود۔ آخر کار چوں بحث و مباحثہ طول کشید و آں بدشعار در بدگوئی بہ نسبتِ سیّدنا و سید الثقلین صلعم ترقی روز افزوں نمود و بہ نسبتِ حضرتِ مسیح موعود ہم تمسخر و استہزا پیش گرفت کہ چرا نشانے برائے من نمی نماید پس حضرت اقدس در بارۂ او رجوع بحق جل و علا آوردند و دُعا فرمودند۔ خدا تعالیٰ با حضرت خبر داد کہ برائے او ایں نشان مقرر شدہ است کہ عنقریب او ہلاک گردد۔

حضرت اقدس قبل از اشاعتِ پیشخبری از وے دریافت فرمودند کہ اگر ترا بہ اشاعتِ ایں پیشخبری رنجے میرسد آنرا بیان کن تا شائع نہ کردہ آید لیکھرام در جواب نوشت کہ من از پیشخبری ہائے شما باکے ندارم۔ ہرچہ میخواہید بلاتردد اشاعت نمائید۔ چوں در پیشخبری تعیینِ وقت نبود۔ او مطالبۂ تعیینِ وقت نمود۔ حضرتِ اقدس تا آں زماں کہ خدا تعالیٰ وقت مقرر فرماید توقف ورزیدند۔ آخر الہام شد کہ از ابتدائے ۲۰ فروری ۱۸۹۳ء درمیان شش سال بر سرِ لیکھرام عذاب الیم نازل گردد کہ نتیجۂ آں موت باشد۔ حضرتِ اقدس

ایں پیشخبری را شائع فرمودند و نیز ایں الہام را کہ در بارۂ لیکھرام بود دراں پیشخبری درج نمودند یعنی عجلٌ جسد لہ خوار۔ لہ نصب و عذاب یعنی ایں شخص مثلِ گوسالۂ سامری است کہ مثل گاؤ صدا میکند۔ و اورا از رونا نیت بہرہ نیست۔ برائے او بلائے و عذابے مقرر است۔ بعد ازیں حضرت اقدس نوشتند کہ حالا بر مردم جملہ مذاہب ظاہر میکنم کہ اگر بر لیکھرام از تاریخ ۲۰ فروری ۱۸۹۳ء در مدتِ شش سال عذابیکہ از تکلیفات سرسری نادر و خارق عادت بود کہ با خود ہیبتے داشتہ باشد نازل نشود پس باید کہ ہمہ مردم بدانند کہ من از جانبِ خدا مبعوث نگشتہ ام۔ و بعد از اشاعتِ ایں پیشخبری یک پیشخبری دیگر کہ متضمن بر مزید وضاحتِ ہلاکت او بود مشتہر ساختند۔ وہو ہذا۔ **شعر**

وبشّرنی ربی وقال مبشّراً ۔۔ ستعرف یوم العید والعید اقرب

ومنہا ما وعدنی ربی واستجاب دعائی واخبرنی ربی فی رجلٍ مفسدٍ عدو اللہ ورسولہ مسمیٰ لیکھرام الفیشاوری واخبرنی ربی انہ من الھالکین۔ انہ کان یسبّ نبی اللہ فبشرنی ربی بموتہ فی ستۃ سنۃٍ ان فی ذٰلک لاٰیاتٍ للطالبین۔ یعنی خداتعالیٰ مرا بشارت دادہ کہ نوروزِ عید خواہی دید و آں روز با روزِ عید ملحق باشد۔ و نیز مرقوم فرمودند کہ از آں افضالِ الٰہی کہ بر من نازل شدہ یکے ایں است کہ خداتعالیٰ در حق شخصے لیکھرام دُعائے مرا بشنید و قبول کرد و خبر داد کہ عنقریب او روئے ہلاکت بیند۔ ایں دنی الطبع در حق رسول کریم صلعم الفاظ ناشائستہ از زبان می برآرد من بروے دُعائے بد کردہ ام و خداتعالیٰ مرا آگاہ فرمودہ است کہ در مدتِ شش سال او در ہلاکت اُفتد

و در این پیشخبری از برائے طالبانِ حق نشانِ عظیم الشان است۔ بعد ازیں تشریحے دیگر
کہ واضح و آشکارا تر بود ظاہر گشت۔ و آں در کتاب برکات الدعا کہ مصنفۂ حضرت
اقدس است زیر عنوان "در بارہ لیکھرام پشاوری خبرے دیگر" شائع کردہ شد
و دراں درج است "کہ امروز بتاریخ دوم اپریل ۱۸۹۳ء مطابق چہاردہم
رمضان المبارک سنہ ۱۳۱۰ ہجری مقدم بوقت صبح در حالتِ ربودگی دیدم کہ
من درکانے وسیع نشستہ ام و چند احباب درمن حلقہ زدہ اند کہ دریں اثنا
شخصے قوی ہیکل تنومند شکل مہیب کہ گویا از چشمانش خون می چکد پیش روئے من
آمدہ استادہ۔ چوں چشم کشادہ بجانبِ او نگریستم دیدم کہ شخصے است بشکل عجیب و
شمائل غریب گویا انسان نیست بلکہ او از ملائکہ شداد و غلاظ است کہ از دیدنِ او
ہیبت بر دلہا طاری می شود۔ و ہمیں کہ من او را دیدم از من پرسید کہ لیکھرام کجاست؟
و نام شخصے دیگر ہم بر زبان آورد۔ فی الفور دانستم کہ ایں فرستادۂ خدا برائے
سزا دادنِ لیکھرام و آں شخصِ دیگر مامور شدہ است" پس حضرتِ اقدس در
کتابے دیگر کہ آں ہم از مصنفات حضرت اقدس است و آئینہ کمالات اسلام
نام دارد متعلق لیکھرام ایں اشعار شائع فرمودند۔

الا اے منکر از شانِ محمد | ہم از نورِ نمایانِ محمد
کرامت گرچہ بے نام و نشان است | بیا بنگر ز غلمانِ محمد
الا اے دشمنِ نادان و بے راہ | بترس از تیغِ برّانِ محمد

ازیں تمام پیشخبری ہا کہ بالا ذکر آں شدہ واضح می شود کہ حضرتِ اقدس را
نسبت ہلاکت او در اوقات مختلفہ از جانب خدا تعالیٰ الہام شدہ بود کہ:-

(۱) لیکھرام بعذابیکہ نتیجہ اش موت باشد ہلاک گردد۔

(۲) ایں عذابِ موت در مدتِ شش سال نازل شود۔

(۳) موتِ لیکھرام در روزے واقع شود کہ ملحق بروزِ عید باشد۔ خواہ اول از عید خواہ بعد از عید۔

(۴) باوے ہماں سلوک کردہ شود کہ بگوسالۂ سامری بعمل آمدہ بود یعنی اول پارہ پارہ شدن باز سوختہ شدن سپس بدریا افگندہ شدن۔

(۵) برائے ہلاکتِ وے شخصے کہ از چشمہایش خون می چکد مامور شدہ است۔

(۶) عرضۂ تیغ محمدی گردد۔

ایں علامات ونشانات آنقدر واضح است کہ در منطوق ومفہوم ومعانی آں احدے راگنجایش شک وشبہ نیست۔

چوں پنج سال کامل بریں پیشخبری ہا کہ متعلق لیکھرام بودند بگذشت دشمنانِ خندہ زناں استہزاء آغاز کردند۔ کہ اینقدر مدتِ دراز بگذشت و چیزے واقع نشد۔ مرزا صاحب کاذب ثابت شد۔

از حُسنِ اتفاق عید الفطر باروزِ جمعہ جمع شد۔ روز دویم بروز شنبہ بوقتِ عصر شخصے لیکھرام را با خنجرِ تیز اندرونِ خانہ اش شکم بدرید۔ تا روزِ یکشنبہ نفس شماری نمودہ پیالۂ مرگ بدم درکشید۔ وسخن خدا تعالیٰ باتمام تفاصیلِ خود بہ اتمام رسید۔ زیراکہ در الہام الٰہی بود کہ در مدت شش سال می میرد۔ ہماں طور در شش سال بلکہ پیش از شش سال بمرد۔

نسبتِ موتِ او خبر دادہ شدہ بود کہ روزِ دوم عید واقع گردد و خود آں روز

برائے مومنان عیدے باشد۔ ہمچناں بظہور رسید۔ و ایں نیز اطلاع دادہ شدہ بود کہ شخصے کہ از چشمانش خون می چکد۔ او را بکشد۔ ہمچنیں وقوع یافت۔ وازیں خبر نیز آگہی دادہ شدہ بود کہ با تیغ محمدی کشتہ گردد۔ آخر کار دستِ قضا با تیغ بیدریغ بپاداشِ آں شوخیہا کہ نسبت ذاتِ اطہر صلعم کردہ بود شکمش را پارہ او جان را از جسمش آوارہ نمود۔ و اشعارے براں رفتہ بود کہ با وے معاملۂ گوسالۂ سامری پیش آید۔

پس گوسالۂ سامری وار در روزِ سبت یعنی شنبہ پہلویش دریدہ شد وچنانکہ گوسالۂ سامری را بعد از پارہ پارہ کردن سوختہ بودند و خاکسترش را در دریا انداختہ بودند ہمچناں بسببِ ہندو بودنش ہندواں بسوختند و خاکسترش را بدریاے راوی انداختند۔

تفصیل واقعۂ قتلش ایں چنیں بیان کردہ اند کہ شخصے سیاہ فام با دو چشم خون آشام پیش لیکھرام آمدہ گفت من مذہب اسلام میدارم ولیکن ہندو شدن میخواہم۔ لیکھرام باوجود فہمایشِ مردم کہ زنہار ایں کس را پیشِ خود اجازتِ آمدن ونشستن وحرف زدن ندہد مگر آں اجل رسیدہ ہیچ پرواے آں نصائح نکردہ بجہتِ ہندو ساختنِ او ہماں روز شنبہ را کہ دراں خود ہلاک گشت معین ساخت وقبل از قتل شدن چیزے می نوشت و او را براے آوردنِ کتابے حکم داد۔ بظاہر چناں معلوم شد کہ آں قاتل براے دادنِ چیز مطلوبہ پیش او آمد و خنجر را تا دستہ در شکمش سپوخت۔ و آں چناں خنجر را در اندرون شکمش بگردانید کہ تمام احشاء و امعائش را ببرید۔ حسب بیانِ قرابت داران و سوگواران او فی الفور

آں قاتل چابک دست از پیش چشم مردم بدر جست و غائب شد لیکھرام دراں وقت بر بالاخانۂ خود نشستہ بود و در زیر مکانش قریب دروازہ خیلے زناں و مرداں جمع بودند و گفتگوہا می نمودند۔

امّا ہیچکس گواہی نمیدہد کہ قاتل او از بالاخانہ پائیں شدہ زن و مادرش مع دیگر کساں در منزل پائیں نشستہ باہم گرم صحبت بودند۔ یقینِ آں ہر دو اینست کہ قاتلِ لیکھرام از بالاخانہ پائیں نیامدہ است۔ حاضران بے ہیچ درنگ در جستجوئے او بہر طرف تگاپو کردند مگر سراغ او نیافتند۔ واللہ اعلم کہ بر آسمان پرید یا در زیر زمین خزید۔

لیکھرام در دردِ شدید و اندوہِ تمام مبتلا شدہ بروزِ یکشنبہ ہلاک شد۔ و آں کشفِ حضرت اقدس کہ دراں ظاہر کردہ شدہ بود کہ شخصے چالاک بیباک کہ خون از چشمانش میچکد نسبت لیکھرام می پرسد بجہت حضرتِ موصوف بطور نشانے تاقیام قیامت باقی ماند۔ و برائے کسانیکہ بر ذات نبی کریم و رؤف و رحیم صلی اللہ علیہ وسلم بدزبانی و گندہ دہنی میکردند عبرتے شد۔ فاعتبروا یا اولی الابصار۔

پیش خبری ششم

پیش خبری نسبت شاہزادہ دلیپ سنگھ کہ ازاں برقوم سکھاں حجتے تمام شد۔

اکنوں منجملہ آں پیش خبری ہا یک پیش خبری را بیان میکنم کہ بر وقت خود واقعہ شدہ برائے سکھاں بر صداقتِ اسلام دلیلے ساطع و بر حقیقت حضرت مسیح موعود

علیہ السلام جستے قاطع گردیداست۔

چوں انگریزاں مملکتِ پنجاب را مسخر نمودند۔ در ذیلِ مصالحِ ملکی شاہزادہ دلیپ سنگھ پسر راجہ رنجیت سنگھ را کہ وارثِ حکومتِ پنجاب و خرد سال بود بہ لندن بُردند۔ مدتے آنجا بسر بُرد و اورا اجازتِ بازپس آمدن حاصل نشد۔ تا آنکہ سر زمینِ پنجاب از قبضۂ سکھاں بر آمدہ من کل الوجوہ در تسلطِ دولتِ انگلشیہ درآمد بعد غدر دہلی چوں پائے حکومتِ سلطنتِ مغلیہ از ملکِ ہندوستان بدر شد و ہیچ خطرہ نماند۔ شاہزادہ دلیپ سنگھ صاحب بہادر ارادۂ ملکِ پنجاب نمود و در عام و خاص شہرت پیدا شد عنقریب شاہزادۂ موصوف واردِ پنجاب خواہد شد۔ دریں اثنا حضرتِ اقدس را الہام شد کہ او دریں ارادہ کامیاب نگردد۔ حضرتِ اقدس بسیارے از مردم خصوصاً ہندواں را از مضمونِ الہام آگہی دادند و در یک اشتہار نیز بہ ایں معنی ایمائے نمودند کہ رئیس پنجاب را در حالتِ ارادۂ ورود ابتلائے پیش آید کہ در پنجاب نیاید۔ بوقت اشاعتِ الہام ہیچکس را ایں وہم و گمان ہرگز نبود کہ اورا از ورود بساحل ہندوستان باز داشتہ آید۔ بلکہ ایں خبر بشدتِ تمام شہرت پذیر فتہ بود کہ عنقریب در ہندوستان داخل گردد۔ لیکن بعد از روانہ شدنِ او از لندن حکومتِ ہند را اندیشہ پیدا شد کہ در ملکِ پنجاب رسیدن دلیپ سنگھ مفاد ملکی را منافی است۔ زیرا کہ چندانکہ خبرِ آمدنش شائع می شد در قومِ سکھاں بربنائے روایاتِ قدیمۂ خود جوشے می افزود۔ حکومت ہند دریں اندیشہ افتاد کہ مبادا ابر آمدنش در ملک فتنہ و فساد حادث گردد۔ لہٰذا اورا از ورود بساحل ہندوستان باز داشتند۔ ایں خبر ممانعت مردم را وقتے معلوم شد کہ در دلِ خود

قطعاً فیصلہ کردہ بودند کہ درچند روز در زاد و بوم برسد۔ بر دلِ قوم سکھاں از رسیدن
آں خبر صدمۂ عظیم وارد شد۔ اما جلالِ واحد ذوالجلال والاکرام بقوت تمام ظاہر
گردید کہ حق تعالیٰ نوشتۂ دلہائے مردم را دراں وقت میخواند و میداند کہ ہنوز خود
مردم از رازِ دلِ خود بے خبر می باشند۔

پیش خبری ہفتم

ایں پیش خبری نسبتِ طاعون است کہ ازاں ثابت می گردد کہ حق تعالےٰ
مالکِ سلسلۂ اسبابِ باریک در باریک است۔ بعد بیانِ پیش خبری متعلقۂ افغانستان
و ممالکِ ملحقہ اش چہار پیشخبری ہائے حضرتِ اقدس بیان نمودہ ام کہ بہ آنہا بر ۳ سہ
اقوام حجت قائم شد۔ حالا آں پیشخبری ہا را بیان میکنم کہ بذریعۂ آں بر جمیع اقوامِ
ہندوستان خصوصاً و برائے ہر سکونت دارندۂ سطحِ زمین عموماً احقاقِ حق کردہ شدہ
است کہ ازاں ثابت می شود کہ حق تعالیٰ بر سلسلۂ اسباب کہ خیلے باریک و در نظرِ
مردم تاریک است بلکہ وہم و گمانِ انسان بسرحدِ آں نتواند رسید قادر و توانا است
و آں ہمہ را در تائید و تشئید کارِ ماموران خود آمادہ می سازد۔ حضرتِ اقدس ازیں
نوع پیش خبری ہا بسیار کردہ است کہ در وقتِ خود ہویدا گردیدا است و بعضے
در زمانِ آیندہ بوقوع برسد۔ مگر ازاں میان بطور مثال آں پیش خبری را
بیان میکنم کہ نسبتِ طاعون است کہ دراں ایں خصوصیت است کہ خبرش مخبرِ
صادق صلی اللہ علیہ وسلم ہم بیان فرمود۔ لا محالہ ایں وبائے مہلک در زمانہ مسیح
موعود ہویدا گردد۔

ہر گاہ بموجب خبرِ رسول کریم صلعم در شبِ سیزدہم ماہِ رمضان خسوفِ قمر
و در روزِ بست و ہشتم ہماں ماہ مبارک کسوف شمس واقع شد۔ حضرت باری
عزاسمہ بجانبِ مسیح موعود الہام نمود کہ اگر مردم ازیں نشان انکار ورزیدند و
ہیچ فائدۂ ایمان ازاں برنگرفتند و مامور مرا قبول نکردند برایشاں عذاب نازل
خواہد شد۔ چنانچہ الفاظِ خود حضرت اقدس دریں بارہ اینست وحاصل الکلام
ان الکسوف والخسوف آیتان مخوفتان اذا اجتمعا فھو تھدید
شدید من الرحمن واشارۃ ان العذاب قد تقرر واکد من اللہ
لاھل العدوان (نور الحق حصہ دوم) یعنی کسوف وخسوف ہر دو از جانبِ
خدا تعالیٰ نشانہائے خوفناک است و چوں ہر دو بہم جمع آیند چناں کہ دریں
وقت جمع آمدہ اند از جانبِ خدا بطورِ تنبیہ می باشند و اشارہ می نمایند کہ
عذاب مقرر شدہ است برائے کسانیکہ از سرکشی باز نمی مانند۔ بعد ازاں حق تعالیٰ
برائے وقوعِ ایں پیشخبری در دلِ حضرت القا نمود کہ استدعائے وبائے عام
کنند۔ چنانچہ در قصیدۂ عربیہ کہ در سنہ ۱۸۹۴ء طبع شدہ می فرمایند۔

فلما طغی الفسق المبید بسیلہ	تمنیت لو کان الوباء المتبر
فان ھلاک الناس عند اولی النھی	احب واولی من ضلال یخسر

یعنی ہر گاہ فسقِ ہلاک کنندۂ مردم چوں سیلاب سرِ خود برآورد آں وقت از خدا تعالیٰ
استدعا کردم کہ کاش وبائے ہلاک کنندہ بیاید و مردم را ہلاک نماید۔ زیرا کہ
نزد عقلمنداں مرگ پسندیدہ تر است ازیں کہ مردم در گمراہی تباہ کنندہ مبتلا
گردند۔

حضرتِ اقدس بعده در ۱۸۹۷ء در کتابِ سراج منیر تحریر فرمودند که ایں عاجز را الہام شده است "یا مسیح الخلق عدوانا" یعنی اے مسیح خلق در مرضِ متعدی بما توجه بفرما - بعدازاں فرمودند که "نگاه کنید ایں خبر ہائے کدام زمانه است و معلوم نمی شود که کے بوقوع می آید - وقتے است که بدعا می میرند و وقتے می آید که بدعا زنده می گردند" وقتے که ایں پیشگوئی آخریں شائع شد دراں وقت طاعون صرف در شہر بمبئی نمودار شده بود و یک سال مانده باز زائل گشت و مردم خوش بودند که دکتوراں اکنوں سدِ باب طاعون کرده اند - مگر حضرتِ اقدس را از حق تعالیٰ اطلاعات برخلافِ آں میرسید - چوں مردم حملهٔ اولینِ ایں مرض را حملهٔ عارضی و اتفاقی پنداشتند و در ملک پنجاب محض در یک دو قریه ایں مرض بغایت کمی رونما شده بود و باقی تمام ملک ازاں محفوظ بود و در شہر بمبئی نیز شرارهٔ ایں آتش روبجمود آورده بود - دراں وقت حضرت اقدس اعلانے دیگر شائع فرمودند "که امریست ضروری که مارا جوشِ ہمدردیِ بنی نوعِ انسان برنگاشتنِ آں آماده ساخته است و ما خوب میدانیم که کسانے که از روحانیت بہره ندارند بر سخنِ ما استہزاء و تمسخر نمایند - مگر بر ما فرض است که آنرا بسبب ہمدردی بندگانِ خدا بیان نمائیم و آں اینست که امروز بتاریخ ششم فروری ۱۸۹۸ء روز یکشنبه در رؤیا دیده ایم که ملائکه در مختلف اضلاع پنجاب نوپاوہائے نہایت بدشکل سیاه رنگ و کوتاه و خیلے خوفناک اندر زمین می نشانند - و ما از بعض نشانندگانِ آں پرسیدیم که ایں چه چیزے است شخصے جواب داد که درختانِ طاعون است که عنقریب دریں ملک برگ و بار پیدا کنند -

مگر از گفتگوئے او ایں امر برما مشتبہ ماند کہ در سرمائے آیندہ برپا شود و نشر کند یا در سرمائے حال۔

الحاصل منظر آں نوبادہائے سیاہ بغایت ہیبت ناک بود کہ ما دیدہ ایم و مارا پیش ازیں نسبتِ طاعون الہام نیز شدہ بود۔ إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوْا مَا بِأَنْفُسِهِمْ۔ انہ اوی القریہ۔ یعنی تا وقتیکہ مرض معصیت از دلہا دور نشود وبائے ظاہری ہم دور نگردد۔ و در آخرِ آں اشتہار چند اشعار فارسی نیز درج نمودند۔ و آں ایں است۔

گر آں چیزیکہ می بینم عزیزاں نیز دیدندے | ز دُنیا توبہ کردندے بچشم زار و خونبارے
خور تاباں سیہ گشت است از بدکاریِ مردم | زمین طاعون ہمی آرد پئے تخویف و اندارے
بہ تشویشِ قیامت ماند ایں تشویش گر بینی | علاجے نیست بہر دفعِ آں جز حسنِ کردارے
من از ہمدردیت گفتم تو خود ہم فکر کن بارے | خرد از بہر ایں روز است اے دانا و ہشیارے

ازیں پیش خبری ہا ظاہر است کہ حضرتِ اقدس قبل از ۱۸۹۴ء خبرِ عذابے خطرناک و من بعد بہ الفاظ پوست کندہ پیش خبری وبا فرمودند۔ و بازوقتیکہ ہنوز در ہندوستان آغاز طاعون نمودار شدہ بود بخصوصیت خبر تباہی پنجاب دادہ بودند۔ طاعونِ آیندہ را نمونۂ قیامت قرار دادند و فرمودند کہ ایں طاعون دُور نشود تا وقتیکہ مردم اصلاح دلہائے خود نکنند۔

و بعد ازیں ہرچہ واقع شد تحریر و تقریر در ادائے آں قاصر است۔ ابتدائے طاعون اگرچہ از بمبئی شد و قیاس اقتضائے آں میکرد کہ زورِ آں دراں شہر سخت تر باشد۔ مگر بمبئی را پس افگندہ طاعون در ملکِ پنجاب اقامت

گزید۔ دبہ آں شدت حملہ آورد کہ در ہر بار سر ہر ہفتہ بقدر سی ہزار اموات بوقوع آمد۔ و در ہر سال لکوکہا مردم لقمۂ نہنگِ اجل گشتند۔ ہزار ہا دکتوراں بر تشخیص و تجارب معین شدند و انواع انواع چارہ گریہا بروئے کار آوردند۔ مگر ہیچ فائدہ مترتب نشد۔ و در ہر سال بشدّتے حملۂ طاعون بظہور می آمد کہ حکومتِ ہند و محکمۂ حفظانِ الصحت متشاخص الابصار و انگشت بدندان می ماند۔ و خیلے مردم احساس کردند کہ ایں عذاب از انکار مسیح موعود نمودار شدہ است۔ ہزار ہا بلکہ لکوکہا مردم ایں نشانِ قہری را دیدہ بصداقت حضرتِ اقدس قائل گشتند و بر مامور من اللہ ایمان آوردند۔ و تا وقتیکہ حق تعالیٰ مامورِ خود را اطلاع نہ داد کہ طاعون برفت و تپ باقی است در زورِ طاعون ہیچ کمی واقع نگردید۔ بعد ازاں زورِ طاعون رو بکمی آورد و برابر کم شدہ رفت۔ مگر از بعض الہاماتِ حضرت اقدس مستنبط میشود کہ حملہ ہائے ایں مرض چہ دریں ملک و چہ در دیگر ممالک بارِ دیگر نیز بظہور آید۔

خدا تعالیٰ بندگانِ عاجز خود را در پناہ خود دارد۔ نزدیکِ من ایں پیش خبری چنداں وضاحتے میدارد کہ مومناں و کافراں را برائے اعترافِ صداقتِ مسیح موعود مجبور می نماید۔ و بعد ازیں اگر کسے در ضد و تعصب ترقی کند حالتِ او قابلِ رحم است ہر کہ چشمِ خرد میدارد تواند دید۔ کہ (اوّل) اینکہ خبر طاعون بہ عرصۂ دراز قبل از انتشارِ آں دادہ شدہ بود۔ و تا ایں زماں ہیچ قانونِ طبی ایجاد نشدہ کہ بذریعۂ آں نسبت وبائے ہیضہ یا طاعون قبل از برپا شدنِ ایں امراض خبر دادہ آید۔ (دوم) بر نمودار شدنِ طاعون مردم را بہ کرات و مرات مطلع کردہ شدہ بود کہ ایں

دورۂ طاعون را سرسری یا اتفاقیہ خیال نباید کرد بلکہ سال بسال زور او زیادہ باشد۔
(سوم) و ایں خبر نیز قبل از وقت دادہ شدہ بود کہ زور ایں مرض در ملکِ پنجاب
بشدتِ تمام رونما گردد۔ و واقعات آیندہ اثبات ایں امر نمودند کہ بہ نسبتِ دیگر
ممالک در ملکِ پنجاب اموات بکثرت روئے نمود است۔ (چہارم) دکتوران متواتر
خوشخبری ہا شائع نمودند کہ اکنوں زمامِ ایں مرض را بدست آوردہ ایم۔ مگر حضرتِ
اقدس آگہی دادند کہ زورِ ایں مرضِ مہلک ہرگز کم نگردد تا آں زمان حق تعالیٰ خود علاج
او نفرماید۔ و ہمچناں بوقوع آمد کہ حملہ ہائے آں تا نہ سال بشدتِ تمام بماند (پنجم)
در آخر خدا تعالیٰ خود رحم فرمود و وعدۂ شکستنِ حدتِ آں وبا نمود و خبر داد کہ دورۂ
طاعون گذشت دورۂ تپ ہنوز باقی است۔ چنانچہ بعد از یں الہام شدتِ وبائے
طاعون کم شد و در ملکِ پنجاب دورۂ حمیات شدیدہ پدید آمد کہ از اں ہیچ خانہ
خالی نماند۔ در کاغذات کوائفِ حفظان الصحت تسلیم کردہ شد کہ حملۂ حمیاتِ آں
زمانہ غیر معمولی بود۔

پیش خبری ہشتم

پیشخبری زلزلۂ عظیمہ است کہ بہ آں بر تمام ملل و نحلِ باطلہ حجت
تمام گردید و بہ ثبوت رسید کہ قادر علی الاطلاق جل جلالہ در تہِ
ارض ہمچناں فرمانروا است چنانکہ بر سطح غبرا حکمران است
اکنوں از اں پیش خبری ہائے حضرت اقدس کہ تصرفِ ذات باری عز اسمہ
را در زیرِ زمین و بر ساحت و فضائے آں یکساں جاری و ساری ثابت می کنند

یک پیش خبری را بیان می کنم۔

ایں پیش خبری متعلق زلزلۂ عظیمہ است کہ در ملکِ پنجاب بتاریخ چہارم ماہِ اپریل ۱۹۰۵ء حادث شد۔ و بذریعۂ آں بر پیروانِ ادیانِ مختلفہ از صدق اسلام و صداقتِ مسیح موعود علیہ السلام حجتے نیرہ قایم شد۔ در بارۂ ایں زلزلہ از حضرتِ اقدس ایں الہام شائع شدہ بود۔ (آسیبِ زلزلہ) و (عفت الدیار محلھا ومقامھا) یعنی یک زلزلۂ شدید خیلے خطرناک واقعہ شود کہ بوجہِ آں مکاناتِ متعلقۂ رہایشِ مستقلہ مردم و مقاماتِ اقامتِ عارضیہ بارکہائے فوجی تباہ گردد۔

ایں الہامات بجرائد متعددہ متعلقہ سلسلۂ احمدیہ در ہماں اوقات اشاعت پذیرفتہ بود و وقوعِ ایں الہامات از روئے الفاظِ ظاہرہ چناں بعید از قیاس خیال کردہ می شد کہ شاید شدتِ طاعون ازاں مراد باشد۔ مگر نزدِ حضرتِ حق چیزے دیگر مقدر بود۔ در ذیلِ فرمانش قلۂ کوہِ آتش فشانِ کانگرہ راکہ ماہرانِ طبقات الارض جوششِ آں را بے ضرر پنداشتہ بودند و آتش افشانیِ اورا از دیرباز ہندوانِ توہم پرست بے خبر تقاضائے قربانی یک بنگے مادہ یعنی (دیبی) برائے ہیچ کارے و مصرفے نمی فہمیدند۔ و ماہرانِ علم طبقات الارض نسبت آں خیال میداشتند کہ حالا فورانِ او بوجہِ کم کم آتش برآمدن بکلی تمام شدہ است و ہیچ خطرۂ تباہی ازاں صورت امکان ندارد و از صدہا سال بگردِ شعلۂ نارش صنم خانہ ہائے سر بہ فلک کشیدہ بہ صرفِ زرِ کثیر تعمیر کردہ بودند و خیلے صنم پرستان در انجا سکونت می داشتند۔ و مردم بے شمار برائے دیدارِ بتانِ

بیجان و زیارت شعلہائے آتش فشاں بدآنجا میرفتند۔ حکم دادہ شد تا اندرون خود جوشے نو پیدا کند و بر صداقت ماموراو گواہی دہد۔

اندریں الہام چنانچہ از الفاظش معلوم میشود در چناں مقامے خبر واقع شدن زلزلۂ کہ در بربادکردن سخت تریں باشد دادہ شدہ بود کہ دراں بکثرت عمارتے باشند کہ برائے بود و باش عارضی بنا کردہ بیشوند یعنی کیمپ وغیرہ۔ وظاہر است کہ بہ ایں صفت یا مہمانخانہا و مہمانسراہا می باشند یا بارکہائے فوجی کہ آمد و رفت افواج دراں میشود نیز از ہمیں قبیل اند کہ برائے سکونت مستقلہ نمی باشند۔

ایں اعتراض نتواں کرد کہ لفظِ محلہا کہ پیش از مقامہا آمدہ برائے امرِ متذکرۂ بالا نیست۔ وہمچنیں ایں نیز خیال نباید کرد کہ دریں مصرع شاعر بر تمام نمودن قافیہ آن را نخست آوردہ و مقامہا را بعد ازاں۔ بلکہ اصل سخن ایں است کہ خدا تعالیٰ را در انتخاب ایں مصرع بالہام خود ہیچ حاجتے و ضرورتے نبود۔ و او تعالیٰ عبارتے دیگر بجایش ارشاد فرمودن می توانست۔ وہمچنیں ایں مصرع الٰہی برائے تعلق دادن مصرع دیگر الہام نشدہ بود کہ رعائتش با قافیۂ دیگر مدنظر باشد و ہمبریں نمط چونکہ ایں مصرع با کدام شعرے منضم شدنی نبود تا رعایت قافیہ را ملحوظ داشتہ می شد۔ پس دریں صورت خدا تعالیٰ الفاظِ ایں مصرع را مقدم و موخر کردن بیتوانست۔ اما ایں مصرع را بغیر تقدیم و تاخیر و بغیر رد و بدل بعینہا بہیئت کذائی در الہام نازل فرمودن برائے اثبات ایں غرض منتخب شد تا خدا تعالیٰ ظاہر کند کہ زلزلۂ عظیمہ در مقامے واقع شدن منظور

علم الٰہی است کہ درانجا مکاناتِ عارضی وعماراتِ مسافرخانہا بکثرت باشد۔ وچنانچہ ظاہر است اینچنیں عمارات زیادہ تر در مسافرخانہا وقشونہا وسیرگاہ ہا و زیارت گاہ ہامی باشد۔ پس خبرِ وقوعِ ایں چنیں زلزلۂ شدید نسبتِ یک مقامے از چنین مقامات دادہ شدہ بود وہمچناں بوقوع آمد۔

بعد چندے از اشاعتِ ایں الہام ہنگامیکہ مردم را وہم وگمان وقوع آں نماندہ بود بیک ناگاہ کوہِ آتش افشانِ کانگڑہ کہ خاموش ودرحالتِ سکون بوددر حرکت آمد۔ وبتاریخ چہارم اپریل ۱۹۰۵ء بوقتِ صبح ہمیں کہ مردم از نماز فجر فارغ شدند تاصدہا میل زمین را جنبش داد۔ شہرِ کانگڑہ وبُت خانہ اش ومہمانسرا ہا ومسافرخانہا جملہ درزمین خسف شد۔ معسکرِ انگلیس کہ در دہرم سالہ بفاصلۂ ہشت میل واقعہ بود سپاہ خانہایش ہمہ با زمین برابر شد۔ مکانات انگریزاں کہ برائے بیلاق یعنی اقامتِ موسمِ گرما ساختہ بودند بکلی منہدم گشت وبازمین پیوست۔ وعماراتِ قشون دلہوزی وبکلوہ نیز ریزہ ریزہ ودرہم برہم شد۔ وہمچنیں خیلے قری وامصار را نیز ازیں آسیب صدمۂ عظیم رسید بست ہزار نفوس ازیں آفت شکار نہنگ اجل شدند۔ ماہرانِ علم طبقات الارض حیران بودند کہ آیا باعث ایں زلزلہ چہ چیز بود۔ مگر چہ میدانستند کہ سبب ایں زلزلہ تکذیب مسیح موعود بود وبس۔ ومقصدِ آں ایں بود کہ مردم بجانبِ دعاویش متوجہ گردند۔ حکما وعقلا سببِ آنرا در زمین جستجو می کردند مگر درحقیقت باعث آں از فرازِ چرخِ بریں بود وکوہ کانگڑہ کہ آتش فشانی اش از ذہن ہائے مردم فراموش شدہ بود حکم پروردگار خود بجا می آورد۔ علاوہ ازیں زلزلہ حضرت اقدس خبر بسیار زلازلِ دیگر نیز دادہ بودند

کہ بعضے بر وقت خود واقع شدند و بعضے واقع شدنی اند۔

پیشں خبری نہم

پیشں خبری جنگ عظیم کہ بر ہمہ عالمیان حجتے است محکم و استوار کہ ازاں بہ اثبات رسیدہ کہ ہمچناں کہ حق تعالیٰ بر جمادات و نباتات حاکم است ہمبراں تسلّط بر دلہائے سلاطین حکمران کہ در نشہ حکومت بدمست و لایعقل گشتہ خود را از دائرۂ سطوت و جبروتش آزاد می پندارند نیز حکمران است۔

مثالے نہم ازاں پیش خبرہائے کہ بر ہمہ روئے زمین حجت ثابت شدہ اند منتخب میکنم کہ بواسطۂ آں ثابت شدہ کہ دلہائے ارباب حکومت ہمچناں در قبضۂ قدرتِ اوست ہمچناں کہ دلہائے عامۃ الناس۔ و بنی نوعِ انسان ہمچناں در تحت تصرّف اوست چنانکہ مخلوقاتِ دیگر۔

ایں پیش خبری در ۱۹۰۵ء شائع شدہ بود و در آں ازاں جنگ عظیم خبر درج بود۔ ہماں جنگ کہ در چند سال گذشتہ در ہر گوشۂ زمین مردم را حیران و سرگردان ساختہ و ہوش و حواس کافۃ الناس را پراگندہ و دلِ ہر کہ و مہ را از خوف آگندہ بود۔ و ہنوز ہم اثر آں بکلی زائل نشدہ بلکہ شرارۂ شرارتش از کدام کدام جائے گاہے گاہے سر برمیزند۔

اصل الفاظ الہام کہ دراں نسبت ایں حرب و ضرب خبر دادہ شدہ بود موہم زلزلۂ عظیم بود ولیکن از علامات کہ متعلق آں بیان کردہ شدہ بود ظاہر

می شد کہ سوائے زلزلہ ایں مصیبتے دیگر است کہ پیش خواہد آمد۔ والہامات دیگر تائید ایں خیال میکنند۔ چنانچہ آں الہامات کہ دراں درباره ایں جنگ خبر دادہ شده بود ایں است۔ نشانے تازه۔ آسیب نشان تازه۔ زلزلة الساعة۔ قوا انفسکم۔ نزلت لك۔ لك نری آیات۔ نهدم ما یعمرون۔ قل عندی شهادة من الله فهل انتم مومنون کففت عن بنی اسرائیل۔ ان فرعون وهامان وجنودهما کانوا خاطئین فتح نمایاں۔ ہماری فتح۔ انی مع الافواج آتیك بغتةً۔ وہمچنیں ایں الہام نیز مکرات از جناب باری القا شد۔ کوہ برافتاد و زلزلہ آمد۔ آتش فشاں مصالح الحرب۔ بید العرب عفت الدیار کذکری۔ اُریك زلزلة الساعة۔ یریکم الله زلزلة الساعة۔ لمن الملك الیوم لله الواحد القهار۔ ترجمہ۔ زلزلہ نمونۂ قیامت۔ جاہائے خود را نگاه دارید۔ من برائے تو نازل شدم۔ ما برائے تو نشانہائے بسیار بنمائیم۔ آنچہ مردم بنا میکنند ہمہ منہدم گردد۔ بگو بہ نزد من شہادتے است از طرف خدا تعالیٰ۔ آیا شما ایمان می آرید۔ مصیبت بنی اسرائیل را دُور کردم۔ فرعون وہامان ولشکر ہائے ہر دو خطا کارانند۔ فتح نمایاں۔ من با فوج ناگاه بہ نزد تو می آیم۔ کوہے برافتاد و زلزلہ در آمد۔ برائے اہل عرب راہہائے خوب پیدا شود۔ کہ براں گام زدن برائے شاں مفید است۔ خانہا آنچناں محو شوند چنانکہ ذکر من از دلہا محو شده است۔ ترا زلزلہ کہ نمونۂ قیامت باشد بنمائیم۔ خدا شما را زلزلہ کہ نمونۂ قیامت باشد بنماید۔ برائے کیست ملک امروز برائے خدائے واحد قہار۔

وتشریح مزید ہمیں زلزلہ را دریک نظمے فرموده اند کہ خلاصہ اش اینست۔

چند روزے بعد ز امروز آید از حق یک نشاں	زاں بگردش افتد ایں دہ ہا و شہر و مرغزار
انقلابے آید از قہر خدا بر کائنات	بہر عُریانے نماند تاب تا بندد ازار

سخت زلزلے در افتند تا همه جنبش خورد
جاندار و مردم و اشجار و کهسار و بحار

چشم تا برہم زنی گردد زمین زیر و زبر
جوئہاے خوں رواں گردد چو آبِ رودبار

ہر کہ شب میداشت پوشاکے برنگِ یاسمن
صبح چوں برخاست باشد چوں درختانِ چنار

ہوشِ انساں بر پرد ہمچوں حواسِ طائراں
نغمۂ خود را کنند نسیاں کبوتر ہم ہزار

سخت آفت باشد آں ساعت پئے ہر راہ رو
راہ را نشناسد از بیہوشیِ خود را ہموار

چشمہائے کوہسار از رنگِ خونِ کُشتگان
احمرِ قانی نماید چوں شرابِ انجبار

مضمحل گردد ز خوف و دہشتِ آں جن و انس
زار اگر باشد دراں ساعت بود با حالِ زار

ایں نشانِ حق نمودار یست از قہر و غضب
حملہ ہا آرد فلک با خنجرِ خود بار بار

ہاں مکن انکار و حیم اے سفیہِ ناشناس
بر ہمیں از صدقِ من باشد ہمہ دار و مدار

ایں سخن وحیِ حق است ایں ساں برآید بیخطا
چند روزے صبر کن چوں متقی و بردبار

زیں گماں بگذر کہ باشد بدگمانیہا معاف
قرضِ تست ایں یک بیک باز آیدت از قرضدار

ایں زلزلہ چناں سخت باشد کہ ازاں بر نوعِ انسان و حیوان و قریٰ و شہرہا و زراعتہا تباہی وارد شود و شخصے از سراسیمگی در برہنگی جامہ بر تنِ خود راست نتواند پوشید۔ مسافر را دراں سخت صعوبت پیش آید و بعض مردم از اثرِ آں متاثر شدہ نادرِ دست از راہ راست بیراہ شدہ قطعِ طریق کنند و در زمین شگافہا و مغارہا افتند۔ و جوئہائے خون رواں گردد۔ و رود بارہا از خونِ کُشتگان سُرخ شود۔ و ایں آفت بر تمام روئے زمین نزول یابد کوچک و بزرگ و جملہ حکومتہا از صدمۂ آں ناتوان و شکستہ گردند۔ زارِ روس علی الخصوص بحالتِ زار گرفتار آید۔ اثرِ ایں حادثہ بر پرندگان نیز واقع شود۔ حواس باختہ شوند و نغمہ ہائے

خود را فراموش کنند۔

علاوہ ازیں حضرتِ اقدس را الہام شدہ بود۔ ع

رواں گردند کشتی ہا شود تا جنگ و کشتیہا۔

لنگر بردارید۔ و حضرتِ اقدس ایں نیز تحریر فرمود کہ ایں ہمہ در مدتِ شانزدہ سال صورت وقوع پذیرد۔ پیشتر ازیں حضرت اقدس را یک الہامے شدہ بود کہ ازاں معلوم می شد کہ ایں زلزلہ در وقت حیات ایشاں واقع شود۔ اما بعد ازاں خدا تعالیٰ بہ الہامِ خود یک دعائے نسبت ایں زلزلہ بحضرت ایشاں تعلیم داد کہ (اے خدا ایں زلزلہ مرا منما) چنانچہ ہمچنیں واقع شد و ایں جنگ عالمگیر بعد عرصۂ شانزدہ سال روئے خود نمود۔ لیکن در زندگی حضرت پیش نیامد۔

قبل ازیں نوشتہ شدہ است کہ دریں پیش خبری لفظ زلزلہ آمدہ مگر مراد ازاں جنگِ عظیم بود۔ اکنوں من آں دلائل بیان میکنم کہ ازاں معلوم می شود کہ دراں اخبار خبر ہمچنیں جنگ عظیم دادہ شدہ بود۔

(اول) در لغتِ عرب لفظ زلزلہ برائے معنی جنگ بلکہ نسبت ہر آفت شدید مستعمل شد است و در قرآن کریم نیز ایں لفظ بمعنی جنگِ عظیم آمدہ است۔ کما قال اللہ تعالیٰ

اِذْ جَآءُوْكُمْ مِّنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ اَسْفَلَ مِنْكُمْ وَاِذْ زَاغَتِ الْاَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوْبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّوْنَ بِاللّٰهِ الظُّنُوْنَا۔ هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُوْنَ وَزُلْزِلُوْا زِلْزَالًا شَدِيْدًا (احزاب ع۲/۱۸) یعنی یاد کنید وقتے را کہ دشمناں از جانبِ بالا و نیز از طرفِ پائینِ شما حملہ آوردہ بودند و چشمہا خیرہ و دلہا بحلقومہا رسیدہ بود و شما نسبت خدا تعالیٰ گمانہائے گوناگون میکردید۔ دریں

موقع مومناں در آزمائش سخت انداختہ شدہ وبہ آفت عظیم مبتلا گردانیدہ شدہ بودند۔

پس چوں لفظِ زلزلہ برائے ہر آفت اطلاق می یابد و در قرآن کریم بمعنی جنگ وجدال استعمال یافت است اندریں صورت الفاظِ پیشگوئی متحمل آن است اگر معنیِ ایں پیشگوئی بجائے زلزلہ چیزے دیگر کردہ شود۔

(۲) چوں حضرت مسیح موعود ایں پیش خبری را شائع فرمودند ایں تفسیر نیز باوے ضم نمودند کہ "اگرچہ در پیش خبری ظاہر الفاظ بجانب زلزلہ اشارہ میکنند ولیکن ممکن است کہ سوائے زلزلۂ زمین آفتے دیگر باشد کہ نظارۂ قیامت بچشم مردم وانماید کہ نظیرِ آں چشمِ زمانہ ہرگز ندیدہ باشد وبر جانہا وعمارتہا تباہی وبربادی وارد آید" (براہین احمدیہ حصہ پنجم صفحہ ۱۲۰)

پس قبل از وقوعِ پیش خبری ذہن ملہم نیز بہ ایں جانب منتقل گشتہ بود۔ کہ عجیب نیست کہ مراد از زلزلہ مصیبتے دیگر باشد۔ ہر چند مخالفان بریں امر اصرارِ شدید کردہ بودند کہ از ایں لفظ معنیِ دیگر مراد نباید گرفت مگر حضرتِ اقدس بالتواتر جواب اعتراضاتِ شاں ہمیں نگاشتند کہ چوں زلزلہ در محاوراتِ کتب الٰہی مختلف المعانی است پس چگونہ ایں لفظ را در معنی خاص محصور کردہ شود۔ کہ ایں آں علامات را بیان می نماید کہ بیان کردن آنہا قبل از وقت کارِ انسان نیست۔ ونیز از وقتِ ظہور واقعہ ہم اطلاع میدہد۔ و ایں پیش خبری آں وقت را نیز بیان می کند کہ دراں ظہورِ آں واقعہ خواہد شد۔ ونیز ایں ہم ظاہر می سازد کہ نظیرِ آں واقعہ پیشتر نشدہ باشد۔

(۳) الفاظِ پیش خبری خود ظاہر میکنند کہ مراد از زلزلہ لرزشِ زمین نیست بلکہ از آں مصیبتے دیگر مراد است زیراکہ (۱) در پیش خبری بیان شدہ کہ ایں زلزلہ بر تمام دنیا واقع شود۔ وظاہر است کہ زلازلِ زمینی در تمام سرزمینِ عالم در یکبار حادث نمی گردد۔

بلکہ در بعض قطعاتِ ارض ہویدا می شود یعنی جائے جائے می آید نہ در ہمہ جا۔ (۲) از پیشخبری
معلوم میشود کہ در وقتِ آں زلزلہ بر مسافراں راہ پیمودن دشوار گردد بلکہ از راہ بے راہ شوند
و ظاہر است کہ اثرِ زلزلہ یعنی زمین لرزہ بر مسافر نمی باشد۔ بلکہ خطرِ آں بر کسانے باشد کہ دراں
وقت درون شہرہا و معمورہ ہا و مکاناتِ مسکونہ می باشند۔ پس آں زلزلہ کہ در روئے مسافران
را مصیبتے پیش می آید و راہہا را گذاشتہ بیراہ روی پیش گیرند آں آفتِ محاربات است
زیرا کہ مسافران و سیاحان صفوفِ جنود را نمی توانند شگافت۔ بلکہ آں راہ را واگذاشتہ
چپ و راست سرگردان میگردند۔ (۳) و نیز از پیشخبری معلوم می شود کہ اثر آں زلزلہ
بر زراعتہا و بوستان ہا افتد۔ مگر ظاہر است کہ اثرِ تباہی زلزلۂ ارضی بر زراعتہا و باغہا
ہیچ نمی باشد۔ بلکہ از جنگ و جدال باغات و زراعات پائمال میگردد۔ و از آتش افشانی
توپ و تفنگ درختان و اراضیِ مزروعہ سوختہ خاکستر می شود۔ و گاہے بنظرِ مصالحِ
جنگی و انتظاماتِ حربی زراعت و باغ و بوستان را تباہ میکنند (۴) از الفاظِ
پیش خبری ظاہر میگردد کہ اثرِ ایں زلزلہ بر طائران و پرندگانِ خیلے سخت باشد کہ
نغمات دوستان سرائیہا را فراموش نمایند و ہوش و حواس از سر ایشاں بپرد۔ ایں
اثر بر پرندگانِ ہوا از زلزلہ اراضی ہیچ واقع نمی شود۔ زیرا کہ بوجہ خفیف الجثہ بودن
حرکتِ اراضی را کم محسوس میکنند خصوصاً وقتے کہ طائر در پرواز باشد ہیچ اثرِ آں در نمی
یابد۔ مگر در میدانِ حرب و ضرب از آواز توپ و تفنگ خیلے اضطراب و قلق در پرندگان
ہوا پدید می آید و از قطع شدنِ اشجار و گولہ باری دمادم طیور بجانب آں علاقہ رخ نمی کنند
و حواس ایشاں مفقود می گردد۔ (۵) در الہاماتِ متعلقۂ زلزلہ یک جملہ کففت عن
بنی اسرائیل نیز آمدہ است کہ معنیش اینست کہ بنی اسرائیل را از شر نگاہ داشتم

این جملہ را با زمین لرزہ ہیچ تعلق نیست۔ لہٰذا ازین الہام یقیناً مراد از وے واقعہ ایست کہ قوم بنی اسرائیل را ازاں نفعے رسیدہ است۔ و انشاء اللہ بیان میکنم کہ این نیز یک علامتِ جنگ بود کہ بظہور رسید۔ و این امر را ہم تفصیل بدہم کہ ذکر آں در قرآن کریم نیز آمدہ است (۶) و از الفاظِ پیش خبری معلوم میشود کہ مراد از زلزلہ جنگ است زیرا کہ در الہاماتِ زلزلہ این بیان شدہ است کہ لشکرِ فرعون و ہامان خطاکار انند۔ و معلوم می شود کہ این اشارت بجانبِ قیصرِ جرمن است کہ خویشتن را قایمقام و نائب خدا ظاہر می ساخت و ہمچنانکہ فرعون میگفت اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى او نیز خود را از ہمہ سلاطین روئے زمین برتر و بالاتر می پنداشت۔ و از ہامان شاہِ آسٹریا مراد است کہ در ذاتِ خود چیزے نبود و بر حکم امپراطورِ جرمن حرکت میکرد۔ اگر از لفظِ زلزلہ جنگ مراد گرفتہ نشود بلکہ زلزلہ مراد قرار دادہ آید در معنی کردنِ اِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُوْدَهُمَا كَانُوْا خَاطِئِيْنَ خیلے وقت پیش آید (۷) در الہاماتِ این زلزلہ الہام اِنّی مع الافواج آتیك بغتةً نیز بار بار نازل شدہ کہ ازاں معلوم میشود کہ بطرف جنگ اشارہ است۔ (۸) و نیز در الہام بیان شدہ است کہ کوہے آتش فشاں بشگافد کہ مصلحتہائے عرب بوے وابستہ بود و ایشاں از خانہ ہا برآیند۔ و ظاہر است کہ این نیز بالرزۂ زمین تعلقے ندارد۔ بناءً علی ہذا ظاہر میگردد

کہ مراد از شگافتن کوہِ آتش فشاں ظہور جوشِ طبائع است کہ مخفی بود و بسببِ ہیجانِ وقوعہ پیش آید۔ و آں وقت عرب مصلحتِ خود دراں بینند کہ خاموش ماندنِ ایشاں در چنیں ہنگام خلاف مصالح است۔ و از خانہائے خود برآمدہ ازین موقع فائدہ بردارند (۹) از لفظِ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ کہ در الہام آمدہ ازاں ہویدا می گردد کہ دراں

زمانِ مصائب افزان بادشاہی در قبضۂ تصرف مالک الملک حقیقی باشد۔ واین الہام ظاہر می نماید کہ جملہ حکومتہا دریں کشمکش بکلی مضمحل گردد۔ وحضرتِ واحد قہار حکومتِ خود را بانشانہائے قہری در نظرِ عالم جلوہ گر سازد۔

(۱۰) دریک الہام ایں است کہ کوہ برافتاد وزلزلہ پیدا شد۔ ایں امر را نوآموزانِ مدارس نیز میدانند کہ زلازل از برافتادنِ کوہہا حادث نمیگردد بلکہ برعکسِ آں جبال شامخہ از ہیجانِ زلازل برمی افتند۔ پس ازیں الفاظ نیز متبادر می شود کہ در الہام زمین لرزہ مراد نیست بلکہ بطریقِ استفسار مراد ازاں چیزے دیگر است وآں ہمیں است کہ مصیبتے عظیم نازل شود کہ بسببِ آں در دُنیا تزلزل واقع گردد۔ ومردم بایکدیگر در اُفتند وصورتِ محاربۂ عظیم پیدا آید۔

(۴) چہارم ثبوتِ ایں امر کہ از زلزلہ آفتے دیگر مراد است ایں است کہ الہاماتے دیگر کہ ہمدراں ایام شدہ بود بر جنگِ عظیم دلالت میداشت۔ مثلاً ایں الہام کہ لنگر را بردارید یعنی ہر قوم افواجِ بحری را حکم دہد کہ ہر وقت مستعد کارزار وآمادۂ پیکار باشد۔ وہمچنیں ایں الہام کہ (رواں کردند کشتیہا گرد جنگ کشتیہا) یعنی مراکبِ افواجِ بحری بکثرت ایں سُو وآں سو تردد نمایند تا موافقِ جنگ بحری را بدست آرند۔

بعد اثباتِ ایں مدعا کہ در پیشخبری مراد از زلزلہ جنگِ عظیم است کہ در ایامِ گذشتہ بوقوع آمدہ است۔ اکنوں در اجزائے مختلفہ ایں پیش خبری غور باید کرد کہ چگونہ صورتِ وقوع پذیرفتہ است۔ اولاً اینکہ دریں پیش خبری بیان شدہ است کہ ابتدائے آں بدیں صورت نمودار گردد کہ نخست مصیبتے رونماید ودر نتیجۂ آں ایں

زلزلہ در دُنیا چہرہ کشاید چنانچہ ہمبریں نسق مصیبتِ قتلِ شاہزادۂ آسٹریا و ہنگیش موجبِ آغازِ ایں محاربہ گردید۔ و اختلافات مفادِ ملّی و ملکی و سیاسی را دراں دخلے نبود۔ و خبرے دیگر دریں پیشخبری ایں دادہ شدہ بود کہ تمام روئے زمین ازاں متاثر گردد۔ پس من کل الوجوہ ایں امر ثابت شد کہ قبل ازیں ہیچ مصیبتے آنچنیں خطرناک در دُنیا وجود نہ پذیرفتہ است کہ اثرِ آں در ہمہ اکناف و اطرافِ کل عالم پدید آمدہ باشد یوروپ خود مرکز ایں جنگ بود۔ مگر بیچارہ ایشیا نیز دریں آفت ملوث گردید۔ در ملکِ چین جنگ واقع شد۔ جاپون شریکِ جنگِ عظیم گردید۔ ہندوستان ہم شمولیت ورزید۔ مراکبِ جنگی جرمن اکثر بر سواحلِ ہندوستان تاختن آورد۔ در حدودِ ایران جنگِ ترکان و افواجِ انگلشیہ واقع شد و با قنصلِ جرمنی فتنہ و فسادِ ایران صورتِ وقوع یافتند۔ و در عراق و شام و فلسطین و سائر یا حرب و ضرب نمودار شد۔ در افریقہ نیز بہر چار گوشہ جنگ برپا شد۔ در افریقۂ جنوبی حکومتِ سوتھ افریقہ بر حدودِ ویسٹ افریقۂ جرمنی حملہ ہا آورد۔ و خود در جنوبی افریقہ بغاوتے شدید برپا شد و در مستعمراتِ نوآباد افریقہ مشرقی متعلقۂ جرمن و بر ساحلِ مغربیہ در کیمران و نیز بر ساحلِ مغربی نہر سویز و سرحد مصر کہ ملحق بہ طرابلس است کارزار واقع شد۔ بر علاقۂ آسٹریلیشیا مراکب جرمن حملہ آورد و در انجامِ کار گرفتار آمد و در ملکِ نیو گائنا جنگ پدیدار گشت۔ و بر ساحلِ امریکا مابینِ افواجِ بحریِ جرمن و انگلیس پیکار پدید آمد و ملکِ کینڈا و ریاستہائے متحدہ دریں کارزار شرکت ورزیدند۔ و ریاستہائے مختلفۂ جنوبی امریکا نیز بر خلافِ جرمن اعلانِ جنگ دادند۔ الغرض ہیچ قطعۂ از قطعاتِ ارض باقی نماند کہ از اثرِ ایں جنگ و جدال محفوظ ماندہ ضرر جان و مال نہ بر داشتہ باشد۔

ہمچنیں دریں پیش خبری علامتے دیگر ایں بیان کردہ شدہ بود کہ شہر ہا و کوہہا و مرغزار ہا و زراعتہا تلف گردد۔ چنانچہ ہمچنیں بوقوع آمد بسیارے از کوہ بچہا از کثرتِ گولہ باری و حفرِ نقبہا نیست و نابود شد۔ و خیلے شہر ہا ویران شد حتیٰ کہ جرمن را بر آں از سر نو تعمیر کردنش چندیں ارب روپیہ بتاوان دادن افتاد۔ و تاحال گردنش زیر بار آں تاوان خم است۔ لاریب در اکثر کوہسار از کثرتِ گولہ باری مغاکہا افتاد و از نقصانِ بساتین و زراعات و باغات وغیرہ کہ وقوع یافتہ حد و پایانے ندارد۔ ہر فوج کہ در ملک غیر رسید کشتہا و باغہا و شہر ہا را برباد کرد۔ حتیٰ کہ از سبزۂ بیگانہ ہم نامے و نشانے نگذاشت۔ چوں سلسلۂ امتداد توپ خانہا دراں جنگ تا ہزار ہا فرسنگ بود ہرچہ بواسطۂ گولہ باری نقصان واقع شد حساب برداشتن آں مشکل است۔

یک علامت ایں بیان کردہ شدہ بود کہ ہوش و حواس جانوراں خواہد پرید۔ چنانچہ ہمچنیں ہویدا گردید کہ در علاقہائیکہ جنگ برپا بود جانوران آں سرزمین نیست و نابود شدند۔ علامتے دیگر دریں پیش خبری ایں بیان کردہ شدہ بود کہ زمین زیر و زبر گردد۔ چنانچہ در سرزمین فرانس و سرویا و روس از کثرتِ گولہ باری در بعض مقامات چناں مغار ہائے عمیق پیدا شد کہ از زیرِ آں آب بر آمد۔ و ہمچنین از زورِ دادنِ طریقِ جنگِ خندقی ہر حصۂ ملک کندہ شد۔ حتیٰ کہ ہرگز معلوم نمی شود کہ گاہے در انجا آبادانی بودہ است بلکہ تا جائیکہ نظر کار میکند۔ از خندقہا و دمدمہا کریوہا و غار ہائے کوہستان بنظر می آید۔

ہمچنیں علامتے دیگر بیان شدہ بود کہ آب جوئبار ہا و رودبار ہا از خون سرخ شود و جوئہائے خون جاری گردد۔ چنانچہ بلا مبالغہ ہمچنیں واقع شد۔ در بعض اوقات از کثرتِ خون ریزی کہ در معرکۂ قتال روئے داد تا میلہا آبِ انہا سرخ بود و در ہر سرحد و ثغور

آنقدر مردم جام موتِ احمر چشیدند کہ بعنواں گفت کہ جوئیہائے خون رواں شد است۔

علامتِ دیگر ایں بیان شدہ بود کہ دراں اوقات بر مسافران آمد و شد خیلے صعب شود و بعضے ازاں ہا راہ گم کنند۔ چنانچہ ایں علامت نیز ہو بہو ظہور پذیر گردید ورصحاری و براری از نشر و پہنا در شدنِ افواج و در بحار زخار از حملہائے جہاز ہائے آبدوز تکالیفے کہ بہ مسافران رسید اندازہ آں نتواں کرد۔ در ابتدائے جنگ ہزار ہا و لکوکہا مسافران در ممالکِ دشمنان محصور شدند۔ و بعضے تا ہزار ہا میل راہ را کج کردہ و از راہ بیراہ گشتہ بوطن رسیدند۔ و در دورانِ جنگ سپاہیان فوج را بوجہ قبضہ نمودنِ دشمن بر شوارع و گزرگاہ ہا و منزلہا تا صدہا فرسنگ راہ راست گذاشتہ راہ کج پیمودن پیش می آمد۔ افرادِ افواجِ انگلیس در ملکِ فرانس بوجہ نابلد بودن از اکثر طرق و شوارع راہ غلط می کردند۔ چوں اینچنیں واقعات بکثرت روئے نمود۔ آخر کار نامِ سرباز و نمبرِ او و نامِ دستۂ فوج بر تختہ نوشتہ در گلویش می آویختند۔ تا اگر راہ را گم کند بہ ایں حیلہ بمنزلِ خود برسد۔

و علامتے دیگر کہ در پیش خبری بیان گشتہ بود ایں است کہ (یوروپ آنچہ بنا می کند منہدم کردہ آید) ایں علامت نیز حسب منطوق پیش خبریِ ظاہر گشت چنانچہ در ایں جدال و قتال علاوہ از برکندہ شدنِ عماراتِ کثیرۂ ظاہری بنیادِ تمدنِ ایشاں نیز از بیخ و بن برکندہ شد است و اکنوں بجہتِ برآمدنِ خود ازاں دامِ گلوگیر خیلے دست و پا میزنند ولیکن روئے کامیابی نمی بینند۔ بالیقین بعد از چندگاہ جملہ عالم خود برای العین مشاہدہ کند کہ تمدنیکہ قبل از جنگ اہالی یوروپ را حاصل بود قائم نماند است۔ و در عوضِ آں آں رسوم را اختیار کنند کہ در انجامِ کار توجہ ایشاں را بجانبِ اسلام مائل نماید۔ و ایں امر از خدا تعالیٰ مقدر شدہ است و ہیچکس ایں امر را باز نتواند داشت۔

وعلامتے دیگر درمیان پیش خبری ایں بود کہ تکلیفے کہ بنی اسرائیل را از دیگر اقوام میرسید حالا ایشان را ازاں باز داشتہ آید چنانچہ ایں علامت نیز بوضاحت تمام رونمائے ہر خاص و عام شدہ است حقیقتش اینست کہ در اثنائے جنگ وپیکار مسٹر بالفور کہ الحال لارڈ بالفور است اعلان داد کہ جہودان کہ از وطنِ اصلی خود یعنی فلسطین آوارہ و در ممالکِ دیگر سرگردان ہستند باز بہ ایشان دادہ آید وحکومتہائے اتحادی نیز ایں قرار داد را ختماً نصب العینِ خود دارند کہ آں بے انصافیہا کہ نسبتِ بنی اسرائیل از ایشاں بوقوع آمدہ است بالضرور دور باید کرد۔ چنانچہ برحسبِ ایں وعدہ بعد از اختتامِ جنگ فلسطین را از قبضۂ ترکان برآوردہ دار القرارِ قومِ یہود قرار دادہ اند واکنوں دراں سرزمین طرزِ حکومت بہ ایں نوعیت جاری شدہ است کہ در نتیجہ اش فلسطین دار القرارِ آں قوم تواند شد۔ وجہود آں را از ہر چہار طرف در انجا جمع کردہ می آید۔ و مطالبۂ قدیمۂ ایں قوم را کہ متعلق بہ اجتماعِ قومِ خود دراں سرزمین بود بکلی تسلیم کردہ اند۔

وایں امر بیست بس شگفتنی انگیز وحیرت خیز کہ نسبتِ ایں واقعہ قرآن کریم نیز از سیزدہ صد سال پیشتر ایما فرمودہ است کما قال اللہ تعالیٰ وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهٖ لِبَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ اسْکُنُوا الْاَرْضَ فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ جِئْنَا بِکُمْ لَفِیْفًا ۝ (بنی اسرائیل ع اخیر) یعنی بعد ہلاکِ فرعون بنی اسرائیل را گفتیم کہ دریں سرزمین بود و باش دارید۔ پس ہرگاہ کہ وعدۂ آخری برسد شمار از اطراف واکناف عالم فراہم ساختہ دریں سرزمین می آوریم بعض مفسرین از لفظِ الارض زمین مصر و از وعدۂ پسین روز قیامت مراد گرفتہ اند۔ مگر ایں ہر دو امر غلط است۔ زیرا کہ بنی اسرائیل را گاہے اذنِ بود و باشِ مصر از جانبِ خدا تعالیٰ حاصل نشدہ است۔ بلکہ حکمِ سکونتِ ارض مقدس

آمده بود وہمانجا ایشاں بود و باش اختیار کرده بودند و از وعدهُ اَلْآخِرَة قیامت مراد نیست

زیرا که قیامت را با سکونتِ ارضِ مقدسہ ہیچ تعلق نیست۔

سخنِ صحیح اینست کہ با ایشاں وعدهُ عطائے ارض مقدسہ داده شده است و باز

ایں گفتند کہ ہرگاه وعد الآخرة بیاید ماشمارا یکجا جمع کرده خواہیم آورد بجانبِ ایں امر اشاره

فرمود کہ برائے شما آں وقت در پیش است کہ ناگریز دراں ترک وطن بگوئید۔ ولیکن در وقت

وعد الآخرة یعنی در وقتِ بعثتِ مسیح موعود کہ بعثت ثانیہ است شمارا باز فراہم کرده بوطن

می آریم۔ چنانچہ در تفسیر فتح البیان است کہ وعد الآخرة وقتِ نزولِ عیسیٰ من السماء است۔

خدا تعالیٰ در اوائلِ ہمیں سوره نسبتِ قوم یہود ذکر دو زمانہ بیان فرموده است حیث

قال فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ لِيَسُوْٓءٗا وُجُوْهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ

كَمَا دَخَلُوْهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَّلِيُتَبِّرُوْا مَا عَلَوْا تَتْبِيْرًا۔ یعنی چوں وعدهٔ

دیگر بانجاز رسد تا چہره ہائے شمارا متغیر گردانند و در آیند و دشمنانِ شما در مسجد ہمچناں کہ

در اوّل بار داخل شده بودند۔ و بر ہر چہ قدرت یابند برباد دہند۔ ازیں آیہ معلوم میشود

کہ دریں مقام از وعدهُ اَلْآخِرَة آں زمانہ مراد است کہ بعد از زمانہ مسیح اوّل بر سر

یہوداں آمده بود مگر چونکہ بعد ازیں وعد الآخرة بجائے اینکہ جمع کرده شوند یہود را پراگنده

گردانیده بودند ازیں جہت ناچار تسلیم کردن می اُفتد کہ در مقامِ دیگر مراد از وعد الآخرة

زمانہ ایست کہ بعد از نزولِ ثانی مسیح است و از جِئْنَا بِكُمْ لَفِيْفًا مراد آں اجتماع

یہود است کہ ایں وقت در فلسطین صورت پذیر است۔ کہ از ہمہ دنیا فراہم آورده

ایشانرا آنجا متوطن ساختہ اند۔ و آنچہ در الہام حضرت اقدس وارد شده است

کہ کففت عن بنی اسرائیل ازاں مراد دُور شدنِ مخالفتِ اقوامِ عالم است کہ

با بنی اسرائیل الی یومنا ہذا بودہ است کہ ایشاں را اجازت نسبتِ سکونتِ دار القرارِ قدیمۂ ایشاں نمیدادند۔

وہمچنیں علامتے دیگر ایں بود کہ ایں حادثۂ عظیم در مدتِ شانزدہ سال واقع گردد ولاریب در ۱۹۰۵ء نسبتِ آں الہام شد و در ۱۹۱۴ء بعد نہ سال ایں جنگ عالمگیر برپا شد۔

وعلامتے دیگر ایں بود کہ دراں وقت تمام مراکب وسفائنِ بحریہ از ہر جہت آمادہ باشد چنانچہ علاوہ آں اقوام کہ برسرِ پرخاش بودند حکومتہائے دیگر نیز بجہتِ حفاظتِ ممالکِ خود مراکبِ بحری خود را ہر وقت مستعد میداشتند کہ مبادا دستۂ بحری قومے در بحرِ متعلقِ سواحلِ ایشاں حرکتے نامناسب بکند کہ ازاں چار و ناچار جنگ پیش آید و بہ ایں غرض نیز کہ تا حفاظت حقوقِ خود ہا کنند۔

علامتے دیگر در الہام ایں بود کہ دراں روزگار مراکب بحریہ در ہفت قلزم ہر وقت گشت نمایند۔ تا بایکدیگر در آمیزند یعنی آمادگی مراکب وسفائنِ بحری بقوتِ ہر چہ تمامتر بظہور رسد و در ہمہ بحور کشتیہا بزور تمام دائر و سائر خواہند بود۔ چنانچہ ہر قدر مراکب و سفائنِ بحری کہ دریں جنگ باستعمال آمدہ اند و برائے کشتک گشت زدہ اند مثالِ آں قبل ازیں دیدہ نشدہ خاصتۂ سفائنِ تباہ کنندہ و والبورہا و کشتیہائے کوچک زیرِ آب شناکنندہ دریں جنگ آنقدر بکار آوردہ شدند کہ قبل ازیں ہیچ نشانے ازاں پیدا نبود۔ و در لفظِ کشتیہا ایمائے بود کہ دریں پیکار و نبرد بہ نسبتِ والبورہائے بزرگ سفائنِ کوچک بکثرت استعمال شود۔

وعلامتے دیگر نسبت ایں آفت آں بود کہ یک بیک حادث گردد۔ چنانچہ ایں جنگِ عظیم

فجأۃً برپا گردید کہ مردم حیران ماندند و نامور مدبرانِ عالم اقرار کردند کہ اگرچہ ایشاں منتظر جنگے عظیم بودند مگر بہ ایں سرعت جوش زدنِ آں بکلی غیر مترقب بود۔ و بمجرد قتل شہزادہ آسٹریا و شہزادہ خانم او فوراً ایک جہان در ہیجان آمدہ بدوید و بے تحاشا در نائرہ آتش ہیجا خزید۔

وعلامتے دیگر ایں بود کہ دریں جنگ آں مواقع و مصالح روئے نماید کہ اہل عرب ازاں متمتع گردند۔ و ہمگناں از خانہ ہا بدر آیند و در ستیز بپا ویزند۔ چنانچہ ہماں صورت پیش آمد کہ بمجرد شمولیت ترکان دریں رستا خیز جوشِ آزادیِ قوم کہ در دلِ بادیہ نشینانِ عرب ہیجان میکرد مگر بملاحظہ سطوتِ حکومتِ اتراک در دلِ شاں می افسرد فرصتِ حصولِ مدعا دیدہ در مخالفتِ ترکان بحرکت آمد۔ تا شمشیر در روئے سلطنتِ عثمانیہ کشیدند و بہ آخر از ربقۂ فرمانبرداریِ اتراک آزاد گردیدند۔

وعلامتے دیگر ایں بود کہ خانہا مسمار بلکہ با زمین ہموار گردد۔ چنانچہ از الہامِ عفت الدیار محلہا و مقامہا ظاہر است در انجامِ کار ہمچناں بوقوع آمد۔

در ہمہ عالم مرکزِ دار العشرت و نقطۂ عیش و نشاط علاقۂ شرقی فرانسا بود و سرزمین یوروپ را شراب خانہ خراب ازیں ملک دستیاب می شد و تمام ہوا پرستانِ ممالکِ مغربیہ بہ جہتِ حصولِ روسیاہی دریں جا جمع می شدند۔ از قہرِ خدا ہمیں علاقۂ قشنگ از یک سر تا سرِ دیگر دریں جنگ ہدفِ سہامِ توپ و تفنگ گردید۔ و آنچناں کہ ذکر الٰہی دریں دیار مفقود بود نقشِ عماراتِ آں ملک نیز ناپدید گردید۔

وعلامتے دیگر ایں بود کہ دراں فتح ما باشد یعنی با ہر حکومت کہ جماعتِ مسیح موعود یار و مددگار باشد آنرا فتح حاصل آید۔ چنانچہ ہمچناں بظہور آمد۔ حق تعالیٰ بطفیل دعاہائے حضرت

مسیح موعود علیہ الصلوٰۃ والسلام برطانیہ عظمیٰ را ازیں مصیبت کبریٰ نجات کرامت فرمود۔

اگرچہ درزعمِ خود مدبرانِ دولتِ انگلیس حصولِ ایں فتح را نتیجۂ حُسنِ تدابیرِ خویش می انگارند لیکن اگر بر تفصیلات واقعات نگاہ کنند البتہ ایشاں را معلوم گردد کہ اتفاقاتِ عجیبۂ غیر مترقبہ باعث ایں فتح عظیم شدہ است وازاں بالبداہہ ثابت بشود کہ ایں عقدہ کشائی محض بناخن تصرفاتِ آسمانی بودہ است نہ بذریعہ تدابیر انسانی وآلاتِ ہیولانی۔

علامتے دیگر کہ درخود خیلے نشانہا میدارد ایں بود کہ حالتِ زارِ روس ابتر و زار شود در زمانِ اشاعت ایں پیش خبری حالاتِ زمانہ سراسر مخالفِ الفاظِ پیش خبری بود ولیکن چوں لفظاً و معنیً بظہور رسید بجہتِ دانشوران ذی ہوش موجبِ حیرتِ شدید گردید۔

دریں پیش خبری پیش خبری ہائے دیگر مندرج است۔ زیرا کہ خبر دادہ شدہ بود کہ تا وارد شدنِ ایں آفت از نقصان محفوظ و سلامت باشد۔ و در اثنائے ایں جنگ بر ذاتِ وے صدمۂ عظیم وارد گردد۔ لیکن چناں نبود کہ ناگاہ کشتہ شود۔ زیرا کہ ہر کہ بقتل رسد نسبتِ او ہرگز گفتہ نمی شود کہ در حالِ زار گرفتار است پس الفاظِ الہام بآہنگِ بلند خبر میداد کہ در چناں عذابے کہ بس الیم و مصیبت فخیم باشد مبتلا بشود۔ و باز ایں امر نیز از پیش خبری معلوم می شود کہ دریں آفت خاتمۂ کارِ تاجداری زارانِ روس گردد۔ زیرا کہ الفاظِ الہام تخصیص شخصے نمیکرد و واحدے را معین نمی نمود۔ بلکہ زار را بہ حیثیتِ منصبِ امپراطورِ روس بودن بیان فرمودہ است۔ لہٰذا نظر دقیق صرف باید کرد کہ ایں پیش خبری بہ چہ شان و شوکتِ خود واقع گردیدہ است۔ قبل از وجودِ ایں آفت بر مخالفت خیلے مردم برخلافِ زار منصوبہائے بسیار بعمل آوردہ بودند لیکن او از جملہ مکائد و حملہ شدائد محفوظ ماند۔ امّا چوں محاربۂ عظیم رونمود و وقتِ مقرر فرمودۂ حضرت باری تعالیٰ شانہٗ بر سر رسید دفعتہً زار

در سرپنجۂ حالتِ زار گرفتار گشت وجملہ دانشمندانِ روزگار از قدرتِ کردگار حیران وانگشت در دہان ماندند۔ چنانچہ از حالات معلوم می شود کہ ہرگاہ در ملکِ روس فتنہ وفساد برپا شد زار دراں وقت بجہتِ معائنۂ افواج بر سرحدِ مملکتِ خود رفتہ بود۔ و بر وقتِ روانگی او از دار السلطنت چنداں فسادے کہ موحش باشد در ملک برپا نبود۔ لیکن بعد ازاں از غلط کاری ہائے یک گورنر در میانِ رعایا جوشے پیدا شد۔ اما در حکومتہا ایں چنیں جوش ہا ہمیشہ پیدا می شود۔ وظاہر است کہ ایں چنیں حکومت عظمیٰ کہ بہ مضبوطیِ تمام قائم شدہ باشد با ایں چنیں فتنہ وفساد فوراً از پا درنمی افتد۔ مگر دستِ تصرفِ الٰہی در پردہ کار میکرد۔ زار مردم آزار خبرِ جوشِ رعایا شنیدہ گورنر را حکم بہ سختی کردن داد مگر ایں بار بر خلاف ایام گذشتہ از سخت گیریِ گورنر جوشِ مردم ترقی کرد۔ زار آں گورنر را تغیر دادہ بر جائے وے گورنرے دیگر فرستاد و در عقب آں خود نیز بجانبِ دار السلطنت حرکت کرد تا بقدومِ خویش آتش فتنہ را فرونشاند مگر در بین راہ خبر رسید کہ آتش فساد دو بالا شدہ است لہٰذا او را مشورت دادند کہ دریں وقتِ شورش در دار السلطنت داخل شدن مصلحت نیست مگر او پروائے ایں سخن نہ کردہ بگمانِ اینکہ در موجودگیِ او ہمہ ہیجانِ مردم فرونشیند سر زدہ بصوبِ دار السلطنت رواں شد۔ ترن کمتر یک راہ طے کردہ بود کہ شنید کہ بغاوتِ عظیم سر بر زدہ است و باغیانِ دفترِ وزارت را قابض گشتہ اند۔ وحکومتِ ملی قائم گردیدہ است۔ از قدرتِ خدا ایں ہمہ تغیراتِ حیرت افزا در مدتِ یک روز صورت گرفت۔ یعنی از صبح دوازدہم مارچ ۱۹۱۷ء تا شامِ آں روز شاہنشاہِ عظیم الشان کہ نسبتِ بادشاہانِ کل دنیا ذی اختیار تر واز ہمہ صاحب اقتدار تر بود وخود را از ارکانِ محکومِ احدے نشوندہ و بر ہمہ حکمرانی کنندہ میخواند۔ از حکومت معزول شدہ فرمانبردارِ رعایا گردید۔ و بتاریخ پانزدہم مارچ ۱۹۱۷ء مجبوراً

اورا ایں اعلان بدستخط خودش نوشتن افتاد که او و اولادش از تختِ روس دست بردار می شود۔ و حسبِ پیشین خبری حضرتِ اقدس عنانِ حکومت از خاندان زار برائے دوام بدررفت۔ مگر هنوز بعض خصص کلام الٰہی باقی بود۔ نکولسِ دوم اندیشید که از حکومت بیدخل شده جانِ خود و جانِ فرزندانِ خود را زار نگاه تواند داشت و بر مداخلِ املاکِ ذاتیۂ خود به خاموشی عمرِ خود را بسر تواند کرد۔ مگر از مشیتِ الٰہی ایں اراده او بسر نرسید۔ بتاریخ پانزدهم مارچ از تخت دست بردار شد۔ و بتاریخ بست و یکم مارچ او را اسیر کرده بجانبِ سکوسیلو روانه کردند۔ و بتاریخ ۲۲ مارچ حکومتِ امریکا حکومت باغیاں را صحیح تسلیم نمود۔ و بتاریخ بست و چہارم انگلستان و فرانس و اطالیه نیز حکومتِ ایشاں را مسلم داشتند تا همه آرزوہائے زار هَبَاءً مَّنْثُورًا گردید۔ زیرا که برائی العین مشاهده نمود که آں حکومتہائے هم نوا که برایشاں اعتماد داشته با جرمن جنگ همی کرد دریک هفته چشم از حکومتِ او گردانیده حکومتِ باغیاں را تسلیم نمودند۔ و در حمایتِ او هیچ حرفے از دہاں بیروں نیاوردند۔ باوجود آں هنوز در ارادۂ الٰہی مصائب زیاده بر داشتن برائے او مقدر بود تا زار از حالتِ زار خود مُهرِ بر الهام خدائے واحد قہار ثبت کند۔ اگرچه زار بحالِ زار اسیر و گرفتار و از جانِ خود بیزار بود مگر هنوز عنانِ حکومتِ روس در دست یکے از شاهزادگانِ خاندانِ شاهی بود که بوراؤ نام داشت د بہمیں وجه با زار در حالتِ قید سلوکِ احترام آمیز کرده می شد۔ و آں شہنشاهِ هفتم حصۂ دنیا با زن و فرزندان در شغلِ باغبانی ایام زندگانی را می گزرانید۔ که در ماهِ جولائی آں شاهزاده نیز بر ترک حکومت مجبور شد و سررشتۂ حکومت در قبضۂ اقتدارِ کرنسکی آمد و سختی هائے قید زیاده شد مگر از عددِ انسانیت متجاوز نبود۔ دریں اثنا دستِ قضا طرح نو در انداخت تا بتاریخ ۷ نومبر بغاوت

بولشویک کرنسکی راہم از حکومت معزول ساخت۔ و بر زار حالت زار ترقی کرد کہ از استماع آں دلِ یک انسانِ سنگدل نیز آب میگردد۔

زار را از محلِ شاہی سکولیو بر آوردہ از جائے بہ جائے و از مقامے بہ مقامے مقیم می ساختند۔ بالآخر بجہتِ یاد دہانیدنِ آں مظالم کہ بذریعۂ قید سائبریا بر رعایائے بیکس روا میداشت او را در اکسٹرنبرگ فرستادند۔ ایں شہریست نہایت کوچک کہ در مشرقِ کوہ یورال و از ماسکو چہاردہ صد و چہل میل دور است۔ دریں شہر کارخانہ ماشینہائے کان کنی است کہ ہم در انجا ماشینہا ساختہ می شود و ہم در کانہائے سائبریا اسیران شاہی در انجا کاروبار می کنند گویا دراں سرزمین بردہ او را ہر لحظۂ نقشۂ اعمالِ او پیشِ رویش نہادند۔

آں قوم بریں عذابہائے ذہنی اکتفا نہ کردند بلکہ فرقۂ سوویٹ در غذا و خورد و نوشش او ہم تنگی آغاز کرد۔ قراولانِ وحشی بچہائے خرد سالِ او را پیش روئے خودش و زنش بہ نہایت بیدردی شلاق میزدند و دختر و بچہایش را بطور ظالمانہ دق میکردند۔ و از ایں ظلم و ستم دلِ شاں سیر نمی شد۔ ہر روز ستمے تازہ ایجاد می نمودند۔ آخر روزے مادر را روبرو ایستادہ کردہ بمواجہ او بہ بے حیائی و بے حرمتی پردۂ عصمتِ دخترانِ دوشیزہ او را دریدند۔ بیچارۂ زار بہ تابِ ایں نظارۂ حیا سوز نیاوردہ ہرگاہ روئے خود بجانب دیگر می گردانید۔ آں سفاکانِ خیرہ چشم بطعنِ سنان او را مجبور می کردند کہ او آں طرف کہ آں کار از درجۂ انسانیت فرو افتادہ را کہ ظالمان بفعل می آوردند رو آوردہ بہ چشم خود ببیند۔ انجام کار بعد دیدن ایں چنیں مظالم و کشیدن اینقدر عذاب و چشیدن ذائقۂ عقاب کہ غالباً از ابتدائے دورِ تاریخ تا ایں زماں بر احدے از بنی نوعِ انسان اینچنیں آفت

نازل نشده باشد بتاریخ شانزدہم جولائی مع اہل وعیال وذریت وخاندانِ خود بہ سخت ترین عذاب قتل کردہ شد۔ وسخنِ نبی برحق کہ (زار اگر باشد دراں ساعت بود باحالِ زار) بے کم وکاست راست برآمد زار بہ ایں حالتِ زار درگذشت وقیصرِ جرمن وشاہِ آسٹریا از حکومت بے دخل شدند۔ شہرہا ویران وکوہہا پران وبنی نوعِ انسان بکثرت ووفرت قتل شدند وجوئہائے خون ہرطرف رواں گشت۔ عالمے زیر وزبر شد۔ مگر افسوس کہ بنی آدم باز ہم ازاں دلیلے برصداقتِ مامور من اللہ حاصل نکرد۔ گنجینہ ہائے مالک الملک والملکوت ہمچنانکہ از رحمت مالامال است از عذاب وزحمت نیز خالی نیست امّا مبارک کسانے کہ درعین وقت امر الٰہی را بفہمند وبجائے ستیزہ باپروردگارِ خود آشتی نمایند وبرنشانہائے خداوندی کورانہ قدم نہ نہند۔ رحمتِ خدا شاملِ حالِ ایشاں می شود۔ واز برکاتِ او حصّہ میگیرند ووجود شاں برائے عالم مبارک ثابت می گردد۔

پیش خبری دہم

نشان ترقی دارالامان قادیان

تا ایں زمان آں نشان ہائے عظیم الشان بیان کردہ ام کہ محض پہلوئے ترہیب وانذار درخود میداشت۔ یا انذار وتبشیر ہردو را متضمن بود۔ اکنوں آں مبشّرات مکرّمت آیات را در حیزِ تحریر می آرم کہ محض پہلوئے تبشیر را حاوی است۔ واز انجملہ دریں مقام بر ۳ مثال اقتصار میکنم۔ وایں مبشّرات ازاں قبیل است کہ بوجہ عمومیتِ خود زبان زدِ دوستان ودشمنان بودہ است۔ وحالا ہم در پیروانِ ہر مذاہب نسبت آں گواہ دستیاب میتوانند شد۔ واز وقتیکہ علم ابنہا بحضرت اقدس دادہ شدہ در کتب حضرت و

روزنامہا شائع وذائع شدہ آمدہ اند۔ ونخست آں پیش خبری را بیان میکنیم کہ دراں نسبتِ ترقی قادیان از جانبِ حضرت منان با مسیح موعود الہام شدہ است۔

حضرتِ اقدس را اطلاع دادہ شد کہ دہ قادیان ترقی حاصل کردہ یک شہر عظیم ہمسرِ کلکتہ وبمبئی گردد۔ گویا مردم شماری وکثرتِ آبادی این قریۂ کوچک تا نہ لک یا دہ لک برسد و معموری او شمالاً وشرقاً تا ساحل رود بیاس وسعت گیرد کہ از قادیانِ فاصلہ نہ میل میدارد۔ بوقت اشاعت این پیش خبری تعداد مردم قادیان از دو ہزار نفوس متجاوز نبود از دو بیست خانوار چند مکان آجری وگچ باقیش جملہ از خشتِ خام بود۔ کرایہ مکاناتِ سُکنیٰ یوماً فیوماً حالتِ تنزل میداشت۔ یک خانہ قابلِ رہایش بشرحِ چہار آنہ یا پنج آنہ بدست می آمد۔ قطعاتِ اراضی بوجہ ارزانی بجہت بنا کردنِ یک مکان قابلِ رہایش بقیمتِ دہ یا دوازدہ روپیہ بفروخت میرسید۔ دشوار بود کہ کسے آرد دو سہ روپیہ از بازار بیک وقت بخرد۔ زیرا کہ ساکنانِ قادیان زمیندار بودند یا کاشتکار۔ زنانِ شان بدستِ خود گندم در آسیا سائیدہ نان می پختند

برائے تعلیم اطفالِ خرد سال یک مدرسہ ابتدائی از جانبِ دولتِ انگلیس جاری بود و مدرسِ آں چار یا پنج روپیہ علاوہ از مشاہرۂ خود حاصل کردہ کار وبار پوستہ خانہ را نیز انجام میداد۔ ڈاک در ہفتہ دو بار میرسید۔ تمام عمارات در حلقۂ فصیل قصبہ بود۔ الغرض در چشمِ ظاہر بین ہیچ سامانے بجہتِ وقوع این پیش خبری یافتہ نمی شد زیرا کہ قادیان از لیبونِ ریلوے بفاصلۂ یازدہ میل دور واقع است۔ وراہش تا یازدہ میل خام وریگستان است۔ در ملکے کہ ریل جاری باشد ہر شہر یکہ قریبِ سکۃ الحدید بود۔ لامحالہ صورتِ ترقی می بیند۔ درین قصبہ ہیچ کارخانہ ہم نبود کہ بواسطۂ شمولیتِ

مزدوران ترقیِ معموریِ آنرا کسے ترقب میداشت۔ نہ محکمۂ درون قصبہ بود کہ بذریعۂ آں آبادی
ترقی می کرد۔ نہ دریں مقام ضلع بود نہ تحصیل حتیٰ کہ برائے سکونت پنج نفر سربازانِ گزمہ
ہم یک مکان پختہ نبود۔ مرکزِ تجارتِ دیگر قریٰ نیز نبود کہ بہ آں آبادی می افزود۔ در وقتِ
شیوعِ ایں پیش خبری مریدانِ حضرت زیادہ از چند صد نفر در سلسلۂ بیعت نبودند کہ
ایشاں را یک جا فراہم آوردہ آبادی بلدہ را رونق می دادند۔

البتہ ایں سخن حقیقت دارد کہ میتواں گفت کہ چوں دعویٰ حضرتِ اقدس شائع شدہ
صورت امید پیدا کردہ بود کہ شاید روزے چند مریداں حضرت اینجا آمدہ سکونت ورزند
و از سکونتِ ایشاں آبادی ایں قصبہ رو بہ ترقی نہد مگر کدام کس ایں امید در دل میداشت
کہ تعداد مریدانِ حضرت بہ ایں زودی بیفزاید کہ آبادیِ قادیان در مدتِ قلیل ایں
چنیں وسعت غیر معمول حاصل کند۔

(دوم) مثال ایں ترقی را مردم کجا دیدہ اند یا شنیدہ اند کہ مریدان کاروبار را
گذاشتہ و مواطن و مساکن را بپسِ پشت انداختہ و از خویش و بیگانہ دامن افشاندہ
در جوارِ شیخ یا مرشد یا اُستاد خود آمدہ در ہمسایگی او توطن ورزیدہ اند۔ بر مولد مبارک
حضرتِ مسیح ابن مریم علیہ السلام ناصرہ توزدہ صد سال می گذرد کہ ہنوز ہم بر صورت دہی
است نہ بر ہیأت شہرے۔ حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی۔ حضرت شیخ احمد سرہندی
حضرت خواجہ بہاء الدین نقشبندی رحمۃ اللہ علیہم نیز در قصبات سکونت میداشتند۔
مسقط الراس و منبت الاقدام ایں بزرگواران ہنوز ہم بحالت خود است و ہیچ صورت
ترقی در آنہا پیدا نشدہ است۔ و اگر بالفرض پیدا ہم شد آں قدر نبود کہ از آں حسابے
نواں برگرفت۔ زیرا کہ قبل از ظہورِ قبولیتِ ایشاں ہم آں مقامات معمورہ بودند۔ آبادی

ساختنِ امصار آں چناں مشکل است کہ بسیار بار شاہانِ تاجدار بجانبِ پہلوئے اقتصادی نظر انداختہ شہر ہا آباد کردہ اند ولیکن شہر ہائے نو تعمیر کردۂ ایشاں را چنانکہ باید ترقی نصیب نشدہ است۔ بلکہ بعد چندے رو بویرانی نہادہ اند۔ امّا قادیان بنظر پہلوئے اقتصادی بجائے نامناسب و خراب واقع شدہ است۔ نہ بر کنار سکۃ الحدید است۔ کہ مردم بطمع تجارت برائے حمل و نقلِ اموالِ التجارۃ در آنجا سکونت ورزند۔ نہ ازاں اینقدر دور است کہ بسببِ بعدِ مسافت از اسٹیشون ریل آنرا مرکز تجارت قرار دہند۔ پس نظر بر حالاتِ مذکورہ صورتِ ترقیِ آں ازبس ناممکن بود۔

وعجب اینکہ قادیان بر ساحلِ دریائے یا نہرے ہم نیست کہ در بعض اوقات ایں ہر دو چیز نیز در ترقی تجارت و آبادانی قصبہ ممد می باشند۔

الغرض سراسر در حالاتِ مخالف و بغیرِ موجود بودنِ سامانِ معموریِ بلدہ حضرتِ اقدس پیش خبری بیان فرمودند کہ انشاء اللہ قادیان ترقیِ روز افزوں حاصل نماید۔ بعد از اشاعتِ ایں پیش خبری حق تعالیٰ در جماعتِ احمدیہ ترقی کرامت فرمود۔ و نیز مع آں در دلِ ایں گروہ ایں خواہش نیز پیدا کرد کہ مواطن و مساکن خود را خیر باد گفتہ در قادیان سکونت اختیار نمایند۔ پس مردم بغیرِ ہیچ تحریک قصبات و قریٰ و امصار و خانمان و خویش و تبار را ترک گفتہ در قادیان رحلِ اقامت انداختند و بہ تقلیدِ ایشاں دیگر مردم نیز سکونتِ ایں جا را اختیار کردن شروع نمودند۔ اگرچہ ہنوز برائے کامل وقوع پذیرفتنِ ایں پیش خبری ضرورتِ وقت است۔ امّا تا بہ حدے کہ بوقوع رسیدہ است آں نیز قابل حیرت است۔ دریں وقت معموری ایں قصبہ چار و نیم ہزار از دو چند آبادی سابق ہم زیادہ است۔ بر جائے فصیلِ شہر خیلے مکانات پختہ تعمیر گشتہ

است۔ اکنوں در کشت زار ہا طرحِ عمارات ریختہ اند و آبادی ایں قصبہ از حدودِ اربعۂ
خود بسیار تجاوز کردہ است۔ و قریباً تا یک میل بر آبادی قدیمہ افزودہ است و بسیار مکاناتِ
پختہ تعمیر کردہ اند۔ عماراتِ پُر فضا و شاہراہ ہائے کشادہ حیثیت قصبہ را بصورتِ یک
شہر تبدیل ساختہ است۔ بازار ہا وسیع گشتہ اند و فرش کوچہا را خشت بستہ اند۔ اگر امروز
کسے آرزوئے خریدن سودائے ہزار ہا روپیہ دارد البتہ بتواند خرید۔ بجائے یک مدرسۂ
ابتدائی دو مدرسہائے اعلیٰ برپا شدہ جاری است۔ یک مدرسہ اہلِ ہنود است و یک
مدرسۂ دخترانِ است۔ و یک دار العلوم دینی است۔ و پوستہ خانہ کہ دراں در یک ہفتہ
دو بار ڈاک میرسید و یک مدرس بہ اضافۂ چند روپیہ کار میکرد۔ اکنوں ہفت یا ہشت
کار پرد ازاں روزانہ دراں کار میکنند۔ و بصد مشکل کارِ ہر روزہ را بہ انجام میرسانند۔
انتظامِ سیمِ تلغراف در پیش است۔ ہفت جرائد ناموری مثل الفضل و الحکم۔ الفاروق
تشحیذ الاذہان۔ ریویو آف ریلیجنز اردو۔ ریویو آف ریلیجنز انگلیسی۔ جریدہ نور۔ بعض
در ہفتہ دو بار۔ و بعض یکبار۔ و بعض در پانزدہ روز۔ و بعض در سر ہر ماہے ازیں بلدۂ
کوچک اشاعت می پذیرد۔ پنج مطابع مصروفِ کار چاپ زدنِ کتب رسائل و اخبارات
و جرائد و اشتہارات و اعلانات است۔ یک مشین پریس نیز جاری است۔ در ڈاکِ
شہر ہائے عظیم اگر غلط افتد و زیر و زبر شود ممکن دارد مگر قادیان شہرتے گرفتہ است کہ اگر
محض نامش را بر لفافہ نوشتہ در پوستہ خانہ شہرے گذاشتہ آید بغیر ہیچ پس و پیش شدن
یک راست در قادیان برسد۔ الحاصل با وجودِ موجود بودنِ جمیع حالاتِ مخالف وسعتِ
ایں قصبہ ترقی روز افزوں یافتہ است کہ نظیرش بر سطحِ زمین نشان دادن مشکل است
ہر چند اصولِ ترقی کہ بطورِ اقتصادی برائے ترقیاتِ امصار و قریٰ بود است قادیان

برخلافِ آں جملہ ترقی غیر مترقب حاصل کردہ صدائے کلام خدائے عزّ وجل را ظاہر ساختہ است۔ آں مردم کہ حالتِ سابقۂ ایں شہر را بچشمِ خود دیدہ اند اگرچہ پیروِ مذہبِ دیگر باشند براعترافِ ایں امر مجبور گشتہ اند کہ ترقی ایں شہر اتفاقاتِ غیر معمولی ست۔ مگر افسوس در دلِ خود اندیشہ نمی کنند کہ آیا ہمہ امور غیر معمولی بر دست حضرت میرزا صاحب جمع شدنی بود۔؟

پیش خبری یازدہم

پیشں خبری برائے نصرتِ مالی

از پیش خبری ہائے تبشیری بطورِ مثال ایں پیش خبری دیگر نسبتِ امدادِ مالی است کہ در رنگ خود خیلے عجیب و درمیان حالات غریبہ بر زبان حقائق ترجمانِ حضرت اقدس از فضلِ خدائے رحمان و رحیم جاری شدہ است۔ و در حقیقت ایں پیش خبری از ہمہ پیش خبریہائے عظیم الشان اولین پیشخبری است۔ و تفصیلش بدیں منوال است کہ بابائے والد ماجد حضرت اقدس بیمار شدند۔ ہنوز از حق تعالیٰ نزولِ الہام بر حضرت شروع نشدہ بود۔ روزے نظر بظاہرِ اسباب معلوم می شد کہ بیماری شاں رفع شدہ است وقدرے عارضۂ زحیر باقی است حضرت اقدس را اوّلین الہام وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ الفاشد۔ چوں در لغتِ عرب طارق کسے را میگویند کہ در شب آید۔ بناءً علیہ بہ فہم حضرت اقدس رسید کہ در وقتِ شب والدِ ماجدِ ایشاں رحلت فرمائے عالمِ جاوِدانی گردد۔ و ایں الہام بطریقِ تعزیت از جانبِ حضرتِ باری عزّ اسمہٗ از راہِ کمال ترحم الفا شدہ است۔ و برائے تکلیفاتِ آیندہ اظہارِ ہمدردی است۔ چوں بسیار مداخل خاندان بحیات والد شان

متعلق و پنشن و انعامِ دولتِ انگلیس و ہمچنیں بسیار حصہ جائداد با زندگی شاں وابستہ
بود بناءً علیہ ازیں الہام بہ اقتضائے بشریت حضرت اقدس را خیالے در دل پیدا شد
کہ از وفاتِ شاں بسیارے از وسائلِ مداخل منقطع گردد۔ و مددِ معاش و انعامِ دولت
انگلیس ہم بستہ شود و اکثر حصۂ جائداد بدستِ شرکا بیفتد۔ بہ مجرد ایں خیال الہامے
دیگر شد کہ بر پیش خبری عظیم الشان شامل بود۔ و آں اینست۔ (اَلَیْسَ اللّٰہُ بِکَافٍ
عَبْدَہٗ) یعنی آیا اللہ تعالیٰ کفایت کنندہ کارہائے بندہ خود نیست۔ چوں در ایں الہام
از جانبِ حق جل و علا وعدۂ تکفلِ مہمات و انصرامِ ضروریاتِ حضرتِ اقدس بود۔
حضرتِ اقدس فرمودند ایں الہام را بر مُہر کندہ کنند۔ تا دیگر مردمان نیز براں شاہد باشند
بعض مسلماناں و بعض اہل ہنود را ازیں معنی اطلاع دادند۔ یکے از ہندواں را کہ ہنوز ہم
بقیدِ حیات است در شہر امرتسر فرستادند تا آں نگین کندہ را بیارد۔ بدیں طور صدہا
مردم ازیں آگاہ گشتند۔ پس برائے وضاحتِ ایں الہام خدا تعالیٰ سامانے مہیا فرمود
کہ در خاندانِ حضرت تنازعے برخاست۔ و بجہت حصولِ جائداد خاندانی دعویداران
بسیار بمقابلۂ حضرت اقدس برپا شدند برادرِ بزرگِ ایشاں منتظمِ جائداد بودند۔ مابینِ
برادر بزرگوار و دیگر قرابتیاں خلافے پیدا شد۔ حضرتِ اقدس با برادرِ بزرگِ خود از
راہِ خیر خواہی فرمودند کہ با ایں رشتہ داران کہ بمنازعت برخاستہ اند احسان باید کرد۔ اما
ایں مشورہ موافقِ مزاجِ شاں نیفتاد۔ بالآخر نوبت بعدالت رسید۔ رشتہ دارانِ مخالف
برائے دُعا بہ حضرت اقدس التجا آوردند۔ چوں حضرت ہمت بر دُعا گماشتند معلوم شد
کہ رشتہ داراں و شرکاء در تنازع بازی ببرند۔ و برادرِ حضرتِ اقدس مقدمہ را بائے دہد۔
انجام ہمچناں واقع شد کہ حضرت فرمودہ بود۔ و جائداد بقدر یک ثلث بلکہ زیادہ بشرکاء

رہا بندہ شد و بہ جہتِ حضرتِ اقدس و برادرِ بزرگوارِ ایشاں حصۂ قلیلے از جائداد باقی ماند۔ اگرچہ جائدادے کہ بحصۂ حضرتِ اقدس رسیدہ بود برائے حوائجِ زندگی ایشاں کفایت میکرد۔ مگر کاریکہ در پیش بود مداخل جائداد برائے آں اکتفا نمی کرد۔ دراں اوان حضرتِ اقدس برائے اشاعتِ اسلام و حمایتِ دینِ متین در تصنیفِ کتابے عظیم الشان کہ براہینِ احمدیہ نام دارد مشغول بودند حق تعالیٰ برائے آں کتاب مقدر داشتہ بود کہ در دنیائے مذہبی غوغائے عظیم برانگیزد و در ملل و نحل شتیٰ حرکتے غیر مترقب پیدا کند۔ و بجہتِ اشاعتِ ایں کتاب رقم کثیری بایست مسبب الاسباب دریں حالتِ یاس ابواب امید بکشود۔ و دلہائے آں مردم را کہ با مذہب چنداں سروکارے نمیداشتند تحریک داد و برائے اشاعتِ ایں کتاب سامانے بہم رسانید مگر ایں کتاب ہنوز در چار جلد شائع شدہ بود کہ اخراجات بیشتر افزونی گرفت۔ زیرا کہ اگرچہ ایں غرض حاصل شد کہ از ہر جانبے کہ حضرتِ اقدس رخ حملہ را گردانیدن میخواستند ازاں جانب رخ حملہ برگشت مگر برخلافِ خود حضرتِ اقدس جوشِ مردم از حد درگذشت و مسلمانان و ہندواں و سکھاں جملہ بہ اتفاقِ یکدیگر بر ذاتِ حضرتِ اقدس حملہ آوردند و بر الہاماتِ حضرت تمسخر و استہزاء آغاز کردند۔ و ازیں غرضِ ایشاں ایں بود کہ تا بر عظمتِ الہامات صدمہ وارد شود و آں اثر کہ از فیضِ تصنیفاتِ حضرت در دلہائے مردم پیدا شدہ زائل گردد و ایشاں را بمقابلۂ اسلام شکست حاصل نشود۔ مگر علاوہ از مخالفانِ مذاہب غیر از مسلمانان نیز بعض حسود بر مخالفتِ حضرت ایستادند۔ گویا در وقتِ واحد از ہر چار طرف بر حضرت اقدس حملہ ہا آغاز گردیدند و اندازۂ ایں امر با خیلے آسانی تواں بر می گرفت کہ شخصیکہ خویش و بیگانہ بر ذاتِ او حملہ ہا آوردند پیش روئے وے چہ قدر کوہہائے مشکلات حائل میگردد۔ پس برائے اعتراضاتِ مردم و برائے قیام

شانِ اسلام ضرورتِ شدید بجانبِ مالِ کثیر پیش آمد۔ و حضرتِ واہب البرکات بجہتِ آں نیز سامان ہر گونہ عطا فرمود۔ من بعد تغیرِ سوم آغاز گردید یعنی حق تعالیٰ گفت کہ مسیح موعود توئی۔ و مسیح اوّل وفات یافتہ است۔ چوں ایں دعویٰ را حضرتِ اقدس بحکمِ الٰہی بروز دادند کسانیکہ تا ایں وقت با ایشاں دم از مودت میزدند بہ مجردِ شنیدنِ ایں دعویٰ ہمہ روئے بر تافتند۔ و شرذمۂ قلیلہ کہ تعداد شاں بہ چہل نفوس میرسید در سلکِ بیعت در آمدند گویا ازیں دعویٰ نمودن دروازۂ جنگ عالمیان بر روئے حضرت کشادہ شد۔ آنانکہ قبل ازیں دم از اعانت میزدند در مخالفتِ حضرت ایستادہ گشتند۔ دریں حالت اخراجاتِ ضروریہ روئے بہ تزاید نہاد۔ اوّل خرچ اشاعتِ جواباتِ اعتراضاتِ مخالفان۔ دوئم خرچِ اظہار دلائل بر دعویٰ مسیح موعود بودن۔ سوئم۔ خرچِ اشتہاراتِ مختصرہ۔ تا مردم را ازیں دعویٰ اطلاعے بہم رسد۔ ایں اخراجات بجہت نازک ساختنِ حالت کفایت میکرد۔ مگر حق تعالیٰ برائے اظہار قدرتِ کاملۂ خود ابوابِ اخراجاتِ مزید را نیز مفتوح ساخت یعنی حق تعالیٰ حکم داد کہ در قادیان بجہتِ مہمانان ما مہمانخانۂ عام تعمیر کنند۔ و اعلان نمایند کہ مردم را باید کہ بجہتِ تحصیلِ معلوماتِ دینی و تکمیلِ ایمان خود را بقادیان برسانند و مہمانِ ما شوند۔ تا اگر شکے یا شبہہ در دل دارند رفع گردد۔ ظاہر است کہ دریں حالتِ نازک جدا گشتنِ ہمہ معاونان و وسعت پذیرفتنِ جماعت و افزائیشِ کار و بارِ اشاعت و گرانباری تعمیرِ مہمانخانہ و صرفِ کثیر بجہتِ مداراتِ مہمانان موجبِ ترقی مشکلات میگردد۔ و نظام کار و بارِ شخصے را کہ معیشتِ قلیل دارد درہم و برہم می سازد مگر حضرت کردگار در دلِ آں چند نفوس کہ با حضرتِ اقدس بودند کہ از انجملہ یک نفس نیز خود را مالدار نمی توانست گفت و جمعے کثیر در ایشاں غربا و مساکین بودند جوہرِ اخلاص

بیا فرید کہ بہر گونہ تکلیف بر جان و مال و اہل و عیال خود تحمل نمودن را بر خود گوارا کردند۔ لیکن تہاون و تکاسل را در راہِ دین بطبع خود راہ ندادند۔ درحقیقت ہمّتِ ایشاں ایں ہمہ کار و بار سرانجام نمیداد بلکہ وعدۂ اَلَیْسَ اللّٰہُ بِکَافٍ عَبْدَہٗ از پردۂ غیب تصرف خود آشکارا میکرد۔

ایں آں زمانہ بود کہ مردم از چہار طرف بر جماعتِ احمدیہ سختیہا بکار می بردند۔ مولویان فتاویٰ کفر میدادند کہ پیروانِ جماعتِ احمدیہ گردن زدنی و سوختنی ہستند۔ خانہائے شان را غارت نمودن و مال و منالِ ایشاں را غصب کردن و زنانِ ایشاں را بغیر حصولِ طلاق بہ نکاح دیگراں دادن محض جائز نیست بلکہ موجبِ ثوابِ کثیر است و شریراں و بدکرداراں کہ برائے اظہارِ خبثِ طبع خود ہمیشہ ہمچو بہانہ ہا راہمی جویند آغازِ ارتکابِ ایں اعمالِ ناشائستہ با فخر و مباہات میکردند و مردم ایشاں را از خانمان آوارہ می ساختند و از مناصب و ملازمت بے جرم و خطا معزول می نمودند و بر املاکِ ایشاں جبراً و قہراً قبض و تصرّف میکردند۔ چنانچہ خیلے احمدیان ازیں مخمصہ ہا صورتِ خلاصی ندیدہ بر ہجرت نمودن از خانمان مجبور شدہ بودند۔ ازاں جا کہ محض قادیان و ہجرت نمودن دراں دار الامان مطمح نظر ایشاں بود ازیں جہت بحالتِ ورودِ آں از وطن جلا شدگانِ اخراجاتِ مہمانداریِ مہمانخانۂ قادیان یوماً فیوماً می افزود۔ دریں اوقات تعدادِ جماعت تا یک دو ہزار نفوس فزودہ بود۔ مگر ہر یکے از ایشاں شکارِ حملہ ہائے مخالفان گشتہ بود۔ از یک دو ہزار نفر کہ باوجود آنکہ شب و روز خود را محض ابتغاءً لوجہ اللّٰہ و اعلاءً کلمۃ اللّٰہ با اقارب و اجانب در مباحثات و مناظرات مصروف و مشغول میداشتند۔ بغرضِ اشاعتِ دینِ متین نقد و مال بہم رسانیدن و بازِ بارِ مہمانداری کسانیکہ در قادیان

بجہتِ تعلیمِ دین جمع آیند بطوعِ خاطر برداشت نمودن ونیز بارِ اخراجاتِ برادرانِ مظلوم
ومہاجرین بلا اجبار واکراہ بلکہ برضا ورغبت بر سرِ خود نہادن امرے بود بس حیرت انگیز
وعبرت خیز۔ شکر اللہ سعیہم۔ صدہا مردم ہر دو وقت بر دسترخوانِ جماعت شکم سیر می شدند
وہم برائے رفعِ حوائج بعض غربا انتظام نمودن ناگزیر می افتاد۔ از کثرتِ مہاجرین و
افزایشِ مہمانانِ ہر روزہ علاوہ مہمانخانہ از ہر خانہ کارِ مہمانخانہ گرفتہ می شد۔ در خانۂ حضرت
اقدس ہر حجرہ یک مہمان خانہ مستقل بود کہ دراں مہمانے یا مہاجرے با اہل بیت خود
سکونت میداشت۔ الغرض بار از برداشت خیلے افزوں بود۔ ہر صبح کہ از افق میدمید
باخود ابتلائے تازہ فرائض می آورد۔ وہر شام کہ میرسید باخود واقعات وذمہ واریہائے
جدیدہ نمایاں می ساخت۔ مگر نسیم أَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ ہمہ افکار وغموم وہموم را
چوں گرد وغبار دور میکرد۔ وآں ابر کہ در ابتدا تہدید بر برکندن بنیاد سلسلۂ عالیہ
می داد در چشم زدن بارانِ رحمتِ الٰہی می بارید۔ ودر وقتِ باریدن ہر تارۂ بارانِ او نغمۂ
ہمت افزائے أَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ می سرود۔ در خیالِ من میرسد کہ مردم
افغانستان در ذہنِ خود نقشۂ صعوبتہائے آں زمانہ را بوجہ احسن تصور نتوانند نمود۔
چراکہ در ایامِ گذشتہ جماعتے از مہاجرانِ ہند دراں سرزمین رسیدہ بود ودر افغانستان
کہ حکومتِ منتظم وباقاعدہ قائم است در انتظامِ کارِ مہاجران مشغول بود باوجود اینکہ
بعض مردم از میانِ ایشاں اخراجاتِ خود را خود برداشت می نمودند وتعدادِ میزبانان
نیز از مہمانان افزوں تر بود۔ زیراکہ یک کروڑ باشندگانِ سرزمین کابل میزبانِ
دو لک مہمانان بودند۔ مگر با اینہمہ چہ قدر دقت کہ پیش نیامد۔ ازیں اندازہ تواں
برگرفت کہ ہرگاہ بر جماعتے کہ از دو ہزار زیادہ نہ باشد دفعۃً بارِ صدہا مہمانان وغربا و

مہاجرین درافتند۔ وباوجود تکفّل مہمانان آں جماعتے بے سروسامان را بجہت اشاعتِ اسلام ہم خرچ کردنِ مال لابد باشد وآں ہم در وقتیکہ درخانہائے خودشاں تنازعات وفسادات برپا بود۔ قیاس باید کرد کہ گردن باریک آں درویشاں ومسکیناں چہ قدر زیر ایں بار گراں خم گشتہ باشد۔

وباز ایں ضروریاتِ سلسلہ نہ برائے یک دو روز یا یک دو ماہ یا یک دو سال بود۔ بلکہ ہر سال کار اشاعتِ اسلام ترقی می کرد۔ وحضرت حق سبحانہٗ بجہت ایں کاروبار بفضل خود تکفّل می نمود۔ در ۱۸۹۸ء حضرتِ اقدس تعلیمِ دینی اطفالِ جماعت را مدنظر داشتہ مدرسۂ اعلیٰ جاری فرمودند۔ ازیں جہت اخراجات بہ نسبت سابق زیادہ تر افزود باز یک جریدۂ زبانِ انگریزی ویک جریدۂ زبانِ اردو در ہر ماہ دربارۂ اشاعتِ اسلام شائع کردند۔ بنائٌ علیہ در ضروریاتِ اخراجات زیادہ تر ترقی شد۔ مگر اللہ تعالیٰ انصرام کل مہام ہر وقت می نمود تا اینکہ دریں جزو زمان علاوہ سکولِ انگریزی مدرسہ دار العلم دینیات ومدرسۂ زنانہ وچند مدارسِ ابتدائیہ جاری است۔ وجماعت مبلغین ہندوستان وجماعت مبلغین مارشیس وسیلون وانگلستان وامریکہ وافریقہ وبجہت انسداد فتنۂ ارتداد راجپوتانہ برپا گشت۔ ودیگر صیغہائے بسیار مثلِ صیغہ تالیف واشاعت وصیغۂ تعلیم وتربیت وصیغۂ انتظامِ عام ودار القضا۔ وافتا وغیرہ در قادیان قائم شد وتخمیناً سر ہر سال چار لک روپیہ بخرچ میرسد وایں خرچ یوماً فیوماً در ازدیاد است اللھم زد فزد ولا تنقص۔ ایں ہمہ برکات وفیوض را خدا تعالیٰ حسب وعدہٗ اَلَیْسَ اللّٰہُ بِکَافٍ عَبْدَہٗ بہم میرساند۔ وما توفیقی الا باللہ۔

ایں جماعت ما جماعتِ غرباست۔ زیرا کہ سنّت الٰہی است کہ در ابتدا غربا ومساکین

درسلسلہ داخل می شوند کہ حالتِ شاں را دیدہ متمولین ہمی گویند۔ مَانَرٰىكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِيْنَ هُمْ أَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّأْيِ۔ ودریں صورت حکمتِ الٰہی مقتضی آں می باشد کہ ہیچکس نگوید کہ ایں سلسلہ بمددِ من برپاگشتہ وترقی کردہ است وتامخالفان نادان نیز ہیچو قسم اعتراض نکنند۔ پس ازیں چنیں جماعتِ مساکین تحمل ایں قدر بارِ مصارف برداشتن بے نصرتِ الٰہی صورت نہ بندد۔ ایں جماعت ہمچناں محاصلِ سرکاری را ادا میکنند ہمچنانکہ دیگراں میکنند ومعاملۂ زمین نیز ہمچو دیگراں داخلِ خزانۂ عامرہ دولتِ انگلیس میکنند وبارِ مصارفِ شاہراہ ومستشفاۃ ومدارس را نیز ہمچوں سائرِ مردم میکشند۔ الغرض آں ہمہ اخراجات کہ بر دیگر رعایاست برافرادِ ایں جماعت نیز ہاست ودر اشاعتِ دین وکار وبارِ قیامِ اسلام اموال خود را بطوع ورغبت صرف می نمایند واز عرصہ سی وپنج سال الیٰ یومنا ہذا ایں بارِ مرد آزما را بردوشِ خود برداشتہ اند۔ لاریب دریں زمانہ بہ نسبت زمانہ سابق بعض اکابر رجال ومتمولین ومعززین دریں جماعت شریک شدہ اند۔ الحمد للہ علیٰ ذلک۔ لیکن ہماں قدر در مصارف اضافہ شدہ است آیا ایں امر باعثِ حیرت نیست کہ سائرِ مردم دُنیا باوجود مالدار کثیر بودن وباآنکہ بہ نسبت پیروانِ جماعت احمدیہ زیادہ توانگر اند پیوستہ شکایتِ ضیق معیشتِ خود میکنند حتیٰ کہ زکوٰۃ ہم بخوشی ادا نمی نمایند۔ اما مردم ایں جماعت سرِ ہر سال باوجود ادائے فریضہ زکوٰۃ وصدقات لکوکہا روپیہ درراہ خدا وتبلیغ اسلام صرف میکنند۔ وبحول اللہ وقوتہ برایں امر نیز آمادہ اند کہ اگر ایشاں را گفتہ آید کہ ہمہ اثاثۂ خود را درراہِ دین ایثار کنید بے ہیچ درنگ بطوع خاطر صرف نمایند وبرابروئے شاں گرہ نیفتد۔ آخر انسانِ دانشمند را باید کہ غور کند کہ ایں جوہرِ ایثار وایں قدر قوتِ انفاق فی سبیل اللہ در طبائع ایشاں از کجا پیدا شدہ ست

لاریب الہام اَلَیْسَ اللّٰہُ بِکَافٍ عَبْدَہٗ در دلہائے ایشاں ایں قوت ما فوق العادت کرامت فرمودہ است۔ ورنہ آں کدام طاقت است کہ در وقتیکہ مسیح موعود را فکرِ مصارف ضروریہ متعلقِ ذاتِ خود دامنگیر بود وعدہ سرانجام دادنِ ایں گونہ مصارف روز افزون داد و بعد از وعدہ دادن انجازِ آں فرمود۔ آخر ملیونہا مردم کہ خود را مسلمان میگویند و دریں زمانہ موجود ہستند۔ بہ ما بنمایند کہ چہ قدر مال و دولت در اشاعتِ اسلام صرف میکنند۔ اگر اندازۂ تعداد جماعت ما زیادہ از زیادہ کردہ آید معلوم خواہد شد کہ اگر آں قدر مال کہ ایں جماعت بر اشاعتِ اسلام خرچ میکند۔ دیگر مسلمانانِ ہندوستان نیز صرف کنند باید کہ بہ آں حساب ہشت کروڑ یا دہ کروڑ روپیہ خرچ سالانہ باشد بشرطیکہ حالت مالیہ ایشاں مثلِ جماعتِ ما بود۔

لیکن در میانِ ایشاں خیلے والیانِ ریاست و تاجران مالک کروڑہا روپیہ ہم موجود ہستند۔ اگر بر حالتِ ایشاں ہم نظر کردہ آید ہر سال پانزدہ شانزدہ کروڑ روپیہ صرف مسلماناں ہندوستان را بر اشاعتِ اسلام خرچ باید کرد۔ مگر آں ہمہ بمقابلۂ چار پنج لک روپیہ ایں جماعت یک دو لک روپیہ ہم صرف نمی کنند۔ و ایں فرق از بین است کہ در میانِ جماعتِ ما وعدۂ اَلَیْسَ اللّٰہُ بِکَافٍ عَبْدَہٗ کار میکند۔

پیش خبری دوازدہم

پیش خبری حضرت اقدس دربارۂ ترقی جماعت است کہ بوقوع آمدہ

بر دوست و دشمن حجت ثابت شدہ

اکنوں از اں پیشخبریہائے تبشیری یک پیشخبری دیگر را کہ دربارۂ آں تعلیم است کہ

حضرتِ اقدس بجہت اشاعتِ آں بعثت یافتہ اندبیان میکنم۔ ایں پیشخبری نیز ازاں قبیل است کہ لکوکہا مردم براں شاہد اند۔ و دراں وقت شائع کردہ شدہ بود کہ ہیچ سامان بجہتِ انصرام پذیرفتنِ آں ہرگز موجود نبود۔ الفاظِ ایں پیشخبری ایں بود کہ دعوتِ ترا تا بکنار دُنیا برسانم وگروہ ہوا خواہانِ خالص ومحبانِ دلی ترا بیفزایم و در نفوس و اموالِ ایشاں برکت دہم۔ وجماعتِ احمدیاں رانشوونما دہم حتیٰ کہ برکت وکثرتِ ایشاں در نظرہا عجیب بنماید۔ یاتون من کل فج عمیق۔ یعنی مردم از اطراف واکنافِ دنیا بپیشِ تو آیند تا در سلکِ جماعتِ تو داخل شوند۔ انا اعطینٰک الکوثر یعنی ما در ہر چیز تو کثرت دہیم کہ دراں جماعت نیز شامل است۔ حضرتِ اقدس را در بارۂ کثرتِ ترقی وافزونی جماعت در زبانِ انگلیسی نیز الہام شدہ است وآں ایں است۔ (آئی وِل گِو یُو اِ لارج پارٹی آف اسلام) یعنی من ترا یک جماعتِ عظیم مسلمانان عطامی کنم۔ ایضاً ثُلّۃٌ من الاولین و ثلّۃ من الاخرین۔ یعنی ترا یک جماعت بزرگ از اولین و نیز از آخرین دادہ شود۔ ومعنی ایں الہام ایں نیز میتواند شد کہ از امتِ انبیائے پیشین گروہے کثیر واز امتِ مسلماناں راکہ پسینِ امتہا ہستند۔ نیز یک جماعتِ عظیم بر تو ایمان بیارند۔ ایضاً یا نبی اللّٰہ کنت لا اعرفک۔ یعنی زمین آواز دہد کہ اے نبی اللّٰہ من قدرِ ترا نشناختہ بودم۔ ودریں الہام از زمین مراد اہلِ زمین است۔ وایضاً انا نرث الارض ناکلہا من اطرافہا۔ یعنی ما وارثِ ایں زمین گردیم واُو را از اطرافِ او بخوریم۔

بعضے ازیں الہامات آں وقت القا شدہ وشائع گشتہ است کہ ہنوز یک متنفس ہم بر حضرت اقدس ایمان نیاوردہ بود وبعضے ازاں در بعد القا شدہ دراں

وقتے کہ اگر سلسلہ احمدیہ قائم گشتہ بود مگر در حالتِ ابتدائی بود۔ دراں وقت چنیں
شائع کردن کہ " وقتے برسد کہ جماعتے عظیمے با نو شامل شود۔ و نہ محض اینکہ در ہندوستان
بلکہ در تمام ممالک روئے زمین مریدان نو انتشار یابند و پیروانِ ہر مذہب از مذہبِ خود
بر آمدہ داخلِ مذہب نو گردند و خدا تعالیٰ ایشاں را افزایش عنایت کند و ہیچ
ملک از تبلیغ تو بیروں نماند۔ آیا ایں پیشخبر ہا سرسریست۔ آیا دماغ انسان بر بنائے
قیاساتِ قبل از وقت ایں چنیں خبر ہا بیان تواند نمود۔ زمانۂ حاضرہ زمانۂ علمی است
و مردم مذاہب آبائی را کہ صداقتِ آں از یوم ولادت ذہن نشینِ شاں کردہ شدہ
است گزاشتہ اند۔ دریں زمانہ نہ نصاریٰ نصاریٰ ہستند و نہ ہندواں ہندو۔ نہ
یہودیاں بر یہودیت خود قائم اند و نہ پارسیاں بر دینِ زرتشت ثابت اند۔ بلکہ مذہب
عقلی در لباسِ رسومِ مذہبی در ہر سو سرِ خود برآوردہ است۔ و اگرچہ نامش در ہر حصۂ
ملک جدا تجویز کردہ اند۔ مگر شکے نیست کہ خیالاتِ مردمِ کل دُنیا در امر مذہب متحد گشت
است۔ در ہمچو زمانہ کہ مردم از تقلیدِ انبیائے پیشین صلوات اللہ و سلامہ علیہم اجمعین
مطلق العنان و خلیع العذار گشتہ بہ جانبِ طبیعیت و دہریت گرائیدہ اند۔ حضرتِ اقدس
دعویٰ مامور من اللہ بودن و مسیح موعود بودن کردند۔ نظر بظاہر قبولیتِ آں ناممکن
الحصول و غیر معمول بود۔ علاوہ بریں حضرتِ اقدس بجز زبانِ عربی و فارسی و اُردو
بزبانِ دیگر شناسائی نمیداشتند۔ و زاد بومِ شاں ملک ہند خاصتہً پنجاب بود۔ ساکنان
ایں دیار را بوجہِ کم علمی و جہالتِ شاں سی سال قبل از زمانۂ حال اہلِ عرب باشندگان
ایران خیلے بہ چشم حقارت می دیدند۔ پس دریں حالت کسے را از کجا امکان توقع ایں
امر بود کہ فصحائے عرب و حکمائے ایران و علمائے افغانستان و عقلائے شام و فضلائے

مصر بر مردے ہندی نژاد ایمان آرند۔ وکدام دانشمند را امید بود کہ انگلیسی تعلیم یافتگانِ ہند کہ بوجہ غلبۂ خیالِ دہریت قرآن کریم را تصنیف نبی عرب قرار میدادند بر دعویٰ حضرت اقدس لبیک اجابت گویند و ایں امر را بادل وجان تسلیم نمایند کہ خدا تعالیٰ دریں زمانہ نیز با بندگانِ خود کلام می کند و طرفہ اینکہ آں شخص کہ با وے خدا بزبان انگریزی ہمکلام می شود از زبان انگریزی کہ نادانستنِ آں نزدِ ایشاں بدترین گناہان است یک لفظ ہم نمیداند۔ پس عقل ہیچ دانشمند تجویز نمی توانست کردن کہ شخصے کہ از السنۂ مغربیہ بکلی نابلد و از علوم مغربیہ ناآشنا و از رسوم و عاداتِ مغرب ناواقف و از وطنِ مالوفۂ گاہے بیروں نہ رفتہ (حضرت اقدس از پنجاب بیروں تا صرف علیگڈھ تشریف بردہ اند) تا اقصائے ملکِ یوروپ و افریقہ و امریکا عقائد و خیالات خود را برساند و ماہرانِ علوم و فنونِ جدیدہ کہ جملہ ساکنانِ ایشیا را از کرم و مور و ملخ حقیر تر میدانند سخنِ اورا بہ سمع رضا تلقی نمایند۔ و حرف اورا با گوشِ دل شنودہ بصدقِ نیت براں ایمان آورند۔ ایں امر در ذہنِ کدام مرد زیرک می آید کہ مردم افریقہ کہ از مملکتِ ایشیا انقطاع پذیرفتہ در صحاری و براری دور دست برہنہ افتادہ از عقل و دانش بہرہ ندارند عنقریب بر صدائے او گوش نہند و ایمان آوردہ خلعت تہذیب در بر کشند۔ حالانکہ نہ شناسائے زبانے از السنۂ آں برِ اعظم در سرزمینِ پنجاب یا ہندوستان یافتہ می شود کہ سخنِ حضرت را پیشِ ایشاں ترجمانی نماید۔ الحاصل ایں ہمہ موانع از یک طرف بود و کلامِ خدا طرفِ دیگر۔ آخر ہماں شد کہ خدا تعالیٰ ارشاد کرد۔ ہماں شخصِ منزوی بزاویۂ خمول کہ در تنگنائے صحنِ خانۂ خود چہل قدمی نمودہ الہاماتِ خود را بر قطعاتِ کاغذی می نگاشت و خبرِ قبولیتِ خود بہ اہلِ عالم میداد با وجود آنکہ دراں اوقات اورا بعض اہلِ وطن ہم نمی شناختند۔ با ایں ہمہ موانع

ومزاحمات بنصرت وتائیدِ رب السمٰوٰت والارضین از جائے خود برخاست ومثلِ ابرِ آذاری
برآمد۔ و در انظارِ مردم جگرِ دشمنان وحاسدان راچوں غربال مشبک ساختہ بر فضائے
عالم محیط شد۔ در ہندوستان بغرید و در افغانستان درخشید و در عرب وایران ومصر وسیلان
وبخارا وترکستان ببارید۔ و در مارشس وافریقۂ مشرقی وجنوبی سیولِ رحمتِ الٰہی
رواں کرد۔ وسرزمینِ افریقۂ مغربی ومملکتِ نائجیریا وگولڈکوسٹ وسیرالیون وآسٹریا
را سیراب نمود۔ وگلستانِ انگلستان وعلاقہ ہائے جرمنی وروس وامریکا را شاداب فرمود۔
امروز ہیچ برّ اعظم دُنیا نیست کہ دراں از مریدانِ حضرتِ اقدس جماعتے نباشد۔
وہیچ مذہبے نیست کہ ازاں ایں مذہب حصۂ وافر نگرفتہ است وخراج خود وصول نکردہ
در ہمہ اقوامِ عالم چہ مسیحی وچہ ہندو وبدھ وپارسی وسکھ ویہود گرویدگانِ حضرتِ اقدس
موجودند۔ ومردمِ یوروپ وامریکا وافریقہ وایشیا بر ذاتِ ایشاں ایمان آوردہ اند۔ از
عیسائیاں وپارسیاں وسکھاں وہنود وبدھ ویہود خیلے کسان اسلام پذیرفتہ شرفِ
بیعتِ حضرتِ اقدس حاصل کردہ اند۔ واز یوروپین وامریکن وافریقن وساکنانِ ایشیا براں
فرستادۂ حق ایمان آوردہ اند۔ آنچہ از زبانِ وحی ترجمان حضرتِ اقدس برآمدہ اگر کلامِ خدا
نبود چگونہ انجاز پذیرفت وصورتِ وقوع گرفت۔ آیا ایں امرِ عجیب نیست کہ ہماں یورپ
وامریکا کہ بیشتر ازیں دینِ اسلام را میخوردند حالا اسلام بطفیلِ مسیح موعود آں ممالک
را میخورد وصدہا مردم دریں وقت در انگلستان وہمچنیں در امریکا اسلام آوردہ اند۔
ومساجد برپا کردہ اند۔ وبعض افرادِ جرمن وروس واٹلی بیعتِ ایں سلسلۂ عالیہ را
قبول کردہ اند۔ ہماں اسلام کہ از دستِ مذاہبِ غیر شکست برشکست میخورد حالا
بدعائے حضرتِ مسیح موعود دشمناں را در ہر میدان خاکِ مالیہا دادہ است وجماعتِ مسلمین را

ترقیات بخشیده است۔ فالحمد للہ رب العٰلمین۔

دلیل یازدہم

عشقِ حضرتِ مسیح موعود باذاتِ خدا و رسول او

بعد از بیانِ چند پیشگوئی ہائے حضرتِ اقدس علیہ السلام اکنوں دلیلِ یازدہم برصداقتِ دعویٰ شاں پیش میکنم کہ حق تعالیٰ در قرآن کریم فرمودہ است وَالَّذِیْنَ جَاهَدُوْا فِیْنَا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنَا۔ یعنی کسانیکہ در راہِ ما سعی می نمایند ما ایشاں را راہہائے خود می نمائیم۔ و براں راہہا رہبرِ ایشاں می شویم۔ و ہمبریں نسق با حضرتِ نبی کریم صلعم ارشاد کردہ است قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ ط یعنی اے محمدؐ ایشاں را بفرمائے کہ اگر شما را با خدا محبتے است پس اتباعِ من بکنید او تعالیٰ شانہ با شما آنچناں محبت کند کہ شما محبوبِ الٰہی گردید۔ ازیں ہر دو آیہ وافی ہدایہ معلوم می شود کہ محبت و عشقِ صادق بخدا تعالیٰ و رسولِ او صلعم ہمیشہ ہمیں نتیجہ می بخشد کہ انسان واصل باللہ می شود و محبوبِ او میگردد۔

پس معیار کمالِ محبتِ صادقۂ افرادِ ایں اُمتِ محمدیہ ہمیں است کہ دلہائے شاں از بادۂ محبتِ الٰہی سرشار شوند و از اتباعِ سنتِ سنیۂ نبویہ صلعم سرخوش گردند۔ بر ہمیں معیار صداقتِ دعویٰ حضرتِ اقدس چوں خورشیدِ نصف النہار ظاہر و باہر و ثبیث و مبرہن می شود۔

محبت امر نسبیت و مضمونش مضمونیست کہ مارا بجانبِ بیان کردنِ آں چنداں حاجت نیست۔ چراکہ شعرائے ہر ملک و ہر زبان کیفیاتِ آنرا از زمانہ نامعلوم بیان

کردہ اند و جملہ اہلِ مذاہب براں ایمان آوردہ بنیاد وصولِ الی اللہ را براں قائم نمودہ اند مگر ایں بیان کہ حضرت ایزد تعالیٰ در قرآن کریم در تشریح محبتِ کامل فرمودہ است از موشگافیہائے جملہ شعرائے نازک خیال بالاتر است۔ یعنی قُلْ اِنْ کَانَ آبَاؤُکُمْ وَاَبْنَاؤُکُمْ وَاِخْوَانُکُمْ وَاَزْوَاجُکُمْ وَعَشِیْرَتُکُمْ وَاَمْوَالُ نِ اقْتَرَفْتُمُوْهَا وَتِجَارَۃٌ تَخْشَوْنَ کَسَادَهَا وَمَسَاکِنُ تَرْضَوْنَهَا اَحَبَّ اِلَیْکُمْ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَجِهَادٍ فِیْ سَبِیْلِهٖ فَتَرَبَّصُوْا حَتّٰی یَاْتِیَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖ وَاللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفَاسِقِیْنَ (توبہ ۳؍) یعنی اے پیغمبر بگو اگر پدراں و پسراں و برادران و زناں و رشتہ دارانِ شما و مالہائیکہ بدست آوردہ آید و تجارتیکہ از بے رواجی آں می ترسید و خانہائیکہ پسند میدارید از خدا و رسولِ او و جہاد در راہِ او محبوب تر باشند۔ شمارا با خدا ہیچ محبتے نیست۔ پس منتظر باشید تا عذاب بر شما نازل گردد و خدا تعالیٰ بے راہ روندگان را راہ حق نمی نماید۔ یعنی علامتِ محبت کامل این است کہ انسان ہمہ چیز را در راہ خدا تعالیٰ قربان کند و اگر برائے ایں قربانی مستعد نیست پس لاف و گزافِ او بچیزے نمی ارزد۔ ہر شخص با زبان خود دعویٰ می نماید کہ با خدا تعالیٰ محبت می دارد و ہیچ دعویدار مسلمانی نیست کہ بگوید کہ مرا با خدا و رسول محبتے نیست ولیکن باید دید کہ پرتوہ ایں اقرار محبت بر اعمال و افعال و جوارح و اعضا و اقوال و احوال و اوضاع و اطوارِ او افتادہ است یا نے۔ خیلے کسان خود را در محبت رسول کریم صلعم روحنا فداہ سرشار میدانند و در نعتہا نظمہائے دل آویز میگویند و می خوانند و می شنوند و ہو ہو میکنند و اشک از چشمہا میریزند مگر در اتباعِ احکامِ نبویؑ توجہے ندارند و در پیروی اوامر و نواہیِ او نمیکوشند۔ دعویٰ محبت خدا می کنند

لیکن بجہت وصول الی اللہ سعی نمی کنند۔ مامی بینیم کہ اگر محبوبے کسے بخانۂ او تشریف می آرد عاشق ہمہ کار و بارِ خود گذاشتہ مصروفِ ملاقاتِ او میگردد۔ و اگر تقریبِ ملاقاتِ عزیزے بہم میرسد از فرحت در پیرہنِ خود نمی گنجد۔ و اگر شرفِ باریابی خدمتِ حکام حاصل آید بر جانِ خود می نازد۔ مگر مردم دعویِ محبتِ الٰہی میکنند و لے گرد نماز نمی گردند و اگر کسے ازانہا نماز میگذارد گاہے میگذارد و گاہے ازاں تساہل می ورزد۔ و اگر تساہل نمی ورزد بہ آں زودی و عجلت نماز را ادا می کند کہ معلوم نمی شود۔ سر را کے از سجدہ برداشت و کے باز در سجدہ گذاشت و سجدۂ شاں ہمچو مرغے است کہ برائے دانہ منقار می زند۔ نہ خشوع در نماز دارند نہ خضوعے ہمچنیں حق تعالیٰ جزلئے روزہ ذاتِ خود را قرار داد است مگر مردم باوجودِ دعویِ محبتش برائے گرفتنِ دست و دامانش پیش نمیروند و سعی در حصولِ قربِ مولیٰ نمی کنند۔ دعویِ محبتِ خدا میکنند و حق الناس را مثلِ شیرِ مادر مے خورند۔ دروغ میگویند۔ بہتان می بندند۔ دم از عشقِ الٰہی میزنند لیکن توفیق تلاوتِ قرآن و تدبر فی القرآن نمی یابند۔ آیا چنانکہ مردم با قرآنِ کریم سلوک می نمایند با خطوطِ دوستان مثل آں سلوک می ورزند یعنی آیا آں مکاتیب را در جامہ پیچیدہ میگذارند و سعی در فہم مطالبِ آں نمی کنند۔ الحاصل محبتِ الٰہی کہ حقیقی است چیزے دیگر است و دعویٰ نمودن چیزے دیگر۔ محبتِ حقیقی ہیچگاہ از عملِ خالص و قربانی راہ خدا جدا نمی باشد و مارا ایں نوع محبتِ واثق و ایں گونہ عشقِ صادق دریں جزو زمان جز در ذاتِ حضرتِ اقدس علیہ السلام و متبعانش در جائے دیگر بہ نظر نمی آید۔ حالات زندگی و سوانح حیاتِ حضرتِ اقدس ظاہر میکند کہ از بدوِ طفولیت بہ محبت خدا و رسول سرشار بودند۔ ایں عشق در رگ و ریشۂ آں مامور من اللہ طاری و ساری بود۔ از ایام خورد سالی پابندیِ احکام

شرعیہ ملحوظِ خاطرِ مبارک بود۔ و عزلت گزینی را دوست میداشتند۔ چوں از تعلیم فارغ
شدند۔ والدِ حضرتِ ممدوح ارادہ کردند کہ حضرت را در سلکِ ملازمتِ سرکارِ انگلیس
منسلک سازند لیکن حضرت ایں امر را از دل ناپسند میداشتند و باوصفِ اینکہ پدر
بزرگوار بار بار اصرار می فرمودند۔ اما حضرتِ اقدس تن بہ ایں کار در نمیداد۔ زیراکہ یادِ خدا
بر جسم و جانِ ایشاں غلبہ کردہ بود۔ چوں ذاتِ حضرتِ اقدس یک رُکنِ خاندانِ ریاست
نشان بود اگر ارادہ میکردند مثلِ برادرِ بزرگِ خود کہ بعہدۂ جلیلہ ممتاز بود یک منصبِ اعلیٰ
حاصل می نمودند لیکن از جاہ طلبی ابا فرمودند۔ و ایں نیز بنود کہ در کار و بار و نوشت
و خواندِ طبع شاں کہالت میداشت زیراکہ از آں بعد کار و کردارِ زندگی حضرت ثابت
نمود کہ ہیچو ذاتِ آں حضرت محنت پسند و جفاکشے در سطحِ دُنیا یافتن مشکل است۔

شخصے از قومِ سکھاں کہ بزرگانش با والدِ ماجدِ حضرت تعلقاتِ دوستی میداشتند
قریبِ قصبۂ قادیان سکونت میدارد۔ واقعہ را بیان میکند و باوجودِ اختلافِ مذہب
ہنوز ہم چشمانش در حالتِ بیانِ ایں واقعہ اشکبار می شود کہ بارے والدِ حضرت
اقدس مرا نزدِ ایشاں فرستاد و فرمود کہ برو میرزا غلام احمد را بگو کہ ہمپائے من نزدِ
حکامِ بالادست برود تا من برائے منصبِ تحصیلداریِ او سفارش کنم۔ آں سکھ روایت
میکند کہ چوں من بہ نزدیکِ ایشاں رسیدم دیدم کہ در حجرہ تنہا نشستہ کتابے میخوانند
چوں پیغام رسانیدم کہ پدرِ بزرگوارِ شما برائے منصبِ تحصیلداریِ شما سعی میکند شما ہمراہ
ایشاں چرا نمیروید۔ فرمودند از جانبِ من در خدمتِ حضرتِ والد با ادب تمام عرض
باید کرد کہ من نوکری کسیکہ کردنی بود کردہ ام۔ اگر مرا از نوکریِ حکامِ دنیا معاف
فرمایند برائے من بہتر باشد۔

دراں اوقات شغل حضرتِ اقدس تلاوتِ قرآن و مطالعۂ احادیث نبویہ و مطالعۂ مثنوی حضرتِ مولانا روم بود۔ جماعتے از مسکیناں و یتیماں نزد ایشاں می آمدند و ایشان نانِ خود را بر ایشاں تقسیم می کردند و بسا اوقات نفسِ خود را بہ فاقہ میداشتند۔ و اگر اشتہا غلبہ می کرد بہ نخودِ بریاں رغبت میکردند و عزلت گزینی و خلوت پسندی بر طبع حضرت آں قدر غالب بود کہ بعض اوقات مردمِ خانہ را فرستادنِ طعام بجہتِ ایشاں فراموش می شد و ایشاں نیز تقاضائی کردند۔

بارے بہ ایں خیال کہ اگر از نگاہِ والدِ ماجد دور شوم شاید خیال ایشاں در کار و بارِ دُنیا داشتنم رفع گردد۔ بفرمانِ والدِ ماجد بہ سوئے سیالکوٹ رفتند لیکن آنجا بہ تقاضائے گذرِ اوقات بطور عارضی ضرورتِ ملازمت پیش آمد مگر ایں عہدہ و منصب در اوقاتِ عبادتِ شاں ہارج نبود۔ و بہ غرض صیانتِ نفس خود از ذلتِ سوال ایں ملازمت قبول فرمودہ بودند۔ ورنہ ترقیِ دنیاوی و حصولِ جاہ مقصودِ خاطر ہرگز نبود۔ در تقریبِ آں نوکری در وہلۂ اوّل بر ذہنِ مبارکِ ایشاں منکشف شد کہ اسلام در سر پنجۂ اعدا بحالتِ نازک گرفتار است و مذاہبِ دیگر در فکرِ غرق کردنِ کشتیٔ اسلام حیلہ ہائے فراواں بکار می برند و مسلماناں در خوابِ غفلت اُفتادہ اند۔ و سببِ آں ایں بود کہ شہر سیالکوٹ مرکزِ تبلیغ پادریان است و در چہار سوقِ شہر قسیسانِ کیشِ نصاریٰ بر خلافِ اسلام در دلہائے مردم نسبتِ اسلام اشواک شکوک می انباشتند۔ و حضرتِ اقدس ایں نظارۂ دلگداز را دیدہ حیران بودند کہ ہیچکس در مقابل ایشاں نمی ایستد۔ ایں آں زمانہ بود کہ مردم می انگاشتند کہ عیسویت مذہبِ حکومت و پادشاہی است۔ و خیلے ازاں می ترسیدند۔ کہ از مناظرہ و مباحثہ پادریان

نقصانے میرسد۔ وعلمائے مخول بہ استثنائے شاذ ونادر از تردید پادریان خوفے در دل میداشتند۔ وہر کہ در مقابلۂ ایشاں می ایستاد در حملۂ اول مغلوب می شد۔ زیراکہ از علوم قرآن کریم ہیچ آگاہی نمیداشت۔ حضرتِ اقدس ایں حالِ پر اختلال را دیدہ بر مقابلہ پادریان کمر ہمت بر میان جان خود چست بربست۔ وبزورِ ہر چہ تمامتر مباحثات با ایشاں شروع کردند وباز دروازۂ ایں مباحثات را برائے قومِ آریہ واقوامِ دیگر ہم وسیع تر فرمودند۔ بعد چندے والدِ ماجد حضرتِ ایشانرا واپس طلب داشتند وبہ ایں خیال کہ حالا بملازمتِ غیر مستقلہ خو گرفتہ اند شاید اکنوں بہ ملازمتِ مستقلہ تن در دہند باز در خیالِ ملازمتِ ایشاں افتادند مگر حضرتِ اقدس باز خواستگارِ معافی گشتند چوں دیدند کہ والدِ بزرگوار در مصائبِ دنیویہ مبتلا گشتہ اند حسبِ فرمانِ شاں ایں کار را بر ذمۂ ہمتِ خود گرفتند کہ از جانبِ شاں پیروی مقدّمات در عدالت نمایند۔ اللہ اللہ در پیروی مقدّمات نیز بطور عجیب انابت الی اللہ زیادہ تر ایشاں ظاہر شد۔

بارے چناں اتفاق افتاد کہ برائے پیرویِ مقدمہ بجانبِ عدالت تشریف بردند۔ ہنوز در پیشی مقدمہ قدرے دیر بود کہ وقتِ نماز در رسید۔ وبا وجودِ منع مردم برائے نماز در مسجد رفتند بعد رفتنِ ایشاں حاکمِ عدالت ایشانرا برائے پیرویِ مقدمہ طلبید۔ ایشاں ہمچناں در عبادتِ الٰہی مشغول ماندند۔ وچوں از نماز فارغ شدہ بعدالت رسیدند حسبِ قانونِ انگلیسی حاکم را می بایست کہ مجبوراً فیصلہ یکطرفہ بوجہِ غیر حاضری حضرت بر خلافِ حضرت صادر کند۔ مگر احکم الحاکمین را کہ بر قلوبِ حکام حکمرانی میکند ایں امر پسند نیامد وتوجہ خاطر حاکم ازیں جانب برگردانید واو بر خلافِ امید در حقِ والدِ حضرتِ اقدس فیصلہ داد۔ از صدورِ ایں فیصلہ ہمہ حاضرین در حیرت افتادند۔

شخصیکہ از ایام طفولیت دوستِ حضرتِ اقدس بود روایت دارد کہ من در لاہور ملازم بودم۔ حضرتِ اقدس برائے پیروی مقدمۂ کہ مرافعۂ آں در عدالت العالیہ دائر بود تشریف آوردند آں مقدمۂ بود کہ اگر برخلافِ حضرت فیصلہ می یافت بر جمیع حقوقِ والد و بالآخر بر حقوقِ ایشاں ازاں صدمۂ سخت وارد می شد۔ آں شخص بیان میکند کہ چوں از پیرویِ مقدمہ مراجعت نمودند خیلے بشاش و بشاش بودند از خوش بودنِ ایشاں فہمیدم کہ یقیناً فیصلۂ مقدمات عدالت در حقِ ایشاں صادر شدہ است۔ من بر کامیاب شدن در مقدمہ مبارکباد عرض کردم فرمودند کہ مقدمہ را کہ بابائے دادہ ایم۔ امّا خوشنودی ما ازیں جہت است کہ اکنوں چندروزے بفراغت نشستہ موقع یادِ خدا بدست افتد۔

چوں از پیروی مقدمات تنگ آمدند مکتوبے بخدمتِ والدِ ماجد نوشتند و ازیں قسم کارہا فراغت دست دادن را آرزو کردند۔ آں مکتوب را دریں مقام درج میکنم تا معلوم شود کہ حضرتِ اقدس از آغاز جوانی از دنیا چہ قدر تنفر میداشتند و در یادِ خدا اوقاتِ خود گذاردن را چہ مایہ پسند میفرمودند۔ ایں مکتوب را حسبِ رسم و رواجِ آنوقت در زبانِ فارسی نوشتہ اند کہ در ذیل مندرج است۔

حضرتِ والد مخدوم من سلامت ۔ مراسم غلامانہ و قواعدِ فدویانہ بجا آوردہ معروضِ خدمتِ والا میکند۔ چونکہ دریں ایام برأی العین می بینم و بچشم سر مشاہدہ میکنم کہ در ہمہ ممالک و بلاد ہر سال چناں وبائے می افتد کہ دوستاں را از دوستاں و خویشاں را از خویشاں جُدا میکند و ہیچ سالے نمی بینم کہ ایں نائرۂ عظیم و چنیں حادثۂ الیم دراں سال شورِ قیامت نیفگند نظر براں دل از دنیا سرد شدہ است و رو از خوفِ جان زرد۔ و اکثر ایں

دو مصرعۂ شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی بیاد می آید۔ واشک حسرت ریختہ می شود ؎

مکن تکیہ بر عمر ناپائدار | مباش ایمن از بازئی روزگار

ونیز ایں دو مصرعۂ ثانی از دیوانِ فرخ قادیانی نمک پاشِ جراحتِ دل می شود۔ ؎

بدنیائے دُوں دل مبند اے جواں | کہ وقتِ اجل میرسد ناگہاں

لہٰذا میخواہم کہ بقیہ عمر در گوشۂ تنہائی نشینم و دامن از صحبتِ مردم بچینم و بیادِ او سبحانہ تعالےٰ مشغول شوم۔ مگر گزشتہ را عذرے و مافات را تدارکے شود ؎

عمر بگذشت و نماند است بجز گامے چند | بہ کہ در یادِ کسے صبح کنم شامے چند

کہ دُنیا را اساسے محکم نیست و زندگانی را اعتبارے نے۔ والکیّس من خاف علی نفسہ من آفتہ غیرہ۔ والسلام۔

ہمدریں زماں والدِ ماجد حضرتِ اقدس وفات یافتند وایشاں را از جملہ کاروبارِ دُنیاوی قطع تعلق دست داد و در مطالعۂ دینیات و روزہ داری و شب بیداری مشغول گشتند و در اخبارات و روزنامجات جواب اعتراضات مخالفانِ اسلام می دادند۔ ظاہر است کہ مردم بجہتِ فلوسے ستیزہا میکنند مگر حضرتِ اقدس تمام جائداد و ترکۂ پدری و اثاث البیت خود را بہ برادرِ بزرگِ خود بسپردند۔ طعام از خانۂ برادر بزرگ صبح و شام می آمد۔ اگر ضرورتے محسوس می شد۔ ملبوس را نیز بوقتِ ضرورت می فرستادند۔ حضرت اقدس نہ از جائداد حصۂ خود را میگرفتند و نہ کاروبارِ آں میکردند۔ مردم را تلقین نماز و روزہ میفرمودند۔ دیگر در دست شاں ہیچ نبود۔ طعامیکہ از خانۂ برادر بزرگ می آمد بر غربا و مساکین و یتامیٰ تقسیم میکردند۔ و بعض اوقات بجہتِ سدِّ رمق بقدرِ دو سہ تولہ طعام

تناول میکردند و باقی را بذل درویشاں می فرمودند۔ و در بعض اوقات بقدر دو سہ تولہ ہم باقی نمی ماند و خودرا بر فاقہ میداشتند۔ نہ ایں بود کہ جائداد قلیل بود۔ دراں زماں مداخل یک قریہ درمیانِ ہر دو برادران مشترک بالمناصفہ و مداخل جاگیر وغیرہ مزید براں بود۔

دریں ایّام حالتِ ضعفِ اسلام را مشاہدہ نمودہ پیشِ حق جل وعلا بہ تضرع و ابتہال دعا فرمودند۔ از بارگاہِ صمدیت ایمائے یافتہ کتاب براہین احمدیہ تصنیف فرمودند و نسبتِ آں اعلان نمودند کہ دریں کتاب سہ صد دلائل بر صداقتِ اسلام نوشتہ ایم۔ ایں کتاب در اثباتِ ہستی ذاتِ باری تعالیٰ عزّ اسمہ و ردّ اعتراضاتِ مخالفین کہ نسبتِ سیّد المرسلین صلعم کردہ اند یک حربۂ کاری ثابت شد۔ کتاب ہرچند ناتمام ماند ولیکن درحالتِ موجودۂ خود از دوست و دشمن خراجِ تحسین حاصل کرد است۔ و علمائے نامور براں تقریظات نگاشتہ اند کہ ایں کتاب از عرصۂ یک ہزار سال نظیرِ خود خود است۔ نظر بر اکابر قدمائے مصنّفین کہ در بہترین ایّام اسلام بودند داشتہ ایں تقریظ مطلبِ خود را خود تشریح می کند۔ علاوہ بریں ہر رسالہ و اخبار کہ نفاذ می یافت دراں حقیقت و عظمتِ دین اسلام راعیاں میفرمودند۔ و جوابِ اعتراضاتِ دشمنانِ اسلام را میدادند۔ حتیٰ کہ ہمہ اقوام ملک پنجاب مخالفِ ذات حضرتِ اقدس گشتند مگر حضرتِ اقدس بقدر یک ذرہ بہ آں اعتنا نفرمودند۔

ایں آں زمانہ بود کہ از یک جانبِ عیسائیاں بر ذاتِ اطہر و اقدسِ سیّدنا و سیّد المرسلین علیہ الصلوٰۃ والسلام سب و شتم می کردند۔ و از جانبِ دیگر قوم آریہ گندہ دہانی اختیار کردہ بودند۔ و علمائے اسلام از مناقشاتِ باہمی بر یکدیگر فتاویٰ کفر میدادند و باغِ اسلام پائمالِ حملہائے اعدا می شد۔ مگر علما را از بحثِ رفع الیدین و آمین بالجہر

وقرأت فاتحہ خلف امام ودر نماز دست برسینہ بستن ویا زیر ناف نہادن فراغت نبود۔ دریں چنیں حالت حضرتِ اقدس از جانبِ اسلام مرد میدان وار سینہ سپر کردہ ایستادند ودر ترویج اعمالِ صالحہ بین المسلمین سعی فرمودند۔ وتوجہ حضرتِ اقدس بکلی ازیں مباحثات برکراں بود کہ استدلال احناف صحیح است یا حجتِ اہلحدیث۔ بلکہ بریں امر ہمہ تن قوتِ خود را صرف کردند کہ ہر مسئلہ را کہ راست دانند۔ آنرا راست دانند مگر کدام کارے کہ برائے دین مفید باشد کردہ نشان بدہند۔ عاقل باشید والحاد واباحت را گذاشتہ باحکامِ شریعت عمل نمایند۔

با پنڈت دیانند بانیٔ مذہبِ آریہ سماج و با لیکھرام۔ جیونداس۔ مرلی دھر۔ اندرمن بحثہا کردند۔ وتا آں وقت عقبِ مخالفانِ دین رہا نگذاشتند کہ از بدگوئی وگندہ خوئی باز نماندند۔ یا اینکہ خدا تعالیٰ آناں را ہلاک میکرد۔ وہمچنیں با منادانِ فحش گو مسیحیان مقابلہ می کردند۔ گاہے با آتھم عیسائی وگاہے با فتح مسیح وگاہے با مارٹن و گاہے با ہاول وگاہے با رائٹ وطالب مسیح مباحثات می نمودند۔ وبریں ہم اکتفا نانمودہ لاتعد ولاتحصیٰ اشتہارات در زبانِ انگلیسی ترجمہ کردہ بجانبِ ملکِ یورپ وامریکہ روانہ میکردند۔ ویا ہر کہ می شنیدند کہ بجانبِ اسلام میلان میدارد بذریعہ خط وکتابت واشتہارات و اعلانات دعوتِ اسلام میدادند۔ چنانچہ مسٹر ویب اولین مسلمان ملک امریکہ نتیجۂ کوشش ہائے آں وقت حضرتِ اقدس بود کہ دراں زمان از توجہ حضرت اقدس مشرف بہ اسلام گشتہ بود۔ ایں شخص خیلے معزز است واز جانبِ سلطنتِ متحدۂ امریکہ یکدفعہ بر عہدہ سفارت ممتاز گشتہ بود۔ حضرت اقدس میلانِ طبع اورا بجانبِ اسلام دیدہ باوے خط وکتابت آغاز کردند۔ آخر آں سلیم الطبع اسلام را قبول کرد واز عہدۂ سفارت دست بردار

شد۔ الغرض بجہتِ اشاعتِ توحید و اثباتِ صداقتِ نبوتِ رسول کریم صلعم در دلِ حضرتِ اقدس شغفے بود کہ برائے یک لمحہ ازاں غافل نمی ماندند۔ بعد ازاں وقتیکہ بفرمانِ خدائے رؤف و رحیم دعویٔ خود را شائع نمودند ازاں کارِ حضرت زیادہ وسیع تر گردید۔ ہیچ دشمن اسلام سر بر نیاورد کہ بجہتِ سرکوبی او با حربۂ گراں دلائل و براہان ایستادہ نشدند۔

چوں حالاتِ ڈوئی کاذبِ امریکہ کہ ذکرش در صدر گذشت و دشمنی او با اسلام بگوشِ حضرتِ اقدس رسید۔ ازینجا نشستہ ماورائے بحر اعظم مقابلۂ او نمودند۔ و ہمچنین چوں پگٹ در لنڈن دعویٔ خدائی کرد بسرعتِ تمام بروے نعرہ زدند تا خاموش در گوشۂ گمنامی خزید۔ الحاصل برروئے زمین ہر کجا کہ دشمنِ اسلام پیدا شد با سیف و سنانِ دلائل و براہان سرش را بشکستند و عقبِ او را نگزاشتند تا آنکہ از شرارتِ خود باز نیامد یا ہلاک نشد۔

ہفتاد و چار سال در دنیا عمر یافتند۔ از وقتِ ہوش قبول کردن تا وقت جان گذاشتن مدت العمر شب و روز در صداقتِ اسلام مشغول ماندند بعض اوقات ماہ ہا در کار تصنیف چناں منہمک می ماندند کہ از مصروفیت کار اشاعت دین نسبت ایشاں دراں اوقات ایں امر معلوم کردن مشکل بود کہ کدام وقت سر بر بالین نہادہ استراحت میفرمودند با خدا و رسول محبتے میداشتند کہ کار اسلام را کار خود میدانستند۔ اگر کسے خدمتِ اسلام میکرد خیلے ممنونِ او می گشتند۔ اکثر حصۂ شب بیدار ماندہ مصروفِ نگاشتن مضامینِ دینیہ می بودند۔ و اگر شخصے یک دو روز نوشتۂ کاتب را مقابلہ می کرد۔ یا کاغذاتِ مطبوعۂ اولین یعنی پروف را تصحیح میکرد۔ و اگر او را دریں معائنہ اتفاقِ محنت کشی یک شب یا یک روز پیش می آمد با وے اظہارِ تشکر و امتنان می نمودند کہ گویا آنکس

خدمتِ ذات ایشاں را بجا آوردہ ایشاں را ممنونِ احسان گردانیدہ است۔ و هرگز ایں خیال نمی کردند که کار خدمتِ اسلام کرداست و فرضِ خود را اداساخته است باوجودِ پیرانه سالی وضعف و بیماری زاید از هشتاد کتب در عربی و فارسی واردو تصنیف فرمودند و صدہا اشتہار برلئے اشاعتِ اسلام نوشتند و صدہا تقریرات در مجامع علما و فضلائے دیار و امصار نمودند۔ و روزانه طالبانِ دین را تعلیمِ محاسنِ اسلام میدادند۔ و اینقدر در کار دین انہماک میداشتند که بارہا اطبا بجہت قدرے استراحت نمودن تقاضا می کردند مگر حضرتِ ایشاں در جواب میگفتند که راحت و آرامِ ما دریں است که اشاعتِ اسلام نمائیم۔ و سرکوبی مخالفانِ دین کنیم۔ الحاصل تا روز وفات عادتِ شریف ہمیں بود و آں روز که بجوار رحمتِ الٰہی پیوستند آں روز را نیز در خدمتِ اسلام صرف کردند۔ چنانچه در صبحیکه ازیں جہان رحلت فرمودند شام روز گذشته در تصنیف کتابے مشغول بودند که در آں ہندواں را بجانب اسلام دعوت میدادند۔ ازیں طرز عمل که بالا مذکور شد ظاہر می شود که در اظہار جلال خدا تعالےٰ و اثبات صداقتِ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تا بکدام حد سوز و گداز و جوش در دلِ حضرت اقدس موجزن بود۔

قبل ازیں نگاشته ام که محض الفاظ که بر زبانِ انسان جاری می شود بجہت اثباتِ محبتِ حقیقی ہرگز معیار نیست الا کسے که از حرکات و سکنات و اعمال و افعالِ خود عشقِ حقیقی را ثابت کند۔ آرے کلامِ او برلئے اظہار جذباتِ دلی او ذریعۂ قویست زیرا که جذباتِ دلِ یک عاشقِ صادق از خدماتِ غیر معمولی او ہم بیشتر می باشد۔ و بسببِ راستبازی او دل دیگراں را نیز زخمی می کند۔ پس از

منظوماتِ حضرتِ اقدس دو نظم را کہ یکے در عشقِ شاہدِ حقیقی است و دویم در محبتِ رسولِ کریم فداہ ابی و امی نوشتہ در ایں جا درج می کنم۔

ہردم از کاخِ عالم آوازیست — کہ یکیش بانی و بنا سازیست
نہ کس او را شریک و انبازیست — نے بکارش دخیل و ہمرازیست
ایں جہاں را عمارت اندازیست — وازجہاں برتر است و ممتازیست
وحدہٗ لاشریک حیّ و قدیر — لم یزل لایزال فرد و بصیر
کارسازِ جہان و پاک قدیم — خالق و رازق و کریم و رحیم
رہنمائے معلّمِ رہِ دیں — ہادی و مُلہمِ علومِ یقیں
مُتّصف باہمہ صفاتِ کمال — برتر از احتیاجِ آل و عیال
بریکے حال ہست در ہمہ حال — رہ نیابد بدو فنا و زوال
نیست از حکمِ او بروں چیزے — نہ ز چیزیست او نہ چوں چیزے
نتواں گفت لامسِ اشیاست — نے تواں گفتن اینکہ دور از ماست
ذاتِ او گرچہ ہست بالا تر — نتواں گفت زیرِ اوست دگر
ہرچہ آید بفہم و عقل و قیاس — ذاتِ او برتر است زاں وسواس
ذاتِ بےچون و چند اُفتاد است — وز حدود و قیود آزاد است
نے وجودے بذاتِ او انباز — نے کسے در صفاتِ او انباز
ہمہ پیدا ز دستِ قدرتِ او — کثرتِ شاں گواہِ وحدتِ او
گر شریکش بُدے ز خلق دگر — گشتے ایں جملہ خلق زیر و زبر

هرچہ از وصفِ خاکی و خاک است ذاتِ بیچوں او ازاں پاک است
بند بر پائے ہر وجود نہاد خود ز ہر قید و بند ہست آزاد
آدمی بند ہست و نفسش بند درد و صد حرص و آز سر بکمند
ہمچنیں بندہ آفتاب و قمر بند در سیرگاہِ خویش و مقر
ماہ را نیست طاقتِ ایں کار کہ بتابد بروز چوں احرار
نیز خورشید را نہ یارائے کہ نہد بر سریرِ شب پائے
آب ہم بندہ ہست زینکہ مدام بند در سر و نیست نے خود کام
آتش نیز نیز بندۂ او در چنیں سوزشے فگندۂ او
گر برآری بہ پیشِ او فریاد گرمیش کم نہ گردد اے اُستاد
پائے اشجار در زمیں بند است سخت در پا سلاسل افگند است
ایں ہمہ بستگانِ آں یک ذات بر وجودش دلائل و آیات
اے خداوندِ خلق و عالمیاں خلق و عالم ز قدرتت حیراں
چہ عجیب است شان و شوکتِ تو چہ عجیب است کار و صنعتِ تو
حمد را با تو نسبت از آغاز نے دراں کس شریک نے انباز
تو وحیدی و بے نظیر و قدیم متنزّہ ز ہر قسیم و سہیم
کس نظیرِ تو نیست در دو جہاں بر دو عالم توئی خدائے یگاں
زور تو غالب ست بر ہمہ چیز ہمہ چیزے بہ جنب تو ناچیز
ترست ایمن کند ز ترس و خطر ہر کہ عارف ترست ترساں تر
خلق جوئد پناہ و سایۂ کس واں پناہِ ہمہ تو ہستی و بس

ہست یادت کلید ہر کارے | خاطرے بے تو خاطر آزارے
ہر کہ نالد بدرگہت بہ نیاز | بخت گم کردہ را بیابد باز
لطف تو ترک طالباں نہ کند | کس بکار رہت زیاں نہ کند
ہر کہ با ذاتِ تو سرے دارد | پشت بر روے دیگرے دارد
زینکہ چوں کار بر تو بگذارد | رو بہ اغیار از چہ رو آرد
ذاتِ پاکت بس است یار یکے | دل یکے۔ جاں یکے۔ نگار یکے
ہر کہ پوشیدہ با تو در سازد | رحمتت آشکار بنوازد
ہر کہ گیرد درت بصدق و حضور | از در و بام اُو ببارد نور
ہر کہ راہت گرفت کارش شد | صد امیدے بروزگارش شد
ہر کہ راہِ تو جُست یافتہ است | تافت آں رو کہ سر نتافتہ است
وانکہ از ظلِّ قُربتِ تو رمید | بر درِ ہر کہ رفت ذلت دید
اے خداوند من گناہم بخش | سوئے درگاہِ خویش راہم بخش
روشنی بخش در دل و جانم | پاک کُن از گناہِ پنہانم
دِلستانی و دلربائی کُن | بہ نگاہے گرہ کشائی کُن
در دو عالم مرا عزیز توئی | وانچہ میخواہم از تو نیز توئی

عجب نوریست در جان محمدؐ | عجب لعلیست در کانِ محمدؐ
زظلمت ہا دلے آنگہ شود صاف | کہ گردد از محبّانِ محمدؐ
عجب دارم دل آں ناکساں را | کہ رو تابند از خوانِ محمدؐ

ندانم ہیچ نفسے در دو عالم | کہ دارد شوکت و شانِ محمدؐ
خدا زاں سینہ بیزارست صد بار | کہ ہست از کینہ دارانِ محمدؐ
خدا خود سوزد آں کرمِ دنی را | کہ باشد از عدوّانِ محمدؐ
اگر خواہی نجات از مستیٔ نفس | بیا در ذیلِ مستانِ محمدؐ
اگر خواہی کہ حق گوید ثنایت | بشو از دِل ثنا خوانِ محمدؐ
اگر خواہی دلیلے عاشقش باش | محمدؐ ہست برہانِ محمدؐ
سرے دارم فدائے خاکِ احمدؐ | دلم ہر وقت قربانِ محمدؐ
بگیسوئے رسول اللہ کہ ہستم | نثارِ روئے تابانِ محمدؐ
دریں راہ گر کشندم ور بسوزند | نتابم رو ز ایوانِ محمدؐ
بکار دیں نترسم از جہانے | کہ دارم رنگ ایمانِ محمدؐ
بسے سہل است از دنیا بریدن | بیادِ حسن و احسانِ محمدؐ
فدا شد در رہش ہر ذرّۂ من | کہ دیدم حسنِ پنہانِ محمدؐ
دگر استاد را نامے ندانم | کہ خواندم در دبستانِ محمدؐ
بدیگر دلبرے کارے ندارم | کہ ہستم کشتۂ آنِ محمدؐ
مرا آں گوشۂ چشمے بباید | نخواہم جز گلستانِ محمدؐ
دلِ زارم بہ پہلویم مجوئید | کہ بستیمش بدامانِ محمدؐ
من آں خوش مرغ از مرغانِ قدسم | کہ دارد جا بہ بستانِ محمدؐ
تو جانِ ما منوّر کردی از عشق | فدایت جانم اے جانِ محمدؐ
دریغا گر دہم صد جاں دریں راہ | نباشد نیز شایانِ محمدؐ

چہ ہیبت ہا بداوند ایں جواں را — کہ ناید کس بمیدانِ محمدؐ
الا اے دشمنِ نادان و بے راہ — بترس از تیغِ بُرّانِ محمدؐ
رہِ مولیٰ کہ گم کردند مردم — بجو در آل و اعوانِ محمدؐ
الا اے مُنکر از شانِ محمدؐ — ہم از نورِ نمایانِ محمدؐ
کرامت گرچہ بے نام ونشان است — بیا بنگر زغلمانِ محمدؐ

در مدح قرآن کریم

از نور پاک قرآن صبح صفا دمیدہ — بر غنچہ ہائے دلہا بادِ صبا وزیدہ
ایں روشنی ولمعاں شمس الضحیٰ ندارد — ویں دلبری وخوبی کس در قمر ندیدہ
یوسف بقعرِ چاہے محبوس ماند تنہا — ویں یوسفے کہ تنہا از چاہ برکشیدہ
از مشرقِ معانی صدہا دقائق آورد — قدِ ہلال نازک زاں نازکی خمیدہ
کیفیتِ علومش دانی چہ شان دارد — شہدیست آسمانی از وحیِ حق چکیدہ
آں نیّرِ صداقت چوں رو بعالم آورد — ہر بومِ شب پرستی در کنجِ خود خزیدہ
روئے یقیں نہ بیند ہرگز کسے بدُنیا — اِلّا کسے کہ باشد باروئیش آرمیدہ
آنکس کہ عالمش شد مخزنِ معارف — واں بے خبر زعالم کیں عالمے ندیدہ
بارانِ فضلِ رحمٰن آمد بمقدمِ او — بدقسمت آنکہ از وے سوئے دگر دویدہ
میلِ بدی نباشد اِلّا رگے زشیطاں — آنرا بشر بدانم کز ہر شرے رہیدہ
اے کانِ دلربائی دانم کہ از کجائی — تو نورِ آں خدائی کیں خلق آفریدہ
میلم نماند باکس محبوبِ من توئی بس — زیرا کہ زاں فغاں رس نورت بما رسیدہ

باید کہ ارباب دانش وبینش دریں امر تامل کامل نمایند کہ ایں چنیں شخص کہ از مہد الی اللحد ہر ساعت وہر لمحہ عمر خود را دریادِ الٰہی واظہار جلال عظمت رسالت پناہی ودر اشاعتِ قرآن ودر محبت اسوۂ حسنہ نبی رؤف و رحیم واطاعتِ دین متین واستحکام شرع مبین واشاعتِ اسلام صرف کردہ باشد وخویش وبیگانہ را بغرض حفاظت عزّت خدا ورسول دشمن جان خود گردانیدہ باشد وہر ذرۂ وجودِ خود را در خدمتِ دین اسلام فنا نمودہ باشد آیا ایں چنیں شخصے ہاں وہاں ایں چنیں عظیم الشان شخصے مضل یا ضال یا مفسد یا دجّال بودن ممکن است؟ اگر ایں حال وایں اقوال و ایں اوضاع وایں اعمال مفسدانہ است واگر ایں عشقِ خدا ورسول علامت کفر است واگر ایں چنیں محبتِ خدا ورسول کفر وضلالت است خدا کند کہ ایں کفر و ضلالت بکلی نصیب من گردد۔

خلاقِ زمین وآسمان گواہ است۔ کلام او گواہ است و رسول خدا گواہ است وعقلِ سلیم گواہ است کہ ایں چنین شخصے زنہار ہیچگاہ کافر و کاذب وضال ومضل نتواند بود۔ اگر با اینقدر عشق ومحبّت الٰہی وبا اینقدر زہد وطہارت وتقوی وبا ایں قدر ریاضت وعبادت د با اینقدر عشقِ خدا ورسول صلعم وبا اینقدر اطاعت وانقیاد شریعت اسلام وبا ایں قدر اشاعت احکامِ الٰہی وبا اینقدر مجاہدہ وسعی بر تبلیغ دین متین وبا اینقدر پابندی فرائض وسنن ونوافل وبا ایں صلوٰۃ وصیام و خضوع وخشوع وبا ایں عصمت وعفت وبا ایں محاسن وفضائل وبا ایں جوش وغیرتِ اسلامی کہ از جوشِ اولین وآخریں افزوں تر بود۔ شخصے کذاب ودجال و مفتری علی اللہ می تواند شد پس بر سطح زمین وبر بردۂ عالم ہیچکس مستحق ہدایت نشدہ

است و آینده هم نخواهد شد۔

دلیل دوازدہم

قوّت احیائے حضرت مسیح موعود

دریں دلیل قوتِ احیائے حضرت مسیح موعود را پیش میکنم۔ و ایں دلیل نیز مثلِ دلائل سابقہ مجموعۂ ہزارہا ادلّہ و براہین است۔ ایں وقت خیالِ مسلمانان ہمچو عیسائیاں ایں است کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام مُردگانِ جسمانی را زندہ میکرد۔ چنانکہ قبل ازیں نوشتہ شدہ است۔ مگر ایں خیال ہرگز مطابقِ تعلیمِ قرآن نیست۔ بلکہ ایں عقیدہ حسبِ نصوصِ صریحہ منتج شرک و ضائع کنندۂ دین و ایمان است لاریب حضرت عیسیٰ علیہ السلام مثلِ دیگر انبیائے کرام علیہم السلام مردگانِ رُوحانی را زندہ می ساخت و کلامِ خدا بر ایں مدعا گواہ است۔ و منکرِ آں منکرِ کلام خدا است بلے آں مردگان مردگان رُوحانی بودند و در نفس الامر بجہتِ احیاءِ ایں چنیں مُردگاں انبیا از جانبِ خدا شرفِ بعثت می یابند۔ از جناب آدم علیہ السلام تا آنحضرت صلعم جملہ انبیا بجہت ہمیں غرض و مدعا تشریف آوردہ بودند کہ مردگانِ روحانی را زندہ فرمایند و معیارے از معیارِ شناختِ صداقتِ انبیائے اولوالعزم یکے ایں است کہ مردگان بردستِ ایشاں زندگی جاوید می یابند۔ و اگر ایں معجزہ از کسے ظاہر نشود دعوتِ او لاریب مشکوک است۔ و آنکس کہ مردگانِ ایں قسم را حیات می بخشد بالیقین او فرستادۂ بارگاہ ایزدی ست۔ زیرا کہ ایں احیا بہ جز اذن الٰہی کسے را میسر نمی آید و ہر کسے را کہ اذن اللہ حاصل شدہ بے ریب و گمان راستباز صادق است۔

اے شاہِ والا جاہ! ایں نشان عظیم الشان را حق تعالیٰ بدست حضرتِ مسیح موعود بہ ایں کثرت ظاہر فرمودہ است کہ بعد از رسولِ کریم صلعم از تاریخ ہیچ پیغمبرے و سوانح حیاتِ ہیچ رسولے بہ ایں صراحت و وضاحت ثابت کردن از قبیل محالات است۔ واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔

حضرتِ ایشان وقتے در دُنیا شرفِ بعثت پذیرفتہ اند کہ دراں وقت نہ محض موت روحانی بر مسلماناں طاری گشتہ بود بلکہ در اجسادِ آں مردگانِ روحانی بوجہ گذشتنِ مدتِ مدید و عرصۂ بعید فسادِ عظیم سرایت کردہ بود۔ و مثلِ جیفہائے کہنہ در ایشاں تفرقِ اتصال و نتن و تعفن راہ یافتہ بود۔ ایں موتِ روحانیۂ شاں بدرجہا بدتر از موتِ جسمانیۂ ایشاں و سخت تر از موتِ جمیع اُمتہائے گذشتہ بود۔ زیرا کہ جملہ انبیائے کرام اُمتہائے خود را ازیں موت حسرتناک ترسانیدہ اند۔ و جملہ انبیائے کرام امتہائے خود را از ظہور دجال ترسانیدہ اند۔ چنانچہ رسول کریم صلعم فرمودہ است۔ انہ لم یکن نبی بعد نوح الا قد انذر الدجال قومہ وانی انذرکمو۔ (ترمذی ابواب الفتن) یعنی بعد نوح علیہ السلام ہیچ پیغمبرے نگذشتہ کہ قومِ خود را از دجال نہ ترسانیدہ باشد و من ہم شمارا ازاں می ترسانم پس از مردگانِ فتنۂ دجالی زیادہ تر لقمۂ نہنگ اجل کدام کس باشد۔ و زندہ ساختن ایں مردگان بگورِ کفر و الحاد فرو رفتہ را کہ از حدِ احیا و امیدِ زندگانی دُور تر رفتہ بودند الحق مشکل ترین کارے بود۔ مگر حضرتِ اقدس ایں خدمت را انجام دادند و بوجہ نیکو بہ اتمام رسانیدند۔ و ہزارہا و لکوکہا مُردگان را زندہ فرمودند۔ و جماعتے برپا نمودند کہ نظیرش باستثنائے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم در دیگر کدام جماعتے نشان دلون

محال است۔

تعلقات حضرت موسیٰ علیہ السلام با قومِ بنی اسرائیل تعلقات سیاسی نیز بوده است بازہم جملہ قومِ بنی اسرائیل بر موسیٰ علیہ السلام ایمان نیاورده بود۔ بلکہ خیلے یہود محض بہ لحاظِ سیاسیات بر اتباع وانقیادِ او مجبور گشتہ بودند۔ چنانچہ حق تعالیٰ در حق ایشاں فرماید۔ وَمَآ اٰمَنَ لِمُوْسٰٓى اِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِّنْ قَوْمِهٖ۔ یعنی اطاعتِ حقیقی موسیٰ علیہ السلام بجز بعض نوجوانانِ قبیلہ او دیگر افرادِ قومِ بنی اسرائیل نکرده بودند۔ ایں حالتِ شان متعلق زمانِ قیام مصر بود ولیکن از آنجا برآمده اکثر حصۂ قوم از تہِ دل قائل صداقتِ وے علیہ السلام نبودند۔ اکثر یہود عنود بمرتبہ ومقام ودرجۂ نبوتِ او علیہ السلام از تہِ دل قائل نبودند۔ ہاں البتہ سیاسۃً باوے ہمراہ بودند۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ بعض کساں از قومِ موسیٰ بعد خروج از مصر با حضرتِ موسیٰ گفتند۔ يٰمُوْسٰى لَنْ نُّؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصّٰعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ۔ یعنی ما ہرگز سخنِ ترا باور نمی کنیم تا آنکہ خدا تعالےٰ را بچشم سر نہ بینیم۔ پس عذاب الٰہی شمارا گرفت درحالیکہ شما می دیدید۔ وہمچنین از قرآن کریم وانا جیل وتواریخ مستفاد می شود کہ بر جناب عیسیٰ علیہ السلام خیلے کم کساں ایمان آورده اند۔ واز اں میاں آنانکہ مخلص بودند وحیات روحانی یافتند خیلے کمتر بودند۔ لیکن آزانجا کہ حضرتِ اقدس علیہ السلام برائے اجرائے فیوض روحانیۂ رسولِ کریم صلعم واشاعتِ برکاتِ مصطفویہ نازل شده بودند ومقامِ بلند رتبۂ علیائے مسیح محمدی بودن از بارگاہِ رب العباد یافتہ بودند بنابراں حق تعالیٰ بردستِ ایشاں بسیار مردگان را زنده گردانید۔ وآنچناں مردگاں را زنده گردانید کہ اگر برایشاں آبِ حیات

از چشمۂ محمدی اپاشیدہ نمی شد ہرگز امید زندگی شاں نبود۔

آیا ایں امر عجیب نیست کہ دریں زمانہ بحالیکہ از ہر چہار طرف ہجوم بدعات سیئہ و رسوم دُنیا طلبی و نفرت از دینِ حق و بے اعتنائی از کلامِ الٰہی و ہتکِ شریعت و ترکِ اعمالِ صالحہ و بے توجہی از دُعا و عدمِ غیرتِ دینی۔ وکثرتِ زنا و فواحش بنظر می آید۔ حضرتِ اقدس جماعتے پیدا کرداست کہ باوجودِ کہ تعلیمِ علومِ جدیدہ بر خدا و رسول وملائکہ وکلام اللہ ومعجزات و دعا وحشر ونشر وبعث بعد الموت و بر جنّت و نار یقینِ کامل می دارند۔ وبقدر وسع بر شریعتِ غرّا پابندی می ورزند۔ حتّٰی کہ فردے از افرادِ ایں جماعت بعد جستجوئے بسیار بمشکل دستیاب گردد کہ در ادائے صلوٰۃ متہاون باشد و ایں چنیں ضعفِ عمل نتیجۂ حالتِ ابتدائی آنکس خواہد بود وانشاء اللہ تعالےٰ آہستہ آہستہ رفع شود۔

و آیا ایں امر حیرت افزا نیست کہ چوں طلبائے علومِ جدیدہ و دلدادگانِ تعلیم یوروپ از دین بکلی تنفر میدارند و دین و مذہب را محض یک ذریعۂ اجتماعِ ملی و سیاسی میدانند۔ از میانِ ایشاں حضرت اقدس جماعتے فراہم آوردست کہ سجدہ گاہِ ایشاں از آب اشک تضرع تر میگردد و سینہ ہائے شاں از فرطِ گریہ و بکا چوں دیگِ بر آتش نہادہ می جوشد۔ و جملہ ترقیاتِ سیاسیہ وحصولِ جاہ را بر اشاعتِ اسلام و اعلائے کلمۃ اللہ قربان کردہ دین را بر دُنیا مقدم میدارند۔ از میانِ ایشاں اکثر افراد بوجہ فارغ التحصیل بودن زبان انگلیسی دستگاہ آں میدارند کہ برائے خود از دولتِ انگلیس مناصب جلیلہ حاصل کنند و اقتراف جاہ و مال ومنال نمایند۔ مگر دینِ حق را ناتواں دیدہ وضرورتِ جہادِ علمی را محسوس نمودہ تمام جذباتِ نفس و متمنیاتِ

بشری را پشت پا زدہ برائے انجام دادن خدمتِ دین کمرِ ہمت استوار بستہ اند۔ شکر اللہ سعیہم۔ و بر قوت لایموت قناعت ورزیدہ فاقہ را بر شکم سیری پسند نمودہ اند۔ بر زبانِ ایشان نامِ خدا و نامِ رسول جاری است۔ اعمالِ شان عظمت توحیدِ باری و اظہارِ صداقتِ رسالت سرورِ کونین است صلعم۔ سِیْمَاهُمْ فِیْ وُجُوْهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُوْدِ۔ انوارِ رحمتِ الٰہی از چہرہائے شان ہویدا است و در محبت و عشقِ خدا و رسول دریں دارِ ناپائدار زندگی بسر میکنند۔ و صداہائے خوش آیندِ آزادی در گوشہائے شان میرسد و دماغہائے شان از خیالاتِ جریت قاصر نیست و نہ ایں است کہ ابصارِ ایشان بہ جانبِ نظارہائے جد و جہد ناظر نیست۔ نے نے۔ بلکہ ہر چہ دیگراں خواندہ ایشاں نیز خواندہ اند۔ و ہر چہ دیگراں شنیدہ ایشاں نیز شنیدہ اند۔ و آنچہ دیگراں دیدہ ایشاں نیز دیدہ اند۔ لیکن چوں بنظرِ غائر ملاحظہ نمودند دیدند کہ مسلمانان دریں وقت بجانبِ آزادی چنداں احتیاج ندارند چندانکہ بغلامی۔ فتنۂ دجالی اگر کدام نقصانے بہ اسلام رسانیدہ است بذریعۂ آں وسیع انتظام است کہ او برائے بیخکنی اسلام اختیار کردہ بود۔ لہٰذا ہر یکے ترقی اسلام را دریں امر منحصر دیدہ کہ ہمہ ربانی بودہ زیرِ یک رایت مجتمع گردند۔ کوچک و بزرگ عالم و جاہل امیر و فقیر ہر یک ہمگی طاقت و قوتِ خود را در یکجا جمع آورند۔ و بریکدست دستہا بدارند تا مقابلۂ کفر و فساد ممکن گردد۔ پس ہمگناں حکمِ خدا و مفادِ اسلام را بر خیالاتِ خود ترجیح دادند و دین را بر دنیا مقدم داشتند و از اثراتِ زمانہ متاثر نگشتند۔ و ربقۂ اطاعتِ شیخ خود در رقبہ ہائے خود بطوع و رغبت انداختند و بہ دلخوشی مستعد و آمادہ گشتند کہ بہبودی اسلام را مدِّ نظر داشتہ بداں جانب کہ آں دست کہ زیرِ سایۂ وے مجتمع گشتہ اند انگشت اشارہ جنبانند۔ بغیر آوردنِ عذرے و پیش کردِ حیلتے بداں سوئے بروئے

آرند۔ وبسرِ خود بدوند۔ واز ہیچ گونہ قربانی کردن دریغ نوازند وخیالِ ہیچ تکلیف در دل نیاورند۔ وصرف ہمین نیست کہ این عہد وپیمان بزبان بستہ اند بلکہ بران عمل پیرا شدہ اخلاصِ خود را آشکارا کردہ اند۔ ودرین وقت بسیارے ازیشان از زاد وبوم و خانمان وزن وفرزند مہجور وتکلیفاتِ مالی برخود گوارا کردہ در اطراف واکنافِ عالم بہ امرِ خلیفۂ وقت در اشاعتِ دین وتبلیغ اسلام تگاپو می کنند۔ وبسیار اند کہ در انتظار اند کہ کے اشارہ شود تا تمام رشتہ ہائے علائقِ دنیوی را گسیختہ بہ غرضِ اظہارِ جلالِ ایزدی از خانمان برآیند واین خوانِ نعمائے نعمائے رضائے الٰہی را بر بایند۔ مِنْهُم مَّنْ قَضٰى نَحْبَهٗ وَمِنْهُم مَّنْ يَّنْتَظِرُ۔ فجزاہم اللہ احسن الجزاء۔

درراہِ خدا کشتہ می شوند وزد وکوبِ اعدا را مثلِ حلویٰ می خورند۔ از خانہا بدر کشیدہ می شوند ودشنامہا می شنوند وجفاہا می بینند ودعاہا می کنند۔ حقیر ترین خلائق داشتہ می شوند مگر این ہمہ استحقار واستخفاف را منظور ومقبولِ خاطر میدارند۔ زیرا کہ دلِ ایشان از ضیائے ایمان منور است وچشمانِ باطنِ شان از انوارِ الٰہی نورانی است واں نظارۂ جلالِ ایزدی را دیدہ اند کہ دیگران را میسر نیست۔ ہتکِ عزت وزد و کوب برداشتہ بادیگران نکوئی وخیر خواہی می کنند۔ ذلیل کردہ می شوند مگر خواستگارِ عزتِ دیگران اند۔ کثّر اللہ امثالہم۔

آخر بہ نگاہِ انصاف باید دید کہ آں کیست کہ درین وقت تنہا با جانِ ناتوان از وطن وخانمان برآمدہ بجہتِ حفاظت واشاعتِ صداقتِ اسلام در سرزمین امریکا برسرِ پیکار است ومثلِ حبابے بالطماتِ بحرِ زخار دوچار ودرین حالتِ زار دست بکار و دل بیار است۔ وباوجود این حالتِ پُر ملالت دل تنگ ومتقاعد از جنگ نیست

لاشۂ بود مردہ ولیکن از دستِ مسیح موعود آبحیات خوردہ۔ با نیم جانے کہ دارد در زیستِ چند روزہ حیات جاودانی یافتہ باتنِ ناتواں یکہ وتنہا گردن گرداں وگردنان گردن کشاں خطۂ مردم خیزِ امریکارا زیرِ طوقِ اسلام آوردن آرزو میدارد۔ زیراکہ میداند کہ یک جانِ زندہ بر ملیونہا مردگان ہمچو کوہ گراں است۔

ہمچنیں بنظرِ غائر تامل باید کرد کہ آخر آناں کیستند وکیانند کہ در انگلستان بہ تبلیغ دین وایمان مشغولند۔ آرے ہماں معدودے چند اند کہ مسیح محمدی ایشاں را بہ یک نیم نگاہ مقتول کردہ حیاتِ جاودانی بخشیدست ایں سربازانِ اسلام میدانند کہ اگر نظر بظاہر حالت ازوجہ نظامِ مادی انگلستان کل ہندوستان را مطیع ومنقادِ خود ساختہ است مگر یقین میدارند کہ انگلستان باوجودِ فتح ظاہری از توحید خدائے ذوالجلال دُور ماندہ در دستِ تثلیث جانِ عزیزِ روحانیت درباختہ است۔ اگرچہ جسمش شرابِ تنومندی خوردہ است ولیکن رُوحِ حیاتِ دل مُردہ اش بکلی افسردہ است۔ ایں جوانمرداں ازاں آبِ حیواں کہ از دستِ مسیح موعود خوردہ اند خمہا وخیکہا پُر کردہ باخود بُردہ اند نامردگانِ تثلیث را جرعۂ آبِ حیاتِ توحید بچشانند۔ وازیں احیارِ اموات بر جانِ بنی نوعِ انسان منّت نہند۔ جاہ وحشمت واقبال ودولت وسطوت وشوکتِ انگلستان بلکہ کل یورپ در دلِ ایشاں ہراسے پیدا نمی کند وہیچ خوفے در جانِ ایشاں نمی اندازد زیراکہ میدانند مرد بجنگِ زندہ نمی پردازد۔ بناءً علیہ ازیں حربِ روحانی ملول نمی گردند۔

سواحلِ افریقۂ مغربی کہ دراں عیسویت پا دراز کردہ بود ولکوکہا باشندگانِ آں سر زمین را از مثلثِ تثلیث مست وخراب ولاتعقل ساختہ در چاہِ ضلالت سرنگون انداختہ بود وقسیساں کیشِ عیسوی برائے پرستاریِ یک انسانِ ضعیف البنیان آں بادیہ گردان

کم خردی را یک جا فراہم می آوردند۔ و آں سادہ لوحاں گروہ بنی آدم را ہر صبح ثلاثہ غسالۂ زہر ہلاہل شرک و کفر و تثلیث سرشار و لبریز میدادند۔ خدارا انصاف۔ آخر آں کدام مردِ پردلِ جگردار است کہ خود را یکہ و تنہا برائے اعلانِ نامِ خدائے یکتا دراں میدانِ ریگ تپاں رسانیدہ است و مشتِ استخوان و جانِ ناتواں ہدفِ توپ و تفنگِ مشرکان گردانیدہ است مبلے ایں ہماں کس است کہ از دمِ جان بخش روح پرورِ مسیح موعود حیاتِ جاودانی یافتہ است۔ و بغرضِ حفاظتِ اسلام از اعزہ و اقربا و احباب و اصحاب و از یاراں و برادران بریدہ و جانب خانمان ندیدہ (درحالیکہ مسلمانان بر موتِ اسلام صبر و شکیب ورزیدہ بودند۔ زیرا کہ آثارِ فنا و زوال از ناصیۂ حالِ اسلام دیدہ بودند) آں مردِ ناتواں بادل قوی دراں عرصۂ ریگ رواں و سرزمینِ درندگان بے یار و مددگار خود را رسانیدہ و خلقے کثیر را از پنجۂ تثلیث رہانیدہ۔ کثر اللہ امثالہ۔

باز آں کدام پہلوان است کہ وطن را خیرباد گفتہ عنانِ توجہ بجانبِ مارشس منعطف گردانید۔ و از دُنیا جُدا افتادگان و از ہستیِ خود بے خبر شدگان را زندگانی بخشید۔ و کدام شخص سراندیپ یا لنکا را کہ مشہور تاریخی جزیرہ است۔ بہ دمِ جان بخشِ خود بیدار ساخت۔ و کدام کس اہلِ روس و افغانستان را آبِ حیات بخشیدہ جانِ عزیز خود را برائے زندہ نمودنِ ابنائے وطن درباخت۔ ایں ہمہ ہا ہماں کسانند کہ از دمِ مسیح موعود زندگی یافتہ اند۔

آیا ایں علامتِ زندگانی نیست کہ از چہل ملیون مسلمانانِ ہندوستان احدے بہ نظر نمی آید کہ برائے اشاعتِ اسلام از چار دیوارِ خانۂ خود پائے بیروں نہادہ باشد۔ مگر از فئتہ قلیلۂ خاکسارانِ جماعتِ احمدیہ صدہا بہادر دل برمرگ نہادہ اند و در میدان

تبلیغ ایستادہ اند و آں مردہ دلاں را بہ آبِ حیاتِ اسلام زندہ ساختہ اند کہ نسبتِ
ایشاں ہرگز خیال کردہ نمی شد کہ گاہے نامِ اسلام ہم بشنوند و با برائے سجدہ پشت خود را
خم کنند۔ اگر ایشاں حیاتے تازہ نیافتہ اند چگونہ نقشۂ دنیا را تبدیل نمودہ اند و بجہت
مقابلۂ یک جہان چگونہ دست خود را دراز کردہ اند۔ و ایشاں را کدام چیز بریں امر مجبور
کرد است کہ وطن و آرامگاہ خود را گذاشتہ سفر را کہ صورت سقر دارد برائے خود گزیدہ
اند و روئے ایں ہمہ مصائب و نوائب دیدہ اند۔ دستِ رو بر سینہا میخورند و ہمچوں
راندگاں و در ماندگاں و آوارگاں و بیچارگاں شہر بہ شہر و کوچہ بہ کوچہ در بدر می گردند۔
آیا پدر و مادر و زن و فرزند و خواہر و دختر و خویش و برادر ندارند۔ آیا در وطن یارے و
دوستدارے و کارے و بارے ندارند کہ محنت سفر را بر راحتِ حضر اختیار کردہ اند
آخر چہ چیز دلِ ایشاں را از دنیا برداشتہ است و بجانبِ دین مائل ساختہ است
آیا ہمیں نیست کہ خود روحِ زندگی یافتہ اند و قدرِ حیاتِ جاودانی شناختہ اند و
حالا در شکریۂ آں مردگانِ دنیا را برائے حی لا یموت کہ سرچشمۂ زندگیست زندہ ساختہ
اند۔ بلے ہستیِ او تعالیٰ در ایشاں گنجید و ہستیِ ایشاں در وے ناپدید گردید۔ فتبارک اللہ
احسن الخالقین۔

ذکرِ قوتِ زندگی بخشِ حضرتِ مسیح موعود کہ درمیان آوردہ ام اگر تاثیرِ آں را
واضح نکنم آں زندگی کہ معیارِ صحیح حیات است البتہ مشتبہ بماند۔ و آں ایں است کہ
حضرتِ اقدس بقوتِ احیائے خود آنچناں روحِ زندگی در دلِ مریدانِ خود دمیداست
کہ خیلے کساں بذریعۂ آں نہ محض خود زندہ شدہ اند بلکہ قوتِ احیاءِ موتیٰ در نفس ایشاں
پیدا گردیداست۔ اگر ایں قوت بطفیلِ حضرت دیگراں را میسّر نمی شد در دلِ مردم

بارے ایں شبہ پیدا می شد کہ وضع وترکیب دماغی حضرت اقدس چناں واقع شدہ است کہ برآں پردۂ از علوم غیر متعارفہ کشادہ می شود ونظارہا ئیکہ در وقتِ خود ظہور می پذیرد پیش نظرِ ایشاں قبل از وقت متجلی میگردد۔ ازیں جہت در توجہِ حضرت قوتے و تاثیرے پیدا شدہ است کہ تمنیاتِ ایشان برنگِ دُعا انجام می پذیرد۔ وجملہ تصوراتِ شاں صورتِ واقعہ میگیرد۔ مگر ایں سخن درست نیست۔ زیرا کہ حضرتِ اقدس آں خزانہ را با خود بگور نہ بردہ اند بلکہ آں قوت را باہر کہ تعلقِ صحیح بہ آں حضرت مبدا ردعلیٰ قدرِ مرتبہ سپردہ اند۔ در نتیجۂ تعلق ومحبت کہ با حضرتِ اقدس باشد حق تعالیٰ بارانِ علومِ حقہ بر دلِ او می بارد۔

دریں وقت ایں جماعت از فیض یافتگانِ حضرت اقدس بسیار نفوس متبرکہ میدارد کہ بفضلِ الٰہی در شرحِ مطالبِ قرآن زبانِ ایشاں در افشانیہا میکند۔ وبیان ایشاں تاثیرے میدارد کہ رشتہائے اوہام وظنونِ فاسدہ وشکوک وشبہاتِ لاطائلہ را قطع می نماید۔ قرآنِ مجید کہ برائے مردم لفافہ سربمہر بود برائے ما کتابے است مبین صورت نمائے حق الیقین۔ مشکلات ومعضلاتش برائے ما آسان است و رموزِ پنہانش بر ما عیان است۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذوالفضل العظیم۔ ہیچ خیالے یا مذہبے یا اعتقادے نیست کہ خلافِ اسلام باشد وما آنرا بحول اللہ وقوتہ محض بہ تیغ قرآن پارہ پارہ نکردہ باشیم۔ وہیچ آیتے نیست کہ برآں اعتراضِ قدیم وجدید بذریعۂ ہیچ علمے پیش کردہ آید وازوحی خفی الٰہی آگاہی یافتہ ما جوابش را از کلامِ الٰہی برنیاوردہ باشیم۔

الہام الٰہی وکشوفِ صادقہ از جانبِ رب العزت صرف بر ذاتِ حضرتِ اقدس

محدود و منحصر نبود بلکہ بابسیارے از زندگی یافتگانِ آں سرچشمۂ حیات حق تعالیٰ انعام فرمودہ است ومیفرماید۔ وخیلے رویائے صالحہ کہ بروقتِ خود صورت و قوع یافتہ ایمانِ ایشاں وایمان احباب شاں را تازگی می بخشد۔ حق تعالیٰ با ایشاں تکلّم می نماید۔ و بردلِ ایشاں ابوابِ رضامندیِ خود میکشاید۔ وراہ خوشنودیِ خود بایشاں می نماید تادر رفتن براہِ تقویٰ مددے بیابند ودلِ ایشاں قوت گیرد وحوصلۂ شاں ترقی پذیرد۔

درباب استجابتِ ادعیہ ونصرتِ الٰہیہ نیز فیضِ حضرتِ اقدس جاری است و در حیات پذیرفتگانِ آں چشمۂ آبِ حیواں ایں روحِ زندگی بخش ساری است۔

حضرتِ واہب البرکات اکثر دعوات افراد ایں جماعت را نسبتِ دیگراں بیشتر قبول میکند۔ ونصرتِ خود برایشاں نازل می سازد و ہلاکت بر دشمناں ایشاں می اندازد۔ وابوابِ استجابتِ دعوات برروئے ایشاں می کشاید وثمراتِ محنتِ ایشاں عطامی فرماید۔ وایشاں را تنہا نمی گزارد۔ وبرائے ایشاں غیرت خود درکار می آرد۔ الحاصل حضرتِ اقدس ہرروز مردگاں را زندہ میکرد۔ ونہ صرف زندہ میکرد بلکہ رُوحِ زندگی بخش در ایشاں میدمید تادیگراں را زندہ کنند۔ ایں معجزہ بغیر از انبیائے کرام علیہم السلام کہ محبوبانِ الٰہی اند۔ دیگرے کسے ظاہر نتواند کرد۔ وبالیقین ایں ہمہ فیض از درگاہِ حضرتِ سیدالمرسلین محمد مصطفےٰ صلعم حاصل کردہ بودند وکاروبار شاں جملہ کاروبارِ نبی امی فداہ ابی وامی بود۔ کما قال علیہ السلام۔ کل برکۃٍ من محمد صلی اللہ علیہ وسلم فتبارک من علّم وتعلّم۔

(الہام حضرتِ مسیح موعودؑ)

تتمّہ

بخیالِ من میرسد کہ برائے اثباتِ صداقت حضرتِ مسیح موعود ایں دوازدہ دلائل کہ درج کتاب کردہ ام کفایت میکند۔ وہر کسے کہ بہ نیّت دریافتنِ حق بریں دلائل غور و فکر نماید لاریب دروازہ حق الیقین بر روئے او کشادہ گردد کہ حضرتِ اقدس مسیح ربانی و مامور یزدانی و مرسل حقانی بود۔ ونیز اینکہ حالا در انتظارِ بعثتِ مسیح دیگر بودن امریست فضول و سراسر غیر معقول و نزد عقلا نامقبول۔ مرد عاقل را باید کہ ہمچو تشنہ کاماں برائے حصولِ ایمان بسوئے ایں سرچشمۂ آب حیوان از سر قدم ساختہ بدود۔ و دریں سلکِ مرصع کہ دستِ مسیح موعود علیہ السّلام ساختہ است منسلک بودن راموجبِ صلاح و فلاحِ خود بشمرد۔

برائے آں مردِ فہیم و دارائے عقل سلیم کہ خود را مسلمان میگویا ند کدام شہادتِ صادق از شہادتِ خدا و رسول زیادہ درکار است۔ چنانکہ در صدد نگارش یافتہ خدا و رسولِ خدا و دیگر انبیا کہ کلام ایشاں محفوظ است بر صدقِ دعویٰ مسیح موعود شہادت ادا فرمودہ اند۔

عقلِ سلیم و فطرتِ مستقیم نیز تقاضا میکند کہ دریں زمانۂ پرآشوب مصلحے می باید۔ تا زنگِ شکوک و اوہام از آئینۂ خاطرِ مردم بزداید۔ و مخبرِ صادق صلعم ہر علامتیکہ برائے مسیح موعود بیان فرمود است جملہ دریں دور حاضرہ چہرۂ خود نمود است۔ خود حیاتِ منبع برکاتِ حضرتِ اقدس شاہد دعویٰ خود است۔ زیرا کہ آں دشمنانِ دینِ متین کہ برائے ایشاں ضرورتِ مسیح موعود بود دریں جزو زمان در میدانِ دنیا موجود اند۔ وبہر رنگے کہ

شکستِ آں اعدائے ملّتِ مقدّر بود از دستِ مسیح موعود صورتِ ظہور یافت۔ در گروہِ مسلمانان مفاسد بہ حدے رسیدہ است کہ در حالتِ موجودہ بودن قرآن زبادُ ازاں صورتِ امکان ندارد و الحمد للہ کہ بذریعۂ آں مامورِ خدا اصلاحِ آں نیز بطریق احسن بوقوع انجامید۔

حضرتِ واہب البرکات تعالیٰ شانہ باذاتِ مسیح موعود در تمامتِ عمرشاں آں سلوک مرعی داشتہ کہ با رسولاں و محبوبانِ خود میداشت۔ تا در ہر میدان عَلَم فتح بنام او افراشت و از ہر شر و فسادش نگاہداشت۔ و با معاندان و حاسدانش ہماں طریق مسلوک نمود کہ با عدائے مرسلاں و ماموران ہمیشہ مناسب پنداشت۔ قانونِ قدرتِ خود را نیز در خدمتش متعین داشت و زمین و آسمان را بر تائید و نصرتش برگماشت۔ ابوابِ علوم القرآن بر رویش کشاد و ذرائع اشاعتِ آں نیز مہیا ساختہ پیشش نہاد۔ تا آنکہ کسانے کہ معدنِ علم و فضل دانستہ می شدند ہمہ را دعوتِ مقابلہ داد۔ و ہیچکس رو برویش نتوانست ایستاد۔ کلامش برنگِ اعجاز غالب و فائق آمد۔ و وعدہُ لَا يَمَسُّهٗۤ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ۔ بر دعویٰ او شاہدِ صادق آمد۔ ابوابِ غیب بر رویش کشود۔ و بر ہزار ہا امورِ غیبی اطلاعش نمودہ۔ تا بر وقتِ خود صورتِ ظہور یافتہ موجب اظہار جلال الٰہی گردید۔ سنتِ الٰہی است کہ علام الغیوب بجز رسولانِ خود ہیچکس را بکثرت بر امورِ غیبیہ اطلاعے نمی بخشد۔ و نخواہد بخشید۔

آنکہ ہمہ عمر خود را در محبت خدا و رسول صرف نماید ہرگز او تعالیٰ چناں محب صادق را از درگاہِ خود نمیراند۔ هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ۔ حضرتِ اقدس مثلِ انبیا یک جماعتِ مقدس بجہتِ اسلام کارکن پدید آورد کہ با خدا بتعالیٰ تعلق خاص

دارد۔ واور امنجانب اللہ قابلیت احیارِ موتیٰ و کشود امور روحانی عطا شدہ ہر یکے ازیشاں بر دینِ خدا فدا و از علائقِ دُنیا جدا است۔ جملہ بجہتِ اسلام غمخوار و از ماسوائے آں بیزار اند۔ پس باوجود موجود بودنِ اینقدر شواہدِ قویہ دعوی مدعی صادق را قبول نہ کردن و بر گفتۂ او ایمان نیاوردن عند اللہ درست و پسندیدہ نیست۔ فی الحقیقت ازاں مردِ بالغ خرد عالی ہمت کہ با اسلام و خیرالانام علیہ الصلوٰۃ والسلام محبت میدارد و بر مفادِ نفسِ خود فوائدِ اسلام را مقدم می شناسد۔ ہرگز ایں توقع نمی تواں داشت کہ بعد دیدن و شنیدن و فہمیدنِ اینچنیں تفصیل و توضیح پنبہ در گوش کردہ خاموش نشیند۔ و چشم خود از دیدن صداقت بستہ از قبول امر حق تمہل گزیند۔ اگر ایں براہین و دلائل کہ من بیان کردہ ام صداقت مسیح موعود را ثابت نمی کند پس من نمی دانم کہ باز آں کدام ادلہ و براہین است کہ بذریعۂ آں نبوت انبیائے گذشتہ ثابت می شود۔ و آں کدام دلائل و براہین است کہ بواسطۂ آں بر انبیاء ایمان تواں آورد۔

بہ استثنائے رسولِ کریم صلعم اگر زیادہ ازیں بر صداقتِ نبوتِ سائرِ انبیاء دلائل یافتہ نمی شود بلکہ کم ازیں یافتہ می شود پس چہ سبب است کہ بر آنہا ایمان آوردہ شود و بر مسیح موعود آوردہ نہ شود۔ اگر ایمان آوردن موقوف بر آں سخنہا نیست کہ افسانہ مادر و پدری شنود بلکہ بعد تحقیق و تدقیق حرف حق را قبول داشتن ایمان است پس لامحالہ از دو امر یکے را تسلیم باید کرد یا ہمہ انبیاء را انکار باید کرد یا دعوی مسیح موعود را نیز قبول باید نمود۔ واے شاہ ذی جاہ من از ذات آں فرمانروائے فہیم وذکی امید دارم کہ طریقِ موخرالذکر را قبول نمایند و بر آں فرستادۂ خدا ایمان بیارند کہ آں را خدائے عزوجل برائے اظہارِ صداقتِ قرآن کریم و نبیٔ رؤف و رحیم و غلبۂ دینِ اسلام و سرکوبی

ادیانِ باطلہ و باری مسلمانان دریں جزو زمان مامور فرمودہ است ایمان بیاوند۔ زیرا کہ رضائے خدائے بے ہمتا را قبول داشتن و بر راہِ او قدم برداشتن موجبِ برکاتِ لاتعد ولاتحصیٰ است۔ و خلافِ رضائے حق ایستادہ شدن و از اوامرِ حق روئے برتافتن ہیچگاہ با برکت نمی باشد۔

حالتِ اسلام دریں وقت قابلِ رحم است و ممکن نیست کہ ہر کہ با دینِ خدا محبتے را راسخ دارد دلِ او شاد تواند شد تا وقتیکہ سامانِ کامیاب شدن اسلام مہیا نکنند و تا وقتیکہ اسلام را از ہر قسم خطرات محفوظ نہ بینند۔ دشمنانِ دین در عداوتِ اسلام از حد تجاوز کردہ اند و در چشمِ ایشاں ہیچ حُسن و خوبی اسلام نمودار نیست بلکہ آں را از سر تا پا مجموعہ عیوب می شمارند و تقویمِ پارینہ اش می انگارند و آنانکہ خود را محبانِ اسلام میگویانند یا از اسلام رنجیدہ اند۔ یا حالتِ زارِ او را قابلِ توجہ ندیدہ اند۔

اقرارِ اسلام بر زبانِ ایشاں است لیکن از حلق فرو رفتنش خلافِ امکان است۔ عنانِ توجہ شاں بکلی بر اقبالِ دنیا موقوف است۔ و بسوئے سبا سبات معطوف۔ اگر قطعۂ زمینے از دست بگذارند زمین را بر آسمان بردارند لیکن اگر ہزارہا بلکہ ملیونہا مسلمانان از اسلام بہ مذہبِ عیسوی یا مذہبِ ہنود روئے ارادت آرند ایشاں پروائے آں ندارند۔ بجہتِ حصولِ حطامِ دنیا در فراہم آوردنِ فدائیان و جانبازان کوتاہی روا ندارند۔ مگر برائے اشاعتِ دین از انجملہ یک کس از دروازہ خانہ سر بر نمی آرد۔

اگر کسے منکرِ خلافتِ سلطانِ ٹرکی باشد تن ایشاں را آتش فرا گیرد۔ لیکن اگر کسے رسالتِ سید المرسلین را رد نماید رگِ حمیت احدے در حرکت نمی آید۔ ہیہات ہیہات ایں حالت بد روز افزوں است و کار دینِ مسلماناں واژگوں۔

حالتِ ہندوستان بہ اینجا رسیدہ است کہ تبلیغ در پیروانِ مذاہب باطلہ
سخن دور از کار است۔ اگر کسے در ردِ آں حملہا کہ مذاہبِ باطلہ بر اسلام می کنند
مشغول می شود مسلماناں گلویش بیگیرند کہ ایں کار نزدیک ایشاں دُور از مصلحت
وبعید از اقتضائے روزگار است۔ الغرض اسلام گویا خس و خاشاک است کہ از
صحنِ خانہ ہا رفتہ بیروں درواز ہا دُور انداختہ شدہ است۔ ونامِ اسلام را صرف برائے
حصول فوائد سیاسی باقی نگہداشتہ اند وبس۔ برائے دفع نمودنِ ایں حالت ونگہداشتن
اسلام ازیں مصیبت محض یک سبیل باقیماندہ است کہ حضرت مسیح موعود را قبول کردہ و
بدامنش خود را وابستہ آید زیرا کہ بغیر سایۂ دامنِ عاطفتش ہیچ راہ ترقی کشادہ نیست
حالا جہادِ تیغ وسنان مادامیکہ بنائے ایمان استوار نہ گردد ومفہومِ صحیح اسلام آشکارا
نگردد سودے ندارد تا دستِ ہمگناں معتصم بحبل اللہ نشود سعی در ترقی مسلمانان ہیچ بہبودی
ندارد بلکہ اصلاً باب ترقی بر روئے ایشاں نکشاید وساماں رفاہ پدیدار نیاید۔
تاریخ نگارانِ یوروپ بر ذاتِ اطہر واقدسِ رسولِ کریم روحنا فداہ اعتراض میکنند
کہ نعوذ باللہ من ذٰلک اشاعتِ اسلام بزور حسام بے نیام کردہ است ورنہ دلائل
مؤثرہ کہ دلہا را بخود درکشد موجود نبود۔ آہ آہ! اقوال وافعالِ مسلماناں نیز تائیدِ سخن
ایشاں می نمود۔ اکنوں رب العزّت میخواہد کہ آں اعتراض را از نبی کریم خود صلعم دُور کند
بنابراں از اُمتش یکے را مسیح موعود ساختہ فرستاد است تا بہ شمشیر دلائل وبراہین
عالمے را مسخر کردہ اسلام را برادیان باطلہ غلبہ دہد تا بر ہر مخالف وموافق ظاہر وباہر
گردد کہ ہر کاریکہ خادم بہ اتمام رسانید بوجہ احسن آنرا سرانجام رسانیدن می توانست
حالا بجز ایں راہ راہے دیگر برائے اعانتِ اسلام نیست۔ خدا یتعالیٰ میخواہد کہ دشمنان

رسولِ کریم صلعم را در غلامی و حکمِ برادری رسولِ کریم صلعم در آرد۔ و طریق آں صرف یک ہمیں است کہ آں اسلامِ درست و راست را کہ حضرت مسیح موعود علیہ السلام آوردہ است بہ آں صحیح طریقے کہ حضرت ایشاں تلقین فرمودہ اند بہ آں ایمانِ خالص کہ حضرت در دلہا پیدا نمودہ پیشِ روئے جہانیاں گذاشتہ آید تا راہِ گم کردگانِ بادیۂ ضلالت را بشہرستان ہدایت آوردہ شود۔ اگر مشیتِ ایزدی تقاضاے کرد کہ بذریعۂ دیگر اسلام را ترقی و غلبہ دہد پس ہمہ راہہائے ماسبق را مسدود می نمود۔ و جملہ آلاتِ حرب و ادواتِ ضرب مخترعاتِ ایں زمانہ در دستِ مسلمانان می بود۔ بلکہ موجدِ آں تمام اسباب و سامان ہائے جنگی ایشاں می بودند نہ دانایانِ یوروپ و امریکا۔ و ظاہر است کہ دریں زمانہ بجائے ایجاد نمودنِ آں آلات و ادوات مسلمانان علمِ استعمالِ آں اشیا نیز نمی دانند و ایں عدمِ آگہی مسلماناں دلیلے است قوی کہ خدا تعالیٰ بذریعۂ جہاد بالسیف اسلام را قوی کردن ارادہ ندارد۔ بلکہ میخواہد کہ بادلائلِ نیرہ و براہینِ مؤثرہ رعبِ اسلام در دلِ عالم بیندازد و مذاہبِ باطلہ را مغلوب سازد۔

پس از مسیح موعودؑ دور ابتادن سدے بلند در راہِ ترقی اسلام بنیاد نہادن و دشمنانِ دین را موقع حملہ دادن است کہ بر رسولِ کریم حملہ ہا کنند و بر عزت و ناموسش طعنہ ہا نمایند کہ تحملِ آں ہیچ مسلمانے غیرتمند را یارا نیست و دیدن و شنیدنِ آں یک مرد باایمان را گوارا نیست۔ رسولِ کریم قرۃ عینی بک یا رسول اللہ فرمود است کہ آں امت چگونہ ہلاک تواند شد کہ از یک طرفش جمالِ من چہرہ کشود و از طرفِ دیگرش مسیح موعود روئے خود خواہد نمود۔ ازیں حدیثِ شریف و پیش خبریِ منیف ظاہر و باہر میشود کہ ایمانِ ہماں جوانمرد محفوظ تواند بود کہ درمیانِ ایں ہر دو رکنِ رکین اقامت خواہد نمود پس بعد نزولِ مسیح موعود

ہرکس کہ بروے ایمان نمی آرد خداتعالیٰ اورا درحفاظتِ خود نمی دارد۔ وہرکہ در راہش مزاحمتے ورزد در حقیقت دشمن اسلام است۔ وترقیِ اسلامش پسند نمی آید۔ ورنہ در اقامتِ آں رکنِ متین کہ سقفِ اسلام بہ آں محفوظ بیتواند بود چگونہ مزاحمت تواند نمود۔

اینچنیں شخصے کہ بزیرِ شمشیرِ قہرِ الٰہی بایستاد کاش کہ مادرش نمی زاد۔ خاک بودے تا ایں روزِ بدش رو نہ نمودے۔

اے بادشاہِ بلند پائے گاہ! ایں ہمہ وعدہائے خداوندی بالبعثتِ مسیح موعود وابستہ است۔ بذریعۂ آں اسلام را زندگی نو دادہ خواہد شد ہمچنانکہ درختے بہ بارانے کہ بروقت خود ببارد ثمرِ نیکو بارمی آرد اسلام از بعثتش شادابی پذیرد وہرکہ بروے ایمان آرد زندگیِ نو از سر گیرد۔ خدائے غیور تا دیر صبر نمود مگر ازیں پس خاموش نخواہد بود۔ و زیادہ ازیں مہلت نخواہد داد۔ کہ بندۂ ضعیف را باوے شریک و انباز انگاشتہ آید و فرزندش ساختہ بالائے آسمان بردہ۔ زندہ کنِ مُردہ۔ وخلق کنندۂ جسم و جان پنداشتہ آید۔

بلے مہربان است مگر غیور نیز۔ از دیر باز انتظار کرد کہ کدام وقت مسلماناں بجانب کلام پاکش رو آرند۔ مگر افسوس کہ مسلمانانِ کلام پاکش را پس پشت انداختند۔ ایشان بجانب لغویات دیگر مشغول گشتند وقدر کلامِ خدا نکردند وایں آیت از ذہنِ شاں فراموش شد کہ یارب اِن قومی اتخذوا ھذا القرآن مھجوراً۔ پس خدا نیز از ایشاں روئے بگردانید۔ حالا چارہ غیر ازیں نیست کہ دست در دستِ مسیح محمدی دادہ اعترافِ قصورِ خود نمایند و در ربقۂ اطاعتِ او درآیند۔ تا دامنِ ایں مسیحا نگیرند و اقرار نکنند کہ در آیندہ از کتابِ خدا روئے نگردانند وتلافی مافات کنند۔ لاریب حق تعالیٰ رحمے بر ایشاں نخواہد آورد۔

آہ آہ! مردمانِ دُنیا بدنیا گرویدند و با خدا محبت نورزیدند۔ خدا نیز از ایشاں دُنیا

را باز گرفت و در ذلّت مبتلا نمود۔ خود را مسلمان گفتہ محبوب خدا از بر زمین سپردند و عیسیٰ ابنِ مریم را زندہ بر فلک بُردند۔ خدا نیز ایشاں را بازمین برابر کرد و عیسائیاں را بر سر حکمراں ساخت۔ ایں حالت ظاہریہ مسلماناں مبدل نخواہد شد تا اعتقادِ باطن خود را درست نہ کنند۔ تدابیر ظاہری امروز سودے ندہد چرا کہ ایں ہمہ تباہی نتیجہ غضبِ الٰہی است تا مسلماناں با خدا صلح نکنند روز بروز ذلیل تر شدہ خواہند رفت۔ پس مبارک است آنکہ برائے صلح و رضا جوئی خدا ہمی دود تا از ذلتہا نگاہ داشتہ شود۔ و نصرت خداوندی با وے بیش از پیش و دستِ خدا در جملہ کارہایش از دستش پیش بود۔

اے بادشاہِ ذی جاہ! بعثتِ مسیح موعود کارِ سرسری نیست بلکہ یک امرِ عظیم و واقعۂ فخیم است۔ مسیح موعود آں کسے است کہ رسولِ اکرم صلعم بوے سلام فرستادہ است و فرمودہ کہ اگر بہ صعوبتہائے بسیار تا خدمتِ وے رسیدن ممکن باشد باز ہم مسلماناں را قدم بمنزل گاہش باید نہاد۔ دربارۂ بعثت یافتنِ او در تمام مذاہبِ دُنیا پیشگوئیہا یافتہ می شود۔ و ہیچ نبی نگذشت است کہ نسبت تشریف آوری وے اطلاع ندادہ است پس برائے کسیکہ ہر نبی از انبیا خبرے دادہ است و امت ہر نبی چشم براہش نہادہ چہ قدر عظیم الشان و رفیع المکان خواہد بود۔ و چہ قدر مبارک است آں بیدار بخت کہ زمانِ او را یافتہ بسوئے او بشتابد۔ و از برکاتش بہرہ دریابد۔

اے بادشاہِ بلند پائے گاہ! رسلان و ماموران الٰہی ہر روز نمی آیند علی الخصوص اینچنیں مرسلِ عظیم الشان کہ مسیح موعود است۔ از طرف رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم برائے احدے اینقدر بشارات مروی نیستند چیزے کہ برائے مسیح موعود مروی اند۔ پس بار دیگر ازیں برتر آمدِ دیگر انسانے را امید نباید داشت۔ زیرا کہ او برائے امتِ محمدیہ علیہ السلام خاتم الخلفاء

برافراشتہ است۔ بعد از وے حالا انتظار زمانۂ قیامت باید کشید۔ پس یک روز از روزہائے زمانہ اش را آں تاثیر است کہ دُنیا و مافیہا در جنبِ آں حقیر است۔ آں مردِ خدا خیلے خوش نصیب است کہ قدرِ چنیں بزرگوار نگاہ دارد۔ و بروے ایمان آوردہ خوشنودی خدا بدست آرد۔ زیراکہ اینچنیں فردِ کامل مقصدِ آفرینش خود را حاصل نمود و حق تعالیٰ بروے راز عبودیت کشود۔

اے بادشاہِ عالیجاہ! چوں ماموریے از جانبِ جنابِ احدیت می آید جماعت او بریک حالت نمی ماند۔ از غربا و مساکین آغاز میگیرد تا بادشاہاں و سلاطین ترقی پذیرد۔ دیر یا زود آں وقت می رسد کہ جماعتِ پیروانش بر ممالک روئے زمین متصرف شود۔ پس ایں حال ہمیشہ نخواہد ماند کہ جماعتِ ما جماعتِ غربا و مساکین باشد۔ بلکہ ہر شب دو چند و ہر روز چہار چند ترقی می پذیرد۔ طاقتہائے جملہ بادشاہانِ روئے زمین متحد شدہ رفتارِ ترقیش مسدود نتوانند نمود۔ آں روز قریب است کہ ایں جماعت تمام ملل و نحل را لقمۂ خود نماید و از جملہ مذاہب گوئے سبقت رباید۔ چنانکہ الہام حضرتِ اقدس است وجاعل الذین اتبعوك فوق الذین کفروا الی یوم القیامۃ۔ یعنی تبعانِ ترا بر منکرانِ تو تا قیامت فوقیت خواہم داد۔ و نیز خدا تعالیٰ با حضرتِ ایشاں فرمودہ است کہ " خدا تعالیٰ آں کساں را کہ در بیعتِ تو داخل نباشند ہموارہ کم خواہد کرد۔ و چنیں خواہد بود کہ بادشاہانِ جہان ازیں جماعت باشند۔ و ایں گروہ مغلوب نگردد۔ بلکہ ہمیشہ غالب ماند و ہرگز مفتوح نباشند بلکہ فاتح باشند۔" چنانچہ الہام حضرتِ اقدس است کہ سلاطینِ زمان از پوشاکِ تو برکت جویند مگر ہر کارے را وقتے می باشد کہ در وقتے یک انسان را وارثِ عزت می سازد و وقتے می آید کہ ہماں کار ہلپشیر نے نیز زد۔ کسانیکہ در صدرِ اسلام سبقت ورزیدند۔ تا ایں زماں سر دارانِ امتِ مرحومہ فہمیدہ می شوند۔ اما کسانیکہ بعد ازاں در وقتِ غلبۂ اسلام ایمان آوردند

تعداد ایشان از شمار افزون است ولیکن نامہائے شاں نامعلوم است۔ پس ہر کسیکہ دریں وقت که ایں جماعت نظر بظاہر حالت ضعیف دانسته می شود ایمان آورده داخل شود نزد باری تعالیٰ عزّ اسمہ در زمرۂ السابقون الاولون نوشته شود و وارث انعام خاص گردد و نامش در صفحات تاریخ ترقی اسلام به آب زر مرقوم شود۔ و برکات عظیم شامل حالش بود اگرچه از وقت حالاحصۂ بسیار گذشت است مگر ابواب عزت ہنوز کشاده است و سامان تقرب الی الله مہیا و آماده است۔

ہذا آں بادشاہ والا دستگاه را بایں جانب متوجه می سازم که قدر ایں وقت بشناسند۔ رَبَّنَآ اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُّنَادِىْ لِلْاِيْمَانِ اَنْ اٰمِنُوْا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا بر زبان رانده بریں ندا که آنرا خود ذات رب العباد بلند کرد است لبیک اجابت گویند تا ذات مستجمع صفات آں شہریار کامگار مقبول بارگاہ رب العزت گردد۔

من حرف راست بصدائے بلند میگویم که اکنوں وصل خدا بیروں از دائره احمدیت ممکن نیست۔ ہر کسے که بر دل خود نگاه کند معلوم نماید که در دلش بر خدا و سخنان خدا آنچناں وثوقے نیست چنانکه بر امور قطعیه و یقینیه می باشد و نه در دل خود آں نور دریابد که بغیر آں دیدار حق تعالیٰ میسر شدن محال است۔ ایں نور و ایں یقین و ایں وثوق بغیر از جماعت احمدیه در ہیچ جماعتے یا گروہے یافته شدن دشوار است۔ زیرا که مشیت الٰہی ہمیں است که کافۂ ناس را به یک مرکز جمع کند۔

آیا ہر که بر موت خود نظر می دارد بر چنیں زندگانی خوش تواند بود که در دوری از خدا بسر شود۔ و دراں از انوار ربانی بہرۂ نیابد۔ پس آں نور را حاصل کردن واجب است و بجانب آں یقین شتافتن لازم که محض در سلسلۂ احمدیت حاصل می شود و بغیر آں

زندگانی بے لطف و بے مزہ است۔ بنائے علیہ بر دیگران سبقت بورزید تا در نسلِ آیندہ نام آن ذی جاہ با ادب و احترام بر زبانہا جاری بماند۔ و در ہر زمانہ بر اسم مبارک رحمت فرستندگان رحمت فرستند۔

لاریب متمسکانِ سلسلہ الہیہ و معتصمانِ حبل المتین دین مبینِ از بس گرانبار میگردند مگر بارِ ایشاں باعثِ رنج و ملال نمی باشد۔ کشاورز ثمرۂ محنتِ خود بر سر کشد و ازاں ہیچ تکلیف محسوس نمی کند۔ مادر کہ فرزندِ خود را در آغوش یا بر دوش می بردارد ازاں گرانی بخاطرِ او نرسد۔ در دینِ خدا سعیِ کار کردن بر مومنان رنجے نرساند۔ بلکہ مومن آں رنج را مایۂ صد گنج می پندارد و پس ازاں ذمہ واریہائے کہ از قبولِ حق بر انسان عاید می شود دلتنگ نباید شد و احسانِ الہی را یاد کردہ و عنایاتِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم را پیشِ نظر داشتہ بارِ اسلام کہ برداشتنِ آں فرضِ ہر مسلمان است بر دوش باید کشید۔ حق جل و علا آں بادشاہ را از فضلِ نامتناہیِ خود برائے حکمرانی خلقے برداشتہ است مگر در کشیدنِ بارِ احکامِ اسلام با دیگر افرادِ مسلمانان مساوی داشتہ است یعنی چنانکہ خدمتِ اسلام بر دیگر مسلمانان فرض است۔ ہمچناں براں بادشاہ ہم فرض است۔ و چنانکہ بر مامورانِ الہی دیگراں را ایمان آوردن واجب است بر ذاتِ ہمایوں صفاتِ شہریارِ افغانستان نیز واجب است۔ پس احکامِ باریتعالیٰ را و آنچہ او تعالیٰ دریں وقت بر کافہ مسلمانان انعامِ خود مبذول داشتہ بخوشنودیِ تمام قبول باید نمود۔ و در سلسلۂ کہ جنابِ الہی از فضل نامتناہی قائم کردہ داخل شدہ از فیوضات و برکات کہ پارۂ ازاں حصہ از تمام ممالکِ دنیا گراں قیمت و وسیع تر است حصہ خود را حاصل باید نمود۔ جناب سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است من فارق الجماعۃ شبرًا فلیس منا۔ پس از جماعتے کہ خدا تعالیٰ

آنرا برائے اصلاحِ عالم قائم کردہ جُدا ماندن مقامِ خوف است۔ خصوصاً بجہتِ پادشاہان کہ بر ایشان ذمہ واری بہ نسبتِ آحاد الناس دو بالاست۔ اوّل از نفسِ خود شاں و دیگر از رعایائے خود۔ خیلے از کم خردان در کارِ دیں ہم با فعال و اقوال بادشاہان نگران باشند کہ الناس علیٰ دین ملوکھم۔ پس بہ نزدیکِ خدا تعالیٰ ذمہ دار رعایا بادشاہان می باشند۔ چوں رسُول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کہ جانِ جہان فدایش باد۔ بجانبِ قیصر نامۂ خود فرستاد او را بجانب ایں امر توجہ دہانیدہ بر جلد قبول کردنِ حق ترغیب دادہ بُودند و نوشتند کہ فان تولیت فعلیک اثم الاریسیین۔ یعنی اگر دعوتِ اسلام را قبول نکنی۔ گناہ مرزبانان آں سرزمین بر تو باشد ۞

پس اے شہریارِ کامگار باید کہ سخنِ حق را قبول کردہ از راہِ رعایائے خود سدِّ ممانعت را کہ اکنوں در راہ حائل است از راہ کرم بردارند۔ تا گناہ رعایا بذاتِ شہریار منضم نشود۔ بلکہ از نیکیہائے ایشان حصۂ کثیر بذاتِ والا عاید گردد۔ زیرا کہ ہر بادشاہیکہ انکارِ حق می کند۔ برائے دیگراں ہمچو سدّے مانعِ خیر میگردد و شریکِ گناہ ایشان قرار دادہ می شود۔ وہمچناں آں بادشاہ کہ حق را قبول می کند۔ برائے دیگراں راہ را کشادہ شریکِ ثوابِ شاں گردانیدہ می شود۔ دُنیا روزے چند عاقبت کار با خداوند۔ معلوم نیست کہ مدّتِ حیات چند است۔ آخر راہِ رفتن در پیش است و پیشِ خدا تعالیٰ ایستادن ناگزیر است۔ آنجا جز عقائدِ صحیحہ و اعمالِ صالحہ دیگر ہیچ بکار نیاید:۔ من کان یرجوا لقاء ربہ فلیعمل عملاً صالحًا ولا یشرک بعبادت ربہ احدًا۔ امیر و فقیر و برنا و پیر از دُنیا تہی دست می روند۔ نہ بادشاہ با خود

چیزے بُرداست نہ فقیر پشیزے۔ رفیقِ طریق بغیر از ایمانِ صحیح کسے نیست۔ و زادِ راہ بجز اعمالِ صالحہ چیزے نیست۔ بر مامورِ خدا ایمان بیارید تا در امانِ خدا درآئید و ندائے آسمانی و صدائے ربانی را قبول نمائید تا از سلامتی جاوید بہرہ یابید من آں حق را کہ از خدا تعالیٰ بر من بُود۔ ادا کردم و پیغامِ خدا را بہ آں شہریار تاجدار رسانیدم۔ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ تسلیم و عدمِ تسلیم و قبول و عدمِ قبول کارِ آں شہریار است۔ ہاں ایں اُمید ضرور میدارم کہ آں والا جاہ بر تحریرِ فقیر غور را فرکار برند و چون آنرا مطابقِ قرآن و حدیث یابند۔ در ایمان آوردن بر مامورِ زمانہ دریغ ننمایند و خدا کند کہ ہمچنیں باشد۔

و آخر دعونا ان الحمد للہ رب العالمین

(مشرقی الٰہ بخش احمدی مشین مین)

(محمد حسین کاتب احمدی تحریر نمود)